

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 44

*До 80-річчя з дня народження
професора Нінель Миколаївни Арват*

Ніжин – 2008

УДК 821. 161. 206+94/477"9"
ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя
Протокол №9 від 26.06.2008 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із фі-
лології (Бюлетень ВАК України. – 1999. – №4. – С. 50) та історії (Бюле-
тень ВАК України. – 2000. – №2. – С. 73).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:
відп. редактор і упорядник –
докт. філол. наук, проф. Г.В.Самойленко;

з філології:

докт. філол. наук, проф. Н.М.Арват; докт. філол. наук, проф. О.Г.Астаф'єв;
докт. філол. наук, проф. Н.І.Бойко; докт. філол. наук, проф. З.В.Кирилюк; докт.
філол. наук, проф. О.Г.Ковальчук; докт. філол. наук, проф. П.В.Михед; докт.
філол. наук, проф. А.Я.Мойсієнко;

з історії:

докт. істор. наук, проф. М.К.Бойко; докт. політ. наук, проф. О.Д.Бойко; докт.
істор. наук, проф. А.О.Буравченков; докт. істор. наук, проф. В.М.Даниленко;
докт. істор. наук, проф. В.О.Дятлов; канд. істор. наук, доц. О.Г.Самойленко;
канд. істор. наук, доц. Є.М.Страшко; докт. істор. наук, проф. Л.В.Таран; докт.
істор. наук, проф. Ю.І.Шаповал;

з мистецтвознавства:

докт. мистецтв., доц. Г.І.Веселовська; канд. мистецтв., доц. Л.О.Дорохіна;
докт. мистецтв., проф. М.А.Давидов; канд. філософ. наук, доц. Л.Л.Матвеева;
докт. мистецтв., ст. наук. співроб. О.С.Найден; докт. мистецтв., проф.
В.І.Рожок; докт. мистецтв., проф. В.В.Рубан; докт. мистецтв., проф., член-кор.
АМН Ю.О.Станішевський; докт. мистецтв., проф. С.В.Тишко; канд. мистецтв.,
доц. О.Е.Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся. – Вип. 44: До 80-річчя з дня народження
професора Нінель Миколаївни Арват / Відп. ред. і упорядник
Г.В.Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2008. – 3474
с.

ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
© Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2008

© Самойленко Г.В.

***Редакційна колегія наукової збірки
"Література та культура Полісся"***

щиро вітає свого активного автора,
члена редакційної колегії в галузі філології,
відомого мовознавця України,
доктора філологічних наук,
професора

Арват Нінель Миколаївну

з ювілеєм

**і бажає міцного здоров'я, творчих успіхів
та нових наукових здобутків.**

З повагою колеги.

Известный языковед Украины

Нежинская высшая школа давно славилась своими научными достижениями в области филологии. Здесь трудились академики Н.А.Лавровский, П.В.Никитин, М.Н.Сперанский, члены-корреспонденты Академии наук России Р.Ф.Брандт, А.С.Будилович, Г.А.Ильинский, В.И.Резанов, профессора М.И.Соколов, И.И.Иванов, В.В.Качановский и другие, здесь зарождались новые научные направления: лингвистическая палеонтология славян (А.С.Будилович), славянская акцентология (Р.Ф.Брандт), праславянский язык и его грамматика (Г.А.Ильинский) и т.п.

Значение исследований учёных Нежинской филологической школы в областях славяноведения, русского языкознания и литературоведения огромное. И эти традиции, начатые ещё в 70–80-х гг. XIX века, не прерывались в последующем XX веке и получили новое развитие, ибо в области филологии были сформированы новые направления, в частности, гоголеведение, региональное изучение литературы и культуры, библиография, а также отдельные проблемы языкознания – семантический синтаксис и т.п.

Среди тех, кто вошёл в плеяду видных учёных-языковедов, труды которых широко известны не только на Украине, но и далеко за её пределами, значится имя Нинель Николаевны Арват. Она родилась 30 сентября 1928 г. в Саратове в семье военнослужащего. И это определило всю её дальнейшую жизнь. Часто в военных гарнизонах отсутствовали школы со средними и старшими классами и ей приходилось самостоятельно изучать предметы 8 и 9 классов, чтобы экстерном сдать экзамены в районных центрах и закончить учебный год. Это приучило Нинель Николаевну к самостоятельной работе, усидчивости, настойчивости. Все эти качества пригодились ей в будущем.

В 1947 г. она закончила с серебряной медалью среднюю школу в г. Москве, а в 1952 г. – с отличием филологический факультет Одесского университета и сразу же поступила в аспирантуру, в которой обучалась при кафедре русского языка у профессора Н.И.Букатевица (1952–1955).

В 1955 г. Н.Н.Арват успешно защитила кандидатскую диссертацию "Безличные предложения в древнерусском языке (по материалам памятников Новгородской письменности)" и получила назначение на преподавательскую работу в Черновицкий государственный университет, где она трудилась на кафедре русского языка 20 лет (с 1956 по 1976 г.).

В связи с назначением её мужа Фёдора Степановича Арвата ректором Нежинского государственного педагогического института им.Гоголя Нинель Николаевна в 1976 г. переезжает в Нежин и работает на кафедре русского языка. В 1977 г. она защитила докторскую диссертацию "Семантическая структура безличных предложений в современном русском языке" в г. Москва в Институте русского языка АН СССР. Это дало её право возглавить кафедру русского языка в 1979 г. А в 1980 г. Н.Н.Арват присвоено ученое звание профессора.

Вот уже почти 30 лет Нинель Николаевна возглавляет кафедру, принимает самое активное участие в научной жизни страны. Она была членом специализированного совета по защитах кандидатских диссертаций в Харьковском университете, а также членом Научно-Методического Совета при Минпросе СССР.

Имея большой опыт преподавания русского языка в национальной школе, Н.Н.Арват была избрана членом Научно-исследовательского института преподавания русского языка в национальной школе (НИИ ПРЯНШ) АПН СССР. Она также была организатором нескольких Всесоюзных конференций по этим проблемам.

Н.Н.Арват активно трудилась и как член Украинской ассоциации преподавателей русского языка и литературы. Её знания, опыт, активная научная деятельность были отмечены наградами: медалью "Ветеран труда" (1984) и значком "Відмінник народної освіти УРСР" (1987), медалью А.С.Макаренко (1990), "За научные успехи" (2007), многочисленными грамотами и другими отличиями.

К своему юбилею Н.Н.Арват приходит с хорошим научным потенциалом. Она опубликовала свыше 300 печатных работ, среди которых учебники и учебные пособия для средней школы и вуза, брошюры и статьи по различным актуальным проблемам языкознания и методики преподавания русского языка.

Научные интересы Н.Н.Арват широки. Сформировавшись как ученый в русле исторического синтаксиса, она изучала развитие безличных конструкций с периода древнерусского языка до современного состояния (свыше 10 работ). Ею подготовлены также учебное пособие "Древнерусский язык" (в соавторстве со Скибой Ю.Г.) и методические рекомендации для студентов по его изучению. Перейдя на материал современного русского языка, Н.Н.Арват сосредоточилась, как исследователь, на области синтаксиса в его широких и

многообразных аспектах, включая проблемы стилистического синтаксиса, синтаксических единиц семантики (или "семантического синтаксиса"), функционирования различных единиц в тексте, а также проблемы организации целого текста и его структуры. Переход от синтаксиса предложения к синтаксису текста отражает актуальные направления в развитии русистики.

В центре внимания Н.Н.Арват в течении многих лет были проблемы "семантического синтаксиса", особенно организации и выражения семантической структуры предложения. По этой проблеме ею опубликовано около 50 работ. Исходя из концепции академика Н.Ю.Шведовой, Н.Н.Арват исследовала семантическую структуру безличных предложений, установила специфику семантических компонентов и условия их формирования в разнообразных типах безличных предложений, показала присущую им асимметрию, разработала метод компонентного анализа семантической структуры предложения. Наиболее значительные ее работы: "Аспекты изучения простого предложения", "Семантическая структура простого односоставного предложения", "Компонентный анализ семантической структуры простого предложения", "Про лексичне наповнення структурних схем простого речення", "Об асимметрии простого предложения", "О семантике предложения", "К вопросу о семантической типологии простого предложения", "Межуровневые связи в предложении", "Про ізоморфізм слова і простого речення", "О семантической базе русского языка на уровне синтаксиса" и др. Итогом явилась докторская диссертация, основное содержание которой отражено в книге "Семантическая структура простого предложения в современном русском языке" (Киев, 1984). Проблемы синтаксической семантики привлекали и продолжают привлекать внимание многих лингвистов, и работы Нинель Николаевны в этой области занимают должное место.

В процессе изучения семантического синтаксиса, Н.Н.Арват исследовала функционирование различных типов конструкций и предложений в произведениях Гоголя, Некрасова, Толстого, Чехова, Бунина и др. Особое внимание уделялось односоставным предложениям и сложному синтаксическому целому. На большом и разнообразном материале русской и украинской художественной литературы изучалась структура целого текста (Пушкин, Гоголь, Некрасов, Шолохов, Н.Островский, Шевченко, Глибов, Федькович,

Кобылянская). Исследователя привлекали такие вопросы, как специфика текстовых категорий пространства и времени, модальности, построение речевых форм описания, повествования, диалога, общая структура текста как реализация замысла автора и др. Эти наблюдения отражены в статьях и докладах на конференциях, обобщены в пособии для студентов "Структура художественного текста: Методические рекомендации к спецсеминару" (Нежин, 1989).

Много внимания Н.Н.Арват уделяет сопоставительному изучению различных элементов в близкородственных русском и украинском языках. В этой области опубликовано немало работ, в которых рассматриваются наряду с грамматическими, вопросы культуры речи, взаимодействия языков, украинско-русского двуязычия, методики преподавания русского языка в ситуации близкородственного двуязычия и др. – "Сравнительная характеристика безличного пассивного оборота в русском и украинском языках", "Про порівняльне вивчення семантичної структури речення в близькоспоріднених мовах", "Грамматическая и семантическая структура односоставных причастных предложений в русском и украинском языках", "Синтаксическая организация устного русского языка на Украине", "Многоаспектный подход к изучению интерференции (на синтаксическом уровне)", "Двуязычие и проблемы языкового воспитания", "Совершенствование практики двуязычия в общественной жизни города", "О реализации сопоставительного изучения русского и украинского языков в средней школе". По этой теме Нинель Николаевна ведет несколько лет студенческий семинар. Наблюдения по проблеме отражены в брошюре "Сопоставительное изучение русского и украинского языков в школе. Методические рекомендации к спецсеминару" (Нежин, 1987). Наиболее значительным трудом явилось пособие для учителя "Сопоставительное изучение русского и украинского языков в школе", соавтор Арват Ф.С. В книге изложены теоретические основы сопоставительного изучения данных языков и представлен богатый и разнообразный материал для практической работы на уроках.

Ряд работ Н.Н.Арват посвящен воспитательному аспекту в процессе преподавания русского языка: "Задачи и методы воспитания молодежи при изучении родного и русского языков", "Пора поиска", "О единстве лингвистической и методической подготовки учителя русского языка", "О диалектико-материалистическом подходе при

изучении языковых единиц в курсе современного русского языка", "Методические рекомендации по методологической подготовке учащихся в процессе изучения синтаксиса русского языка" и др.

Как работник народного образования, Н.Н.Арват уделяла большое внимание вопросам преподавания русского языка в средней школе. Прежде всего это создание учебных пособий для школы. Помимо названных выше, ею составлены в соавторстве с Арватом Ф.С. и Павлюк Е.Я. учебники русского языка для молдавских школ Украины: "Русский язык" (для 5–6 кл.) и "Русский язык" (для 7–8 кл.), прошедшие уже 7 изданий, а также "Сборник диктантов по русскому языку" (для 4–8 кл.) в соавторстве с Арватом Ф.С. и Кучеренко В.А., прошедший два издания. Работая заведующей кафедры, Н.Н.Арват организует и курирует научную и методическую работу кафедры, руководит кафедральной коллективной научной темой "Актуальные проблемы изучения русского языка в школе и вузе".

О своих научных открытиях Н.Н.Арват докладывала на многочисленных конференциях не только в Советском Союзе, но и в странах Западной Европы. Она участник IX съезда славистов (Киев – 1983), Конгрессов МАПРЯЛ: III (Варшава – 1976), IV (Берлин – 1979), VI (Будапешт – 1986), VII (Москва – 1990), X (Санкт-Петербург – 2003). География её выступлений очень широка: Одесса, Черновцы, Львов, Днепропетровск, Нежин, Ярославль, Минск, Тамбов, Киев, Москва, Новосибирск, Кишенёв, Орёл, Симферополь, Ялта, Шауляй, Ленинград, Житомир, Варшава, Баку, Уфа, Ростов-на-Дону, Тула, Алма-Ата, Кировоград, Фрунзе, Будапешт, Ровно, Измаил, Елец, Донецк, Дрогобич, Ивано-Франковск, Харьков, Могилёв, Челябинск, Гродно, Магнитогорск, Полтава, Гомель, Херсон, Луцк, Витебск и другие. В некоторых из них она побывала по несколько раз, а с некоторыми научными центрами и коллективами поддерживала связь постоянно.

Особенно тесными они были с учёными Ярославля, которые занимались изучением творчества Н.Некрасова. Н.Н.Арват принимала участие в работе многих Некрасовских чтений, выступая с докладами по различным вопросам, связанным с языком произведений известного поэта, начиная с 1969 года.

Она опубликовала целый цикл статей: "Семантико-стилистические функции безличных предложений в поэзии Н.Некрасова"

(1969), "Семантико-стилистические функции безличных отрицательных предложений в поэзии Н.Некрасова" (1970), "Стилистическое употребление номинативных предложений в поэме Н.Некрасова "Русские женщины"" (1970), "Лексическое наполнение безличных предложений наречного типа в поэзии Некрасова" (1973), "Структура текста поэмы Н.А.Некрасова "Русские женщины"" (1988), "Художественное пространство в поэме Н.Некрасова "Кому на Руси жить хорошо"" (1989), "Художественное время в поэме Н.А.Некрасова "Русские женщины"" (1990), "О составных словесных единицах в поэме Н.Некрасова "Кому на Руси жить хорошо"" (1992) и др.

Вместе с коллегами из Ярославского педагогического института она подготовила пособие в 3 выпусках "Указатель слов в поэтических произведениях Н.А.Некрасова" (1983, 1985, 1986).

Тесными были связи и с исследователями творчества И.Бунина из Тулы и Ельца. Н.Н.Арват привлекала языковая сторона произведений известного русского писателя, о чём свидетельствуют её статьи и доклады: "Безличные предложения в структуре художественного текста ("Деревня" И.Бунина)" (1974), "Структура текста миниатюр И.А.Бунина" (1990) и др.

В центре внимания Н.Н.Арват были различные вопросы языка произведений русских писателей. Так, в романе "Евгений Онегин" А.Пушкина она описала синтаксические доминанты художественного текста, в "Полтаве" – синтаксические особенности поэмы в целом, а в поэме "Цыганы" – художественное пространство и время.

Н.Н.Арват стремилась к осмыслению языка произведений крупнейших писателей, в частности, ей интересно было изучить структуру диалога в драме Л.Толстого "Живой труп", организацию сложного синтаксического целого в трилогии "Детство. Отрочество. Юность" и романе "Анна Каренина"; построение разговорной речи в романе Максима Горького "Жизнь Клима Самгина"; художественное пространство в структуре текста и эстетический диапазон пространственного компонента текста в "Тихом Доне" М.Шолохова и т.д.

Работая в нежинском вузе, носящем имя Н.Гоголя, Н.Н.Арват организовала работу по изучению языка произведений выдающегося писателя, жизнь и творчество которого были тесно связаны с Нежином. Нинель Николаевна поддержала инициативу коллег, связанную с всесторонним анализом языка отдельных произведений Н.Гоголя.

Члены кафедры Н.Н.Арват, А.С.Белая, Н.А.Бондарь, А.Н.Букарёва, Л.И.Гетман, Т.И.Крыга, Е.Н.Нещерет, В.А.Сидоренко брали одно произведение и всесторонне исследовали его. Так были проанализированы язык повестей "Тарас Бульба", "Как поссорились Иван Иванович с Иваном Никифоровичем", "Старосветские помещики", "Шинель". Это был поучительный пример коллективной работы.

Помимо комплексной кафедральной научной темы она также самостоятельно трудилась и осветила на материале многих произведений Н.Гоголя важную языковедческую проблему, связанную со структурой художественного текста ("Шинель") и её компонентами: описанием ("Страшная месть"), художественным пространством и временем ("Шинель"), эстетической функцией ритма ("Майская ночь, или Утопленница") и др. Иногда внимание исследовательницы было обращено к одному гоголевскому тексту, и это рождало целый цикл работ. Примером этого может служить повесть Н.Гоголя "Старосветские помещики", о которой написаны статьи: "Описание как компонент структуры текста", "Художественное пространство в повести...", "Речевая структура повести...", "Сверхфразовое единство в повести...", "Ритмообразующие средства..." и др.

В последнее десятилетие Н.Н.Арват написаны десятки работ, которые охватывают самые различные языковые аспекты творчества писателя, в частности, ритмичность и троичность гоголевских текстов, структура контекстно-речевых форм, своеобразие картины мира и другие.

Н.Н.Арват считает, что ритмичность – это первая характерная черта гоголевских текстов, ибо писатель строит свое изложение по принципу: повествование, описание, чужая речь, и эта ритмо-мелодическая организация своей формой помогает поддержать выражаемое содержание. Ритм зависит от структуры построения изложения текстового материала: быстрая реализация действий, смены событий, изменения в поведении героя, отрывистость речи и т.д. излагаются в "рубленном" ритме; напротив, медленные действия, размышления, описания природы, состояния излагаются в плавном ритме.

На материале повести Н.Гоголя "Вий" Н.Н.Арват раскрыла специфическую особенность гоголевского текста – троичность, которая наблюдается и в других текстах писателя, проявляющаяся и в по-

строении сюжета, в изображении событий (картин), а также в построении синтаксических единиц (часты трёхкомпонентные однородные ряды в простом и сложном предложении). Трёхмерная структура заметна и в чужой речи (нередки трехчленные реплики).

Проф. Н.Н.Арват ищет в гоголевском тексте такие детали, которые не были в объекте исследования. Так, в "Страшной мести" она заинтересовалась идиостилем, а в "Тарасе Бульбе" описанием и прямой речью как компонентом структуры текста, в "Вечерах на хуторе близ Диканьки" народно-разговорным компонентом гоголевских сравнений, а также компаративным полем в "Мертвых душах", единством противоположностей как одной из черт поэтики Н.Гоголя и т.п.

Н.Н.Арват хорошо знает художественный текст произведений Н.Гоголя, поэтому она некоторые свои исследования строит на наблюдениях нескольких источников, о чём говорят её статьи "Понятие "русское" в произведениях Н.Гоголя", "Жизненное поле слова Голова", "Формы функции периода в художественных произведениях Н.Гоголя" и другие.

Свой опыт, накопленные знания она передает своим ученикам – докторантам и аспирантам, магистрам и бакалаврам.

Большое научное наследие – это свидетельство огромного трудолюбия учёного, её разнообразного и широкого диапазона интересов. Поэтому каждая новая статья – это научная находка, которая подтверждает, что Н.Н.Арват в поиске. Пожелаем же ей ещё долго оставаться в научном строю и радовать нас новыми интересными научными открытиями.

Профессор Г.В.Самойленко

Бытовая картина мира в поэме Н.Гоголя "Мертвые души"

Русская действительность представлена Н.Гоголем в поэме "Мертвые души" широко в социальном и бытовом аспектах. Это обусловлено сюжетом: визиты главного героя к помещикам и общение с чиновниками города. Из подробного описания визитов и общения вырисовывается определенная бытовая картина мира (КМ), раскрывающая сущность правящего класса как сборища людей, ограниченных личными интересами, не выходящими за рамки привычного образа жизни и быта; вместе с тем здесь показан и народ, но узко.

Представленная КМ неоднородна в классовом и культурном плане. Она просматривается через призму образа жизни и быта помещиков, чиновников и простых людей.

Оказалось, что помещики и чиновники заняты только собой, своими личными интересами, не выходящими за рамки личного благополучия и спокойствия. Представленная КМ является фоном, на котором происходят все действия, и вместе с тем она характеризует действующие лица с материальной, культурной и социальной стороны.

Все действующие лица (помещики и чиновники), различаясь чертами характера, интересами и склонностями, составляли нечто общее в материальном, культурном и социальном плане, и в то же время это была серия человеческих типов. В итоге перед читателем предстал правящий класс в своем морально-нравственном, психологическом и бытовом облике. Мы остановимся на бытовой КМ, представленной в описании образа жизни чиновников и помещиков одного из российских городов. Более подробно показана КМ помещиков, которые в процессе гостеприимства проявляли свои бытовые склонности.

Персонажи поэмы "Мертвые души" – это многообразные личности одной среды. При всей своей материальной обеспеченности они различаются личными склонностями, и в этом представлены людские типы, которыми насыщено произведение. Читателю показан господствующий класс во всем своем морально-нравственном, психологическом и бытовом разнообразии (город и деревня).

Прежде всего отметим первый бытовой фон – сам город. Первая прогулка героя по городу показала типичный средний культурный уровень. Это представлено в таких деталях, как городской сад, общий вид гостиницы, а также ее внутренняя отделка и убранство залы.

В городском саду – чахлые деревца, а необходимость зеленого цвета в любом саду здесь возмещалась зеленой окраской ограды. Описание гостиницы, являющейся как бы лицом города, еще раз показывает весьма средний уровень. Сравнение низа и верха гостиницы, наружного фасада и внутреннего убранства сопровождается кратким комментарием "известного рода". Это не могло радовать, ибо оно было печатью всей Руси. – "Покой был известного рода, ибо гостиница тоже была известного рода, то есть именно такая, какие бывают гостиницы в губернских городах, где за два рубля проезжающий получает номер с тараканами, выглядывающими, как чернослив, из всех углов, и дверью в соседнее помещение, всегда заставленную комодом, где устраивается сосед, молчаливый и спокойный человек, но чрезвычайно любопытный, интересующийся узнать о всех подробностях проезжающего" [1, с. 5].

Описание гостиницы представлено объемно (по принципу единства противоположностей). – "Наружный фасад гостиницы отвечал ее внутренности: она была очень длинна, в два этажа; нижний не был выкрашен и оставался в темно-красных кирпичиках, еще более потемневших от лихих погодных перемен и грязноватых уже самих по себе; верхний был выкрашен вечною желтою краской; внизу были лавочки с хомутами, веревками и баранками" [1, с. 6]. Весь далеко не радужный бытовой фон, включая разнообразие товаров (по принципу "кому – что"), соседство гостиницы и кабака (две противоположности по уровню культуры), сбитенщика "с самоваром из красной меди и лицом таким же красным, как самовар, если бы один самовар не был с черною, как смоль, бородой" [1, с. 6] свидетельствует о глухой провинции. Этот уровень, описанный как уровень глубинки, производит гнетущее впечатление тем более, что приближался к карикатуре, но в сущности отражал гоголевское представление о типичной глубинной Руси. Несколько далее автор упоминает "подпрыгивающую" мостовую. Этот созданный Гоголем облик средней Руси выдавался ему из "прекрасного далека". Но еще более печально, что этот город (по словам автора) находился "недалеко от двух столиц", то есть не где-то в глуши. Таково было авторское представление о типичной Руси.

Главный герой (Чичиков) представлен во множестве бытовых деталей, которые подчеркивают его общую "приятность". Это прежде всего

шерстяная косынка радужных цветов, "которую женатым приготовляет своими руками супруга, сопровождая приличными наставлениями" [1, с. 7]. Ему свойственна аккуратность, нетерпимость к неприятным запахам (неоднократные замечания Петрушке "Сходил бы ты в баню"). Косынка радужных цветов свидетельствует об эстетическом вкусе хозяина и заботе о самом себе. Блюда, которые Чичиков заказывал, свидетельствуют о его хорошем здоровье и вкусе, и во всем (это далее подчеркивал неоднократно сам автор) – это общее впечатление приятности. И каково же будет разочарование, когда все узнают, что этот "приятный во всех отношениях" человек – мошенник. Бытовая сторона жизни Чичикова была выработана упорным стремлением пробиться в жизни.

Гоголь внимателен к описанию быта своих героев, ибо человек познается и проявляется прежде всего в своей среде. Отсюда особое авторское внимание к описанию бытовых деталей в жизни различных персонажей. Читатель ясно представляет себе слащавого Манилова на фоне его негармонично устроенного поместья ("...дома (в деревне) были вдоль и поперек" [1, с. 20]), его мебели и др. Жалок Плюшкин на фоне своего развалившегося поместья и куч мусора. Могуч и крепок Собакевич в своем прочном доме. Хозяйственна, усердна и прочна Коробочка, соблюдающая во всем порядок. Безалаберный кутила и пьяница Ноздрев вполне соответствует своему полуразрушенному хозяйству.

По законам гостеприимства Чичикова везде угощали. Этот компонент бытовой КМ очень показателен для раскрытия облика хозяев. Обед у Манилова не описывается, возможно, потому, что там ничего особенного не было. Обращено внимание лишь на аккуратность в отношении к детям (им за столом завязали салфетки, причем Фемистоклюсу нечаянно завязали и подбородок, на что взрослые не обратили внимания, тогда как ребенок усиленно старался освободиться от салфетки). Эта мелкая деталь отражает занятость взрослых лишь собой.

У Коробочки Чичиков отвел душу во множестве вкусных блюд и, когда встал из-за стола, почувствовал себя на пуд тяжелее. Чем же его угощали? Автор приводит подробный перечень разнообразных пирогов, о которых сейчас и не слышно. – "Чичиков оглянулся и увидел, что на столе уже грибки, пирожки, скородумки, шанишки, кряглы, блины, лепешки с разными припеками: припекой с лучком, припекой с маком, припекой с творогом, припекой со сняточками и невесть чего не было" [1, с. 55]. Отмечается и хозяйство Коробочки: домашняя птица в изобилии и др. Хозяйственность Коробочки проявляется и в отношении к своим крепостным: дома у них крепкие, ворота не висят, крыши не протекают. Все

поместье Коробочки, хотя и небольшое, но в полном порядке. Это такой благополучный уголок, который виделся Гоголю в глуши Руси как оставшийся след какого-то прошлого. Непонятливость Коробочки в отношении продажи мертвых душ мы не считаем признаком ее отсталости от цивилизации, в которой продается всё. Коробочка проста и искренна, прекрасная хозяйка. Этот эпизод в путешествиях Чичикова связан с образом хорошего хозяина на фоне бесхозяйственных Маниловых. Не будем здесь касаться вопроса "дубинноголовости" Коробочки. Считаем, что в ее положении и далекости от городских "хитростей и сложностей" это вполне естественно. Бытовая КМ Коробочки показывает фрагмент из положительного в развитии помещичьего хозяйства.

Роль Ноздрева в поэме "Мертвые души" всецело связана с провалом чичиковской "операции". В бытовую КМ Ноздрев вписывается в качестве иллюстрации бездельного хозяина, болтуна, вралю. Мы можем сказать лишь, что есть и такие персонажи, и пройти мимо.

Визит к Собакевичу открывает новую страницу в бытовой КМ. Автор отмечает прочность и крепость всех строений: "все было упористо, без пошатки" [1, с. 93], как во дворе, так и в доме. Хозяин, будучи сам здоровый и крепкий, украсил свою комнату портретами аналогичных людей. Обед состоял из блюд полезных и сытных, что Чичиков ощутил, вставая из-за стола. Упоминаются щи ("очень хороши!"), няня (бараний желудок, нафаршированный кашей, мозгами и ножками), различные варенья в блюдечках ("груша, слива, иная ягода, редька на меду"). Собакевич объясняет гостю: "У меня, когда свинина, – всю свинью давай на стол, когда баранина – всего барана тащи, гусь – всего гуся" [1, с. 98]. "За бараньим боком последовали ватрушки, из которых каждая была больше тарелки, потом индюк ростом с теленка, набитый всяким добром: яйцами, рисом, печенками и невесть чем, что все ложилось комом в желудке" [1, с. 98]. Было видно, что еда в доме Собакевича является делом первостепенным. В этом сюжете бытовая КМ пополняется гастрономическим материалом. Что касается хозяйства Собакевича, то все в нем основательно, крепко и, главное, – удобно, что стоило некоторой борьбы хозяина с архитектором (первый стремился к удобству, второй – к гармонии).

Яркую бытовую "картинку" представляет "обмывание" чичиковских покупок. Описывая это пиршество, автор приводит перечень вин и закусок, подчеркивая, что каждый проявил при этом свои склонности, особо отмечено, что Собакевич настолько объелся, что только "хлопал глазами".

Определенное внимание автор уделяет дамскому обществу, при этом возникают бытовые моменты (мода, фасоны, выкройки, множество деталей: фистончики, бантики, нашивочки и т.д.). Все показывало, что в дамском обществе существует определенная соревновательность. Не без вмешательства дам в городе распространились слухи, весьма опасные для Чичикова, в результате чего перед Чичиковым закрылись ранее гостеприимные двери чиновников города, и наш герой поспешно уезжает.

Пересказ этих событий, весьма яркий и эмоциональный, не обходится без ряда бытовых деталей, уточняющих подробности неприятного для Чичикова поворота дел. В изложение этих "событий" вклиниваются бытовые детали: как прислуга укладывала в постель Чичикова, как она же отпиралась в кабак и др.

Эти маленькие эпизодические сценки настолько детализированы, что возникает отчетливая бытовая картинка действительности.

Особая бытовая картина создана автором при описании ситуации готовности к поспешному паническому отъезду Чичикова. – "В продолжении этого времени он имел удовольствие испытать приятные минуты, когда в чемодане все уложено и в комнате валяются только веревочки, бумажки да разный сор, когда человек... видит из окна проходящих плетущихся людей, толкующих о своих гривнях и с каким-то глупым любопытством поднимающих глаза, чтобы взглянуть на него и опять продолжать свою дорогу, что еще более растравляет нерасположение духа бедного неедущего путешественника" [1, с. 218]. Нервное состояние "путешественника" [1, с. 218], беспорядок в комнате связаны с необходимостью поспешного отъезда. Готовность к отъезду выражают и следующие бытовые детали: – "...желанная минута настала: все было готово, перед у брички как следует был налажен, колесо было обтянуто новою шиною, кони приведены с водопоя, и разбойники-кузнецы отправились, пересчитав полученные целковые... Наконец бричка была заложена, и два горячие калача, только что купленные, положены туда..." [1, с. 218]. Отъезд Чичикова представлен в типичных бытовых подробностях: "...И Селифан уже засунул кое-что для себя в карман, бывший у кучерских козел, и сам герой наконец, при взмахивании картузом пологого, стоявшего в том же демикотоновом сюртуке, при трактирных и чужих лакеях, собравшихся позевать, как выезжает чужой барин,...сел в экипаж ... и бричка выехала из ворот гостиницы" [1, с. 218]. Все эти ситуативные бытовые подробности воссоздают "живое" описание отъезда. Оно тем более "живое", что представлено в одной сложной синтаксической конструкции перечислительного значения.

Автор создает бытовую картинку дороги, по которой едет наш герой. Эти подробности помогают читателю представить путь в живом, подвижном состоянии. – "Вот уже и мостовая кончилась, и шлагбаум, и город позади, и ничего нет, и опять дорога. И опять по обеим сторонам столбового пути пошли вновь писать версты, станционные смотрители, колодцы, обозы, серые деревни с самоварами, бабами и бойким бородатым хозяином, бегущим из постоянного двора с овсом в руке, пешеход в потертых лаптях, плетущийся за восемьсот верст, городишки, выстроенные живьем, с деревянными лавчонками, мучными бочками..." [1, с. 220]. Многочленный ряд перечисляемых предметов воссоздает живой образ дороги, проходящей мимо множества объектов. Возникает живописная, насыщенная, динамичная картина русского бытового пространства. И естественно в этом бытовом образе возникает обобщающее "Русь! Русь! Вижу тебя из моего чудного прекрасного далека..." [1, с. 220].

Пока Чичиков едет, автор рассказывает о его прошлом, раскрывая те условия, в которых сформировался тип нашего предпринимателя, начиная с бытовой обстановки, ибо она – зеркало социальной картины мира. Начинается рассказ о чичиковском прошлом предупреждением "темно и скромно происхождение нашего героя", и встает серия бытовых картин, подтверждающих эту скромность. – "Маленькая горенка с маленькими окнами, не отворявшимися ни в зиму, ни в лето; отец, больной человек..., вечный морок и шлепанье по комнате шлепанцев...и вечно знакомое неприятное чувство..." [1, с. 224–225]. Характерно, что эта бытовая картина создана в единении предметов, действий и чувств, что представляет детство Чичикова разносторонне. Таким же серым бытовым этюдом представлена околица города, куда привез отец сына Павлушу для учебы. На бытовых деталях (булка, пряник) выросла школьная карьера Павлуши и сколочен первый "капитал" (пять рублей). Бытовыми мелочами представлено наследство Чичикова (после отца): "четыре заношенных фуфайки, два серых сюртука и незначительная сумма денег" [1, с. 227]. В дальнейшей карьере Чичикова немалую роль сыграли такие его бытовые качества, как опрятность, приятная одежда и общий благоприятный вид, что выделяло его из среды серых чиновников. То будущее, к которому стремился Павлуша, представлено в бытовых удобствах и приятностях: "экипажи, дом, отлично устроенный, вкусные блюда – вот что беспрепятственно носилось в его голове" [1, с. 228]. Бытовые воздержания ради будущего, которое мерещилось ему прежде всего в бытовых деталях, имели успех, и Чичиков выделился из чиновничьей серой массы в лучшую сторону. Стремясь к независимому и обеспеченному будущему, он даже перешагнул через понятие порядочности ("политичное"

ухаживание за дочерью повытчика). И каждый раз его предательство и моральная низость оценивалась обманутыми в ожиданиях людьми так: "надул, чертов сын!"

Автор показывает, что Чичиков не раз затевал дела с целью приобрести капитал, а в случаях провала обращался к новой идее, и так он столкнулся с положением о мертвых душах, за которые помещикам приходилось платить налоги, что и привело его к новому "изобретению".

В целом следует отметить, что в поэме "Мертвые души" описана с разных сторон именно бытовая Русь, описана подробно, в массе деталей. Именно благодаря этим бытовым подробностям ("мелочам"), динамическим и статическим, Русь встает перед читателем как "живая". Эти же "картинки" и эпизоды показывают тонкую наблюдательность Гоголя, что может быть основанием считать Гоголя прекрасным бытописателем. Другое дело, что из суммы этих бытовых картин читатель может делать разные далеко идущие выводы (в частности социального характера), которые сам автор даже не предполагал.

Литература

1. Гоголь Н.В. Мертвые души // Собр. соч.: В 8 т. – Т. 5. – М.: Правда, 1984. Цитируем по данному изданию.
2. Русское слово в мировой культуре. X Конгресс МАПРЯЛ. – Разд. 4: Языковая картина мира и русская ментальность. – Спб., 2003.
3. Арват Н.Н. О комплексном изучении картины мира в поэме Н.В.Гоголя "Мертвые души" // Література та культура Полісся. – Вип. 40. – Ніжин, 2008.
4. Белинский В.Г. Похождения Чичикова, Или "Мертвые души" // Н.В.Гоголь в русской критике. – М., 1963.
5. Степанов Н.Л. Национальное своеобразие поэмы Н.В.Гоголя "Мертвые души" // Известия АН СССР. Отдел литературы и языка. – 1952. – Т. XI. – Вып. 1.

Н.М.Жаркевич

"Вечера на хуторе близ Диканьки" и проблема национальной ментальности Н.Гоголя (на материале российских и украинских литературоведческих исследований 1990–2000 гг.)

История изучения "Вечеров на хуторе близ Диканьки", принесших Н.Гоголю первую литературную славу, приближается к своему 180-летию. На разных ее этапах исследователей привлекали разные аспекты как содержания, так и формы повестей, включенных писателем в состав цикла.

Важными вехами в гоголеведении XIX–XX вв. стали работы П.Кулиша, В.Шенрока, Н.Тихонравова, А.Пыпина, А.Белого, М.Бахтина, В.Гиппиуса, Г.Гуковского, И.Карташовой, Н.Крутиковой, Ю.Манна, С.Машинского, Н.Степанова, М.Храпченко и др. авторов. Их усилиями в научный обиход был введен богатейший материал, связанный с творческой историей сборника, его фольклорной основой, этнографической достоверностью, его композиционной структурой, типологией персонажей, его стилевыми и стилистическими особенностями, его рецепцией в сознании современников и последующих поколений, соотношением в нем украинской и русской культурной стихии и мн. др.

Однако в конце 80-х гг. прошлого столетия в изучении гоголевских "Вечеров" намечается спад. Об этом красноречиво свидетельствуют данные наиболее авторитетного библиографического издания тех лет "Новая советская литература по общественным наукам. Литературоведение", зафиксировавшего в 1989 (юбилейном) году всего лишь несколько публикаций, затрагивавших интересные, но частные вопросы, связанные с изучением первого сборника гоголевских повестей (статьи В.Э.Радковской, В.Я.Звиняцкого, А.С.Ходжояна, И.Сенька) и не зафиксировавшего ни одной сколько-нибудь серьезной монографии, если не считать второго издания (1988) фундаментальной "Поэтики Гоголя" Ю.В.Манна, два раздела которой (из шести) содержали глубокий анализ именно "Вечеров" [2].

Показательно, что, согласно данным того же бюллетеня, в 1984 году (тоже юбилейном) публикации, посвященные первым украинским повестям Н. Гоголя, исчислялись несколькими десятками [3].

Нетрудно убедиться, что в сознании исследователей на рубеже 80-х гг. прошлого века "Вечера на хуторе близ Диканьки" оказались прочно заслоненными поздним творчеством Н.Гоголя и, в частности, его "Выбранными местами из переписки с друзьями". Достаточно вспомнить работы Ю.Я.Барабаша, В.Воропаева, П.В.Михеда и др. авторов [4].

Ситуация кардинально меняется после 1991 года, когда на постсоветском пространстве в бывших республиках СССР начинает формироваться самостоятельное национальное литературоведение. На этой почве почти сразу же и для российских, и для украинских исследователей актуализировался вопрос о национальной ментальности автора "Вечеров" и национальной принадлежности его творчества. Отсюда новый всплеск интереса к творческой фигуре писателя и, в частности, к его "Вечерам".

Однако вектор научных изысканий, связанных с проблемой национальной ментальности Гоголя, теперь у российских и украинских гоголеведов часто оказывается различным.

Для российского гоголеведения характерны тенденции, за которыми просматривается активное желание оторвать писателя от его украинских корней, представить его автором глубоко религиозным и сугубо русским. Такое истолкование творческой личности Гоголя сказалось и на трактовке его "Вечеров". Так, например, И.Виноградов в своей работе "Гоголь – художник и мыслитель. Христианские основы мировоззрения" утверждает, что в первых повестях писателя, в частности, в его "Сорочинской ярмарке", "национального, собственно украинского, вызывающего особую любовь к родному краю в принципе и нет" [5, с. 10]. Сходную позицию в данном вопросе занимают и некоторые другие авторы.

На их фоне своеобразным эксклюзивом представляется серия работ московского исследователя Ю.Я.Барабаша. Назовем важнейшие из них: "Почва и судьба. Гоголь и украинская литература: у истоков" (М., 1995), "Коли забуду тебе, Єрусалиме...", "Гоголь і Шевченко. Порівняльно-типологічні студії" (Харків, 2001), "Гоголь у літературній свідомості українського зарубіжжя" (Сімферополь, 2004). Сразу же оговоримся: диапазон наблюдений и выводов Ю.Я.Барабаша не ограничивается "украинской прозой" писателя. Но, безусловно, именно украинская проза, и в первую очередь "Вечера", являются их органической частью.

Ключевыми понятиями, на которые опирается концепция Ю.Я.Барабаша, стали понятия "этнокультурного пространства" и "месторазвития". Первое, по утверждению исследователя, включает целый комплекс материальных и культурных реалий – семейное предание, домашнее и внедомашнее окружение, языковая среда, религиозная атмосфера, бытовая обстановка, литературные традиции и т.п.

Второе – подразумевает ландшафт, являющийся местом обитания того или иного этноса, в соединении с динамикой социальной истории этого этноса [6; 9, с. 46–47]. Перечень примет национальной ментальности Гоголя, настаивает исследователь, чрезвычайно широк. Одним из ее проявлений, по его мнению, является пейзаж. В "Вечерах" – это прежде всего описание украинской ночи. "Божественной", "очаровательной" – в "Майской ночи", "дьявольской" – в "Вечере накануне Ивана Купала", безлунной, метельной – в "Ночи перед Рождеством", пронизанной апокалиптическим ужасом – в "Страшной мести". Сопоставляя хрестоматийно известное пушкинское описание украинской ночи в "Полтаве" (как убежден Ю.Я.Барабаш, южной ночи вообще) с гоголевским в "Майской ночи",

исследователь отмечает: "увидеть "огромную тень", падающую от недвижимых, "полных мрака" лесов; тихие пруды, чей "холод и мрак... угрюмо заключен в темно-зеленые стены садов"; "девственные чаши черемух и черешен", ослепительно сияющие при месячном свете, бело-снежные стены хат...; услышать величественный гром украинского соловья..."; ... почувствовать, как становится "на душе и необъятно, и чудно, и толпы серебряных видений стройно возникают в ее глубине", – это нужно только увидеть и услышать, только почувствовать самому, здесь поэтическое воображение сплавлено с живыми впечатлениями, с ментальной памятью" [6, с. 49–50].

Среди работ украинских исследователей, в которых анализируются гоголевские "Вечера" сквозь призму национальной ментальности писателя, отметим как наиболее оригинальные работы В.Я.Звиняцковского, Д.С.Наливайко, Т.Гундоровой. Правда, ни в одной из них первый сборник повестей Гоголя не является предметом специального, самостоятельного исследования. Однако в обосновании заявленной проблемы, безусловно, играет большую роль.

Главный аргумент украинских гоголеведов, выявляющих следы национальной ментальности писателя в его произведениях, – наличие в них архетипов, т.е. прообразов, формирующихся на почве "коллективного бессознательного" (К.Юнг). "Первинні образи у творчості Гоголя" – именно так и называется статья Д.С.Наливайко, опубликованная в 1996 г. в первом выпуске "Гоголезнавчих студій".

В данном контексте исходным моментом наблюдений исследователя оказывается мысль о том, что архетипные образы соединяют в себе общечеловеческое и этноисторическое содержание, поскольку в их формировании большую роль играли условия жизни и историческая судьба каждого народа [7, с. 6].

Иными словами, оригинальность украинских архетипов определяется условиями исторического бытия украинского народа. По мнению Д.С.Наливайко, это христианство, которое граничит "зі степом і латинським світом" [7, с. 7]¹. Ее-то (настаивает исследователь) и обнаруживают два наиболее репрезентативных в творчестве Гоголя архетипных образа – образ "злого духа" (черта) и "души". Первый, как известно, пришел к нему из украинских народных сказок, поверий, быличек, в которых с ним ассоциировались и дохристианские представления о "нечистой силе", и христианские – о дьяволе. В силу этого гоголевский черт, как и в упомя-

¹ Здесь и далее все источники цитируем на языке оригинала.

нутых источниках, выступает в разных функциях. В одних повестях ("Сорочинская ярмарка", "Ночь перед Рождеством") он, – пишет Д.С.Наливайко, – "піддається карнавалізації, спрощенню і одомашненню". В других ("Вечер накануне Ивана Купала", "Страшная месть") – "він постає в усій своїй диявольській силі, як утілення інфернального зла, проти якого людина безсила" [7, с. 8].

Другие, но не менее убедительные аргументы использует В.Я.Звизняцковский, автор содержательной монографии "Николай Гоголь. Тайна национальной души" (К., 1994).

Отмечая, что украинская ментальность писателя почти никак не проявилась в его бытовом, повседневном поведении, исследователь, как и Д.С.Наливайко, считает, что она ярко обнаружила себя в его творчестве [8, с. 39]. Но, согласно концепции В.Я.Звизняцкого, осмысление и отношение Гоголя к родному этносу прошло три этапа: от полного равнодушия (в "Ганце Кюхельгартене") к попытке преодолеть общеевропейский, но прежде всего великорусский миф об Украине как о "сокращенном Эдеме" (Кулжинский), "сдвинуть с места этот недвижимый символ..., застывший стереотип..., имеющий слишком мало отношения к подлинным национальным стереотипам и идеалам украинцев, как нарождающейся новоевропейской нации" (в украинских повестях и прежде всего в "Вечерах"), и от нее – к этнической самоэманации (вторая редакция "Тараса Бульбы"), путем включения родного этноса в более широкую национальную общность, определяемую по принципу православия – в борьбе против католиков-ляхов все украинские казаки называют себя "русскими" [8, с. 58–59, 60–61].

Однако в процессе работы над "Вечерами" отношение Гоголя к родному для него этносу, по наблюдению В.Я.Звизняцкого, качественно менялось. Работая над первой частью сборника и готовя ее к изданию, писатель еще не стоял перед выбором между двумя этносами. Поэтому и изображение украинской действительности здесь еще мало отличается от романтизма "свиньинского толка" [8, с. 179] и "малороссийских опер" И.Котляревского [8, с. 182].

Но в процессе самой работы Гоголь, – отмечает В.Я.Звизняцкий, – гениальным эстетическим чутьем не мог не ощутить, что использованные им национальные "мотивы" "достаточно разнородны и что, представляя их постороннему чужому взгляду, падкому на экзотику, было бы нечестно (прежде всего перед самим собой, семьей, домом... "малой" родиной) к экзотике весь смысл существования этого родного и милого, "причудливого" мира и свести. Кроме экзотики, надо же было обнаружить в нем и такие ценности, которые, будучи, безусловно, и своеобразно

"национальными"... в то же время были бы безусловно привлекательны и по своей общечеловечности" [8, с. 182].

Именно это открытие и воплотила, по мысли исследователя, вторая часть "Вечеров", в которой Гоголь за национальной экзотикой сумел разглядеть общечеловеческие ценности бытия и быта своего народа. "Хата или хутор", любовь и семья, мать и дитя, – пишет В.Я.Звигяцковский, – имея в виду финал "Ночи перед Рождеством", – вот высшие ценности "Вечеров" [7, с. 182]. И они разительно отличаются от образов "ленивого хохла" и "удалого казака", которые в литературном сознании эпохи воплотили два основных "национально-поведенческих" кода украинцев. И смысл казацкого героизма (ведь Вакула на дверях своей хаты тоже нарисовал казаков) не просто в бесшабашной храбрости, а в том, чтобы защитить свой хутор, свою жену, свое дитя [7, с. 182].

По-своему интересны и другие наблюдения исследователя. Так, например, комментируя смысл названия сборника, В.Я.Звигяцковский главный акцент делает не на "Вечерах" (как своеобразном способе циклизации материала), а на "Диканьке". Но не только как антитезе Петербурга, центре "официального мироздания". Помимо того, что Диканька принадлежала В.П.Кочубею, расположения которого, как убежден исследователь, Гоголь хотел добиться, помимо того, что в диканьской церкви молилась его мать о рождении сына, в сознании писателя Диканька, с ее немудреным бытом и высокой поэзией духа, стала еще и воплощением этнического идеала нации [7, с. 127, 132–135, 137, 182].

Попутно отметим: далеко не все суждения и выводы В.Я.Звигяцковского можно считать бесспорными. Вряд ли все-таки замысел "Вечеров" был обусловлен только конъюнктурными соображениями начинающего писателя. Далеко не все в первой части сборника ориентировано на литературные штампы. Трудно согласиться с характеристикой И.С.Орлая только как проимперского чиновника, т.д. Тем не менее основной вывод исследователя о том, что Гоголь, "поднимая "украинский колорит" до высот поэтической метафоры, содействовал осмыслению национально-культурного стереотипа и культурно-исторического типа в терминах новой общеевропейской культуры", представляется глубоко выверенным и обоснованным [7, с. 217].

Подводя итоги, отметим: 1990–2000-е гг. – новый этап в богатой и сложной истории изучения "Вечеров". Он обозначил как новые методики исследования, так и новые проблемы. Проблема ментальности Гоголя – одна из них, которая помогает углубить представления как о творческой личности писателя, так и о его творчестве.

Литература

1. Новая советская литература по общественным наукам. Литературоведение. Библиографический бюллетень ИНИОН АН СССР. – М., 1989. – №1–12.
2. См. Радковская Э.В. Антропонимическое поле ранних повестей Гоголя. На материале сборника "Вечера на хуторе близ Диканьки" // Актуальные вопросы русской ономастики. – К., 1989; Её же "Украинские мотивы поэтической антропонимии ранних повестей Н.Гоголя // Вопросы литературы народов СССР. – Киев–Одесса, 1989; Звиняцковский В.Я. Пасечник Рудый Панько. К истории создания "Вечеров на хуторе близ Диканьки" // Русская речь. – М., 1990. – №1; Сенько І. Перечитуючи "Страшну помсту" // Радуга. – К., 1990. – №7; Ходжоян А.С. Психологический анализ в "Вечерах на хуторе близ Диканьки" // Вестник Ереванского университета. Общественные науки. – 1988. – №1; Манн Ю.В. Поэтика Гоголя. – Изд. 2. – М., 1988.
3. Новая советская литература по общественным наукам. Литературоведение. Библиографический бюллетень ИНИОН АН СССР– М., 1984. – №1–12.
4. Барабаш Ю.А. Наш русский Паскаль. Над страницами книги Гоголя "Выбранные места из переписки с друзьями" // Наука и религия. – 1989. – №3; Его же. Гоголь: страхи и ужасы России. Над страницами книги Гоголя "Выбранные места из переписки с друзьями" // Литература и школа. – 1990. – №6; Воропаев В.А. "Духом схимник сокрушенный...". К истории второго тома "Мертвых душ" // Прометей. – 1990; Михед П.В. Место "Авторской исповеди" в творческой судьбе Гоголя // Творчество Н.В. Гоголя и современность. – В 2 ч. – Ч. I. – Нежин, 1989, др.
5. Барабаш Ю.Я. Гоголезнаство в Україні і поза нею // Нові гоголезнавчі студії. – Вип. 2(13) – Сімферополь–Київ, 2005.
6. Барабаш Ю.Я. Почва и судьба. Гоголь и украинская литература: у истоков. – М., 1995.
7. Наливайко Д.С. Первинні образи в творчості Гоголя // Гоголезнавчі студії. – Вип.1. – Ніжин, 1996.
8. Звиняцковский В.Я. Николай Гоголь. Тайна национальной души. – К., 1994.

Павло Ямчук

Феномен Гоголя: мовний і культурний аспекти в семіосфері українського консервативно-духовного мислення

Постмодерна гуманітарна наука, на думку П.Рікера, перебуває в постійному пошуку "свого іншого", свого першого забутого Я, а кажучи традиційною термінологією, знову звертається до власних призабутих джерел, шукаючи у них нереалізовані, але від того не менш потрібні й актуальні нині ідеї й форми їх утілення. Великою мірою це твердження

стосується класики світової літератури, яка щоразу відкривається поновому через постійну зміну буттєво-часових умов рецепції, що, у свою чергу, породжує нові форми й моделі прочитання. Спадщина Гоголя в такому контексті – явище, яке ілюструє дану тезу чи не найпоказовіше. І справді – чия ще постать вважається настільки культурно магістральною, як його? Довкола кого ще відбуваються такі запеклі суперечки про національно-духовну ідентичність? Розмова не зводиться до вічної дихотомії "українець – росіянин", а має й інші, духовні і світські системи вимірювання. Навіть сам сміх Гоголя – явище, яке вплинуло на формування сучасної естетики української та російської літератур, воно є явищем невідчитаним, яке породжує дискусії й нові мисленнєві поля.

У цій статті ми торкнемося проблеми мовно-культурного феномена Гоголя в аспекті його взаємозв'язку з українською традицією у світоглядному й поетичному розумінні. Українська традиція Пізнього Середньовіччя та Бароко (як прийнято у вітчизняній гуманітарній науці, ми розділяємо різні культурні впливи й поля у межах одного часового виміру XV–XVIII ст.) була досить потужним явищем і не обмежувалася лише культурою "високого" Бароко, а мала й "низові" вияви, які вже наприкінці XVIII ст. були "легалізовані" І.Котляревським в "Енеїді". Гоголь, як і І.Котляревський, за походженням належав, висловлюючись сучасною термінологією, до "полтавського культурного феномена". Народна сміхова культура Полтавщини завжди була йому, як і його батькові, українському драматургові Василеві Гоголю-Яновському, та їх полтавським сучасникам І.Котляревському, Є.Гребінці, попереднику Г.Сковороді, органічно близькою. Не було чужим Гоголеві й високе Бароко з його християнсько-консервативним служінням ідеї порятунку світу "від зваб і спокус", які несли духовне знецінення й знищення людини на догоду примарним ілюзіям усесвітнього матеріального щастя. Ця світоглядна концептуальна позиція мала в основі ідеї й поетику Івана Вишенського та його послідовників й однодумців, її доміанти зберігалися в культурній пам'яті освіченого українства, до якого за походженням належав письменник. Ці дві знакові культурні парадигми в різні часи й різному виявились у його поетиці.

Комічні герої Гоголя, усі колізії, у які вони потрапляють, є українськими не лише за найменуваннями, але за суттю, яка, будучи майстерно вбраною у фольклорні шати і незвичну для української реальності російську мову, стала несподіваним явищем для культури

Петербурга і Москви. Гоголь заговорив про своїх дещо карнавальних полтавських героїв у Петербурзі тоді, коли світські особи, які складали коло його перших читачів, уже нічого або майже нічого не знали про предмет його веселої розповіді, їхні батьки підкоряли непокірну Січ. Їхні діди боролися з "гетьманськими вільностями", а вже самі вони сприймали українців і Україну як щось "изначально русское, ничем не отличающееся от Великороссии". Гоголь показав відмінності із доброзичливим гумором, без насмішки над рідним і пригнобленим, і змусив його полюбити. Мабуть, перший комічний ефект творів Гоголя був усе ж таки ефектом незвичайного, враженням від несподіванки, яка, на думку А.Бергсона, здатна викликати сміх.

Народна сміхова культура українців не є вульгарною. Вона делікатна, адже ніколи предметом осміювання не стають фізичні вади або риси, наявність яких не залежить від людини. Вона ніколи не базується на образливому або принизливому ставленні до людини. Це "низовому" сміховому Бароко диктується "високим" Бароко, заснованим на ранньохристиянському ідеалі. Триумф Гоголя, однак, не змусив його, як багатьох співвітчизників, забути про Україну. У переможні роки він не забуває про Київ, про Малоросію, про її звичаї. Він підсвідомо сприймає Петербург як центр чужої, хоч і близької ментальної сфери. Київ є для нього справжньою столицею. Саме у Києві мріє він працювати над історією Малоросії, а однією з причин свого прагнення потрапити в Київ він визначає комплекс "синової провини" перед Україною. П.Анненков згадує: "Два предмети обмежували його думку ... пристрасна любов до пісень, дум, померлого минулого Малоросії, що становило в ньому істинне начало, що оберігає і художній смисл, який ненавидів усе різке, розперезано дике" [1, с. 150].

Означений художній смисл можна трактувати як данину побароковому вишуканій рідній культурі, м'якій, як сам український фольклор, як далека тоді від Гоголя малоросійська природа. Українська культура відзначається відсутністю різких меж чи грубих контрастів, натомість містить сполучення непокєднваних в інших культурах явищ. Зберегти і примножити одвічне українське начало в несприятливих умовах більш потужної культури Російської імперії було важливим надзавданням Гоголя у Петербурзі, яке він сам собі визначив. Певно, у нього були сумніви, чи здатен він здійснити цю місію збереження. Поривання назад, в Україну, до Києва, були помітними виявами таких сумнівів. Те, що П.Анненков вважає "обмеженням" його думки, насправді було з боку Гоголя ранньою спробою консервативно-

барокового збереження й продовження незахищеного українського одвічного світогляду. Народний сміх у поетиці Гоголя того часу виступав не лише як засіб консервативної оборони духовності, але й міг запобігати тузі за Україною. "Щоб не плакати, я сміялась", – скаже згодом Леся Українка. У цих словах є вияв барокового світосприйняття і поетики козацько-лицарського дискурсу, який був відомим авторів "Тараса Бульби".

Іншою формою збереження української ідентичності в російськомовній прозі стала сатирична функція нової гоголівської мови: "Незвичайність змісту, типів, небувала, нечувана мова, від народження ще не відома нікому, гумор – усе це діяло п'яно", – стверджував В.Стасов [1, с. 163–164]. Ця нова мова саме тому видавалася критику "нечуваною", що була особливим перекладом ідіоматизмів, образних одиниць, метафорики й мовленнєвих стереотипів рідної Гоголю української мови, звісно, не знаної у Петербурзі й Москві. Гоголь писав українською мовою... по-російськи і допомагало йому в цьому... недостатнє знання російської мови: "від Гоголя найменше можна було чекати такої слави, якою він користується в нашій літературі. Це був ґрунт необроблений. Щоб граматикальним чином оцінити знання Гоголя при випускові з гімназії я... можу сказати, що він тоді не знав відмін дієслів у жодній мові... Гоголь дуже погано навчався, хоча він закінчив курс ніжинської гімназії, але в ній нічому, навіть правопису російському *не хотів навчитись*", – згадує гімназіальний вчитель Гоголя [1, с. 75–76] (курсив наш – П.Я.).

Підмічене вчителем небажання оволодіти російською мовою навряд чи було свідомим. Те, що завдяки цьому інтуїтивному небажанню російська література отримала неповторний гоголівський мовний стиль і дуже змінилась, є очевидним. Гоголь дав російській мові новий імпульс розвитку, мов дбайливий садівник, прищепивши до великого, але ще не плідного дерева малу гілку з розвинутого й плідного дерева української народної та книжної словесності. Це був рідкісний експеримент, коли одна мовно-стильова культура не загинула, а отримала розвиток в іншій реальності, докорінно її змінивши. Крилатий вираз Достоевського "Усі ми вийшли із "Шинелі" Гоголя" можна вважати істинним і в мовно-стильовому аспекті.

Звернемось і до інших сторін культурного феномена Гоголя. За влучним спостереженням М.Бахтіна, лише в добу європейського Ренесансу увійшла культура Середньовіччя до "великої" (фахової) літератури. В українських умовах ситуація була дещо іншою, адже вна-

слідок синтетичності культурних процесів, що відбувались у XIV–XVIII ст., про що ми вже згадували, важко відокремити певний період так званої "чистої" середньовічної або барокової естетики. Гоголь був останнім нащадком низового середньовічного сміхового карнавалу і його пізніших виявів в ортодоксальних за суттю сатиричних творах XVII–XVIII ст. Тут доречно навести міркування А.Я.Гуревича, яке він висловив, говорячи про карнавальну європейську культуру та Гоголя: "За М.Бахтінім, карнавальна культура, що сягає корінням своїм давнини ..., лише в епоху Ренесансу "прорвалась" до "великої" літератури, потужно запліднивши її, у наступну епоху народна культура дрібнішає й вироджується, зберігаючись у вигляді фрагментів та пережитків, однак часом настільки суттєвих, що вони могли стати компонентом художнього світу такого письменника, як Гоголь" [2, с. 12]. Слід додати, що Гоголь не лише вдало синтезував у своїх творах ці "фрагменти й пережитки", але й дав їм істотно нове життя, узвичаївши в досить бідній тоді і сприятливій до нововведень художній літературі першої третини XIX ст. українську барокову сміхову культуру.

Органічність присутності високої барокової й низової сміхової української культури є у феномені Гоголя домінантною ознакою. Її зовнішніми проявами слід уважати глибокий інтерес Гоголя до "малоросійської історії" (що включало в себе не лише історію подій, а й історію духовності та ідей) і прагнення достеменно знати український фольклор. Для тогочасного середовища обидві риси були феноменальними, а тому незрозумілими багатьом нащадкам "малоросійської еліти" з родів, що зрадили духовну Україну на угоду визначеному Єкатериною II "стремлению к должности". Саме вони склали тоді громадську думку не стільки російського Петербурга, скільки Ніжина, Чернігова, Харкова й інших міст української провінції. Гоголь наштовхнувся в їхній особі на так звану "другу верству" української громади, яка, від народження належачи до українців, свідомо стала на бік їхніх духовних і соціально-політичних опонентів або й переслідувачів.

Як згадує лицейський недоброзичливець Гоголя Любич-Романович, і він і його товариші усіляко переслідували Гоголя за такий інтерес до українського феномена: "Ми гидували подавати руку Гоголеві при зустрічі у класах та й він сам ... не чекав від нас доброзичливого вітання, намагаючись не помічати нікого з нас. Він завжди лишався наодинці ... життя Гоголя у школі було ... пеклом для нього ... над усім ми сміялись (в образі Гоголя – П.Я). Він шукав зближення лише з людьми собі рівними, наприклад: зі своїм дядькою", слугами

взагалі і з базарними торговцями на ніжинському базарі – особливо. Це зближення з людьми простими ... викликало в нього поетичний настрій ... ми помічали це з того, що він після кожного такого нового знайомства надовго зачинався у своїй кімнаті і заносив на папір свої враження" [1, с. 81]. Це твердження потребує коментаря. Маючи глибокі християнські переконання, Гоголь не міг бути осторонь гнаного рідного народу, його слова й думки. Він знав, що найкращими хранителями скарбів української карнавальної-сміхової культури є ті, хто цю культуру створював.

Любич-Романович та його однодумці, проте, були не єдиними. Таємницю ймовірної причини переходу письменника до іншої словесності впродовж усього життя осмислював і великий український митець і філософ Олесь Гончар. Уже у зрілому віці він записав у "Щоденнику" таке міркування стосовно цієї проблеми: "А загадка Гоголя – в чому вона? Знову думаю про це. Можливо, ще в Ніжині, коли розслідувалась справа Білоусова, Гоголя теж тягали у числі інших лицейців, пережив він якийсь шок. Можна уявити, як допити та слідство вразили його тендітну ... душу. Чи не тому ніде він потім ані півслова про декабристів" [3, с. 131]. Концептуальні міркування О.Гончара є близькими до наших припущень щодо насильницького зовнішнього впливу на вразливу душу Гоголя як важливий чинник, що спричинив відмову від рідного слова.

З іншого погляду, метропольна література, створена в імперії попередниками Гоголя, нікого у світі тоді не цікавила. За загальним визнанням вона була неоригінальним переспівом тих пісень, які вже давно відлунали в паризьких і навіть марсельських салонах. Байрон і Гете також породили велику кількість послідовників не стільки навіть у французькій або німецькій літературах, а передусім там, де літератури лише створювалися, тобто перебували в тому стані, у якому колись перебувала українська книжна словесність одразу після прийняття християнства, коли, ще не маючи оригінальної своєї, послуговувалася перекладеною або адаптованою чужою. Причина зацікавлення Гоголя багатоаспектним українським феноменом походила не від його провінційної нерозвиненості, як думали нащадки колишньої української еліти, а навпаки – від масштабного усвідомлення оригінальності української високої й сміхової культури, їхньої перспективності для завоювання світових інтелектуальних обширів у сполученні з метропольною мовою Російської імперії. У середньовічній Україні так чинили його предки, які для більшої відкритості світу власних ідей писали

свої художні твори й трактати латиною. Знання про те, що українська старовинна та народна культура є справжнім багатством, ще не відкритим світу, походило у Гоголя не від "хуторного походження однодворця", як атестує його Любич-Романович (відомо, що генеалогічне древо Гоголя брало початок від Остапа Гоголя, подільського козацького полковника XVII ст.), а від барокової за духом великої начитаності й любові до книги як явища, яку відзначали навіть його недоброзичливці та заздрісники. Малоросія була для нього тією "terra incognita", землею і культурою, невідомою іншим, але добре відомою йому, яку він прагнув відкрити освіченому світу ще з раннього лицейського юнацтва. "Поетичний настрій", про який згадує мемуарист, був викликаний, певне, потребою збирати на папері усні взірці "минаючої природи", фіксувати ще ніким до нього не зафіксоване, адже відомо, що наукова праця з системного вивчення народної української культури почалася набагато пізніше. Гоголь був одним із її натхненних піонерів. Чужа мова могла спотворити тонку матерію рідної старовини в поезії художнього твору, але в Гоголя просто не було іншого вибору, ніж використати імперський потенціал на користь забороненій і таврованій рідній культурі. Це був провідний раціональний мотив, але повернемось і до іншого мотиву, не менш впливового, – ірраціонального.

Говорячи про нього, слід виокремити первісний страх тонкої і вразливої природи письменника перед визнанням своєї любові до українського. Страх, який поселила в його душі малоросійська псевдоеліта в період формування особистості письменника. Саме їм до певної міри слід "дякувати" за болісне рішення Гоголя зректися рідного слова, рідної мови, яке вочевидь було прийняте не в Петербурзі, а в Ніжині. Відгомін ніжинських страждань на початкових порах переслідував Гоголя і в столиці. "Гоголь боявся гласності й прокладав собі шлях до літературних успіхів потай навіть від найближчих друзів своїх", – зазначає його біограф П.Куліш [1, с. 99].

Саме цим, ще "ніжинським" станом пояснюється й надмірна прискіпливість Гоголя до своєї творчості, зокрема поява перших публікацій під псевдонімами або без підпису взагалі. Це мало в основі не лише барокову традицію анонімності, але й могло пояснюватися також імовірним жахом перед новими цькуваннями. Знищення "Ганса Кюхельгартена", як і подальші знищення своїх творів, також базувалося на страху перед невиправданою ані з художнього, ані просто з людського погляду жорстокістю оцінок. Увага до оцінок "Вибраних місць..." також ілюструє наявність трагічного ніжинського зламу, коли

геніальна людина чекає більше негативних, аніж будь-яких інших оцінок своєї творчості, відчуваючи наперед необ'єктивність та свідому упередженість таких оцінок.

Від такої вимушеної "невідвертості" походять пізніші гострі звинувачення від С.Т.Аксакова, М.Погодіна, П.Плетньова на адресу Гоголя стосовно того, що в нього не може бути справжніх друзів, адже він нікого не любить. Певно, полемічно окреслена авторами листів поведінка Гоголя також могла бути наслідком ніжинських випробувань. Гоголь, не знаючи майбутніх слів його майже земляка з Чернігівщини Павла Тичини "Правдивим будь, але не всім ти відкривайся", діяв завжди саме так. За це йому навряд чи варто докоряти. Така потаємність була й органічною частиною українського барокового світогляду, який припускав граничну щирість лише у молитвах. Справедливість побоювань Гоголя стосовно упередженості оцінок його творів переконливо підтвердила й історія рецепції найголовнішого для нього твору "Вибраних місць із листування з друзями", який був затаврований усіма без винятку "ідейними таборами" Росії 1840-х рр. Обережність Гоголя пояснюється також бажанням говорити непрямом, але досягаючи мети. Так само діяли барокові полемісти, а до них – молитовні святокиївські старці, спрямовуючи свою потаємну благість на всіх людей, але не декларуючи своє благодворіння відверто. Гоголь закликав таке благодворіння на гнану українську духовність, на власне Україну не духовним, а світським словом, що не полегшувало, а, навпаки, ускладнювало завдання. Парадокс полягав у тому, що саме за те, за що Гоголя переслідували в провінційному Ніжині, його палко полюбили в Петербурзі й Москві. Певне, дещо несподівано й для самого автора "Вечорів на хуторі біля Диканьки". Зі спогадів добре відомо, що він відчував насолоду, спостерігаючи, як співають малоросійські пісні найбільш вишукані дами зі столичних салонів. Пісні, які він сам записував від "базарних баб-хахлушек" у Ніжині, відчуваючи саме з ними незнищену духовну спільність. Це було своєрідною реабілітацією "гнаного рідного іншого" у найвищих світських сферах, визнанням із боку метропольної еліти зневаженого провінційною псевдоелітою явища.

"Під'їхав нарешті Гоголь. Люб'язно привітавшись ... він після першої склянки чаю сказав Над.С.Аксаковій: "Не будемо втрачати дорогоцінного часу", – і попросив її заспівати. Вона дуже мило і просто погодилася ... розгорнула зошит малоруських пісень, із яких декотрі були нею покладені на ноти з голосу самого Гоголя. "Що заспівати?" – за-

питала вона. "Чоботи", – відповів Гоголь. Н.С.Аксакова заспівала "Чоботи", відтак "Могилу", "Сонце низенько" та інші пісні. Гоголь лишився вельми задоволеним співом молодої господині, просив повторювати кожну пісню і був у прекрасному душевному стані... Пам'ятаю, що якусь українську пісню заспівали навіть хором", – згадує сучасник [1, с. 599].

Це була перемога українського начала, яке обстоювалося Гоголем, вихід українського слова із меж *забороненого іншого*, із прокрустова ложа провінційності у простір широкого визнання в колах інтелектуальної еліти імперії народної культури, зокрема малоруського середньовічного низового карнавалу. Слід відзначити й іншу обставину. Одвічний страх перед тиском ззовні *декларативно*, але не *сутнісно* змінив ставлення Гоголя до проблеми українства. Це сталося наприкінці його життя. Сучасник згадує: "Гоголь відповідав ... спокійно: "Нам ... треба писати по-російськи ... треба прагнути до підтримки і зміцнення однієї тієї ж владичної мови для всіх рідних нам племен. Домінантою для росіян, чехів, українців та сербів повинна бути єдина святиня мова Пушкіна..." Думки Гоголя ... я не раз ... передавав нашим землякам. Вони знизували плечима і з незадоволенням пояснювали це сторонніми, політичними міркуваннями, як і взагалі весь тодішній настрій Гоголя" [1, с. 597–598].

Така позиція пізнього Гоголя є відгомонам лицейського страху перед наслідками ймовірного відвертого визнання глибокої душевної єдності митця із гнаною рідною нацією. Тепер страх був пов'язаний із побоюванням видатися незрозумілим і в дружньому петербурзькому колі. Його також можна пояснити і впливом близьких до нього тоді слов'янофілів на чолі з родиною Аксакових, а особливо впливом отця Матвея Константиновського, про роль якого в останньому періоді життя Гоголя слід сказати в спеціальному дослідженні. З метою декодування проблеми удаваного відсторонення Гоголя пізнього періоду від української культури цікаво порівняти ставлення Гоголя і Белінського до творчості Шевченка в цей період.

Ставлення Белінського до Шевченка добре відоме. Цікаво подивитися на те, як про Шевченка висловлюється Гоголь: "Я знаю і люблю Шевченка, як земляка і обдарованого художника, мені вдалось і самому де в чому допомогти йому в облаштуванні ... його долі. Але його згубили наші розумники, підштовхнувши його до творів, чужих істинному талантові" [1, с. 598]. Співчутливе ставлення Гоголя до Шевченка є очевидним. Воно пронизане глибокою симпатією та пова-

гою. Опосередковано критичною є лише одна фраза: "Його згубили наші розумники". У ній Шевченко постає жертвою постпросвітництва, а не "злочинцем". І зовсім не таким, яким змальовував його Белінський. Слово "згубили" є ключовим. Розмова відбувається 31 жовтня 1851 р. Шевченко вже близько трьох років на засланні за переконання "в степу безкраїм, за Уралом". Офіційні кола, як і наближені до них літератори, уважають його не просто злочинцем, а таким, що наніс особисту образу цареві та його родині. На відміну від них, Гоголь ніби не помічає цього. Для нього Шевченко пише "добре, що й казати..." [1, с. 597], а його особиста доля "гідна усілякої допомоги і співчуття" [1, с. 597]. Це, безперечно, свідома вистраждана позиція. Особливо, якщо брати до уваги обережність Гоголя. Вона свідчить не лише про чіткість гоголівських оцінок, але й про виявлювану таким чином симпатію до гнаного, переслідуваного за свої переконання *українського* поета.

Відтак навіть в останній, найбільш суперечливий період у Гоголя не було й краплини нелюбові або зневаги до України, які йому згодом намагалися приписати фальсифікатори. Пафос Гоголевих слів про єдину для всіх слов'ян мову можна сприймати і як ... тугу за тим, що цією всеслов'янською мовою не стала його рідна. Не стала не в останню чергу і через те, що він, один з її великих синів, зробив вельми багато (а цього він був свідомий) для употужнення мови іншого народу, для її сакралізації. Дорікати в цьому слід, як ми вже казали, не йому. Парадокс тут полягає в тому, що раціональні мотиви постають менш вагомими, аніж мотиви ірраціональні.

Своєрідне підтвердження щойно висловленому припущенню знаходимо у "Вибраних місцях із листування з друзями". "Істину так зрідка доводиться чути, що вже за одну децицію її можна пробачити всякий образливий голос, яким вона вимовляється. У критиці Булгаріна, Сенковського та Польового є багато справедливого, починаючи навіть з даної мені поради повчитись спершу російській грамоті, а потім вже писати" [4, с. 91]. Російська мова підсвідомо постає у світоглядній рецепції Гоголя як чужа мова, якою він не володіє вільно, адже образне мислення й світоглядні позиції його пов'язані з іншою мовно-ментальною структурою. Заклики Гоголя писати "владичною" мовою є також формою переконування автором самого себе, яка походить від іманентного розуміння власної неідентичності російському мовно-ментальному коду. Саме тому вразливий Гоголь дякує за справедливі докори щодо його незнання російської грамоти своїм критикам, хоча тон самих зауважень визнає образливим. Таке визнання

мало б передбачати критичну рецепцію змісту, якби сутність зауваження не осмислювалася Гоголем як наріжна категорія, свого роду "ключ до розуміння" самого феномена його присутності в російській словесності.

Іншим ключовим моментом, який завжди привертає увагу і вечних, і всіх, хто хоч трохи ознайомлений із біографією Гоголя, є трагічний за суттю епізод. Мова йде про спалення ним другого тому "Мертвих душ". Багато років поспіль дискутуються причини такого кроку великого письменника, аналізуються передумови й обставини. Але в межах цих міркувань над феноменом Гоголя ми хочемо звернути увагу на один промовистий факт, спогад про який міститься у листі графині Є.Сальяс до М.Максимовича. "Довго вогонь не міг дістатися через товсті шари паперу, але нарешті спалахнув, і все загинуло. Розповідають, що Гоголь довго сидів непорушно і нарешті промовив: "Негарно ми зробили, негарно, недобре діло". Це було сказано хлопчикові, що був його камердинером" [1, с. 630]. Графиня Є.Сальяс наводить слова Гоголя мовою оригіналу. Українською мовою. Виринання у зламні моменти іманентного, глибоко захovanого "десь на дні мого серця" як свідчення про приховану сутність душевних станів цікавило й цікавить психоаналітиків, певно, ще з часів З.Фрейда. У цьому випадку можна говорити про рідну мову як культурний архетип справжнього духовного життя, що ним жив геніальний митець.

Переживаючи глибинне потрясіння, Гоголь не знаходить іншої мови для передачі свого душевного стану, ніж давно не використувана ним у широкому колі українська мова. Вона з'являється неусвідомлено і, напевне, непомітно для самого мовника у хвилину крайнього розпаду. При цьому формальний адресат фрази (хлопчик – служник графа Толстого) навряд чи розуміє звернений до нього вислів. Гоголь звертається не до присутніх, а до зримих йому глибинним зором далеких носіїв української національної культури. Їх і себе самого стосується оте широке об'єднуюче "ми", сказане ним у хвилину тяжкого душевного зламу. Трагізм феномена Гоголя виявляється з безсумнівною силою, прориваючись через палімпсести мовних заброн і самотабуювання. Справа полягає не лише в ключових словах, що вихопились у геніального митця у хвилину розпаду. Мова йде про багато ширше явище: про взаємодію шарів культури й мови у свідомості письменника, де мова є одним із виявів культурної самоідентифікації. Виявом, який, мов маркер, позначає і належність, і вектор спрямованості духовних зацікавлень Гоголя. Завершуючи дані мірку-

вання, мусимо зауважити, що питання взаємодії в семіосфері феномена Гоголя культурно-національного та мовного шарів є більш широким, ніж нам випало окреслити. Ми навмисне не торкнулися психолінгвістичного аспекту творчості письменника, не проаналізували й великої гами співвідношень його світоглядних позицій і культурних кодів з авторськими формами поетики. Феномен Гоголя полягає не стільки й не тільки у визначенні націокультурних доміант його творчості, скільки у відповіді на кардинальне питання щодо окреслення природи виникнення й функціонування феномена *витісненого іншого* рідної культури у свідомо обраній для реалізації цього іншого провідній, але нерідній мові, нерідній культурі, нерідній сфері буття свідомості.

Література

1. Вересаев В. Гоголь в жизни. – Харьков, 1990. – 680 с.
2. Гуревич Л. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М., 1990. – 375 с.
3. Гончар О. Щоденники: У 3 т. – Т. 3. – К., 2004. – 606 с.
4. Гоголь Н. Духовная проза. – М., 2003. – 476 с.

Г.А.Киричок

У границы миров автора и его героев (Денисов В. Мир автора и миры его героев (о раннем творчестве Н.В.Гоголя). – СПб.: Изд. РГГМУ, 2006. – 276 с.)

Книга, о которой пойдёт ниже речь, заслуживает пристального внимания и серьёзного разговора по ряду причин: во-первых, она принадлежит перу одного из ведущих современных русских гоголеведов петербургской академической школы; во-вторых, её ожидаемое появление в свет было подготовлено для читателя целым рядом публикаций в научных сборниках, посвященных Гоголю; и, в-третьих, в силу вынесенной в заголовок проблемы, требующей в этом контексте своего чётко артикулируемого ответа из-за кажущейся простоты и самоочевидности онтологического и аксиологических координат.

На настоящий момент, как свидетельствует опыт, сформировался уже достаточно богатый корпус литературоведческих исследований и прочтений творчества раннего Гоголя, начиная от Д.Овсянико-Куликовского, Н.Котляревского, В.Гиппиуса, И.Мандельштама, Андрея

Белого, Г.Гуковского и заканчивая Ю.Манном, М.Виралайнен, Ю.Барабашом, В.Мацапурой, А.Киченко. Корпус персоналий может быть, естественно, дополнен. А монографическое исследование В.Денисова в этом достаточно объемном ряду несколько не повторяет "затвердевший" опыт сложившейся традиции, видя её именно как "среду высказывания" в бахтинском понимании этого слова.

В свете новых аналитических практик, бросающих иной свет на художественную природу слова раннего Гоголя, его индивидуальную творческую стратегию, приходится со всей неизбежностью пересмотреть многое, в том числе и вечную оппозицию "автор–герой" в ее онтологической и аксиологической ипостаси, где определяющим моментом оказывается именно язык личности (М.Мамардашвили). Литературоведческая история понимания (С.Бочаров) такого автора как Гоголь с его человеческой тайной свидетельствует о том, что бытийная и ценностная граница между творцом (автором) и его творением (текстом) практически всегда подвижна, изменчива, непостоянна, провокативна; и поэтому ее актуализация во многом маркирована интерпретацией человеческого присутствия, кодом поэтического слова писателя. И здесь нельзя не согласиться с В.Денисовым, который сразу же указывает: "Обычного читателя (а тем более исследователя!) в творчестве Гоголя всегда привлекает и поражает та степень слияния героев с окружающим, которая обусловила "живучесть" этих образов в читательском сознании" (С. 3). Истина требует признать, что "жизненный мир" (Э.Гуссерль) с гоголевским хрестоматийным "всё что ни есть", а следовательно, и с анонимностью горизонта, нетематизированностью актуализирует момент хаотизации, в том числе и в плане непростых взаимоотношений автора и его героев. Соглашаясь с автором, нахожу уместным обосновать этот тезис В.Денисова (см. вышеприведенную цитату) несколько иначе, чем это сделал он сам. Сразу оговоримся: здесь лишь уточняется теоретический ландшафт, но не отвергается изначальная точка зрения петербургского ученого. Читателя, как наивного, так и профессионального привлекает "хрупкое мироздание" (М.Фуко), зафиксированное в авторском слове и слове героя, чьи антимиры соседствуют, сосуществуют в пространстве "большого времени" (М.Бахтин). И здесь поддаемся искушению задать вопрос (или сразу же несколько): а насколько совпадают изначальный мир с внутренними реалиями бытия? Существует ли смысловой зазор между словом автора и словом героя в бахтинском их понимании? И насколько они проясняют темноту смысла? Памятуя восточную мудрость, повторим ее, что только неправильные вопросы имеют ответ; на правильные вопросы ответа нет. По своей основной сути и книга В.Денисова зиждется на обстоятельном

и весьма тщательном филологическом поиске ответов на поставленные вопросы, которые (льщу себя надеждой) созвучны моим вопрошаниям.

Из сказанного видно, что аналитическая процедура требует учета как логоцентрических, так и антропологических факторов (слагаемых) рассматриваемого явления. По этому поводу необходимо сказать, что петербургский ученый с этим требованием справился достаточно успешно.

Композиционно книга В.Денисова состоит из трех частей, посвященных миру козачества, петербургскому портрету и образу Храма, удачно отображающих исследовательский сюжет литературоведа. Мысль-память (М.Хайдеггер) пронизывает гоголевский текст, коррелирует творческое поведение автора и житейские коллизии его многочисленных героев. Историческая составляющая творчества раннего Гоголя в научной литературе имеет свои проблемные узлы и камни преткновения (профессиональному читателю они известны), чья художественно-эстетическая, миромоделирующая роль до конца еще не выяснена. В конечном счете перед нами встает проблема художественного мышления автора, направленного на реализацию "идей времени" (В.Белинский). Насколько можно судить, именно эта коллизия и привлекает внимание ученого. Вероятностная природа исторического знания в подобной ситуации вынуждает актуализировать различные поверхности истории – естественной и искусственной, врожденной и приобретенной, реальной и вымышленной. Стоит отметить, что исследователь стремится учитывать упомянутую игру оппозиций, апеллируя именно к миру автора, с его увлеченностью историей как остатками проживаемого опыта.

Исторический модус автора, по мнению В.Денисова, всецело связан с романтической универсальностью. Недаром он замечает: "Романтическая идея универсальной взаимосвязи всего сущего, человека и окружающего очевидно восходит к христианской легенде о сотворении мира и человека, когда земное, материальное, "телесное" начало было одухотворено возвышенно-небесным" (С. 4). Помимо прочего, именно эта черта позволяет более четко маркировать границы художественной антропологии раннего Гоголя, с ее противопоставленностью "своего" и "чужого". Если исходить из всех этих соображений, очевидно, что авторская мысль Гоголя должна учитывать следующие смысловые нюансы: "чужое как чуждое", "чужое как свое" и "чужое как иное/другое". Такое предвосхищение исследователя во многом и предопределяет его аналитические стратегии в данной работе.

Общеизвестно, что художественный мир Гоголя антитетичен, отображая своим содержанием одновременно и саму логику жизни, и логику

творчества. Поэтому закономерна итоговая характеристика, к которой приходит петербургский литературовед: "природа Козачества соединила старое и новое, восточное и западное, чудесное и обыденное, Божественное и дьявольское, чему способствовали противоречивые историко-географические (в нашем понимании – геополитические), а также экономические (отсутствие торговых связей, уничтожение труда земледельца) и этические факторы, религиозные идеалы" (С. 35). Объективно подобная ситуация приводит к разному набору оценок, характеристик, логических акцентов со стороны вопрошающего. Отрадно констатировать, что В.Денисову удалось избежать пристрастных субъективных предпочтений, войдя в русло объективного рассмотрения порядка вещей. Исторические коллизии прошлого усложняются еще и последующими интерпретациями, оценочными напластованиями и характеристиками. Мне кажется, для автора монографии история (в ее бахтинской версии) – "след смысла в бытии", чьи маркеры в гоголевском мире весьма универсальны и динамичны.

Примечательно рассмотрение В.Денисовым гоголевской идеи исторического романа, с ее выстраиванием исторического смысла, бытийного универсума. Поиск жанра со стороны писателя закономерно свидетельствует о поиске своего слова и своего героя. Авторские намерения (имею в виду В.Денисова) достигнуть объективированной картины художественного познания (равно, художественного видения) Гоголя реализуются за счет использования различных аналитических практик: исследовательская точка зрения меняет угол зрения и масштабы видения – от микромира отдельной личности к всеобщей картине бытия. Суть важно то, что петербургский литературовед фиксирует типичный литературный жанр гоголевской эпохи – "фрагмент" ("отрывок из ..."). Фрагментарность видения художника способна свидетельствовать о желании восстановить распавшийся эпический мир хотя бы путем эпической циклизации, чему подтверждением и являются "Вечера" и "Миргород".

Анализируя "Тараса Бульбу" в контексте движения гоголевской авторской мысли, В.Денисов обнаруживает диалектику "своего" и "чужого" как одного из исторических мотивов. Он констатирует следующее: "Только "своей" в 1-й ред. виделась Гоголю украинская козацкая вольница – в ее постоянной борьбе с тремя, а то и четырьмя соседними народами, в ее вольном анархическом отличии от чужой – жесткой и жестокой – русской самодержавной "вертикали власти", а во 2-й ред. Запорожская Сечь стала частью Святой Православной Руси – в ее вечном противостоянии чуждым, "неверным" Западу и Востоку" (С. 74). Последнее, правда, выглядит как некая авторская утопия писателя, желание все же соединить

воедино утраченные исторические связи и корни. Но ведь художественное слово – это бытие-общение (М.Гиршман), требующее со стороны читателя вслушивания, приобщения к мысли Другого. Вспомним здесь и реплику М.Бахтина, заметившего что "слово как бы живет на границе своего и чужого контекста", обозначая собой смысловую границу "Я" и "не-Я".

Вторая часть книги В.Денисова начинается риторическим вопросом: "Что же соединяло в сознании Гоголя его любимую Малороссию и Санкт-Петербург?" (С. 140). И почти сразу же дается ответ в его гипотетической версии, требующей последующей степени доказательности. Это звучит так: "Отношения козацкого и петербургского в художественном мире Гоголя тоже можно понимать и как связи прошлого с настоящим, идеала с его последующим историческим искажением, а также причины и следствия... исторические связи, военные, мистические..." (С. 140). Как видим, все же объединяющим началом здесь служит фигура самого автора, с его взглядом на мир, его прошлое (историю) и на самого человека. Но гоголевский человек в Петербурге поставлен в иные бытийные и ценностные рамки, его отличает иной ценностный опыт как личностный, так и исторический. Со всей убедительностью В.Денисов показывает диалектику художественного видения раннего Гоголя от дробности, фрагментарности к целостности. Примечательно, что исследовательское внимание сосредоточено на повести "Портрет", с его таинственной атмосферой судьбы художника, исканиями собственного идеала. И вновь вступают в полемику логика жизни и логика творчества. Извечное противостояние, нескончаемый диалог Слова и мира. А средоточием этого спора и оказывается человек.

Следуя этой логике вещей, диканьский и петербургский миры обнаруживают внутреннюю интертекстуальность как мира автора во всей его целостности, так и миров его героев, претендующих гипотетически на эту целостность. В ряде предыдущих своих работ, рассматривая жанровую природу "Арабесок", В.Денисов акцентирует свое внимание именно на гоголевском замысле данной книги, где соседствуют исторические экскурсы писателя и повести из современной ему петербургской жизни. Исследователь и здесь однозначно подчеркивает диахронную взаимосвязь украинских и петербургских повестей именно сквозь призму индивидуального человеческого "Я" писателя. В этой связи он пишет: "Для осведомленного читателя того времени сборник должен был совместить **творчество малоросса**, потомка Козаков Гоголя, помещавшего художественные фрагменты и статьи в изданиях пушкинского круга, – с **деятельностью петербуржца** Н.В.Гоголя-Яновского, учителя истории, географии, статистики Патриотического института, ныне адъюнкт-профессора в Пе-

тербургском университете, который печатал свои "ученые" статьи в официальном "Журнале Министерства народного просвещения" 1834 г." [С. 141–142; выделено В.Д.]. Трудно усомниться, что В.Денисов не ощущает смыслового зазора между внутренней логикой словесного творчества и алогизмом обыденной, приватной жизни. Не станем лукавить: искомый водораздел между этими явлениями человеческого бытия слишком минимизирован, едва фиксируем нашим сознанием и поэтому с трудом поддается формально-логическому маркированию.

Суть важно, что архитектоника гоголевского "Портрета" проанализирована В.Денисовым в нескольких концептуально-аналитических ракурсах, с учетом "опыта традиции" (Гадамер) истолкования повести о художнике. Нужно воздать должное проницательности исследователя, обнаружившего диалектику ценностной парадигмы писателя. Догадка петербургского литературоведа лишь подчеркивает, насколько непросты взаимоотношения мира автора и миров его героев. В.Денисов, рассматривая жанровую аксиологию писателя, замечает: "По-видимому, для Гоголя портрет как одна из художественных форм изображения человека тоже подвержен историческим изменениям, которые зависят от "духа" эпохи. А потому для современности характерны и единичные "небесные", высокие образцы жанра и множество противопоставленных им "земных", низовых ремесленных форм" (С. 167). Сама промежуточность ("между искусством и ремеслом") бытийных координат человека у раннего Гоголя лишь подтверждает в определенной степени "дихотомию текста и мира героев" (Н.Тамарченко).

Любопытна и перспективна мысль В.Денисова о наличии в истории о художнике Черткове концепта маски как бытийной и ценностной позиции в мире гоголевского героя. Он обнаруживает, что "неподвижные черты лица в сочетании с "живыми" глазами подобны маске" (С. 167). Имеет смысл предположить наличие связи "масок" как в диканьском, так и в петербургском мирах.

Имеет смысл предположить, что раздел, посвященный образу Храма в творчестве Гоголя, призван композиционно объединить "козаческий" и "петербургский" вектора и во многом объяснить последующие шаги писателя в его творческой биографии. Духовный поиск писателя от изображения "внешнего" человека к его внутренней сущности во многом предопределен идеей Храма, чье строительство и есть вся жизнь личности. Это следует особо подчеркнуть, ибо логика становления этого образа в художественном мире писателя изобилует не только ответами, но и великим вопрошанием как к отдельной судьбе, так и историческим судьбам человечества.

В общем и целом понятно стремление исследователя видеть мир Козачества именно как поэтическую историю народа, что позволяет во многом обнаружить диалектику взаимоотношений мира автора и миров его героев. "Полуденная Россия" (то есть Украина) в гоголевской интерпретации предстает источником писательского вдохновения, началом его творческой биографии. В.Денисов достаточно убедительно реконструирует украинский мир Гоголя, привлекая самые различные аргументы и доказательства. Правда, в одном случае пострадал хутор Субботов, родовое гнездо Богдана Хмельницкого (см. с. 57), обозначенный ученым как "Субботово". Но это уже частности и детали. Мои сомнения по поводу теоретических установок автора монографии и частные критические замечания ни в коей мере не призваны зачеркнуть им сделанное.

В свете того, что В.Денисов проговаривает столь актуальные вопросы гоголевского творчества (повторюсь, при всей их кажущейся простоте), открывается возможность взглянуть на художественный мир писателя, его эволюцию с точки зрения взаимоотношений автора и его героев, где писательская позиция может быть истолкована именно как художественная деятельность (Н.Рымарь, В.Скобелев). Думается, что данное исследование своим содержанием обозначит еще один аналитический путь в исследовании великого писателя.

Питання теоретичні: художній дискурс

Якщо брати до уваги те, що "дискурс у найповнішому розумінні терміна – це мовомислення даної епохи, він пов'язаний зі світоглядними пріоритетами, історією, поточною ситуацією в суспільстві" [1], то зазначений науковий концепт потребує уточнення. Існують різноманітні підходи до аналізу наведеного поняття (лінгвістичний, кратологічний, семіотичний, соціально-комунікативний, постмодерністичний та ін.). Що ж стосується мовознавчої науки, то нині воно розглядається в аспекті прагмалінгвістики, когнітивної стилістики, психолінгвістики й інших її напрямків [2].

Слово *дискурс* пов'язують із латинським *discere* – блукати [3]. Що ж стосується англійських та французьких словників, то тут "домінує сема говоріння. Це слово вживається для позначення мовлення, говоріння, розмірковування, здатності до розмірковування. В англійській мові, куди це слово проникло з французької, закріпилась і більш специфічна назва церковної проповіді" [4].

Учені вважають, що аналізований термін увів у науковий обіг "Е.Бюїссанс у своїй праці "Мова й дискурс", опублікованій в Брюсселі в 1943 р. Бінарна опозиція *мова–мовлення* була розширена Бюїссансом: він розширив її третім членом – дискурсом, під котрим розумів механізм переведення мови в живе мовлення. У цілому ж у лінгвістиці аж до 60-х років поняття "дискурс" використовувалось як синонім до тексту й мовлення" [5]. Існує й думка про те, що в "60–70-х роках дискурс розуміли як зв'язну й узгоджену послідовність речень і мовленнєвих актів (Е.Бенвеніст, З.Харріс, М.Фуко)" [6], нині ж, окрім того, беруться до уваги "знання про світ, думки, установки, цілі адресата" [7].

У виданні "Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів" подано таке визначення дискурсу: "зв'язане мовлення в конкретних соціокультурних, психологічних умовах. Дискурс відбиває ситуацію безпосередньої мовної діяльності з урахуванням форми спілкування, поведінки, міміки, жестів мовця; текст разом з умовами його творення і сприймання, динамічний контекст культури, в якому здійснюється прочитання тексту та його вплив на свідомість читача" [8].

Дискурс – це *текст як подія*. У "Лінгвістичному енциклопедичному словнику" аналізоване поняття визначається як текст у сукупності з екстралінгвальними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами; текст, узятий у подієвому аспекті; мовлення, яке розглядається як цілеспрямована соціальна дія" [9].

Як бачимо, в обох наведених наукових виданнях підкреслено тісний зв'язок мови з позамовним контекстом і залежність семантики висловлювання від зовнішніх умов. Як складне утворення, "дискурс включає паралінгвістичний супровід мовлення (міміку, жести), що виконують такі основні функції, які диктує структура дискурсу: ритмічну ("автодиригування"), референтну, які зв'язують слова з предметною галуззю застосування мови (дейктичні жести), семантичну (див. міміку й жести, що супроводять деякі значення), емоційно-оцінну, функцію впливу на співбесідника, тобто ілокутивну силу (пор. жести перемоги, переконання)" [10].

Існують різні типи дискурсу (юридичний, політичний, полемічний, конфліктний та ін.). Із усіх наявних його різновидів нас цікавить художній. Останній був предметом студій Джона Серля, Мішеля Фуко, Ролана Барта, Умберто Еко, Юлії Крістевої й ін. Зазначені імена засвідчують артикульованість постмодерністичного аспекту.

У художньо-дискурсивному мовленні панує "несправжність", "неправдоподібність". Джон Серль у праці "Логічний статус художнього дискурсу" [11] розмежовує поняття "дискурсу всерйоз" і художнього дискурсу, який, на його думку, не можна ототожнювати з мовою художніх творів: вони зазвичай не повністю спираються на вимисел. У художньому дискурсі діють такі чинники:

- 1) наявність несемантичних конвенцій, що розривають зв'язок між словами та світом;

- 2) підтримування особливої мовної гри, яка спирається на певний набір конвенцій (проте останні не є семантичними правилами);

- 3) уживання слів не відповідно до їх усталених значень.

У художньому дискурсі руйнується зв'язок між реальною дійсністю й мовою, що її презентує. При цьому мовний універсум стає "більшим" за світ позначуваних речей. У праці Мішеля Фуко "Порядок дискурсу" [12] виділено такі ознаки останнього:

- 1) знеосібленість тексту, його "біла байдужість", "анонімність шепоту", що пов'язано зі смертю автора, тобто втратою чинників, які підкріплюють зв'язок тексту з реальністю;

- 2) неспіввідносність із дійсністю – "насильство", яке здійснюється над речами;

- 3) креативний потенціал, тенденція до "розгалуження" семантики, її непередбачуваність і безконтрольність;
- 4) системність, або "семантична круговерть";
- 5) недосяжність правдивості, реалістичної окресленості – це "істина в масці", те, що пригнічує волю до істини;
- 6) схожість на гру (письма, читання, обміну).

Дискурс виходить за межі функції копіювання об'єктів дійсності й перстає бути їх відбитком. Він не повинен відповідати дійсному порядку речей, тобто бути істинним. Достатньо бути правдоподібним, тобто відповідати іншому дискурсу: "Закони нашого власного дискурсу водночас правдоподібні (через сам той факт, що вони є законами) і непізнані, оскільки описати їх може тільки інший дискурс" [13]. Існують два аспекти правдоподібності: "правдоподібне як дискурсивний, абсолютний і немінучий закон; і правдоподібне як маска, як система риторичних способів, яке прагне подавати ці закони як підкорення об'єктові" [14].

Дискурсивність зумовлюється тим, що висловлювання надається до тлумачення. Її ознакою Умберто Еко вважає порушення усталеного ладу в мові – це пов'язано з семантичною трансформацією: "Порядок як такий не існує; це лише один із нескінченно можливих станів спокою, до якого приходять безлад" [15]. Поняття дискурсу вчений бачить широко, охоплюючи весь креативний аспект мовлення: "Проблема творчості мови виявляється не тільки в упривілейованій царині поетичного дискурсу, а щоразу, коли мова – для того, щоб позначити щось таке, що культура ще не засвоїла (а це "щось може бути зовнішнім чи внутрішнім для кола семіозису), – повинна винайти комбінаторні можливості чи семантичні поєднання, які не передбачив код" [16]. Основна риса дискурсивності, на його думку, полягає в наявності гнучкої системи означування, коли "мова робить жест" (Умберто Еко).

Структурно-семантичні ознаки дискурсивного мовлення, як уважає Умберто Еко, формуються на основі того, що воно складається з семем, кожна з яких є початковим текстом (а текст, у свою чергу, є розширеною семемою). Дискурсивність тексту передбачає здійснення таких операцій:

- 1) контекстуальний семантичний вибір, тобто змістові одиниці розглядаються у зв'язку з іншими елементами значення;
- 2) відсилання до іншого контексту, "прочитання" крізь інтертекстуальну призму;
- 3) розгляд у світлі особистої ідеологічної перспективи;
- 4) "маніпулювання" означниками, відсилання до нових означуваних у відповідь на здобутий досвід, розширений інформаційний простір [17].

Дискурсивність мови, що виявляється як література, письмо, текст, на думку Ролана Барта (лекція, присвячена заступанню на посаду завідувача кафедри літературної семіології Колеж де Франс) [18], створюють такі ознаки, як:

1) утопічний характер, ірреалістичність, яка полягає у здатності "досягти неможливого", перманентна "революційність";

2) схожість на гру, яку формує така ознака, як "зміщуваність". Ігрова ознака постає як засіб розвінчування мови через гру слів;

3) семіотична сила, яка полягає не стільки в тому, щоб руйнувати знаки, як у тому, щоб їх розігрувати;

4) безвладдя, уникання "стадності слова".

Дискурсивність невіддільна від прагматики висловлювання. Термін "дискурс" Цветан Тодоров вважає структурною парою до функціонального поняття "вживання"(мови): "Речення – то лише вихідна точка функціонування дискурсу: ці речення зв'язуватимуться між собою та вимовлятимуться в певному соціально-культурному контексті; вони трансформуватимуться, таким чином, у вислови, а мова – в дискурс" [19].

Автономної істини не існує, вона завжди персональна, тобто залежить від сприйняття людини. Подібно до того, як привид може існувати лише в уяві людини, індивідуальне, специфічне бачення внутрішньої наповненості слова є певним фантомом. Однак саме таке персоналізоване сприйняття семантики слова й зумовлює існування дискурсу, продукує його, адже "мова зосереджена на сутності та узагальнювальна за своєю природою: варто мені заговорити, і я входжу в світ абстракції, універсальності понять, а не речей... Якщо відсутність відмінності дорівнює не існуванню, чистій відмінності не можна знайти назви: вона не існує для мови"[20]. Семантика слова визначається лише певними словами й певними реченнями всередині цього тексту й формується тільки залежно від зв'язків із ними (відношення спів-присутності).

Дискурс "дискваліфікує" об'єкт, робить його фіктивним. Поетичну мову ХХ століття не можна звести до речової конфігурації. Тому принципово неможливо поставити останню крапку в інтерпретації семантики слова як частини тексту. Тут мова постає звільненою від репрезентативних обов'язків. Юлія Крістева під концептом "дискурс" розуміє мову зі значною часткою суб'єктивних особливостей. Лінгвальне середовище конститує міфи та вияви неусвідомленого й перебуває в опозиції з соціальною ідеологією: "Суб'єктивний дискурс, дана соціальна ідеологія знаходять не остаточне пояснення, а власну матеріальність, де вони конститууються, живуть і помирають у логіці взаємовпливів і постійних суперечностей"

[21]. Услід за Бенвеністом вона твердить, що дискурс спрямований на подолання меж мови і злиття з практикою суб'єкта й суспільними процесами, уже неналежними до порядку мови.

Об'єкти дискурсу – це ритми, міфи, поезії, експерименти на межах соціальності. Тому в ході його вивчення зусилля лінгвістів мають бути спрямовані не на вивчення лінгвального суб'єкта, а на вивчення вислову-об'єкта: "Бенвеніст вважав, що система мови – не тільки структура знаків, а передусім предикативний синтез, що становить зовсім іншу концепцію лінгвістичного акту" [22]. У художньому дискурсі мова постає як праця. Концепт істинності у звичайному розумінні незастосовний до поетичної мови, яка діє на межі позначення й позначуваного: їй притаманна незвичайна істина. Дискурсивність спирається на різницю між позначеним і позначенням та на зміни, які вносить у семантику знака мовний суб'єкт: "Поетична мова, розхитавши позицію і позначеного, і трансцендентального еґо, утверджує все-таки не тезу якогось буття чи якогось значення, а тезу сигніфікативного механізму: вона утверджує свій власний процес як невизначений процес між значенням і безглуздям, між мовою і ритмом (у значенні ланцюга, зв'язку, що його, на думку Гайдеггера, мало слово "ритм" у "Прометеї" Есхіла), між символікою і семіотикою [23].

Терміни "дискурс", "дискурсія", "дискурсивна практика" активно вживаються у монографіях, збірниках наукових праць (Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. – Львів, 1997; Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі – К., 1999; Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М.Зубрицької. – Львів, 2002; Аґеева В. Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму. – К., 2003). Дискурсивний підхід спрямовано на осягнення мовомисленневих особливостей, оскільки він "відкриває можливості для актуалізації знань про те, що знаходиться за межами мови" [24].

Як зазначає Тамара Гундорова, поняття дискурсу, дискурсивної практики, дискурсії здобули популярність у постструктуралістських дослідженнях і позначають співвідношення між загальними й індивідуальними семантичними закономірностями мовних явищ, що демонструють самодостатність та онтологічну цілісність мови, яка має власну матеріальність [25]. До ознак дискурсивності вона відносить такі:

1) слово втрачає семантичну окресленість і репрезентується, з одного боку, як знак, а з другого – як символ, наповнений архетипним, містичним змістом;

2) мовна одиниця постає як виразник психічних процесів, які відбуваються у підсвідомості людини;

3) слово виконує функцію моделювання альтернативного, ймовірного характеру дійсності й розгортається як простір мовних ігор, словесних масок, "семантичних утопій";

4) внутрішнє мовлення суб'єкта артикулюється, набуває значущості;

5) лексико-семантична одиниця в художньому тексті співвідноситься не з предметом реальної дійсності, а з іншим словом;

6) мову звернено на себе задля творення вторинних смислів.

Отже, термін "художній дискурс" найширше презентований працями постмодерного спрямування. Останні відображають процеси, що відбуваються в мовленні, орієнтованому на естетично валентну мовотворчість. До них належить послаблення співвідносності з предметами та явищами реальної дійсності, суб'єктивізація семантики слова, залежність конотації лексико-семантичних одиниць від змісту текстового цілого, "розмивання" їх оцінності й посилення образності.

Література

1. Старовойт І.М. Український постмодернізм у критичному та художньому дискурсах кінця ХХ ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – Львів, 2001. – С. 2.

2. Скрипник А.В. Французький поетичний дискурс епохи середньовіччя. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – К., 2005. – С. 3.

3. Энциклопедия постмодернизма / Сост. и науч. ред. А.А.Грицанов, М.А.Можейко. – Минск, 2001. – [Цит. 2008р., 26 травня]. – Доступний із: <http://culture.niv.ru/doc/philosophy/encyclopedia-post-modern/index.htm>.

4. Белозерова Н.Н. Парадоксы дискурса. – [Цит. 2008 р., 23 травня]. – Доступний із: <http://frgf.utmn.ru/No13/text04.htm>.

5. Лингвистические и кратологические трактовки дискурса // Без темы. – №2 (2). – [Цит. 2008р., 24 травня]. – Доступний із: [http://beztemy.usu.ru/?base=mag/0002\(02_2006\)&xsl=showArticle.xslt&id=a06&doc=../content.jsp](http://beztemy.usu.ru/?base=mag/0002(02_2006)&xsl=showArticle.xslt&id=a06&doc=../content.jsp).

6. Гусева С.В. Перифрастика в эпистолярном дискурсе А.П.Чехова // Международные Бодуэновские чтения: Казанская лингвистическая школа: традиции и современность (Казань, 11–13 декабря 2003 г.: Труды и материалы): В 2 т. / Под общ. ред. К.Р.Гамуллина. – Т. 1. – С. 42.

7. Там само. – С. 43.

8. Єрмоленко С.Я. та ін. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. – К., 2001. – С. 47–48.

9. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 137.

10. Там само. – С. 138.

11. Серль Д. Логічний статус художнього дискурсу. – [Цит 2008 р., 10 травня]. – Доступний із: http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_03/1999_3_04.htm.
12. Фуко М. Порядок дискурсу // Фуко М. Воля к истине. – М., 1996.
13. Тодоров Ц. Вступ до правдоподібного // Тодоров Ц. Поняття літератури та інші есе. – К., 2006. – С. 81.
14. Там само. – С. 77.
15. Еко У. Про можливість породження естетичних повідомлень у мові Едему // Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів. – К., 2004. – С.154.
16. Там само. – С.109–110.
17. Еко У. Дискурсивні структури // Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів. – Львів, 2004. – С. 41–49.
18. Барт Р. Актовая лекция, прочитанная при вступлении в должность заведующего кафедрой литературной семиологии в Коллеж де Франс 7 января 1977 года. – [Цит. 2008р., 22 травня]. – Доступний із: <http://www.libfl.ru/mimesis/txt/barthes3.html>.
19. Тодоров Ц. Поняття літератури // Тодоров Ц. Поняття літератури та інші есе. – К., 2006. – С.18.
20. Тодоров Ц. Привиди Генрі Джеймса // Тодоров Ц. Поняття літератури та інші есе. – К., 2006. – С. 92.
21. Крістева Ю. Предикативна функція і мовний суб'єкт / Крістева Ю. Полілог. – К., 2004. – С. 286.
22. Крістева Ю. Предикативна функція і мовний суб'єкт / Крістева Ю. Полілог. – К., 2004. – С. 287.
23. Крістева Ю. Від однієї ідентичності до іншої / Крістева Ю. Полілог. – К., 2004. – С. 138.
24. Ракитина С.В. Когнитивно-дискурсивное пространство научного текста. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Волгоград, 2007. – С. 2.
25. Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. – Львів, 1996. – С. 23.

О.Степаненко

Метафоричне використання полісемів у художньому мовленні Дмитра Павличка (на матеріалі книги поезій "Золоте ябко")

Нескінченне пізнання безмежного у своїх виявах об'єктивного світу вимагає створення нових слів. Оскільки кількість лексичних засобів обмежена, мовне освоєння дійсності відбувається також шляхом процесів асоціювання при відображенні у свідомості мовців нових значень слів та матеріальних форм їх вираження. Унаслідок цих процесів виникає явище полісемії, що свідчить про наявність у мові тенденцій до позначення без-

кінченного світу відносно обмеженою кількістю матеріально виражених мовних оболонок, за якими криється внутрішній зміст.

У художньому тексті полісемічні слова виконують цілий комплекс комунікативно-прагматичних функцій. Найважливіші серед них – підвищення експресивності одиниці й тексту, а також поглиблення інформації через підвищення асоціативного потенціалу слів та їх значень. Завдяки підсиленню асиметрії між планом змісту й планом вираження вжитого в тексті слова створюється багатозначність, а отже, зростає емоційно-оцінний потенціал тексту та можливість його нового прочитання [1, с. 103]. Похідні, переносні значення мовних одиниць постають унаслідок "дії різних семантичних процесів – метафори (*місяця око вовче* (39)¹, *за метіль сонця шумить* (40), *твого погляду вітер* (81)), метонімії (*дитинство моє полотняне* (55), *синій страх* замерз в її зіницях (62), *розквітле вікно* (125)) та ін." [2, с. 466].

В ідіолекті Д.Павличка найуживанішим виявився семантичний процес, при якому форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного референта на інший на основі певної подібності між цими об'єктами при відображенні у свідомості мовця. Такого типу процеси в українській науковій літературі зазвичай номінують "метафора" [3, с. 108].

Щодо цього терміна пропонуємо дещо інший підхід. Так, процес перенесення форми мовної одиниці з одного референта на інший за подібністю, аналогією називаємо метафоризацією, а переносне значення слова, що виникло на основі схожості між двома об'єктами, – метафорою. Таким розрізненням термінів "метафора" і "метафоризація" ми послугуватимемося в нашій статті.

Уживання метафори обумовлене потребою номінації нових явищ об'єктивної дійсності, необхідністю розвитку синонімічних засобів мови (номінативно-когнітивна метафора) або ж потребою емоційно-експресивного оновлення мовновиражальних засобів і способів (експресивна метафора) [4, с. 83]. Зважаючи на це, розрізняють метафори загальномовні та індивідуально-авторські. Загальномовні (узуальні) метафори здатні втрачати свою первісну образну виразність, що заснована на базі порівнянь, зіставлень відповідних ознак двох предметів. Наприклад, спостерігаємо втрату первісної метафоричності лексичних одиниць у словосполученнях *крило літака*, *спектр діяльності*, *ходять плитки*, *втра-*

¹ Тут і далі вказуємо сторінку за виданням: Павличко Д. *Золоте ябко. Поезії*. – К., 1998.

чати надію та ін. Метафорами ці вислови можна вважати тільки в генетичному плані, оскільки образність їх згасла. Основна функція метафор такого роду – номінація, спрямована на відображення світу як об'єктивного й не сумісна з суб'єктивно орієнтованим сприйняттям дійсності.

Значно більший стилістичний ефект створюють індивідуально-авторські (художні, okazіональні) метафори: *Сонце, намальоване циноб-рою, На вітрилах вечора пливло. В золотій спечаленості обр'ю Ти світилась*, як небесне тло (89); *Згубився я в очах твоїх зелених, Як птаха в повесняному гаю; В солодких солов'їних кантиленах Зомлілими крильми безрадо б'ю* (184). Вони, на відміну від загальномовних, які сприймаються й відтворюються в мовленні автоматично, часто без усвідомлення того, що звичні слова мають фігуральний смисл, навпаки, "виводять предмет із автоматизму сприймання" (В.Шкловський). Якщо в номінативно-когнітивній метафорі асоціативні зв'язки відповідають предметно-логічним зв'язкам, при цьому конотації, що створюють метафору, закріплені узусом за смисловими потенціями певного слова, то конотації okazіональної метафори відображають не колективне, а індивідуальне бачення реальності [5, с. 37–38]. Як правило, художні метафори визначають унікальну творчу манеру окремого письменника; це "мовний матеріал, яким автор "малює світ" [6, с. 198]. Несподівані асоціативні зв'язки між віддаленими поняттями є поетичною знахідкою митця й майже не виходять за межі його художньої практики, формуючи адгерентну експресивність – таку інтенсифіковану виразність мовної одиниці, яка формується тільки в певному контексті, ситуації, умовах, а не в основному словниковому значенні [7, с. 89].

Характер подібності, яка лежить в основі метафори, різноманітний. Але існують певні закономірності метафоричного слововживання, представлені в регулярних взаємозв'язках між порівнюваними предметами, явищами та ознаками. В українському мовознавстві виділяють, зокрема, такі найтиповіші схеми метафоричних переносів:

- модель 1: рослина → людина;
- модель 2: тварина → людина;
- модель 3: нежива природа → людина;
- модель 4: істоти → нежива природа;
- модель 5: фізичні характеристики предметів і речовин, фізичні процеси → людина;
- модель 6: міфічні істоти → людина;
- модель 7: рукотворні реалії об'єктивної дійсності → людина;

модель 8: дії і властивості істот → інтелектуальний, соціальний чи емоційний план, фізичний стан людини;

модель 9: просторово-часові характеристики → характеристики людини й суспільства за морально-етичними ознаками [8, с. 130–134].

Усі вони представлені й у художньому мовленні Д.Павличка.

Модель 1. Рослина → людина.

Таке перенесення лексичного значення слова типове для інтимної лірики Д.Павличка. Так, містким і багатозначним є образ золотого *ябка* (105), що дав назву збірці Павличкової еротичної лірики. Яблуко (діалектна форма – "ябло") у контексті аналізованої книги поезій асоціюється насамперед із забороненим плодом – тілесною спрагою, протягом тривалого часу недосяжною й нарешті втамованою. У результаті художній образ є символом спокуси, пристрасті, чуттєвої насолоди, носителькою й дарителькою якої є жінка [9, с. 51].

У багатьох поезіях Д.Павличко підкреслює чистоту, ніжність, непорочність коханої: "Моя гріховнице пречиста, Моя *лілеє* на багні" (166). Лілія у свідомості адресата Павличкової лірики – це рослина з розкішною білою квіткою, символ цнотливої краси, невинності, чистоти, свята. Саме такий актуальний смисл реалізовано в цьому випадку. Експресивність створеного образу підсилюється завдяки протиставленню "на багні". Отже, словесне оточення одиниці робить суттєвим не узуальне її значення, а естетичні, культурологічні прирощення, що справляють емоційний вплив на реципієнта.

Розгорнуту метафору, що до неї нерідко вдається письменник, демонструють нижченаведені рядки, у яких ідеться про любов: "У серце, наче в землю *дереvence*, Вона *вросла*, *коріння розпустила*. По жилах – в груди, руки, у лице, І кров моя любов мою живила. Вона *цвіла!* Ох, як вона *цвіла!*" (155). Автор порівнює почуття з деревом і проводить паралелі між життєвим циклом рослини й історією кохання. Любов, як *дереvence*, розростається, закріплюється, заповнює все ество. І врешті вибухає цвітом. У пору цвітіння рослина збирається на силі, постає в найбільшій красі. Пора розквіту почуття – так само кульмінаційний момент, що не може тривати вічно. Опісля настає емоційний спад: "Бо не для мене був той пишний *цвіт*, Обсипались на інших *пелюсточки...*" (там само).

А у рядках "...чорне волосся *Цвіло ароматами хвої*" (70) запах волосся коханої асоціюється у свідомості ліричного героя із запахом рослини, причому одоративні (нюхові) відчуття виникають у єдності з образом зорового зображення (чорне волосся). Спостерігаємо явище синестезії – появу одночасних відчуттів у кількох органах сприймання. Крім того, кон-

текст поєднує несумісні за значенням слова, що суперечать внутрішній формі одне одного – *волосся* і *цвіло*. Перед нами різновид гіперболічної метафори – катахреза. Разом із синестезією цей прийом надає експресивного забарвлення лексемам, акцентує створений образ.

У такий же спосіб Д.Павличко порівнює аромат волосся жінки ще з однією рослиною – безом (діалектна назва бузку): "Де запах твого волосся *розквітнув, як синій без...*" (12). Образ запаху волосся сприяє актуалізації одоративних відчуттів, синього безу – зорових перцепцій. Але тут вступає в дію інший троп – порівняння, в основі якого лежить виділення спільних для порівнюваного й порівняння особливостей. Семи "аромат", "свіжість" є основою для зіставлення волосся з рослиною. Таким чином, автор вдається до прийому аутокорекції – самодоповнення шляхом уточнення: катахреза запах розквітнув підсилює експресивність через нанизування іншого тропу – компаративізації. Виникає багатоплощинний образ із ірреальною гіперконотацією.

Модель 2. Тварина → людина.

Цей тип метафоричного перенесення належить до найбільш поширених і найбільш яскравих семантичних експресивних засобів. Риси, ознаки, властивості представників тваринного світу, спроектовані на людину, називають найрізноманітніші її характеристики. Д.Павличко, зокрема, використовує зооморфізми для змалювання психологічних та зовнішніх особливостей людей. Так, наприклад, на догоду коханій ліричний герой "в серці поборов безумство *беркута*" (86). Беркут – хижий птах, що не відчуває страху, не вагається під час переслідування жертви. Образно переосмислюючи ці характеристики, поет переносить їх на почуття людини, якій притаманні нерозсудливі дії, вчинки, неврівноваженість. Але разом із втратою цього "безумства" ліричний герой перестав бути пристрасним, натхненним. Він збайдужів, згубив власну суть. Тому після цієї душевної боротьби підійшов до коханої "без *крила*" (там само). У цій метафорі нівелюється пряма денотативна співвіднесеність лексичної одиниці *крило* ("літальний орган птаха"), а натомість актуалізується її конотативне значення ("сила, енергія для великих звершень, подвигу"). Під час актуалізації полісемічного слова в нього з'являється нова референтна співвіднесеність із емоційно-оцінними сферами. Відбувається процес вторинної номінації, що є джерелом експресивності мовлення письменника.

У багатьох контекстах цей тип метафоричного перенесення Д.Павличко вживає для створення ірраціональних словесно-художніх образів, для зображення світу тонких почуттів та відчуттів, як-от: "*Меме-*

лик у серці моїм вогкими крильми тріпоче" (44). Образно представлений соматичний (прискорене серцебиття) і психічний (схвильованість) стан ліричного героя, що викликаний сном про кохану, імплікується в синтактичному поєднанні асиметричних знаків. У такий спосіб дії, властиві комасі, на основі подібності, асоціативних відчуттів переносяться на тілесні прояви психічного стану людини, що забезпечує створення оригінального, яскравого художнього образу – переживання.

Враження від привабливості коханої асоціюється в ліричного героя з різким, дошкульним болем від миттєвого нападу комахи, яка раниць, упиваючись жалом: "... в серці ворухнеться Краси твоєї молоде жало" (16). Оскільки експресивність реально усвідомлюється мовцями як абстрактне явище, що знаходить вияв у конкретних семантичних субкатегоріях емотивності, оцінності (конотативний план), інтенсивності, параметричності (денотативний план) та образності (емпіричний план) [7, с. 72], можемо стверджувати, що адгерентна експресивність у наведеному контексті реалізується насамперед через сему інтенсивності. Надзвичайно високий ступінь прояву ознаки (врода жінки) викликає дуже сильні, амбівалентні відчуття, емоції в ліричного героя. Словесно-художній образ репрезентує позитивну оцінку через негативні асоціації.

Модель 3. Істоти → нежива природа.

Цей тип метафоричного перенесення сприяє поетичному олюдненню довколишнього світу. Він має велику традицію, що закорінена в народному міфологемному світосприйнятті, притаманному українському генотипові, з погляду якого природа жива.

Стан природи в інтимній ліриці Д.Павличка співзвучний із настроями людини. Природа "оживає" від шалених почуттів двох закоханих. У момент їх найбільшої близькості "Море крила піднімало, Відлітало в ніч, як птах", "кричало, мов Ікар" (56). Письменник метафорично переосмислює явища природи й цим досягає створення яскравого синестетичного словообразу, що передає емоційне ставлення автора до зображуваного, описує дійсність у нових поєднаннях, зовсім непередбачуваних. У цьому мовному оточенні дієслова *кричати*, *відлітати*, *піднімати* (крила) виступають у переносних значеннях – "шуміти", "здіймати хвилі". Метафоризація дає можливість образно змалювати картини природи, підвищити експресивність тексту. Виразова сила поетичних рядків значно зростає внаслідок підсилення метафор образними порівняннями – "як птах", "мов Ікар".

На природу поет переносить і своє поклоніння перед жінкою: "А вітер-молодик без всякої науки Під блузочку твою всуває голі руки,

Розчісує тебе і кучерями грає, І в приступі жаги стідницю задирає" (132). Прикладка *молодик* формує occasionальне значення лексеми *вітер*, унаслідок чого вона реалізує невалентні зв'язки й сполучається з назвами дій, властивих людині: "всуває голі руки", "розчісує", "кучерями грає". Ці абстраговані від конкретних дій людини художні форми асоціюються з подувами вітру, доторками його до тіла, волосся, одягу дівчини. Лексема набуває нових смислових та емоційних відтінків. Перед читачем постає динамічний словообраз, розгортається адгерентна експресивність.

Фантазії ліричного героя щодо оголеної коханої жінки викликають у його уяві такі картини: "*Горнулися до тебе зела, Дерева, квіти і хліба...*", "...Як діти, колоски тужаві До тебе *бігли* віддаля" (123). Порухи стебел рослин унаслідок повівань вітру сприймаються як бажання наблизитися до коханої. У такий спосіб дієслова *горнутися*, *бігти* набувають нової, контекстуально зумовленої семантики й слугують для створення персоніфікованого образу природи.

Модель 4. Нежива природа → людина.

Назви стану довілля, атмосферних явищ Д.Павличко переносить то на зовнішній вигляд людини, то на характеристики її психічної організації. Так, у розгорнутій метафорі "*Ти блискавкою брови серце мені затьмила*" (57) полісем *блискавка* набуває похідного, переносного значення на основі асоціацій за схожістю між зигзагоподібною електричною іскрою в атмосфері й вигнутою дівочою бровою. Контекстне оточення несподівано висвітлює семантику багатозначного слова. Актуалізуються такі його семи: "раптовість", "блиск", "осліплювання". Отже, експресивність поетичних рядків у цьому випадку забезпечується через усвідомлення інтенсивності позначуваного явища (брова, як блискавка, здатна "затьмити серце", запасти в душу), емоційності (зовнішній вигляд коханої спричинив сильні душевні переживання) та образності, що виникає завдяки естетичному відображенню чуттєвого досвіду.

Ліричному героєві інтимної лірики Д.Павличка "пасують риси *кам'яні*" (52). У цьому контексті актуалізуються конотативні семи слова *кам'яний*, що виникають на основі асоціацій із твердістю каменя й сприяють утворенню переносного метафоричного значення прикметника – "який має твердий характер, незворушний". У результаті такого переосмислення лексичної одиниці виникає багатозначність, а отже, підвищується її емоційно-оцінний потенціал.

Але й "*кременисту душу*" (там само) може опалити вогонь кохання. І тоді "*голос весни в моїм серці гучніше лунає*" (80) – стверджує письменник устами ліричного героя, створюючи акустично-психологізований об-

раз. Весна асоціюється у свідомості людини з пробудженням природи, розквітом, розвитком, оновленням і викликає позитивні, радісні емоції. Кохання, наче весна, пробудило душу ліричного героя, додало йому енергії, світлих почуттів. Отже, у зазначеному контексті реалізовано субкатегорії емоційності, оцінності та образності як складових інтенсифікованої виразності комплексу експресем *голос весни*.

Модель 5. Фізичні характеристики предметів і речовин, фізичні процеси → людина.

Поетичному мовленню Д.Павличка властиві метафоричні контексти із часто вживаними дієсловами на позначення процесу горіння, як-от: *тліти, горіти, палахкотіти*. Названий тип метафоричного перенесення побудовано на вживанні лексем у значенні "пройматися сильним почуттям, пристрасно захоплюватися якоюсь справою": "Там думка *палахтить*, як рана" (13), "Зачах, *згорів* я до основ" (19), "*Перегорів* я й *перетлів*" (47), "*Горів* я, *не згорів*, Довіку *не згорю*" (64). В інших мовленнєвих ситуаціях ці одиниці називають відчуття любовної пристрасності: "Я в молодому бентежжі Під руками твоїми *горів*..." (12); "Твої груди, наче свічі, *Палахтять*. Дві долоні чоловічі Вже *горять*" (114).

Традиційним для української поезики є епітет *золотий*. Аналізуючи його семантико-стилістичне навантаження у творах Д.Павличка, слід зазначити, що він може характеризувати явище, предмет на основі прямих асоціацій із кольором золота: *золоте* море пшениці (34), бджола *золота* (42), *золотий* хребет лошиці (53), вивірка *золота* (63), *золота* печаленість обр'ю (89), *золоте* крило коси (100). Цікавим фактом є те, що цей колір під впливом поетичної фантазії автора, втілюючись у слово, набуває різних модифікацій: словотвірних – *злотохвоста* сирена (116), *прозолотна* листва (117), *златотіла* Європа (119); семантичних – *золото* панчі (118), *злото* блискавок (127).

Але дуже часто поетичний епітет *золотий* не має нічого спільного із семантикою означуваного слова, реалізує не сему кольору, а метафоричне значення вартісності, коштовності, високості, святості, чистоти й довершеності вияву певних ознак, а також пристрасність, бажання закоханого ліричного героя й виступає носієм меліоративної (позитивної) конотації: "В давній *золотій* печалі Лебедіють небеса" (36); "Так, моя сумноока, Так, моя *золота*" (65); "Місяць, як повноголосся Твоєї душі *золотої*, Сявав..." (70); "І сходить *золота* краса В мою фантазію чортячу" (108). Названі асоціативні зв'язки поширюються не тільки на людину, її риси, дії, стани, а й на абстрактні поняття: "Надходить *золота* хвилина, Як шелестить в руках мені Твоя одежа..." (129). Фіксуємо й поліконотативні сло-

вообрази: "очища *золоті*" (167), "*золота* ніч" (200), "...Згини твого тіла Зринали й зникали вмить хвилию *золотою*" (44) – колір і довершеність, "*золоте* лоно" (197) – колір і цінність, чистота.

А образ *золотого* ябка, що дав назву одноіменній збірці Д.Павличка, за спостереженнями Г.Маковей, є і алюзією на біблійний заборонений плід – такий солодкий і гіркий водночас, що дарує злет і падіння, насолоду й біль, є початком і кінцем, і символом жінки як зосередка чоловічих найпалкіших прагнень, як ствердження докорінної слабкості сильної статі. Крихітний ліхтарик, світла якого вистачає, щоб освітити ціле життя: "Я крильми моливсь преклонно, Богу дякував за те, Що світило твоє лоно, Наче ябко *золоте*" (105) [9, с. 51].

Модель 6. Міфічні істоти → людина.

Назви міфічних істот, які Д.Павличко переносить на людину, є поняттями з переважно позитивними емоційно-смысловими відтінками значення. Це пов'язано з тим, що ліричний герой сприймає й осмислює кохану як щось святе, наділене божественними рисами, звеличене. Парадигма святості представлена в поезіях Павличка узагальненими, родовими лексемами *богиня*, *божество*: "І з'явився твій образ, *богине*, В тому злоті, що з вітром лине" (117); "І вся природа стоголоса в тобі впізнала *божество*" (123); "Та я не тішуся твоїм Небесним образом, *богине*..." (136); "...А ти ж була *богиня*, Володарка моя в прозорім неглиже" (142); "Люблю я тайну поєднання В тобі – людини й *божества*" (145) тощо. Позитивно насажені слова-образи виражають поклоніння ліричного героя жінці взагалі, вічній жіночності. Жінка – це таємниця, яка не піддається до кінця розумінню, а тому наділена божественними рисами, звеличена. Вона є кроком до безкінечності, володіє вічністю, бо народжує. Без неї закоханий ліричний герой приречений на загибель: "Візьми собі, моя *богине*, І передай за даль століть Душі моєї всі клітини, А плоті – лиш єдину кліть" (122).

Але поряд із високим кохана втілює й диявольське, земне, грішне: "Твоя краса – як усміх *сатани*..." (96); "Я впізнаю в очах ікони І в оці *відьми* поклик твій" (133); "Хай інколи з твого ока У темнощах любовних сцен Сяйне, як блискавка, спадковий, *Диявольський*, космічний ген" (145), "Деся там у глибині твоїх зіниць печальних Сміється *біс* малий і знаки подає..." (183); "Я так само хочу мати лиш тебе одну – як *чортицю*, поторочу, Монахиню і княжну" (193).

Виділені багатозначні лексичні одиниці, що в узусі використовуються для називання міфічних істот, а в ідіолекті Д.Павличка – для характеристик жіночого єства, дають змогу створити сповнений суперечностей образ жінки, що дивовижно поєднує небесне, високе, святе і земне, знижене, грішне.

Модель 7. Рукотворні реалії об'єктивної дійсності → людина.

Яскравий візуальний образ "жіночих кіс розкішні *батози*" (194) створюється на основі подібності прикріпленої до держака мотузки, щоб поганяти тварин, і жіночого волосся, заплетеного в коси. Мовна ситуація стає засобом впливу на значеннєвий спектр лексеми *батози* й реалізує один із її лексико-семантичних варіантів. Актуалізуються семи "товщина", "довжина", що підкреслюється епітетом *розкішні*, який виявляє меліоративну оцінку та естетизує словообраз. А в метафорі "*персні* твого волосся" (68) Д.Павличко вловлює схожість між волоссям жінки та вже іншим об'єктом (перснями) і відносить цей об'єкт до нового класу предметів. Назва прикраси використовується для позначення характеристик зовнішнього вигляду людини внаслідок виникнення асоціацій між блиском кучерявого волосся і блиском, округлістю прикраси.

У рядках "Ти зрадила. Це так пекло, Як біль од маминого прута. Відтоді сорок літ пройшло, а ще в душі стоїть *отрута*" (178) назва речовини переноситься на психічно-емоційну сферу людини. *Отрута* у свідомості мовців асоціюється з чимось загрозливим, згубним, гірким, а це формує пейоративну оцінку. Тому отрута в душі – це гіркі, неприємні, навіть небезпечні почуття, що згубно впливають на ліричного героя. Отож спостерігаємо факт зростання комунікативних потужностей тексту, що стимулюється економією мовних засобів – зведення ряду назв почуттів до одного відомого мовцям номена дозволяє максимально точно передати задум письменника, підвищити оказіональну експресивність поетичних рядків.

У реченні "Хочеш бути, як владчина, Та під іронічний сміх Обертати на *трачиння* Вірних підданців своїх" (193) одиниця *трачиння* (діалектне літературного "тирса") актуалізує конотативне значення "ніщо, непотріб" на основі уявлень носіїв мови про процес пиляння деревини, коли опаються її дрібні частинки – тирса. Деревина є цінною сировиною, а тирсу далі не використовують. Конотація в цьому випадку виникає на зумисному зміщенні традиційної дистрибуції мовної одиниці. Це зміщення дозволяє привести полісем *трачиння* в таке сполучення, яке відповідає асоціативно-образним уявленням Д.Павличка.

Крім вищеназваних, А.П.Грищенко запропонував цікаві, як на наш погляд, ще й такі моделі метафоризації: перенесення дій і властивостей істот на інтелектуальний, соціальний чи емоційний план, фізичний стан людини ("...Наче сонце з-понад рання, Ти – в моїй душі *сліпий*" (187)) і перенесення просторово-часових характеристик на характеристики людини й суспільства за морально-етичними ознаками ("Любов мою *безмежну*

стоптали так необережно" (153)) [8, с. 134]. Але ці типи метафоричного слововживання, порівняно з розглянутими вище, не характерні для ідіолекту Д.Павличка.

Таким чином, у художньому мовленні письменника ми виділили 7 основних моделей перенесення, які репрезентовані в таких словах і виразах:

1) рослина → людина (ябло, лілея, хвоя, без, деревце, цвісти, вrostати, коріння розпускати, цвіт, пелюсточки);

2) тварина → людина (беркут, метелик, крило, жало);

3) істоти → нежива природа (крила піднімати, відлітати, кричати, всувати голі руки, розчісувати, кучерями грати, приступ жаги, слідницю задирати, горнутися, бігти);

4) нежива природа → людина (блискавка, кам'яний, кремнистий, весна);

5) фізичні характеристики предметів і речовин, фізичні процеси → людина (тліти, горіти, палахкотіти, золотий, золото, злото, прозолотний, златотілий);

6) міфічні істоти → людина (богиня, божество, сатана, відьма, біс, чортиця, диявольський);

7) рукотворні реалії об'єктивної дійсності → людина (батого, персні, отрута, трачиння).

Уживання полісемів у нових, оказіональних значеннях внаслідок використання типових моделей метафоричного перенесення виступає чинником формування експресивності художнього мовлення Дмитра Павличка. Це зумовлено тим, що індивідуально-авторські актуалізації периферійних, латентних сем мовних одиниць суттєво розширюють значення останніх, надають їм незвичної, контекстуально зумовленої семантики, роблять навіть нейтральне слово виразним, художньо значущим, а отже, підсилюють і увиразнюють зміст усього тексту та збільшують його естетичний вплив на адресата.

Література

1. Пасік Н.М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту: Навчальний посібник для студентів філологічного факультету. – Ніжин, 2003.

2. Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000.

3. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах (основные семантические процессы). – К., 1989.

4. Черникова Н.В. Метафора и метонимия в аспекте современной неологии // Филологические науки. – 2001. – Вып. 1. – С. 83–89.

5. Складарская Г.Н. Метафора в системе языка. – 2-е изд., стереотип-

ное. – СПб., 2004.

6. Телия В.Н. Метафоризация и её в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира / Б.А.Серебрянников, Е.С.Кубрякова, В. И. Поставалова и др. – М., 1988.

7. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика в словнику, мові та мовленні: Навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей. – Ніжин, 2002.

8. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка. – К., 2002.

9. Маковей Г. Еротична лірика Д.Павличка (збірка "Золоте ябко") // Слово і час. – 2002. – №11. – С. 50–57.

О.О.Дацько

Сленгова лексика у передвиборних програмах та політичній періодиці 2007 року

Під час політичної агітації на сторінках періодики помітно активізується мовотворчість, пов'язана з появою та поширенням сленгової лексики в публіцистичному стилі. Сленгізми заповнили лексичний склад мови, активно поширилися на політичну сферу через застосування їх політиками. Сленгізми стали невід'ємною частиною мовлення політиків та мовним засобом комунікації журналістів. Засоби масової інформації прискорили обіг сленгових виразів. Сленгові елементи вільно включаються в сучасні газетні тексти, стають звичними засобами публічного спілкування.

Сленгізми на сторінках передвиборних програм та політичної періодики об'єднує одна загальна тема – політика. Звідси поява різновиду – "політичний" сленг – це новоутворені лексеми, які стосуються політичної сфери й уживані в політичних виданнях та побутують у мовленні людей політичного фаху.

До політичного сленгу належать прізвиська представників політичного істеблішменту та назви верхівки влади: "*діджей Майдану*" – Президент Віктор Ющенко (Так! Чернігівщина. – №22. – С. 3.), Верховна Рада України – "*Верховна зрада*" (Київський майдан. – №28(52). – С. 4), або "*розмазана влада*", тобто невизначена за функціями влада (Сільські вісті. – Спеціальний випуск №107/1 (18090/1). – С. 1.). Назви партій та блоків: "*депутати-комуняки*" – депутати Комуністичної партії України (Сільські вісті. Спеціальний випуск №101/1(18084/1). – С. 2.), "*біло – блакитні*" – Партія регіонів (Голос Батьківщини №8(40). – С. 2.), "*воїни білого брат-*

ства" – депутати Блоку Юлії Тимошенко (Народна довіра. – 4). Крім того, трапляються приказки, що характеризують певну партію чи блок: "боєшельму мітить – політичним шісткам по праву дістався шостий номер" – "Блок Юлії Тимошенко" (Свобода. – Спецвипуск №2. – С. 8.). Поширений сленг "мішура" – дрібні політичні партії (Народна довіра, 12).

У політичних виданнях трапляються цікаві сполучення слів. Наприклад, "жирна посада" – тобто гарна посада, високо оплачувана, яка приносить певні привілеї (Свобода. – Спецвипуск №2. – С. 6.), "партійний бос" – із жаргону розмовної мови лексема "бос" означає начальник, тому на мові політичного сленгу "партійний бос" – лідер Партії чи Блоку (Еженедельник Земля 2000. – №12. – С. 2.), аналогічно представлена лексема "патрон" – лідер (Народний наступ. – №5. – С. 4.), "братки" – друзі або знайомі політики (Волна: Молодежная газета ЛКСМУ №3 (12). – С. 1.).

Оскільки розглядається інформація про передвиборні перегони, то часто вживається сполучення слів – "наступити на хвоста" – наздогнати чи перемогти певну політичну організацію (Свобода. – Спецвипуск №2. – С. 8.).

Для того, щоб охарактеризувати мовлення політиків, використовують словосполучення "біс поплутає" (Свобода. – Спецвипуск №2. – С. 1.), що означає говорити дурниці. У значенні "розуміти щось або зрозуміти" вживають лексеми "врубатися" (Волна: Молодежная газета ЛКСМУ. – №3 (12). – С. 7.) або "второпати" (Київський майдан. – №28 (52). – С. 4.).

Досить часто вживаним є слово "пахан", що означає можновладець, авторитетна посадова особа (Народное наступление. – №4. – С. 2.).

Кожна політична сила має свої "PR-технології" – прорекламовані "липові" (підроблені, несправжні) гасла та стенди, за допомогою яких поширюються ідеї, проводиться реклама (Народний наступ. – №7. – С. 2.). На політичному сленгу реклама це – "кабмінівські курилки" (Народний наступ. – №7. – С. 4.), "передвиборні кричали" та "передвиборні фішки" (Серп і молот. – №11(244). – С. 1; Свобода. – Спецвипуск №2. – С. 1.).

Охарактеризувати діяльність політичних організацій можна за допомогою слів: "пропагандна локшина партії" (Голос Батьківщини. – №8 (40). – С. 2.), "прихватизація" – приватизація (Партія Зелених України), "чиновництво жирує" (Народний наступ. – №1. – С. 3.). Політики "дають зуб", тобто гарантують виконання певної діяльності (Голос Батьківщини. – №8(40). – С. 2.). Ставлення політиків до людей на мові сленгу – це "політичне свинство" (Київський майдан. – №28(52). – С. 4.). Для політиків притаманні сленгізми на позначення з'ясування обставин конфлікту, обговорення спірних питань – "розбірки" (Сільські Вісті. –

Спеціальний випуск №107/1(18090/1). – С. 4.) та *"рубання"* – бійки (Народна опозиція. – С. 3.).

Кримінальні арготизми мають здатність блискавично проникати в політичну сферу громадян: спочатку ця лексика стає надбанням мови соціальних низів, а згодом завойовує позиції в міському розмовно-побутовому мовленні, проникає в мову преси. Тому досить поширеним явищем у політичній пресі є елементи арго, вживані політиками й реалізовані на сторінках друкованих видань. Дані лексеми перейшли з кримінального світу до мовлення політиків та журналістів. Представники політичних організацій або створюють нові слова – сленгізми, або надають нових значень словам зниженої мови. Таким чином, політична преса містить вирази кримінального середовища, перетворені на сленг. Якщо в кримінальному світі слово – *"банда"* – це стихійне злочинне угруповання, то в політичній сфері – це об'єднання політиків (Київський майдан. – №28(52). – С. 4.), *"бригадні"* – члени політичних організацій (Сільські Вісті. – Спеціальний випуск. – №107/1(18090/1). – С. 4.), *"знати порожняк"* означає брехати, говорити неправду (Народний наступ. – №1. – С. 3.).

На сторінках політичних видань часто трапляється найменування виправно – трудової установи – *"зона"* (Народний наступ. – №5. – С. 4.) та всі номінації, пов'язані з нею: *"нари"* – ліжко, постіль (Київський майдан. – №28(52). – С. 7.), *"ходка"*, що означає судимість, строк відбування покарання (Народний наступ. – №5. – С. 4.).

У політичних програмах міститься лексема *"зелений"* на позначення людини необізнаної, новачка (Товариш. – №101(995). – С. 6.), лексема *"кайф"* означає задоволення, насолоду, будь-які приємні емоції від чогось (Партія Зелених України), *"лапша"* – брехня, обман (Народное наступление. – №4. – С. 3.). *"Кидонуті"* означає обікрасти когось, не повернути борг (Сільські Вісті. – Спеціальний випуск №107/1(18090/1). – С. 3.). *"Мочить"* – бити, ударяти з великою силою (Волна. Молодежная газета ЛКСМУ №3(12). – С. 1.). *"Вичистити рахунок"* – викрасти гроші з картки (Товариш. – №101(995). – С. 9.). Вживаються лексеми на позначення людей, позбавлених моральних принципів, – *"відморозки"* (Народний наступ. – №7. – С. 3.).

Обов'язково в політичній пресі наявна грошова номінація: *"бакси"*, *"вічнозелені"* – долари, грошова одиниця США (Сільські вісті. – Спеціальний випуск. – №101/1(18084/1). – С. 3.). *"Блат"* – знайомство, протекція, підтримка (Сільські вісті. – Спеціальний випуск. – №107/1(18090/1). – С. 3.).

Рівень соціального життя пересічних громадян доречно засвідчують сленгізми: *"бомж"* – соціальне становище звичайних людей (Народний

наступ. – №5. – С. 4.), "*катма*", що означає відсутність чогось, наприклад гарних умов проживання (Сільські вісті. – Спеціальний випуск. – №107/1(18090/1). – С. 3.). І навпаки, вживаються лексеми на позначення статків іншої групи людства: "*олігархи*" (Так! Чернігівщина. – №25. – С. 2.), "*тягнути жили*", що означає багатіти (Сільські вісті. – Спеціальний випуск №101/1(18084/1). – С. 3.). Для характеристики життя політиків часто використовують сполучення слів: "*суперові особняки*", що означає найкращі (Народна довіра, 12.). Самі ж політики найвищого ступеня якості – це "*супер-пупер віп персони*" (Народний наступ. – №7. – С. 4.), "*крутий*" – який переходить межі норми в чомусь (Сільські вісті. – Спеціальний випуск. – №101/1(18084/1). – С. 4.).

Крім того, на сторінках преси політичної тематики з'являються слова, які зовсім не відповідають політичній атмосфері. Ці сленгізми перетворюють мовлення політиків на мовлення таких собі "*братків*" при владі. Наприклад, трапляються слова: "*відфутболити*" – відмовити (Товариш. – №101(995). – С. 8.), "*відмазки*" – відмовка, можливість ухилитися від чогось (Народний наступ. – №1. – С. 2.), словосполучення "*віддуватися за всіх*" означає відповідати за всіх (Сільські вісті. – Спеціальний випуск. – №107/1(18090/1). – С. 2.), "*втерти носа*" – зробити щось краще за інших (Народна опозиція. – С. 2.). Лексема "*закидати*" – означає підкидати ідею (Наша Україна. Народна самооборона), а "*закиди*" – повідомлення (Народний наступ. – С. 2.), "*звалити*" (Товариш. – №101(995). – С. 9.) або "*зробити ноги*" – втекти, здійснити втечу (Сільські Вісті. – Спеціальний випуск. – №107/1(18090/1). – С. 4.). Сленг "*капець*" – кінець, дуже погано (Всеукраїнське об'єднання Свобода. – №8. – С. 5.) та "*класно*" – дуже добре (Наша Україна. Народна самооборона). Крім того, у політичній пресі містяться лексеми: "*здерти шкіру*" – отримати щось (Сільські вісті. – №94(18077). – С. 4.); "*зливати інформацію*" – передати комусь певну інформацію (Народна довіра, 5.). "*Охолонуту*" – заспокоїтись (Київський майдан №28(52). – С. 4.), "*підстава*" – зроблена комусь навмисна неприємність (Народний наступ. – №5. – С. 4.), "*прибамбаси*" – додаткові, надлишкові, орнаментальні деталі, що надміру прикрашають і часто підвищують вартість чогось (Всеукраїнське об'єднання Свобода. – №9. – С. 4.); "*прикид*" – будь – який одяг (Свобода. – Спецвипуск. – №2. – С. 4.); "*прокол*" – невдача, помилка (Сільські вісті. – Спеціальний випуск. – №107/1(18090/1). – С. 1.); "*просотатись*" – пройти (Київський майдан. – №28(52). – С. 5.); "*просунутий*" – той, хто серйозно займається чимось, знає щось краще за інших, компетентний у своїй галузі (Інформаційний бюлетень Партія Зелених України №8).

Сторінки політичних видань містять комп'ютерний сленг. Велику популярність у комп'ютерному сленгу мають усічені слова. Це частково зумовлено енергійністю користувачів, їхнім прагненням укластися з повідомленням у можливо менший відрізок часу. Так, наприклад, лексема "*інет*" означає інтернет (Волна. Молодежная газета ЛКСМУ. – №3 (12). – С. 7.), а лексема "*хакер*" – програміст, який зламує програми (Товариш. – №101(995). – С. 9.). Комп'ютерний сленг наближає політичну періодику до молодіжної маси. Крім того, комп'ютерний сленг лунає з вуст політиків і з'являється на сторінках преси за ініціативою журналістів.

Передвиборні програми та політична періодика містить "номени прикладкового типу. До творення таких номенів традиційно залучаються іменники. Однак серед інноваційних номенів цього типу можна помітити нове явище – залучення до творення аббревіатур як означальних препозиційних компонентів" [6]. Наприклад, "*PR-технології*" (Народна довіра, 4.) або "*VIP-персони*" (Народний наступ. – №7. – С. 4.). "*Янки go home*" (Волна. Молодежная газета ЛКСМУ. – №3(12). – С. 4.). "Появу таких одиниць пов'язують зі словотвором, а саме з одним зі словотвірних способів – словоскладанням (як і зрощення-злиття). В основі такого бачення лежать всього два критерії: 1) слова як одиниці творення і 2) операції з цими словами – складання" [6].

На сторінках політичної періодики можна зустріти сленг зі світу шоу-бізнесу. Так, кожна політична партія прагне бути (мовою сленгу музикантів) "*розкрученою*", тобто бути популярною. Серед суб'єктів виборчого процесу є кілька добре відомих і, як кажуть, "*розкручених*" політичних сил, тобто добре відомих (Так! Чернігівщина. – №23. – С. 1.).

У політичних програмах та політичній інформації значне місце посідають військові теми. Так, з армійського жаргону слово "*прапор*" – означає прапорщик (Волна. Молодежная газета ЛКСМУ. – №3(12). – С. 7.)

У створенні політичної інформації беруть участь (жаргоном письменників) "*шакалы пера*" (Киевский вестник. Всеукраинская утренняя газета. – С. 1.).

На сторінках політичної періодики досить часто трапляються проBLEMI, пов'язані з наркоманією. Деякі політичні організації пропагують здоровий спосіб життя і в такий спосіб засуджують людей, які вживають наркотичні речовини: це, наприклад, пристрій для куріння наркотичної речовини – "*бульбулятор*" (Партія Зелених України), а також різноманітні номінації на позначення наркотичних речовин: "*винт*", "*ширка*" (Партія Зелених України). Прикладом переосмислення є лексема "*первитин*" – саморобний наркотик, психостимулятор, що вживається як наркотичний

препарат для ін'єкції "теорій" (Всеукраїнське об'єднання Свобода. – №9. – С. 6.). Номінації з жаргону наркоманів перейшли до мовлення політиків та журналістів, але зі своїм значенням. Лексема "ломка" в наркотичній сфері означає болісні відчуття, страждання без прийому наркотику, а у політичній сфері існує словосполучення "ломка свідомості" – болісні відчуття, страждання через певну політичну діяльність (Товариш. – №101(995). – С. 6.).

Отже, політичний сленг активно поповнюється за допомогою жаргону наркоманів. Ось декілька прикладів жаргонізованої розмовної мови, яку використовують у своєму вжитку політики або журналісти з метою донести до читача певний рівень інформації. Так, наприклад, сленг "ширнуться" – означає зробити ін'єкцію наркотику, а на політичному сленгу – змінити свої напрямки в боротьбі (Еженедельник Земля 2000. – №12. – С. 3.). Слово-сленг "ділки" в наркотичній сфері означає продавець наркотиків, а в політичній словосполучення "ділки влади" – це політики (Народний наступ. – №7. – С. 1.).

Стиль публіцистики зазнав відчутних змін під впливом суспільно-політичних чинників. Поява сленгових утворень на сторінках політичних видань зумовлена двома основними джерелами. По-перше, сленгізми вживають журналісти, щоб показати непрофесійність, невихованість деяких членів політичних організацій. Крім того, за допомогою сленгу автор статті може відразу висловити своє ставлення, не звертаючись до допоміжних засобів, адже сленгізми оживляють газетно-публіцистичний текст, виразніше й жвавіше окреслюють висловлену думку. Ще одна причина – зробити публікацію живою, цікавою, створити яскравий вислів, який запам'ятається, щоб передати колорит та особливості, притаманні певній політичній темі. Крім того, вживання жаргону створює інтимно-фамільярний, іронічно-гротескний стиль, але його засилля заперечує саму тему матеріалу – політичну.

Отже, журналісти нерідко для своїх творів обирають насамперед лексику розмовної мови, бо вона має великий потенціал виражальних засобів, дає необхідний експресивний ефект, робить текст конструктивним. У сучасному політичному дискурсі вживаються слова майже з усіх шарів зниженої лексики. Сленг використовують багато молодих авторів публіцистичних текстів. Таким чином вони хочуть наблизити читача до теми, щоб бути ближче до народу, щоб пересічний громадянин сприймав подану інформацію. Адже сленгізми є засобом спілкування найрізноманітніших прошарків населення, найактивнішим з яких є молодь. Більша частина молоді використовує читання політичної преси як своєрідну ком-

пенсацію дефіциту міжособистісних контактів або як засіб відмежування від дорослих.

По-друге, сленгову лексику використовують у мовленні політики. Вони розробили власну термінологію, яка дозволяє швидко й точно виражати думки із мінімальною затратою часу, або використовують слова, властиві іншим прошаркам чи групам населення, надаючи словам власного політичного значення.

Цю групу людей об'єднують спільні політичні інтереси, тому вона має свій особливий тип мовлення, який реалізується в сленгових новоутвореннях і притаманна лише групі. Крім того, сленг створює певний емоційно-психологічний тонус читача, пов'язаного з певним настроєм (переживання чи байдужість), схвалення, захоплення чи осуд. Сленг є засобом денационалізації пострадянського суспільства. Відчуження мас від національної культури в професійній іпостасі відбувається через подальшу дискредитацію всього українського в усіх сферах життя суспільства, що, у свою чергу, спричиняє подальше укорінення комплексу меншовартості з таким основним його наслідком, як утрата людської гідності.

Література

1. Словник жаргону злочинців / Упорядкування, передмова О.І.Поповченка. – ТОВ "Оберіг", 1996. – 144 с.
2. Словник сучасного українського сленгу / Упорядн. Т.М.Кондратюк. – Харків: Фоліо, 2006. – 350 с.
3. Ставицька Л.О. Українська жаргонна лексика як об'єкт вивчення соціолінгвістики // Вивчаємо українську мову та літературу. – №13(17). – С. 2–7.
4. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови. – К.: Критика, 2005. – 464 с.
5. Ставицька Л. Український жаргон. Словник. – К., 2005. – 496 с.
6. Нелюба А.М. Осново- і словоскладання в контексті словотвірної номінації // Ел. ресурс: http://www.philology.univer.kharkov.ua/Nauka_files/naukovi_konferencii/naukovi_konferencii.files/dopovid/neluba.htm

**Роман В.Винниченка
"Записки Кирпатого Мефістофеля"
(проблеми ідентифікації героя)**

Ключовою проблемою "Записок Кирпатого Мефістофеля" – одного з найцікавіших, найглибших романів В.Винниченка є визначення культурологічного профілю головного героя, оскільки саме через цю призму структурується картина світу і формується уявлення про інтенційну спрямованість образу.

У процесі інтерпретації тексту намітилися кілька стратегій. Фундатором однієї з них стала Р.Багрій, яка зацікавилася особливостями "застосування принципів наукового детермінізму до літератури". Згоджуючись із тим, що В.Винниченко – "натуралістичний письменник", дослідниця пов'язала пошуки митця із творчістю Е.Золя. Прагнучи відкрити закони, які визначають долю кожного з нас, французький письменник звернув увагу передусім на "біологічну природу людини" і з'ясував її підвладність "законам природи", над якими свідомість "не має ніякого контролю" [1, с. 218].

За таких умов будь-який герой (не виняток, природно, і Яків Михайлюк) виступає "іграшкою" в руках всесильного ляльководи: "Персонажі в творах Винниченка мають дуже мало раціонального й ними правлять сексуальні та біологічні інстинкти ... Винниченко сам це визнавав у своїх записках "Про драми", що зберігаються в його архіві у Колумбійському університеті" [1, с. 219].

У роботі Р.Багрій З.Фрейд вписаний у контекст детерміністських ідей Ньютона, Маркса, Тена, Конта, Дарвіна. Натомість І.Кошова вчення віденського психіатра робить базовим, лишаючи без змін головну методологічну настанову: "Біологічні закони показані у романі як всесильні" [1, с. 246].

Фрейдівське у дослідженні І.Кошової артикульоване цікаво, але спорядично, без вписування процесів, що відбуваються у підсвідомості, у систему.

Інший підхід демонструє Н.Зборовська. Зосередившись на материнському та батьківському еросі, дослідниця стверджує, що головний герой

роману "нагадує *демонічного психоаналітика* (курсив Н.Зборовської – О.К.)", який має "вивести на поверхню свідомості несвідомі бажання людей" [9, с. 267]. За допомогою "відповідного сценарію" Кирпатий Мефістофель провокує оточуючих "до втілення власних латентних бажань" [9, с. 267]. У свою чергу герой задіяний у ширшому "проекті" – "психологічного аналізу Винниченком національного еросу". За допомогою проведеного "дослідження" митець виявляє, що "в українському світі батьківський інстинкт має перевагу над сексуальним інстинктом" [9, с. 268].

На схрещенні двох парадигм (раціональне – ірраціональне, батьківське – сексуальне) ґрунтує свою розвідку М.Жулинський, застосовуючи при цьому інший підхід: замість жорсткої оціночної зумовленості, яка характерна для цілої низки робіт чи "реплік", що стосуються роману "Записки Кирпатого Мефістофеля", у його статті помітно простежується бажання (не поспішаючи з висновками) увійти у сутність дуже непростих проблем. Звідси б а г а т о в и м і р н і с т ь ідентифікаційного процесу.

Матеріал дає всі підстави для лінійного прочитання образу. Такий підхід може забезпечуватися констатацією знадженості героя "бісом відступництва", в основі якого лежить "конформізм як спосіб життя, як надцільніший засіб трансформації власної екзистенції" [8, с. 10].

За такого спрямування думки "графік" еволюції, вірогідніш усього, матиме дуже просту конфігурацію: від ідеального героя – "колишнього соціаліста-підпільника", "товариша Антона", над яким колись витав німб найдосконалішої людини – "Невже це ви?! Товаришу Антоне! (з бодем вигукує Нечипоренко – О.К.) Згадайте! Ви ж були самим чесним, самим порядним, самим ... самим ... Самим палким і відданим!" [3, с. 41] до "хижака-адвоката, що годується стервом закону, дурістю, безпорадністю та жадібністю своїх жертв" [3, с. 31].

Звідси природно вимальовуватиметься непривабливий (а то й сповнений відвертої відрази) підсумковий портрет "гультя", "марнотратника життя", "талановитого гравця зі спокусами життя" [8, с. 10].

Все це у статті М.Жулинського (як констатація факту) присутнє. Але за різними "театральними" масками гравця, швидку і ефективну зміну яких забезпечує "блискуча мімікрія", уважний і кваліфікований "читач" бачить не помічене іншими – потаємне, приховане, болісне.

Уважно "приглядаючись" до образу Кирпатого Мефістофеля, автор передмови до роману В.Винниченка помічає, що за явним позерством звабника ховається трагічний образ людини, яка "імпульсивно борсається" в "чіпких лапах "мохноногого" [8, с. 12].

Письменникові, справді, вдалося "передати нюанси розщеплення Я між "бути собою" і "бути без себе". "Відступництво від себе "справжнього", від "моральних засад істинного Я" так глибоко травмує Кирпатого Мефістофеля ще й тому, що він явно не знаходиться "по ту сторону добра і зла". На користь героя говорить і його співчутливе ставлення до Нечипоренка, і те, що він "пройти не зміг" "злочинний шлях до казки" [8, с. 12]. Саме тому так переконливо виглядає остаточна дефініція – "загублена людина": "Яків Михайлюк – натура не однозначна, внутрішня дихотомія "духовне – тілесне" повсякчасно "прориває" маску конформізму і тоді з'являється справжнє обличчя талановитої, спраглої любові і духовної повноти життя "загубленої людини" в цьому "паскудному часі, неспокійному, розхристаному, безглуздому" [8, с. 11].

З процитованими словами (як і з рухом самої думки) інколи можна й посперечатись. Але те, що професійно й аргументовано "розхитується" упереджена думка, явно ламається певна заданість (а звідси – лінійність суджень), варто високої оцінки.

"Олюднення" Кирпатого Мефістофеля ще не виглядає як стала трагедія. Але певні зрушення вже є. Поряд із судженнями М.Жулинського дуже привабливо (хоч і не завжди беззаперечно), дуже симптоматично виглядають проникливі медитативні "пасажі" В.Панченка, який віддав вивченню цього тексту чимало часу, послідовно актуалізуючи тезу про "щось дужче за нас".

Прочитуємо ширше, щоб відчуті інтонацію роздуму і співчуття, яке, однак, не перекреслює складності і суперечливості образу: "Майже все, що робить Яків Михайлюк, – теж гра. Навіть любов до Білої Шапочки почалася як гра. Але ігри рано чи пізно закінчуються – і залишаються туга, самотність, драма. Так сталося і з "кирпатим Мефістофелем". Йому довелося "розламувати" себе, власну душу, вибираючи: Шапочка – чи дитина. І саме в цей момент своєї справжності, без лукавства, кризи Яків Михайлюк найбільше приваблює. Мовби злітає з нього маска, машкара, личина, оскільки відбувається *повернення людини до себе самої* (курсив В.Панченка – О.К.) Мефістофель перестає бути Мефістофелем" [14, с. 233].

Інша стратегія сформувалася під впливом художніх пошуків Ф.Достоевського, творчість якого помітно вплинула на В.Винниченка. Йдеться передусім про феномен "підпільної людини": "Цей патологічний егоцентризм "підпільників", який помітив і відтворив іще Ф.М.Достоевський, і тривожить В.Винниченка" [10, с. 257].

О.Білий, досліджуючи особливості організації духовного світу героїв відомого російського письменника (кривим братом яких є Кирпатий Ме-

фістофель), акцентує увагу на активізації у них "анархізму підсвідомого", на базі якого починає функціонувати описаний К.Юнгом "автономний комплекс". З плином часу цей комплекс не тільки перебирає на себе "право контролю" над тими процесами, що керувалися раніше свідомістю індивіда, а й прагне "надати своїй ідеології певного легітимного статусу" [2, с. 198].

Для реалізації цього завдання обирається сповідь, точніше – антисповідь. Зразком такої антисповіді (вважає дослідник) є роман "Записки Кирпатого Мефістофеля", де йдеться не так про моральну деградацію суспільства і власне "борців за світле майбутнє", як про "торжество язичницьких стереотипів буденної свідомості, боротьбу за привілеї власного існування під маскою боротьби за перебудову світу на основі справедливості" [2, с. 199], що й спонукає героя до проведення експерименту по "зміні можливостей існування людини з точки зору місткості стереотипів його буденної свідомості, діапазону пошлості" [2, с.199].

О.Білий, простежуючи природу "підпільного" світу Якова Михайлюка, лише торкається його мефістофелівської природи: у монографії звертається увага на майстерне оволодіння героєм "мистецтвом спокуси".

Натомість В.Хархун, розглядаючи цей образ як "інваріант Мефістофеля", зробила цілеспрямовану спробу "розмістити" Кирпатого Мефістофеля у світі європейської дияволяди, представленої передусім творами К.Марло, Г.Лессінга, Й.Гете, О.Пушкіна, Д.Байрона, М.Булгакова, Т.Манна, де чорт постав у трьох іпостасях – "як потенційний носій зла", як "бунтар" і як "спокусник" [17, с. 1]. У романі В.Винниченка до цих характеристик додалася ще одна – "безсилля того, що споконвіку вважалося непереможним – сила чорта, який капітулює перед суто людським, буденним" [17, с. 5].

У В.Панченка Яків Михайлюк постає людиною, "свідомою свого "мефістофельства". Він не може сягнути вершин гетевського "розумного чорта, проникливого у всьому, що стосується поганих сторін життя і слабостей людини" (характеристика А.Анікста) [12, с. 65] – чи не тому, що становить собою втілення "цивілізаційного" диявола, який постав "на протигагу дияволу середньовічному" [5, с. 21], що діяв у жорстокому просторі неприхованого зла?

Однак і до Якова Михайлюка можна застосувати деякі характеристики, притаманні класичному Мефістофелю: він теж "дотепний і насмішкуватий", хоч "героїчної величі в ньому немає". Він теж "уміло використовує слабкості людей та їхнє нерозумство", у ньому теж живе "дух заперечення" [12, с. 65].

Оригінальну трактовку образу головного героя роману В.Винниченка як "міщанського варіанту метафізичного Мефістофеля" [4, с. 30] запропонувала Т.Гундорова. Вписавши Якова Михайлюка у "модерністський топос Києва", для якого характерна структурованість – поділ на квартали, будинки, квартири, які "не байдужі" до подій ("У Винниченковому романі в розгортанні любовної інтриги беруть участь, з одного боку, "червоний будинок", і "кімната" Білої Шапочки, а з другого – "кімната" Клавдії Михайлівни, в якій "затишку надають різні ганчірочки ...", і "квартира", в якій вона живе з новонародженою дитиною ..."), дослідниця ("окрім топографії локальних місць") звертає увагу на те, що Київ організований як "простір сексуального бажання". У цьому обширі прогулюється "гравець і ловець людських душ (особливо жіночих)". Перехрестя вулиці, провулок, "*бічна алейка*", кімната – це "жіноча зона". Натомість прямі лінії центральних вулиць Києва (Хрещатик, Бібіковський бульвар) – це "чоловіча зона міста", де "майже фалічного забарвлення набувають його (Кирпатого Мефістофеля – О.К.) численні входження до жіночих кімнат" [4, с. 30].

Кожна із згаданих стратегій цікава і перспективна, оскільки містить ще чимало прихованих дослідницьких сюжетів. Це, очевидно, стосується також нових теоретичних пропозицій. Приміром, проглянути роман "Записки Кирпатого Мефістофеля" через призму мови: "Сформульоване Ніцше питання про роль мови й граматики в смисловому впорядкуванні світу дістає свого розвитку в конституюванні транс-реальності й складанні іронічного статусу мови в творчості Винниченка. Вольова перспектива (хто говорить, за М.Фуко) окреслює не лише ціннісну парадигму, а й сфери іншого, ймовірного буття, життя як гри і людини як вождя (розрядка наша – О.К.). Саме таку іпостась життя символізує собою Кирпатий Мефістофель ..." [7, с. 33].

Цікавими є також намагання з'ясувати – наскільки текст В.Винниченка своїм інтенційним спрямуванням кореспондує з тим чи іншим напрямком у філософії. Щодо цього вдалою видається розвідка В.Хархун "Записки Кирпатого Мефістофеля": екзистенційне в романі та поза ним". Наголосивши на тому, що у цьому творі герой становить собою "alter ego свого автора" [16, с. 26], дослідниця аргументовано доводить, що визначальним для роману є "екзистенційний дискурс".

Однак з плином часу думки аналітиків все помітніше і послідовніше виходять на головну магістраль: віддзеркалення персоносфери філософії Ф.Ніцше у творах В.Винниченка.

Такий поворот цілком закономірний, адже творчість кумира молодого покоління митців-бунтарів початку ХХ століття – зокрема членів угру-

пування "Молода Польща", для яких, зауважував Йозеф Флах (Jozef Flach), книга "Так сказав Заратустра" виконувала роль євангелія, – багато важила й для В.Винниченка, який працював над перекладом саме цієї – програмної книги німецького філософа.

У цьому складному "сюжеті" навряд чи продуктивно розглядати героїв українського митця як "варіант надлюдини" [18, с. 21].

Свої сумніви щодо правомірності і правильності такої ідентифікації оприлюднив В.Панченко у книзі "Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості", де не просто констатовано, а візуально виділено ключові думки: **"Заратустра Фрідріха Ніцше прокладав дорогу "новій людині" Володимира Винниченка"** [13, с. 142]. Та, народжені в атмосфері ніцшеанства, "нові люди" **"над людьми" не стають** [13, с. 144]. Навіть не наближаються до цього "втілення цнот лицаря" – "złerek spot guscerza" (оцінка Вацлава Берента), оскільки (як зауважував М.Рябчук – а саме на його концептуальне бачення образу Заратустри спирається В.Панченко) надлюдина, за Ф.Ніцше, це "людина, яка досягнула дао, пізнала чотири священні істини Гаутами чи пройнялася складною діалектикою християнської трійці і боговтілення..." [23, с. 133]. Ще різкіше, ще вище оцінював свого Заратустру Ф.Ніцше (ось кілька цитат із "Ессе Homo": "поети Веди є тільки священиками, і не гідні навіть розв'язати ремінці черевиків Заратустри", "все, що до цих пір називалося великим у людині, лежить нижче його", "Заратустра саме в цьому обширі простору, в цій доступності протиріччям відчуває себе *найвищим проявом усього суцього*; і коли почують, як він це визначає, відмовляться від пошуків рівного йому (розрядка наша – О.К.)."

"Нові люди" В.Винниченка за своєю природою інші: їхні поривання простіші, заземленіші, прагматичніші. Якщо обирати їм позицію за антропологічним глосарієм Ф.Ніцше, то це (швидше за все) буде місце "вищої людини": "У своїй критиці "сучасності" Винниченко зупиняється на характеристах "вищих людей", а не "надлюдини" Ніцше" [5, с. 183] – небезпідставно стверджує Т.Гундорова, аргументуючи свою думку зіставленням двох профілів ("вищої людини" і "надлюдини").

У рамках цієї культурологічної традиції (швидше всього) і лежить ключ, за допомогою якого відкривається таємниця складного образу Кирпатого Мефістофеля.

Література

1. Багрий Р. "Записки Кирпатого Мефістофеля", або Секс, подружжя і ще деякі проблеми // В.Винниченко. Записки Кирпатого Мефістофеля. – Черкаси, 2005.
2. Белый О. Тайны "подпольного человека". – К., 1991.
3. Винниченко В. Записки Кирпатого Мефістофеля. – Черкаси, 2005.

4. Гундорова Т. Київський роман – с // Критика. – 2008. – Число 1–2.
5. Гундорова Т. Модернізм як еротика "нового" (В.Винниченко і С.Пшибишевський) // Слово і час. – 2000. – №7.
6. Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. – Львів, 1997.
7. Гундорова Т. Фрідріх Ніцше й український модернізм // Слово і час. – 1997. – №4.
8. Жулинський М. Собою возвеличити українську людину // В.Винниченко. Записки Кирпатого Мефістофеля. – Черкаси, 2005.
9. Зборовська Н. Код української літератури. Проект психоісторії новітньої української літератури. – К., 2006.
10. Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. – К., 1998. – Кн. 1.
11. Кошова І. Роман "Записки Кирпатого Мефістофеля" у світі фрейдівської теорії сексуальності // В.Винниченко. Записки Кирпатого Мефістофеля. – Черкаси, 2005.
12. Панченко В. Будинок з химерами. Творчість Володимира Винниченка 1900–1920 р.р. у європейському літературному контексті. – Кіровоград, 1998.
13. Панченко В. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості. – К., 2004.
14. Панченко В. Щаслива поразка Мефістофеля // В.Винниченко. Записки Кирпатого Мефістофеля. – Черкаси, 2005.
15. Рябчук М. "Потойбіччя" Фрідріха Ніцше // Всесвіт. – 1990. – №9.
16. Хархун В. "Записки Кирпатого Мефістофеля": екзистенційне в романі та поза ним // Слово і час. – 2000. – №7.
17. Хархун В. Роман В.Винниченка "Записки Кирпатого Мефістофеля" в контексті світової "дияволяди". – Ніжин, 1997.
18. Хархун В. Роман Володимира Винниченка "Записки Кирпатого Мефістофеля" (проблеми поетики). – Ніжин, 2001.

О.В.Когут

Містична структуриуюча гра праслов'янських кодів у сюжетних архетипах сучасної української драматургії

На рівні підсвідомості межа століть завжди асоціюється з явищами містичного порядку. Відчуття невпевненості, дискомфорту, часом і страху супроводжують її. Разом із тим це період формування нових ідеалів, пошук визначень і понять для ситуації, що трансформує установлені риси соціокультурного простору. На рубежі ХІХ–ХХ ст. спробу пояснити сенс людського життя, необхідність самопізнання та визначення трансцендентності здійснили Х.Ортега-і-Гасет, Г.Марсель, М.Гайдеггер, К.Ясперс – мислителі, філософські сентенції котрих лягли в основу екзистенціалізму, що також знайшов своє художнє

втілення в українській драматургії цього періоду. Має рацію Ярослав Поліщук, стверджуючи, що "література, приймаючи виклик часу, антропологізує та інтимізує проблему людської екзистенції" [1, с. 130].

Закономірним явищем є актуалізація поетики екзистенціалізму українською драматургією на межі ХХ–ХХІ ст., коли водночас змінюється ціла епоха, вивершуючи цикл першого християнського тисячоліття. Поетика сучасної української драматургії у співвідношенні міф–драма розглянута крізь призму жанрового моделювання в капітальній монографії О.Бондарєвої. Окремі риси поетики драматургії цього періоду стали предметом дослідження у статтях М.Шаповал, Н.Мірошниченко, Р.Тхорук.

Актуальність досліджуваної проблеми зумовлена насамперед відсутністю аналітичних досліджень екзистенційних інтенцій у творчому доробку сучасних українських драматургів, комплексного аналізу містичних праслов'янських кодів у сюжетних архетипах сучасної української драматургії.

Мета пропонованого дослідження полягає у визначенні екзистенційних інтенцій у драматичних творах цього періоду, аналізі містичної структурируючої гри праслов'янських кодів у сюжетних архетипах сучасної української драматургії.

Предметом дослідження стали твори О.Танюк "Авва і Смерть" і Я.Верещака "Душа моя зі шрамом на коліні".

Авторське жанрове означення п'єси О.Танюк "фентезі-притча з елементами чорної сучасності" радше декларує настроєве тло п'єси, аніж вказує на його жанрову приналежність. Притча – це форма інакомовлення, водночас і послання, бажання через зрозумілі поняття донести зміст і значення сакрального знання. Відбувається інтерактивна гра з префігурацією смислів між автором та реципієнтами. Тетяна Михед наголошує, що "слово притчі витворює континуальну, міфологічно замкнену і позачасову картину світу=універсуму. Тут відсутня випадковість і панує закономірність як вияв Провіденціалізму" [2, с. 93].

Характеристика дійових осіб, що її подає О.Танюк, – це свого роду художнє програмування ролей як психотип поведінки. У силовому полі християнської культури Єва (як перша жінка Всесвіту) втілює гріх пізнання, через неї Смерть осягла людський рід, а Петро прагне повернути безсмертя засобами кріогенної медицини (наукового пізнання), створивши "сироватку Герди". Однак помилка полягала в самій концепції сприйняття небуття як Істини, екзистенційного шляху до

пізнання. Мотив боротьби за владу сакралізує простір драматичної дії, водночас віра у ідею спасіння людства, кохання, Абсолют межує з давнім як світ бажанням дорівнятися до Бога. У цій драмі містичний світ потойбіччя постає повновартісною макросистемою з власними законами життя, залишаючись непізнаною людиною. Виникає питання, котрий же із цих світів справжній, у якому з них людське буття є істинним.

Драматична дія розгортається в будинку (дім – архетип образу Космосу), його простір – сакралізовано – мікросвіт цієї родини, тому знаковим є сам факт трансформації, свого роду інваріантність у системі модулів: коридорів, кімнат, сходів. Так, у бароковому театрі був чіткий розподіл на три рівні: небо (рай), земля (реальний світ), підземний світ (пекло). Об'єднує ці модулі не тільки спільність просторової динаміки сценічного вирішення, але й сам принцип симультанності дії. Аналогічно, як і в середньовічній драмі, тут присутній Хор (у цьому випадку це завжди голодні підлітки – дівчатка-квартирантки), проходять чудернацькі і незрозумілі процесії Посольства Шиви, які виконують дивні ритуалізовані дії і бавляться словами: "Рама любить маму! Рама мами – мама Рами! ... Шива Рама, шиварама, шиварама..." [3, с. 2].

Пантоміма, що розігрується у 7 та 16 сценах (між рукою у білій рукавичці з трояндою та Лялею, яка, не отримавши її, рве на шматочки газету), – теж одна з типових рис театру бароко. Сцени 3, 9, 11 відповідають типу класичної інтермедії. Гурт дівчаток-хористок, які мешкають у домі Єви, вповні підходять під означення прадавніх ініціанток, котрі знаходяться за межами соціальної спільноти, замкнені у просторі кількох кімнат, згодом опиняються у лісах під Чорнобилем (теж знаково). Це територія, де на уламках індустріального суспільства формується неоспільнота з людей, які залишилися в Зоні і змушені самотужки проходити увесь шлях цивілізації. Цікавою у цьому контексті є сюжет екологічної п'єси в одну дію Юлії Когут "Деякі бажання здійснюються" [4]).

У п'єсі О.Танюк є Голос газетного маньяка, який так само, як і в барокових виставах, розповідає про жахливі події, котрі не розігруються безпосередньо на сцені, а відбуваються за лаштунками (зачитує газетні повідомлення). Це суттєво динамізує сюжетний розвиток. Водночас ці коментарі слугують єдиним зв'язком мешканців будинку із зовнішнім світом. Вирвані з контексту газетні цитати провокують художнє перетворення реального часу та подій, дистанціюють і

містифікують у такий спосіб лінійний хронотоп п'єси (цей прийом використовували В.Винниченко у романі-утопії "Сонячна машина", А.Деблін, К.Чапек, насичуючи його есхатологічними настроями).

Барокова сміхова культура відлунює вповні у сцені, коли Петро разом зі Смертю дружньо сидять і попивають віскі з миш'яком (герої Олександри Погребінської у драмі "Осінні квіти" з метою пізнання буття теж потребують кави з миш'яком). Бурлескно-травестійний характер має розмова Єви зі Смертю, коли вони перегукуються крізь зачинені двері, а предмет суперечки у кожної з героїнь свій власний. Рецептивне зміщення семантики смерті з категорії явища містичного та неминучого для людини у сучасному світі нівелюється до реалістичного співвідношення "замовник – убивця (кіллер)", такий собі блюзнірський професіоналізм, як-от у драмі Ігоря Липовського "Скочмен". До того ж Смерть підробляє ("халтурить під бойовик"), що надає ситуації в драмі О.Танюк "Авва і Смерть" комічного забарвлення. Окрім того, "клієнт" попався такий недовірливий, що вимагає доказів реального існування цієї дивної пані. Але натомість, щоб усвідомити присутність ірреальної гості у домі, Петро впевнений у тому, що ним зацікавилися її земні втілення – органи безпеки.

Пропозиція Смерті зіграти у карти відсилає нас до ігрової колізії "Пропалої грамоти" М.Гоголя, коли козак Микола виграє у нечистої сили в карти власну душу, а герої Неди Нежданої "Коли повертається дощ" ритуалізують у грі власне життя, визначаючи ролі відповідно до карт, що випадають їм.

Смерть у праукраїнських віруваннях сприймалася як сон. Жерці-волхви вірили у воскресіння мертвих, порівнюючи їх із зерном, що падає у землю і проростає (воскресає) навесні. Свою жертву задля науки Єва сприймає як ще одну спробу, хай і останню, повернути коханого, тому їй відповідна асоціативна казкова семантика: "Спляча красуня". Діалог між Смертю і Петром вказує на сюжетний архетип казки "Про Правду і Кривду".

Присутній міфічно-казковий наратив, у якому співіснує як праукраїнський політеїзм, так і пантеїзм, що характеризує перехідний період до власне християнства. Назва еволюційного відкриття для людства – "Сироватка Герди", що відсилає нас до семантики казки Г.Х.Андерса "Снігова Королева". Смерть тричі приходиться у гості, головних дійових осіб семеро, це дозволяє висловити припущення про спорідненість драми О.Танюк із найдавнішими сюжетами кумулятивних казок [5, с. 30]. Образ Смерті у цій п'єсі вказує на латентний архе-

тип праукраїнської богині - Мокоші, яка визначала людські долі та панувала над світом мертвих (тобто водночас була початком і кінцем людського життя: народженням і смертю), відтак в концептуально іншому ракурсі прочитується фінал сучасної драми "Авва і Смерть".

"Втрата прямого зв'язку з чистою духовністю, з трансцендентною суттю людської буттєвості уявляється однією з головних причин соціокультурної кризи сучасної цивілізації" [6]. Загострюється проблема особистого самовизначення. Егоцентризм Петра з легким напленням манії величі (герой Я.Верещака Слав. Ко-Ко відвертіший у власних номінаціях "видатний драматург", "великий письменник") вказує на тип латентного диктатора у призмі особистісної кризи середнього віку, що не виходить за вузькі межі родинного кола, не глобалізує буття Всесвіту. Це не світові реформи Народного Малахія Миколи Куліша. Петро шукає ключ до безсмертя, проте не усвідомлює поняття Вічності для всіх, що породить Хаос. Смерть – одна із засадничих стовпів Світобудови. Так, у Середньовіччя існував театр смерті – аутодафе [7, с. 163–167], де публічно карали за ересь та відступництво з виховною метою. Врешті у Біблії вказано, що раніше люди жили кілька сотень років – чи то літочислення було інше, чи сприйняття часу. Смерть не містить поняття постійної присутності у свідомості людини, тому вона так іронізує над епітафіями обивателів.

Іван, Єва, Петро Ляля, Барбара, Смерть включені у групроживання, що при сюжетному повороті розгортає нові колізії вибору, оголюючи нерв самовизначення у кожного з них осібно. У результаті боротьби, що відбувається в душі героїв, а відтак їх рецепції Смертю, вона теж постає перед вибором, як чинити з цими людьми.

Сюжетний архетип любовного трикутника "чоловік – дружина – коханка" закодовано в іменах героїнь Єва – Ляля (Лоліта) – семантичні антитези, згідно з біблійною притчею про першу жінку Лоліту, яка залишила Адама. Натомість Всевишній створив із його ребра пікірну у всьому Єву (апокрифічні твори Анатолія Франца), однак у праукраїнському пантеоні Ляля (Леля) – богиня кохання.

Ім'я Варвара на Заході вимовляється як Барбара. Дослідники вважають, що це ім'я, пов'язане з уявленням про чужоземців, виробилося ще у попередників еллінів – пелазгів, до яких воно могло потрапити з Вавилону, де панував жорстокий культ бога Сонця, котрого називали Бар-Баром. Варварин день – 4–17 грудня. У народі є прикмета, що цього дня приходить зима. Обрядове приготування пирогів (вареників) у цей день – одна з первісних культових передсвяткових

містерій Щедрого вечора [8]. Маємо ще одне покликання на ініціаційну модель ритуалізованої їжі: Єва, як у притчі про чудо нагодування 5 тисяч людей 2 рибинами і 3 хлібами, готує незліченну кількість сніданків для всіх квартирантів і чоловіка, і це тоді, коли родина у критичному фінансовому становищі.

Солярний культ був головним у наших предків. Так, Симаргл (Переплут) – Бог Сонця літнього сонцестояння (сім Ярил), охоронець коріння Дерева життя, зазвичай зображався в образі собаки. Трипільські розписи V–III тис. до н.е. містять зображення псів, що стрибають і перевертаються біля молодих рослин. Ім'я собаки – Авва – витримано у стилі барокових "грашок", воно однаково читається справа наліво і зліва направо. Неоднозначне також ставлення Петра до собаки як головного помічника та інструмента. Василь Балужок аргументує: "Прадавні уявлення про людей-псів, пов'язані з ініціаціями (*юнацькими*)... (...) ... зображення святих із звіриними, і в тому числі з собачими, головами в православних храмах Пермської губернії, в минулому взагалі не були рідкістю... (...) ... вважалось, що пес може відвертати уроки, зустрічатися з духами, передбачати майбутнє і т.п." [9, с. 139–140].

Також у тексті драми зустрічаємо чимало прямих посилань на Книгу Книг (не дім, а божевільня, "якесь содомо-гоморіодальне явище" [3, с. 7], повернення Івана сприймається щонайменше як воскресіння Лазаря). Врешті саме поняття Любов трактується як християнська парадигма, що власне і втілює людське безсмертя. Інші християнські чесноти, такі як терпимість, усепощення, богомільність, актуалізують коди цієї релігійної естетики. Єва неодноразово намагається застерегти чоловіка від самовільного вторгнення у сакральне поле світобудови, адже Господь – це вічність, яка володіє часом. Герої цієї драми оприявнюють потужний комунікативний розрив як на особистісному, так і на психологічному рівні. "На комунікативних засадах будуються глибинні екзистенційні конфлікти між статями, коли вони говорять різними мовами, продукуючи або мовчання, або паралельні мовні світи, за якими стоять принципово різні особистісні первні" [10].

Ерік Берн, аналізуючи гру "Коли б не ти", застосовує трансакційний аналіз, що є частиною соціальної психіатрії, і класифікує її як подружню, явище з галузі соціальної динаміки (у шлюбі чоловік і жінка налагодили соціальний контакт і створили соціальну групу). Подружжя обопільно впливають на поведінку та реакцію один одного, що стано-

вить соціальну дію [11]. Парадоксальною є сама підміна ролей і реплік, що їх проголошують Єва та Петро, адже насправді цинічно звучать слова обвинувачення у власних невдачах чоловіка-тирана (чи, як зазначає авторка, егоцентрика), звернені до дружини, котра свідомо прирекла себе на роль жертви кохання, врешті його кар'єри. Напрошується паралель із героїнею драми В.Винниченка "Брехня" Наталією Павлівною, котра доволі вдало грає роль люблячої, вірної, самовідданої дружини талановитого вченого Андрія Карповича, водночас віртуозно маніпулюючи ще кількома чоловіками (Антоном Михайловичем та Іваном Стратоновичем). Ця сюжетна паралель цікава і з точки зору вибору героїнь: обидві зважаються на фактичне самогубство заради того, щоб гра тривала, життя не змінювало сценарію, а власна роль залишилася в тому ж амплуа – жертви. Втеча у смерть (потойбіччя) – це екзистенційне осягнення свободи.

Єва шукає забуття у смерті, тому погоджується на цей експеримент. З огляду на політеїстичну декодифікацію сюжетно-образних архетипів вияскравлюється паралель із містичною постаттю Мавки (Леся Українка, "Лісова пісня"), котра добровільно віддається на волю Того, що в скалі сидить. Обоє героїнь повертає до життя могутня сила кохання, як і трансцедентне "Я" розполовиненого казкаря на прізвисько Слав. Ко-ко в п'єсі Я.Верещака "Душа моя зі шрамом на коліні". Оксана Забужко відзначає "непохитну, істинно релігійну **вірність** єдиному відблиску Епіноїї Світла, доступному на землі, – **божистій любові**. Амог, отже, відкриває доступ до гнозису (...); а вже гнозис увінчує духа (Мавку) безсмертною душею і дарує душі (і Мавчиній, і Лукашевій) визволення з-під влади поцейбічних (кармічних) законів, т.зв. "індивідуальне спасіння" [12, с. 244].

Сюжетний архетип містерії ініціації наскрізний у драмі О.Танюк. Єва – офірна жертва, водночас вони з Іваном єдині, хто пройшли усі випробування і допущені (ініційовані) до сакрального знання про безсмертя любові – її істинність як код вічного життя. Перебуваючи на порубіжжі двох світів, вони отримали новий шанс по-іншому вибудувати моделі поведінки у реальному житті, зробити взаємини такими, які до цього моменту здавалися їм неможливими.

Однак любов – "це ще не комунікація, але її джерело, за допомогою якої комунікація висвітлюється", "субстанційний первень самотуття в комунікації", вважає К.Ясперс, "екзистенціальна комунікація є не просто "особистісним відношенням", а (за влучним визначенням С.С.Аверінцева) глибоко інтимним і особистісним спілкуванням в

"істині" [13, с. 4]. Останній і найвагоміший аргумент дружини у суперечці, що нівелює усі патетичні заяви Петра, – смерть їх дочки. Істини буття суворі, тому молитва стає єдиним шляхом для сакрального Логоса. Линучи з вуст Єви та Івана, вона радше нагадує містичні закликання (замовляння), натомість Петра вона повертає у справжність буття, ставши каталізатором його духовного зцілення.

Очікуючи на повернення Івана, Єва щось нервово в'яже, нитка рветься кілька разів, як плетиво долі. Коли співставляти поневіряння Івана потойбіччям, то на асоціативному рівні його почуття до Єви – це свого роду нитка Аріадни, що не дозволила йому заблукати у нетрях власної самоідентифікації. Окрім цього давньогрецького сюжетного архетипу, драма рясніє "літературними цитатами", як-от: Фауст і Мефістофель, "Муму" Тургенєва, "Я відповідаю за тих, кого...", смерть яка легке дихання – твір Буніна "Легке дихання".

Високі філософські квінтесенції розбиваються об "житейські" міркування Смерті за чаркою про реальність часу, бажання відбутися, статися, що заперечує екзистенційну поетику. Висунута концепція життя тепер і справжнього, сьогодні, а не боротьба з собою заради майбутнього, іншого, не "острівного", як робить це героїня "Ще однієї притчі про любов" Л.Волошин Марта, де вербалізує ці смислорівні Собака, що залишається здихати самотньо на острові.

У фіналі драми не випадково конкретизовано подієвий Час – Різдво. Це перемога над смертю, адже з приходом у світ Сина Божого ми отримали доступ до вічного життя, викуплення і спасіння. Проте не всі коди відкриває нам авторка, адже Єва вагітна, отже, знову знаходиться у помежевому стані (у жінки зараз дві душі), а чудернацька бабуся, що оселяється у них дома, дивним чином "впорядкувала" фінансові та майнові питання й вперто відмовляється працювати, порядкуючи із задоволенням серед простих смертних.

У дещо іншому ракурсі розгортає проблему людської екзистенції Я.Верещак у драмі "Душа моя зі шрамом на коліні" [14]. Автор розчленовує концепт героя Я – Той – Він, виокремлюючи як самодостатню дійову особу Того, що репрезентує, а відтак і фіксує стани особистісного "Я" і гендерного "Він". Двійник потрібен задля відчуженого сприйняття героєм себе. Водночас поширений архетип цього образу – погана копія, фальшивка, імітація, врешті симулякр, що імітує талант, любов, врешті, саме життя.

Реверсове "проживання" знакових подій власного життя, свого роду перевірка правдивості емоційно-психологічної рецепції Слав. Ко-

Ка, дозволяє структурувати гру-суд, адже і обвинувачення і захист замкнено у свідомості головного героя. Він, "отруєний театром", безпосередньо звертається до глядачів із власного потойбіччя, залучаючи їх до цієї гри не лише у ролі свідків, але й суддів. Однак йому невідомо, що головну партію тут веде їх величність Вічність, тому й поводитьсь природньо, адекватно своїй поліаспектній людській іпостасі.

Самобичування головного героя не позбавлені елементів театрального каяття, де відчутне позування і "гра на публіку", самозамилування та хизування, котрі межують із щирим розпачем. Варіант із купівлею індульгенції про запас на випадок, коли буде перевищено ліміт гріхів. Така емоційна реакція теж вказує на поведінковий лицарський архетип, коли сльози і крик не вважали виявом слабкості чи відсутністю мужності. Врешті, тема смерті у поєднанні з прийомом "театру в театрі" актуалізована ще у драмі Миколи Куліша "Маклена Граса".

Смерть грає роль то кактуса, то кішки, то королеви білих мишей (згідно з постулатами Аристотеля, душу має усе живе: рослини, тварини, люди), "викладається на всі сто", очевидно, що й сама отримує задоволення від такої "екзистенційної комунікації", демонструючи ініціанту його ж гріхи. Родоначальник німецької містики Майстер Екхарт обстоював думку про те, що божественною душею володіє тільки людина. Продовжуючи розвивати цю теорію, Іоган Таулер поділяє сили душі на зовнішні і внутрішні, відтак формується вчення про дуалізм людської природи [6]. У цьому ключі містичне роздвоєння душі Я на Слав. Ко-ка та Кулая постає свого роду ретрансляцією цієї філософської концепції. Ролі, що їх грає смерть, можна сприйняти і як маски, які вона віртуозно змінює. Врешті усе дійство виявилось лише репетицією Смерті.

Цікаві також міркування Олени Бондаревої про Білобога і Чернобога в руслі національного міфопопелітеїзму, де "маємо справу з перекодованим повноцінним варіантом близнюкового міфу, широко опрацьованим у фольклорних жанрах, насамперед казково-легендарних (генеалогічно і типологічно найбільш близька колізія – мандровані сюжети про Правду і Кривду)" [15, с. 279]. Не можна оминати увагою і таку знакову розбіжність між героєм та його антиподом, як розкішні кучері та лисина, які сприймаються як ритуальна стрижка і гоління посвячуваних (ініційованих) [9, с. 185], адже лише один із них пройшов

обряд, а інший долучається до нього через зовнішню ознаку за фактичної відсутності знання опиняється у силовому полі пізнання.

У теології протестантзму постійно розроблялися питання пошуку смислу життя, призначення людини та її ціннісного світу. Згідно з філософськими постулатів "екзистенційної теології" Рудольфа Бульмана [6] смерть – результат гріхів, розплата за них, але залишається відкритим питання диференціації самої провини: за вчинене та помислине чи за пізнання його (Адам і Єва). У праукраїнських віруваннях українців відсутнє поняття гріха в його ортодоксальному тлумаченні.

Отже, поряд з екзистенційними темами самоаналізу, сутності буття, смерті, свободи, часу, автори реструктуризують гностичну модель світу почасти через алогічне змішування кодів різних світоглядних систем: міфологічних, релігійних та філософських. Містична гра постає як структуруючий засіб у сюжетних архетипах національної драматургії, що повертає у такий незвичний спосіб, реінкарнує первинне сприйняття ціннісних орієнтирів людської спільноти. Сучасна українська драматургія активно формує власні новітні етико-естетичні художні парадигми, реціпіюючи та трансформуючи філософсько-культурологічні локуси прадавніх вірувань, містицизму, бароко.

Література

1. Поліщук Я. Література як стан духовної екзистенції: парадокси інтелектуальної ситуації ХХ століття // Національний університет "Острозька академія". Наукові записки. Серія: Філологічна. – Острог, 2005. – 200 с. – Вип. 5. – С. 114–132.
2. Михед Т. Притча як принцип організації романтичного нарративу // Літературна компаративістика. – К.: ПЦ "Фоліант", 2005. – Вип. I. – С. 86–97.
3. Танюк О.Л. "Авва і смерть". – Режим доступу: <http://novitniukrpjesi.h.com.ua>
4. Когут Ю. Деякі бажання здійснюються. Екологічна п'єса в одну дію. Молода література: Молодіжний літературний портал. – Режим доступу: <http://www.literatura.iatp.org.ua/show.php?id=1736>
5. Давидюк В.Ф. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 310 с
6. Шабанова Ю.О. Трансперсональна метафізика німецької середньовічної містики: Автореф. дис. ... д. філол. н. – Режим доступу: <http://disser.com.ua/contents/9019.htm/>.
7. Клековкін О.Ю. Блазні господні: Нарис історії Біблійного театру. – К.: АртЕк, 2006. – 356 с.
8. Міфологія. Войтович В. Українська міфологія. – 2-е вид., стереотипн. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.; іл.

9. Балушок В.Г. Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України. – Львів; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 1998. – 216 с.

10. Савицька Л. Мова і стать // Критика. – 2003. – Червень.

11. Берн Е. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы. – Минск: Прамеб, 1992. – 384 с.

12. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. – К.: Факт, 2007. – 640 с.; іл. – (Серія "Висока полиція".)

13. Ситніченко Л.А. Комунікативно-діалогічна концепція ідентичності в контексті сучасних філософських дискусій // Філософський альманах: Публікації Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України. Мультиверсум. – К.: Центр духовної культури. – 2005. – №48. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_48/Sitnychenko.htm.

14. Верещак Я. Слав. Ко-Ко. Душа моя зі шрамом на коліні: Сучасна казка // Страйк ілюзій: Антологія сучасної української драматургії / Авт. проекту та упорядн. Н.Мірошніченко. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2004. – С. 97–137.

15. Бондарева О.Є. Міф і драма у новітньому літературному контексті: поновлення структурного зв'язку через жанрове моделювання: Монографія. – К.: Четверта хвиля, 2006. – 512 с.

А.И.Николаенко

Мушка

(Нестор Кукольник и А.И. фон Фризен)

Мушкой Нестор Васильевич называл свою жену, Амалию Ивановну. Почему именно так, а не иначе, сказать не могу... Правда, в отдельных воспоминаниях современников, хорошо знавших Н.Кукольника уже после женитьбы, упоминается не "Мушка", а "Мумочка". Но дошедшие до нас письма самого Н.Кукольника однозначно говорят только о "Мушке".

Вообще-то, Кукольник любил разные шуточные прозвища. Племянников своих, Илью и Платона в письмах он называет Лоля и Тоша. Его самого друга, например, называли, "Епископ" и даже "Клюкольник". Жена его называла на немецкий манер "Несторхен".

Что мы знаем о жене Н.Кукольника? Пожалуй, будет справедливо, если мы скажем, что ничего. Правда, какая-то информация все же до нас дошла. Прежде всего, ясно, что она немка по национальности [1]. В записках ее упоминаются родственники из Кенигсберга. Среди этих родственников упоминается и... внука [2]. Объяснить этот факт мы пока не

смогли, так как в Таганроге считалось, что Н.Кукольник у нее был первым мужем.

Есть сведения, что она из Выборга. В Таганроге, как вспоминает таганрогский историк П.Филевский, все ее считали финкой [3]. Но фамилия ее была немецкой – фон Фризен. Приставка фон означает, что она была знатного, но обедневшего рода. И не более того. Найти какие-либо сведения о ее генеалогическом дереве мне не удалось, хотя, кроме Фризен, в ее предках якобы был и род с фамилией Пиппер. Это следует из ее завещания, где указана племянница Анна-Шарлота Винь, девичья фамилия Пиппер. Эту же фамилию упоминает и Филевский. Говоря об Амалии Ивановне, он пишет: "Она женщина, безусловно, добрая, помогала своему неудачному племяннику, жившему при ней, Пипперу, любила детей" [4].

Судя по косвенным данным, которые удалось разыскать, детство ее было нелегким. Она все время уделяла внимание детям-сиротам, ухаживала за дочерью ее подруги, жены скрипача Доплер, оставшейся без отца, да и завещание, копия которого у меня есть, свидетельствует об этом. Имение свое и деньги она завещала Войску Донскому "для устройства детям приюта имени "Нестора Васильевича Кукольника" для практического обучения сирот как казачьего, так и не казачьего сословия Войска Донского – огородничеству, садоводству и лесоводству" [5].

Поэтому некоторые представления о детстве Амалии Ивановны по этим косвенным сведениям составить можно. Рано осиротела, жила в трудных условиях, которые ей, тем не менее, привили любовь к труду, особенно к сельскому хозяйству.

О дальнейшем в жизни Амалии Ивановны некоторое представление дает упоминание о ней в воспоминаниях А.Инсарского. Вот что он пишет: "Когда я был деятельным членом общества посещения бедных, я, при содействии графа Соллогуба, учредил магазин, куда бедные могли всегда сбывать свои произведения и где бедные с другой стороны могли приобретать недорогие вещи. Для правления этим магазином требовалась женщина, знающая рукодельную часть, и мы определили на эту должность одну госпожу Доплер, тоже старую грешницу, большую приятельницу Амалии Ивановны. Доплер была за многими мужьями, между прочим, попала как-то за известного скрипача Доплера, который, однако, не оценил супружеского счастья, скрылся куда-то и пропал без вести. Сам Доплер пользовался поддержкой известного покровителя всех музыкантов и певцов, графа М.Ю.Виельгорского, к нему же стала ходить брошенная Доплером жена. Граф Виельгорский сбыв её своему зятю

графу Соллогубу, а тот мне, и она определена была начальником магазина. При беспрерывных с ней сношениях я узнал и Амалию Ивановну" [6].

Был ли брак Амалии Ивановны с Н.Кукольником первым, не знаем. Известно, однако, что после смерти Н.Кукольника она вышла замуж за П.И. Работина. И в ее завещании определенно сказано, что по "первому мужу" она все же была Кукольник. Это же значит и на могильной плите. Плита подписана ее вторым именем София, но не Амалия.

До замужества (а точнее, до знакомства с Н.Кукольником) она, судя по отдельным воспоминаниям, вела свободный образ жизни. Об этом имеются свидетельства современников, где ее прямо величают "старая грешница" [7], хотя М.Глинка в своих воспоминаниях о ней отзывается с теплом и даже советуется с ней по литературным вопросам.

Где, как и при каких обстоятельствах произошло знакомство Нестора Васильевича и Амалии-Софии Ивановны, нам установить пока не удалось. Возможно, у графа М.Вильегорского или В.Соллогуба, с которыми часто общался Н.Кукольник. М.Вильегорский, а еще больше В.Соллогуб, поддерживали жену скрипача Доплер Августу Карловну (1813–1894). А достоверно известно, что эта мадам Доплер была самой близкой подругой Амалии Ивановны. И эта их дружба продолжалась всю жизнь. Имя Августы Карловны часто встречается в письмах Н.Кукольника. Уже после женитьбы Н.Кукольник помогал детям этой самой мадам Доплер, а дочь ее, Мария Антоновна, позднее стала женой одного из племянников Н.Кукольника [8]. В Пушкинском музее хранятся портрет (копия Брюлловского) и бюст Кукольника, которые были переданы туда сыном Марии Антоновны.

Как бы там ни было, я глубоко убежден, что Н.В.Кукольник и Амалия Ивановна в 1837–38 годах были хорошо знакомы. Н.Кукольнику было 27 лет, Амалии Ивановне – 22 года. Хотя известно, что в это время Н.Кукольник знакомится с особами женского пола весьма неохотно, а вот тут знакомство и последующее сближение произошло. Почему мы называем 1837–1838 годы? Только по одной причине. Именно в этот период Н.Кукольник с братом поселяется в доме Мерца на Фонарном переулке. Здесь и проходили встречи "братии". Один из членов "братии" – А.Струговщиков, описывая эти встречи, вспоминал, что Амалия Ивановна в ходе этих встреч "показывалась по хозяйству" [9]. Подобные сведения мы находим и в воспоминаниях И.Арсеньева, где описывается одна из встреч Н.Кукольника, М.Глинки и К.Брюллова в день именин Н.Кукольника [10].

Видимо, эта молодая женщина была не только "хорошей, рачительной хозяйкой". Можно говорить о ее наблюдательности, волевом характере. И когда М.Глинка начал работать над своими воспоминаниями, он даже посчитал нужным читать Амалии Ивановне свои записи о встречах "братии", а она делала замечания. Об этом сам М.Глинка пишет в 1854 году Н.Кукольнику. А записи, которые он читал Амалии Ивановне, относятся именно к периоду 1837–38 годов [11].

Это был сложный период в жизни Н.Кукольника. С одной стороны, на 1834 год приходится душевная драма неудачной любви Н.Кукольника и Екатерины Тимофеевны Фан-дер-Флит. В этот же период Н.Кукольник знакомится с Машенькой Толстой, дочерью вице-президента Академии художеств. Это знакомство переходит во взаимную любовь, и прекращается именно в этот период по инициативе Н.Кукольника, который прямо дает ей понять о своих обязанностях перед третьим лицом. С другой стороны, 1834 год приносит Н.Кукольнику триумф. Драма "Рука Всевышнего отечество после" получает высочайшее одобрение. Н.Кукольник в это время купается в славе. "О личности его, – вспоминает В.Инсарский, – ходили самые разнообразные слухи и всегда с примесью чего-нибудь поэтического. Говорили, что он красавец собой, что многие женщины и девы влюблялись в него, и что он был героем самых романтических приключений".

Как бы там ни было, на портрете Н.Кукольника, который сегодня хранится в Третьяковской галерее, на правой руке отчетливо видно обручальное кольцо. Мы делаем такое предположение, потому что Н.Кукольник был христианин, его крестным отцом был сам Александр I. Портрет датируется 1837 годом. Вот на это время и приходится сближение Н.Кукольника с Амалией Ивановной. Повторим, что в дошедших до нас воспоминаниях, где она упоминается, говорится о ней в негативном плане, в том числе и о внешности. О "старой грешнице" мы уже писали. Добавим, что встречаются и такие характеристики, как "камелия плохого сорта", "толстая и размалеванная", "белая от пудры и белокурая от Выборга" [12]. Но, похоже, что уже в это время Кукольник состоял в гражданском браке с Амалией Ивановной.

Видимо, Нестор Васильевич действительно был покорен своей гражданской женой. А к разного рода слухам, разговорам и домыслам он относился философски. В гражданском браке с Амалией Ивановной он находился длительное время (почти 7 лет). Его почему-то все упорно именуют "сожителем" в отличие от внебрачных отношениях Некрасова с А.Панаевой, которая "сожительствовала" с ним при живом муже.

В конце концов, все "сожителство" закончилось в июле 1843 года венчанием. Венчание проходило в Парголово. "Без особой церемонии, без гостей, в предобеденное время", – вспоминал А.Струговщик, который был при этом посаженным отцом. Кстати, надо заметить, что друзья, в частности, тот же А.Струговщик, отговаривали Н.Кукольника от этого брака, но, видимо, браки действительно все-таки свершаются на небесах [13].

Есть рисунок А.Н.Степанова, изображающий Н.Кукольника с "братией". Фотокопию его мне любезно предоставила Третьяковская галерея. Рисунок датирован 1838 годом. В центре – Н.Кукольник протягивает цветы женщине.

Кому мог протягивать цветы Н.Кукольник во время сбора "братии"? Женщины там не присутствовали, но "хозяйка дома" все же была. Не ей ли преподносятся цветы? Но тогда это реальный человек. Это, сделано, правда, в шаржированном виде, но все же это и есть дошедшее до нас изображение Амалии Ивановны [14].

Жизнь с Кукольником не была медом. В Русском музее хранится рисунок Жуковского, на котором изображены Нестор Кукольник и Амалия Ивановна. Относится он к тому времени, когда Кукольником издавался журнал "Иллюстрация". Датируется рисунок 1847 годом. Кукольник, видимо, только что закончил подводить итоги за год, полученные от издания "Иллюстрации". В руках у Кукольника книга для записей. Слева записаны фамилии, справа – итоговая запись. Из нее следует: "Итого, убытку по "Иллюстрации" получено 6.969 руб. сер.

Сидящая слева от Кукольника Амалия Ивановна, положив ему руку на плечо, говорит ему: "Несторхен! Брось "Иллюстрацию" и отдай Башуцкому" [15].

Так и случилось. В 1847 году Кукольник продал "Иллюстрацию" и одним из покупателей её был Башуцкий.

М.Глинка в письме от 23 июня 1856 года подчеркивал это: "По словам Амалии Ивановны, литература совсем не кормит (что в России, покамест, почти не подлежит сомнению)". Да и в письмах Н.Кукольника [16], относящихся к 1853–1856 годам, имеются об этом неоднократные упоминания. Не меняется положение и после переезда в Таганрог.

В 1862 году он пишет племяннику в Петербург: *"Деньги должны прийти в Таганрог почти одновременно с моим приездом – иначе беда. Просто беда"* [17].

Когда, начиная с 1845 года, Н.Кукольник выезжает в длительные командировки в Область Войска Донского, Амалия Ивановна была практически постоянно с ним, перенося тяготы дорожной жизни. Живут они в

Новочеркасске, контактируют с местными представителями элиты, но, к сожалению, круг общения их пока мною так и не установлен. Детей у них нет. Все внимание они уделяют детям мадам Доплер да племянникам Кукольника.

После перехода в Таганрог жизнь еще больше усложняется. Можно утверждать, что местному обществу Кукольник пришелся не ко двору. Об этом он пишет сам в одном из своих прошений, когда подчеркивает: "...Я лишен права таганрогского гражданина, с чем ни я, ни сограждане не согласны. Защитите, оградите от такого грустного и вредного произвола" [18]. На службу он не может устроиться и исполняет обязанности комиссариатского (провиантного) чиновника. Должность второстепенная для действительного статского советника. Литература тоже не дает никаких заработков. Приходится даже периодически наезжать в Петербург и подрабатывать, устраиваясь на службу в почтовое ведомство.

До нас не дошло изображение Амалии Ивановны таганрогского периода жизни. Более того, изучая ее письма, относящиеся к этому периоду, можно сделать вывод, что русский язык Амалия Ивановна знала плохо и была по сути дела неграмотной. Нашлось ее письмо, которое снабжено ее личной припиской: "Любезный Лоля! Вот что значит Москва. От скуки выучилась читать и писать по-русски вместе с Нестором и первому пишу к вам, и прошу с первою почтою меня уведомить: готов ли мой бурнус или нет. Если нет, то я себе закажу здесь другой, потому что мы скоро едем. Каково в первый раз? Желаю Вам и Теше всего лучшего. Ваша Амалия". Письмо датировано 13 марта 1850 года [19].

Уже после смерти мужа Амалии Ивановне приходилось писать письма. Сохранилось девять ее писем: одно А.С.Фаминцыну (1841–1896), музыкальному критику и композитору и восемь к П.М.Третьякову. Из восьми писем к Третьякову только три написаны рукой Амалии Ивановны и подписаны ею. Остальные, как показал почерковедческий анализ, писаны каким-то третьим лицом (предположительно братом второго мужа), которое и подписывалось за нее [20].

С Амалией Ивановной Кукольник после венчания прожил 25 лет. У потомков Кукольника сохранилось его стихотворение, написанное в 1857 году и посвященное дню рождения Амалии Ивановны.

Я поздравляю, друг мой нежный,
Со днем рожденья твоего!
То праздник счастья безмятежный,
То день блаженства моего.
И я с тобой переродился,

С тобой – я жизнь уразумел,
Душой и телом обновился,
На старость вновь помолодел.
И наша жизнь, теперь, как лето, –
В прекрасном климате идет:
Любовью зрелую согрето,
Разумной дружбою цветет.
И пусть себе приходит осень,
Пускай зима откроет дверь,
И лишь о том у Бога просим:
Пусть будет так, как есть теперь [21].

День рождения у Амалии Ивановны приходился на август месяц. В 1957 году они с Кукольниковым совершали вояж по различным курортным местам. В 1958 году они переезжают на постоянное место жительства в Таганрог. На нее здесь оформлен земельный участок, находящийся на углу Варвациевского переулка и Петровской улицы (Петровская, 74). Но, похоже, не все сложилось так, как просил Кукольник в том стихотворении: "Пусть будет так, как есть теперь". Не все так получается, как было в 1857 году. Не все было в Таганроге, как хотелось. О разного рода неурядицах мы находим сведения во всевозможных публикациях, упоминающих его таганрогский период. Это и отсутствие работы для него, и непризнание им покупки дачного участка в районе "Дубков", и неприязнь таганрогского высшего света (М.Варваца, А.Алфераки, Д.Бенардаки, М.Лавров), и неудачи в общественной деятельности.

В декабре 1868 году Н.Кукольник внезапно умирает. Умирает в день своего рождения. Смерть эта вызывает много разных толков, по видимому, не без оснований. Но кому "уступает нежно любимую жену" Кукольник – не ясно [22]. И кто помог ему "покончить естественной жизнью", так до сих пор и не известно. Старожилы, ссылаясь на воспоминания очевидцев, говорят что перед сборами в театр Нестор Васильевич выпил бокал шампанского. Слышали это от слуги Кукольника.

Завещания Н.Кукольник не оставил, и вопрос этот решался на общем собрании родственников

В завещании Амалии Ивановны дается распоряжение только о недвижимом имуществе. Авторское право они передали по общему согласию племяннику А.И.Пузыревскому [23]. Здесь же даны распоряжения насчет слуг. "Служащему Иосифу Корнеевичу Кононенко, – пишет в завещании Амалия Ивановна, – предоставляю право, если он пожелает,

жить на хуторе моем бесплатно и в обязанности его вменяется присмотр за могилами" [24].

Но странно выглядит пункт завещания, где сказано: "Борису Чеснокову отказываю от выдачи ему 200 рублей". Борис Чесноков – это кучер Амалии Ивановны, который отказался везти второго мужа Амалии Ивановны на лечение в Петербург. Почему отказался, один Господь Бог знает. Может потому, что связывал с ним факт отравления Н.Кукольника?

Во второй половине 1870 года Амалия Ивановна выходит замуж за "друга семьи" Пантелея Работина. Правда, как вспоминает позднее П.Филевский, брак этот не сложился, и Амалия Ивановна "вскоре с ним (вторым мужем – А.Н.) разошлась" и жила отдельно в своем доме. В это же время вместе с ней жил брат второго мужа, Константин Работин. Об этом имеется ее собственноручное письмо.

Здесь много непонятного и странного. Но как бы там ни было, она хоронила своего второго официального мужа, возила перед этим его на лечение в Петербург, отметила в своем завещании.

Последние годы жизни Амалия Ивановна посвятила всецело увековечиванию памяти своего первого мужа. Все, что у нее есть, вкладывается именно в это. Такое желание, судя по доступным мне письмам самой Амалии Ивановны, появилось у нее сразу после вступления во второй брак. "У меня появилось неотразимое желание сделать распоряжение своего имущества после моей смерти", – пишет она П.Третьякову. Письмо датировано 16 декабря 1869 года [25].

С таганрогским обществом по-прежнему натянутые отношения. Свою последнюю волю она высказывает в пользу Области Войска Донского, а свидетелями при этом выступают казаки, в том числе и из Новочеркасска.

Всеми своими действиями, начиная примерно с 1871 года, Амалия Ивановна как бы подтвердила древнюю истину, согласно которой всякая жизнь – это прежде всего святилище любви и скорби. У нее – скорее скорби.

Похоронить себя она завещала в имении, вместе с первым мужем.

В 1853 году, на дружеской сходке видных литераторов того времени (Некрасов, Тургенев, Дружинин, Боткин, Лонгинов и др.) читалась баллада "Брак поэта". Автор ее – М.Н.Лонгинов. В развязном тоне автор описывает женитьбу Н.Кукольника на Амалии Ивановне, снабжая ее различными подробностями порнографического характера. Слушатели, среди которых были Тургенев и Некрасов, аплодировали. Нет смысла подробно пере-

сказывать содержание поэмы [26]. Приведем только запись А.Никитенко, сделанную им в "Дневнике":

Декабрь 14 <1854>. Обедал у <И.И.> Панаева и не скажу, что остался доволен проведенным там временем. Там были <М.Н.> Лонгинов, автор замечательных по форме, но отвратительных по цинизму стихотворений, <В.А.> Дружинин, <Н.А.> Некрасов, Гаевский Виктор Павлович и т.д. После обеда завели самые скромные разговоры и читали некоторые из "Парголовских элегий" во вкусе Баркова. Авторы их превзошли себя по цинизму образов в прекрасных стихах. Вот где теперь надо искать русскую поэзию! Неужели это весело, господа?" [27].

В балладе утверждается, что жену свою Н.Кукольник взял из публичного дома. Содержательницей публичного дома выступает некая Жаннета Кондратьевна. Но предоставим слово автору публикации, доктору филологических наук А.М.Ранчину:

"В балладе изображен своеобразный антиобряд, гнусный шабаш литературной нечисти. Похабное венчание, совершаемое в присутствии болгаринской тли и при благословении самого Фаддея, – удачно найденный гротескный образ: на самом деле по воспоминаниям А.Н.Струговщикова, "Н.Кукольник был обвенчан без особой церемонии, без гостей, в предобеденное время" [28].

Какие основания у Лонгинова были для написания баллады? А.Ранчин указывает, что в Пушкинском доме хранится "Тетрадь Лонгинова" [29]. Здесь сохранилась такая запись: "Кукольник бросил свои литературные бредни для службы в сороковых годах, а потом женил-вести. Перевод был сделан в Германии. Смог её перевести проф. Г.Брендер (Германия). Приводим перевод:

"Так как я боялся, что ты, после твоего первого письма, которое я получил от тебя из Кенигсберга, <так и не получил моего послания>. Возможно, ты менял свои местожительства (*неразборчиво*). Поэтому я это предпочел <написать сам еще раз >тебе, что деньги тебе за июль я передам через Ефросинью (*неразборчиво*), причем для пересылки к Вам я к тем же 15 <рублям> добавлю еще 5, скорее Жаннете.

Те 20 за июнь, которые я вам прислал через Ефросинью, <мне неизвестно, где они >. Получил ли ты (*неразборчиво*)?"

Письмо можно датировать не позже 1861 года. Пишет мужчина, похоже, Н.Кукольник, но почерк не его. В письме упоминается кто-то, кому Кукольник пересылает деньги, а также упоминаются женские имена: Ефросинья и Жаннета".

Та ли это Жаннета, о которой сделана запись в тетради Н.Лонгинова? По-видимому, та. А то, что в 1858 году контактов у них с Кукольниковом не было (на что она, якобы, жалуется Лонгинову), так их и быть не могло. В период с 1847 года Кукольник почти постоянно проводил в командировках в Области Войска Донского, а Амалия Ивановна сопровождала его.

Я уже говорил, что в воспоминаниях Инсарского упоминается еще подруга Амалии Ивановны, мадам Доплер. В 1998 году, при посещении Петербурга, я познакомился с семьей потомков Кукольника, и даже побывал у них в гостях. Они мне показывали разные фотографии и документы, которые хранились у них в семье. Среди прочих документов мне были показаны письма, которые хранила их бабушка Мария Антоновна. Письма писала ее мама Августа Карловна Ян, они были адресованы её жениху, композитору Доплеру. И когда мне позволили их детально посмотреть, то я понял, что они написаны тем же почерком, что и найденное мною письмо в ГАРО. Значит, и письмо неизвестному родственнику, который жил в Кенигсберге, написано этой рукой, возможно, под диктовку Н.Кукольника.

О мадам Доплер никаких сведений мне разыскать не удалось. Но, судя по тому, что подруга Амалии Ивановны, мадам Доплер, в письме, которое написано, по-видимому, от Н.Кукольника, называет Ефросинью и Жаннету, она её хорошо знала. Нестор Васильевич даже передавал ей какие-то деньги. Не как долги за услуги, на которые намекает Лонгинов, а просто деньги, чтобы она переслала в Кенигсберг к родственникам Амалии Ивановны и передала их какому-то молодому человеку, проживавшему здесь.

Удалось установить о каких, предположительно, деньгах идет речь. Дело в том, что в семье Кукольника воспитывался какой-то племянник, который назывался Васей. Как, почему и зачем они его содержали, сказать не могу, а высказывать различные догадки здесь не место. Но он был. Это реальный человек, письма Кукольника к нему хранятся в Пушкинском доме. Жил он в семье Платона Пузыревского и в Кенигсберге, у племянницы Амалии. Вот на содержание этого племянника Кукольник и посылал деньги [33].

Поэтому можно утверждать, что обычные бытовые вопросы семейство Кукольника еще до переезда в Таганрог решало (передавало, посылало) через Жаннету. Если бы речь шла о содержательнице публичного дома, то, скорее всего, Кукольник бы не воспользовался ее услугами. Возможно, Жаннета – хорошая знакомая, а может, и род-

ственница мадам Доплер и Амалии Ивановны. Поэтому анекдот о Жаннете как содержательнице публичного дома и сводне Кукольника и о занятиях служившей у неё Амалии – это просто-напросто слух, сплетня, записанная Лонгиновым и сохранившаяся в Пушкинском доме.

Зачем надо было публиковать всю балладу, не скажу. Ранчин объясняет, что сделал это по одной причине – желая возродить романтическую традицию, которая в наше время оттеснена на периферию. "Вытесненная на литературную периферию романтическая традиция и не допущенное в приличную словесность неприличие, – утверждает Ранчин в своей статье, – нашли друг друга. Так мат и похабщина приобщились к литературе" [34].

Но все-таки та некоторая свобода в поведении, которую ставили в вину Амалии Ивановне писатели и М.Лонгинов и благодарные слушатели его баллады, в конце жизни Кукольника привела к неожиданному результату. Вспоминает В.Пеликан, внук ректора Виленского университета:

"В 1868 году Кукольник привез <в Петербург> другую пьесу – заглавия теперь не помню. Она навеяла на всех грусть, но в ней отразились события последних лет личной жизни автора. Главное действующее лицо в этой пьесе, ликвидировав все, что связывало его с жизнью, **уступает нежно любимую им жену из благодарности** за доставленное в прошлом счастье человеку, который её полюбил, и сам выражает непреклонную волю покончить естественной смертью свое существование в избранный для того день и час. Воля его исполняется" [35].

Что это означает? И как понять выделенные мною слова: **"уступает нежно любимую им жену из благодарности"**? Появился ли в Таганроге у Амалии Ивановны любовник? Автор воспоминаний не дает никакого толкования (разъяснения) своим словам, и все осталось загадкой. В то же время судьба самой Амалии Ивановны после смерти Н.Кукольника сложилась весьма своеобразно. Таганрогский историк П.Филевский вспоминал:

"Жена его (Н.Кукольника. – А.Н) вторично вышла замуж за доктора П.И.Работина, но скоро с ним разошлась и жила отдельно в своем доме". И все. Надо ли понимать, что этот второй брак Амалии Ивановны, которой к этому моменту было 56 лет, означал выполнение воли покойного первого мужа, сказать трудно, тем более что фактически брак этот продолжался несколько месяцев. И какую услугу оказал П.Работин Н.Кукольнику – сказать невозможно. Ясно только одно, что второго мужа в 1886 году она возила в Петербург на лечение, а в своем завещании упомянула его вместе с другими родственниками.

Литература

1. И.Кубасов. Комментарий к "Зеленой книжечке" Н.Кукольника // Русская Старина. – 1901. – Март. – С. 687–693. Комментируя, И.Кубасов делает сноску: "Женою самого Кукольника была немка".
2. Завещание А.Работиной // ГАРО, ф. 577, оп. 1, д. 325. л. 22–24.
3. Филевский П.П. Из биографии Нестора Кукольника // Спянка Часу. – 2004. – 32. – С. 74.
4. Там же.
5. Завещание А.Работиной. // ГАРО, ф. 577, о. 1, д. 325. л. 22. Здесь бы хотелось подчеркнуть одно обстоятельство. Мария Антоновна Доплер, которая воспитывалась в семье Кукольника, после выхода замуж за Платона Пузыревского, племянника Кукольника, имела сына, известного ученого Нестора Пузыревского, который, имея собственных семерых детей, как бы выполняя неписанный долг, взял к себе на воспитание девочку Зинаиду. Зинаида выросла и приняла его фамилию и отчество и до последних дней с благодарностью признавала своими родителями Нестора Пузыревского и его жену Ольгу Александровну.
6. Инсарский И.А. Записки // Русская старина. – 1894. – Т. 81, №2. – С. 13–16.
7. Там же. – С. 15.
8. Там же.
9. Струговщиков Н.А. Воспоминания // М.И.Глинка в воспоминаниях современников – М., 1955. – С. 186–198.
10. Арсеньев И.А. Слово живое о мертвых // Исторический Вестник, 1887. – №2. Здесь нужно особо оговорить, что никакого описываемого дня рождения на самом деле не было. Опровержение этих воспоминаний "Как пишут иногда у нас мемуары" написал племянник Кукольника И.Пузыревский, напечатав их в "Новостях" и "Биржевой газете" 1882, март. Но характеристики, данные Амалии Ивановне в воспоминаниях, правдивы.
11. Глинка М.И. – Кукольнику. Письмо от 12 ноября 1854 г. // Глинка М., Литературное наследие. – Т. 2. – С. 501–504.
12. Ковалевский П. Встречи на жизненном пути // Русские мемуары. – М., 1990. – С. 583–584.
13. Струговщиков Н.А. Воспоминания // М.И.Глинка в воспоминаниях современников. – М., 1955. – С. 186–198.
14. Степанов Н. Н.Кукольник с братией, Акварель, Третьяковская галерея, инв. №3231 гГг.
15. Жуковский Р.К. Портрет Н.В.Кукольника и его жены, 1847 // Русский музей. – №Р-2726.
16. Глинка М. – Кукольнику от 5 июля/ 23 июня 1856 г. // Глинка М., Полн. собр. соч. – Т. 2-Б. – С. 137–138.
17. Кукольник – Пузыревскому А. от 24 марта 1862 году // ИРЛИ, ф. 371, ед. хр. 94, л. 25.
18. Кукольник Н. – П.Валуеву от 17 июля 1862 г. // Журнал "Дон", 2000, №7–8. – С. 198–201.
19. Приписка к письму Кукольника Амалии Ивановны // ИРЛИ, ф. 371, д. №94 лист 1.
20. Николаенко А.И. Экспертиза // Таганрогский Вестник.

21. Кукольник Н. "Я поздравляю, друг мой нежный..." // Кукольник Н. Стихотворения. – Таганрог, 1999. – С. 111.
22. Филевский П. Нестор Васильевич Кукольник // Таганрогский сборник №1. – Таганрог, 1909. Здесь автор пишет: "Н.В.Кукольник был человек здоровый, и эта смерть многих поразила, а затем стала вызывать разные толки, едва ли имевшие серьезные основания".
23. Пузыревский И.А. За что и как был выслан в Вятку М.Е.Салтыков // М.Е.-Салтыков-Щедрин в воспоминаниях современников: В 2 т. – М., 1975. – С. 55.
24. Завещание А.Работиной // ГАРО, ф. 577, оп. 1, д. 325, л. 23.
25. Работина А. – П.Третьякову // Николаенко А.И. "Портрет" // Таганрогский вестник. – 1995. – 12 августа. – С. 3.
26. Лонгинов Н.М.Свадьба поэта // Лица: Биографический альманах. – СПб., 1993. – С. 441–451.
27. Никитенко. Дневник: Т. 1–3. – М., 1955–1956. Запись от 14 декабря 1852...
28. Ранчин А.М. Под сению кулис и под кровлю борделя // Лица: Биографический альманах. – СПб., 1993. – С. 389–391.
29. ИРЛИ, Архив Лонгинова 25.085,С1ХУ1 6.1. лист 12 об.
30. Тетрадь Лонгинова, 1858 // ИРЛИ, Архив Лонгинова 25.085,С1ХУ1 6.1. л. 12 об.
31. Тургенев И.С., Некрасов Н.А., Дружинин А.П. Послание к Логинову // Тургенев И.С., ПСС. – Т. 12. – М., 1986. – С. 316–320.
32. Беседа Н.Роставчук с доцентом Московского педагогического университета А.Полеевым Постель – не повод для знакомства // Труд – 7. – 1999. – 27 августа. – С. 10.
33. ГАРО, ф. 581, оп. 1, д. 424, л. 2.
34. ИРЛИ, ф. 371, д. №94. Здесь добавим только, что Василий жил не только в Кенигсберге, но и у Платона Пузыревского. Этот факт отмечен (неоднократно) в письмах Кукольника. После этого Кукольник планировал его устроить в "3-ю реальную гимназию, что на Лубянке" в Москве. Как выяснила московская исследовательница О.Шурыгина, Кукольник Василий жил в Москве. Здесь же в документах 1911 года она разыскала фамилию Н.В.Кукольник, но никаких подробностей об этих лицах пока не удалось установить.
35. Ранчин А.М. Под сению кулис и под кровлю борделя // Лица: Биографический альманах. – СПб., 1993. – С. 389–391.
36. Пеликан А.А. Во второй половине века // Голос минувшего. – 1915. – №1.

А.И.Николаенко

**Машенька
(М.Ф.Толстая в жизни Нестора Кукольника)**

Н.Кукольник переезжает в Петербург в мае 1831 года. Ему еще придется через год ненадолго вернуться в Вильно как чиновнику при ректоре Вильнюсского университета. Но в августе 1832 года он подает в от-

ставку и окончательно закрепляется в Петербурге. На первых порах он живет у своих родственников – в семье Пеликана, а затем решает и эти проблемы, снимая частные квартиры. Как вспоминал в 1885 г. Кукольник, в это время он завязывает первые знакомства. "Первый мой друг с которым я свел и знакомство, и дружбу в театре, – некто отставной офицер – Савицкий, – добрая душа". Среди других лиц, с ним Кукольник установил дружбу, переехав в Петербург, был переводчик Василий Николаевич Щастный, с кем он переписывался еще гимназистом, и барон Розен, литератор и издатель альманаха "Альцион" [1]. Можно назвать еще имя супругов Карлгоф, с которыми Кукольник установил личное знакомство.

В это же время Кукольник начинает посещать литературные кружки и салоны, которые особенно характерны были для русской культуры начала XIX века [2]. Наиболее известным в те годы был салон Ф.П.Толстого, который существовал с 1809 года [2, с. 47]. Салон это был демократизированным. У Ф.П.Толстого собирались писатели от Пушкина, Жуковского и Гнедича до Шаховского, Кукольника и его почитателей [2, с. 9]. Салон собирался по воскресеньям. Кукольник, только вступивший в литературный мир, начал посещать салон в 1832 году [3].

Ф.П.Толстой – один из первых представителей художественной интеллигенции, порвавший со своим кругом и ставший профессиональным художником. После выпуска коллекции медалей о войне 1812 года граф Толстой получил от Гете письмо, в котором поэт в очень лестных фразах отозвался о его таланте. И в последующем действия Ф.П.Толстого заслуживают серьезной положительной оценки, хотя о них не всегда и упоминается. Так, именно Ф.П.Толстой обращался к Его Императорскому Величеству по вопросу прекращения ссылки Т.Шевченко. Известно, что по этому вопросу Т.Шевченко обращался к Брюллову и Жуковскому. Но итог был один. Брюллов лишь пожал плечами. Жуковский и того не сделал. А вот Ф.П.Толстой сумел...

Н.В.Кукольник своим участием в салоне стал очень близким человеком в семье Ф.П.Толстого. Есть даже сведения, что он был крестным отцом его дочери Екатерины (1843–1913) от второго брака с Анастасией Ивановной Ивановой. В описываемое нами время у графа Ф.П.Толстого по воскресеньям сходилась петербургская интеллигенция. Она состояла из молодых художников, подававших большие надежды (вроде Н.Рамазанова), литераторов (помимо Н.В.Кукольника здесь частым гостем был Н.Гоголь), из любителей литературы и искусства (Любич-Романович и т.д.). Частыми участниками встреч у Ф.П.Толстого были К.П.Брюллов и М.И.Глинка. Вот отдельные отрывки из воспоминаний

дочери Толстого: "... и у нас по воскресеньям стали больше всего заниматься музыкой и пением. Тогда же всегдашним нашим воскресным гостем сделался и Михаил Иванович Глинка, который в это время задумывал уже свою оперу "Жизнь за царя", и все, что напишет, играл и пел у нас сам".

Несколько позже состав посетителей салона расширился. В салоне "стали бывать у нас часто Василий Андреевич Каратыгин и жена его, Александра Михайловна, два знаменитых артиста того времени, которые прежде привозили только в подарок моим родителям билеты на свои бенефисы, а теперь вошли в состав нашего самого интимного общества".

Надо полагать, знакомство Н.В.Кукольника с дочерью графа Марьей Федоровной Толстой состоялось в 1832 году. Об этом она сама напоминает, когда говорит, что "вскоре после появления Кукольника в нашем доме мне минуло мои желанные шестнадцать лет". А день рождения Машеньки приходится на 30 октября.

Вот как произошло это знакомство:

"Однако, вдруг неожиданно-негаданно для меня самой, случилось такое обстоятельство, которое лучше всего доказало отцу и матери моей, что дочь их Машенька взрослая девушка. Представляете себе, что я, далеко еще не достигнув 16 лет, влюбилась.... Нет, я не так выразилась: я не влюбилась, а полюбила... потому что влюбиться может всякая девочка, а полюбить так крепко, как я полюбила, мог бы только совсем взрослый человек...

Помню до сих пор все подробности этого решительного для меня события. Помню, что это случилось со мною зимою 1832 года в воскресенье. Мы только что пообедали; не совсем здоровая в этот день маменька и сестра Лизанька прилегли немного отдохнуть; вечерние гости ещё не сходились. Анна Николаевна Рускони с тетками ушли наверх в их комнату, и я пошла просидеть с ними; немного погодя я услышала оттуда, что у нас в зале кто-то играет на фортепиано, потом папенька крикнул мне снизу: "Маша, поди сюда!". Я сейчас же побежала. Когда я вошла в залу, в ней было почти темно, только две сальные свечки горели на столе, и я не смогла разглядеть хорошенько мужчину, который сидел вдали за фортепиано.

Папенька взял меня за руки, подвел к нему и сказал:

– Нестор Васильевич, позвольте вам представить меньшую дочь мою, Марью Федоровну... Маша рекомендую: это наш молодой поэт, Нестор Васильевич Кукольник.

Я молча сделала реверанс. Черная фигура тоже молча, не отнимая рук от клавишей, только мотнула головой и продолжала играть. Тогда только наш Иван, – спасибо ему, – вбежал с фитилем. Начал зажигать кенкеты, зало осветилось, и я увидела перед собою худого, длинного, бледного молодого человека с большим носом и толстыми губами... И что же бы вы подумали. Умное, доброе лицо Кукольника мне сразу понравилось...

И хотя он далеко не любезно со мною обошелся, я не ушла от него, а оперлась рукой на фортепиано и стала его слушать... Как он прелестно играл! Он что-то фантазировал и переходил из мотива в мотив, точно ворковал что-то, и тихие звуки от игры его так и лились прямо в душу... Я, грешный человек, до сих пор шумной блестящей музыки не люблю; мне она мила только до тех пор, покуда говорит душа, а как только становится жонглерством, фокусом с проворством рук, так – Господь с ней, мне её не надо! И я охотно сознаюсь, что я в музыке совершенный профан.

Кукольник продолжал играть и вдруг, не взглянув даже на меня, спросил:

– А вы играете на фортепиано?

– Нет, Нестор Васильевич, я самое бездарное создание: ни в дудочку, ни в сопелочку! – засмеявшись, отвечала я.

– Напрасно! У вас длинные музыкальные пальцы. Вы бы могли играть хорошо, – сказал он, вставая из-за фортепиано, и прошел в кабинет отца.

Кажется, после такого первого знакомства нельзя ожидать завязки какого-нибудь романа между мною и Нестором Васильевичем Кукольником, однако ж роман не роман, а что-то завязалось" [4].

Отечественные литературоведы по поводу этих отношений Кукольника с дочерью графа Толстого сделали различные предположения. Известный пушкиновед О.Н.Лернер считает, что Н.Кукольнику вообще не дано было "искренне" увлечься кем-нибудь. Относясь с уважением к исследованиям О.Лернера, скажем, что в данном случае им был избран самый легкий путь.

Работник исторического музея М.Бокова, составитель и комментатор "Воспоминаний" Марии Федоровны, предположила, что Н.Кукольник на момент знакомства был женат. "Женился он до своего переезда в Петербург, – пишет она в своей вступительной статье [5].

Мне лично о женитьбе Кукольника в 1931 году ничего не известно. Видимо, Бокова, утверждая так, ориентировалась на запись А.Мокрицкого в дневнике по поводу окончания работы над портретом Кукольника:

"...С утра до вечера писал я Кукольника – кончил. Братья его и жена очень довольны портретом, я же, честно говоря, мало сам доволен, хотя вижу в нем лучшую из своих работ на счет выполнения натуры". Запись относится к февралю 1836 года. О какой жене идет речь у Мокрицкого, не понятно. Хотя в 1836 году Кукольник уже был знаком со своей будущей женой Амалией фон Фризен [6].

А события развивались своим чередом.

"Я скоро познакомилась с Кукольником, подружилась с ним. И потом – сама не знаю уж как – крепко полюбила его... Конечно, за другого человека отвечать трудно, но я знала, чувствовала, что он также меня любит..., хотя во время, что мы были так близки друг другу, Нестор Васильевич ни разу не сказал мне ни одной любезности, ни одного комплимента, да и вообще между нами о нашей любви никогда и помину не было. Ни разу он не назвал меня "Машенькой", а я его "Нестором". Мы все оставались Марьей Федоровной и Нестором Васильевичем. И во все это счастливое для меня время он ни разу не поцеловал не только меня, даже руки моей; а между тем мы с ним составляли точно одно существо: он знал все мои вкусы, угадывая мои желания, старался исполнить их, чтобы доставить мне удовольствие, а я так даже чувствовала, когда он едет к нам, и всегда выбегала в приемную встречать его... И тут он наскоро передавал мне новости о делах своих, и все, что интересовало его в ту минуту, он спешил сообщить мне первой... Я этим очень гордилась! И радовало меня тоже, что папенька и маменька, видимо, полюбили Нестора Васильевича. Короче сказать, на моем горизонте тогда не виднелось еще ни одной темной тучки, и я была счастлива вполне [7].

Речь идет о 1833 годе. В начале 1834 года на сцене Александринского театра идет драма Н.Кукольника "Рука Всевышнего ...". Слава его как поэта становится общепризнанной. В глазах большинства образованных людей Кукольник затмил Пушкина. Сам царь рукоплескал, присутствуя на премьере спектакля.

"А что я чувствовала в это время, я и рассказать не могу... Положительно я была на седьмом небе от успеха и триумфа Нестора Васильевича... Когда после этого увидела его в первый раз, я до того расчувствовалась, что не могла сказать ему ни слова, а только крепко, крепко пожалала ему руку. Да, верно, полные слез глаза могли досказать ему все, что я не смогла тогда выговорить" [8].

Но "темные тучки" надвигались. Кукольник знакомится с дочкой отставного моряка Екатериной Тимофеевной Фан дер-Флит, с братом которой он был хорошо знаком. Он был и с двоюродным братом Екатери-

ны Тимофеевны, будущим героем Севастополя адмиралом В.А.Корниловым. Возникает любовь.

Машенька не может этого не чувствовать. Вот что она рассказывает об этом времени: "... Я была безмятежна и счастлива. Только раз выбежала я весело встречать своего обожаемого Кукольника; он вошел в приемную какой-то странный, серьезный, совсем не похожий на себя. Я было протянула к нему обе руки и только что хотела заговорить с ним, как он поклонился мне как-то неловко и сейчас же, не сказав мне ни слова, прошел в кабинет отца моего. Меня что-то ударило точно ножом в сердце; и я поняла, что с ним случилось что-нибудь новое, ужасное. Я так и замерла на месте... В голове моей завертелись вопросы: но, если с Нестором Васильевичем и случилось что-нибудь неприятное, я то в чем виновата? За что он меня так нестерпимо обидел? А тут меня вдруг меня подстрекнуло женское самолюбие; мне не захотелось показать ему, что я заметила его странный со мною поступок; я сейчас же скорчила равнодушное лицо, вышла, как ни в чем не бывало в залу и весело начала заниматься гостями [...].

Немного погодя Кукольник пришел в залу, начал как всегда устраивать разные игры, был очень любезен со всеми гостями и со мною говорил в общих разговорах. Но ко мне отдельно не подошел ни разу и не сказал мне ни одного задушевного слова. Женская гордость не позволила мне даже подойти к нему спросить, что значит эта перемена, и я держала себя с ним так же, как он со мною. И с этого самого дня невинное счастье ни разу ко мне не возвращалось" [9].

Был 1834 год. Год тяжелой и трудной любви Кукольника к Екатерине Тимофеевне. Как далеко зашли их чувства, сказать я не могу. Некоторое представление дают два письма к Федору Тимофеевичу Фан дер-Флиту, брату Екатерины и другу Кукольника, где он описывает, как он сам говорит, "любимцев моей жизни и воображения". В одном письме (датировано 21 ноября 1834 г.) он замечает: "Аспазия несносна своею холодною ласковостью, в которой виден ум опытной кокетки, уже более не жаждущей земных наслаждений; для неё смешны порывы юношествовавшего чувства [...]. Как умная женщина, она любит шутить чувствами неопытной молодости и с утонченностью, к какой неспособна ни одна светская женщина. Она именем дружбы, притворным простодушием "я вас люблю" пробуждает всю бурю надежд, чтобы вслед за тем умышленно ничтожным словом задавить несчастного тяжестию своей холодности" [10].

Так или примерно так передал Кукольник переживаемое им при встречах с той, которую он потом назовет "Ленорой", но происшедшие

изменения в его отношениях с Машенькой становятся заметны всем. Достоевский позже по аналогичному случаю скажет: "О женщине нельзя сообщать третьему лицу. Конфидент не поймет. Ангел и тот не поймет. Если женщину уважаешь, не бери конфидента. Если себя уважаешь, не бери конфидента". Кукольник сам себе формулирует похожее правило и следует ему. Практически нигде и ни в каком документе (рукописном или печатном) не называет имя своей возлюбленной.

Перемену в отношениях замечают все. О причине, правда, не говорит никто. Можно строить разные предположения. Скорее всего, это трудные события, случившиеся в его любовном увлечении Е.Т.Фан-дер Флит. И он это понимает. Сохранилось одно стихотворение, обращенное к Машеньке Толстой...

"Не христианин я давно!
Уж мне не в радость воскресенье,
Другое мне присуждено
Богоотступное моление.
Не лик божественный Христа,
Ни Богоматери икону, –
Иную чествует мадонну
Богоотступная мечта.
Когда ж последний день придет,
Твой грешный раб не задрожит.
Сам Саваоф тебя увидит...
Сам Саваоф меня простит..." [11].

Повторим, что это 1834 год. Еще жива мать Машеньки, а известно, что умерла она в 1835 году. В ноябре 1834 года Машеньке исполняется 17 лет.

Новый 1835 год Кукольник встречает у Толстых. Он снова душа вечера. Все радуются и веселятся, но "я только одна знала, – вспоминает Машенька, – почему с грустью провожала мой милый старый год, и чувствовала, что все, что было в нем мне дорогого, ушло от меня навсегда".

Вроде все хорошо... Начинается игра в *говорящие живые картинки*. Ставится картина "девять муз и Аполлон". Роль Аполлона достается Кукольнику, а Машеньке – одной из муз, которую Кукольник назовет Мельпоменой. Когда дошла очередь Машеньки читать свою роль, она едва слышно проговорила положенные стихи. "И вдруг почувствовала, – вспоминает она, – что кто-то крепко поцеловал меня в голую шею и добрым тихим голосом сказал мне на ухо: "Маша! Ведь Мельпомена – его голос". Я сейчас узнала родной мне голос, это была маменька, которая

хотела ободрить и поддержать меня в ту минуту, когда я теряла силу. Дорогая моя не выдержала, проговорила и показала мне, что она всё знает и страдает вместе со мною. От слов её я снова ожила и поняла, что я – Мельпомена, муза трагедии. Я точно прозрела: давно покинувшее меня счастье вновь ворвалось в мою душу" [12, с. 223].

После ужина Н.В.Кукольник сообщил Машеньке, что он собирается в Москву на премьеру "Руки Всевышнего...", и тут нервы Машеньки не выдерживают. Она убегает в другую комнату, где одна плачет "... И вдруг над собой услышала опять его голос:

- Марья Федоровна, не плачьте, не разрывайте мне душу. Ведь я также же страдаю, как и вы. Верьте мне, что во всем, что случилось, не я виноват. Как честный человек, я должен был поступить так, как я и поступил. Молю вас, не обвиняйте – меня. Нашли, что мы с вами оба еще слишком молоды, чтобы нам усесться на место. После вы узнаете все сами и скажете, что я был не виноват.

Задышающимся голосом он – продолжал говорить, и мне показалось, что и он тоже плакал. Это уже было выше сил моих, и я начала его умолять, чтобы он ушел от меня, не мучил меня, оставил меня одну. После того я услышала над собой еще одно только слово: "Прощайте!" [13].

На Пасху 1835 года адмирал Лазарев делает предложение возлюбленной Кукольника и получает её согласие. Все клятвы, все объяснения теряют свое значение и превращаются в ничто.

Смотрю на прочную любовь,
Взаимную холодность вижу...
Спокойна опытная кровь,
Я – ни люблю, ни ненавижу.
1836 [14].

Кукольник остается ни с чем. Одна неожиданно выходит замуж, вторая как бы чувствует это, и старается не обращать внимание на него.

... И как-то не вяжется эта ситуация с теми характеристиками, что давали Н.В.Кукольнику его современники, представляя его коварным оболъстителем, покорителем женских сердец. Вот только два таких высказывания об этом периоде жизни Н.В.Кукольника:

В.Инсарский: "О личности его ходили самые разнообразные слухи, и всегда с примесью чего-нибудь поэтического. Говорили, что он красавец собою, что многие женщины и девы влюблялись в него, и что он был героем самых романтических приключений" [15].

Е. Драшусова: "Когда, бывало, он по несколько часов" импровизировал на фортепиано с чувством и увлечением, то нельзя было не убедиться, что в нем самом было много поэзии" [16].

Последнее высказывание постоянно цитируют, подчеркивая, что тем самым Н.В. Кукольник "умел" привлекать к себе внимание, нравиться дамам. А отсюда и выводы, подобные тем, что мы находим у известного пушкиноведа Н.О. Лернера: "едва ли мог он, холодный и рассудочный, искренне увлечься кем бы то ни было" [17].

Наши исследования показали обратное. Н.В. Кукольник умел любить, ценил это чувство, страдал и умел увлекаться. Да и В. Бокова в предисловии к изданным в 1991 году "Воспоминаниям" М.Ф. Каменской подчеркивает, что "возникшее чувство было обоюдным".

Окончательно вытесняет из её сердца первую любовь и решает ее судьбу появление в 1837 году нового героя – молодого беллетриста Пала Павловича Каменского, красавца с черными бархатистыми глазами, вояку-кавказца с Георгиевским крестом в петлице, друга и подражателя Марлинского, краснбая, остроумца, певца, танцора и др.

Кукольник не теряет надежды. Он считает все же, что изменила ему Машенька. В его дневниковых записях сохранилась такая запись (на нее обратил мое внимание И. Черный). Она датируется 1839 годом:

"Не верьте резонерам, что любить можно только единожды: я любил два раза, любил не безумно, не пламенно, конкретно, и признаю, любовь моя не погасла, впрочем, к одной, первой.

Конечно, строго размышляя, она мне изменила, вышла замуж, не будучи уверена, миновала ли любовь моя, миновала ли любовь ко мне, больше как мне кажется от досады, летом 1837-го года. Имеет или на днях будет уже иметь двух детей. Муж выздоровел, молод, хорош, крепок. Все надежды, кажется, должны бы разлететься – и что же? Я не могу ни наяву, ни во сне расстаться с нею; я в пылу собственных удовольствий тщетно стараюсь заглушить неисповедимый укол сердца, нежели, в самом деле, вкушать наслаждения.

Теперь она мучительно холодна ко мне. В минуты, когда я еще говорю с нею о прошедшем, она уверяла меня, что нельзя искоренить из сердца уважения, дружбы, поселенной минувшей любовью!.. Эти слова непонятны. Минувшая любовь сменяется только ненавистью. Долг женщины велик, и она умеет исполнить его и, кажется, в этом вся разгадка слов ее. Конечно, любовь моя не решит меня на самоубийство; эта идея, столь долго пожирившая мое сердце, превратилась в

странную глупую надежду, от которой мне однако ни мало не легче" [18].

18 июля состоялась свадьба Марии Федоровны с Каменским. Описывая ее, Мария Федоровна вспоминает о таком случае. Когда невеста с бокалом в руке показала в дверях спальни и начала прощаться с гостями, ее отец вдруг неожиданно кинулся перед нею па колени и заплакал.

- Маша, – говорил он сквозь слезы, – не уходи от меня никогда! Я без тебя жить не могу. И в этот же момент неожиданно Кукольник тоже упал на колени и "плакал, повторяя те же слова" [19]. Вот это – действительно порыв души, мгновенный, но многозначительный. И Н.Кукольник был на коленях, потому что себя считал виноватым. Не об "измене" Машеньки идет речь! Скорее речь идет об "измене" Н.Кукольника.

Я не буду комментировать этот порыв Кукольника. Он говорит сам за себя. Хотя комментарии совершенно недавно (7 мая 2008) появились в Интернете в виде фразы: "Что за жизнь была у несчастного Кукольника. Судите сами: любить всюю душой Е.Т. фон дер-Флит, а жениться на Софии Амалии фон Фризен. Это же с ума сойти можно. Классический шлимазл. Хоть и русин" [20].

21 декабря 1839 года у Каменских родилась дочь Анна Петровна, вошедшая в русскую литературу как Барыкова (кстати, это ее фамилия по второму мужу, ростовчанину). Поэтому можно считать, что Н.Кукольник сам называет своей первой любовью именно чувства к М.Толстой.

Раздумья и размышления Н.Кукольника о превратностях любви, буквально рассыпанные по всем его произведениям, не укладываются в схему "мгновенного порыва" души. На самом деле было глубокое чувство, резко изменившее судьбу самого Н.Кукольника.

В черновиках Н.Кукольника сохранились следы работы в 1836–38 годах над трагедией "Дурак" (т.е. "Шут", как сам Н.Кукольник трактовал это название). Сын королевского шута (описывается период 1492 г.) посмел влюбиться в высокородную особу, однако был выставлен на посмеище. И.Черный трактует этот сюжет как ответ на главный вопрос судьбы самого Н.Кукольника: писатель, обладавший изрядной долей многозначительности, вероятно, тяготился своим двусмысленным положением, по его собственному мнению, положением выскочки в кругу аристократии. Он считал, что ему никогда не простят этого, каких бы усилий по достижению высокого положения в обществе он ни делал" [21].

Закончить свой рассказ о любви Кукольника я хочу историей одного стихотворения.

В 1837 году в журнале "Сын Отечества" было напечатано его стихотворение:

К ЛЕНОРЕ

Есть имена любовника, супруга:
Их ветхий смысл был дорог всем векам;
Но ангел мой, простое имя *друга*
Я предпочту всем этим именам.
Нет! Не хочу и этого названья:
И в дружбе есть корыстные мечты,
А у престола чистой красоты
Преступны и чистейшие желанья.
Нет! Бог с тобой! Любвью безыменной
Доволен я; мне нечего желать.
Есть слезы у меня; твой образ несравненный,
И горькое умение страдать.

Это стихотворение найдено в архивных документах, оставшихся после смерти Кукольника. В 1888 году племянники опубликовали его без имени [22]. Так оно попало в сборник стихов "Поэты 1820–1830 годов". Сравнение этих двух стихотворений показало, что за 30 лет, прошедших с момента первой публикации стихотворения, посвященного Е.Т.Лазаревой ("Ленора"), Кукольник внес в него изменение только двух слов. Слова выделены мною жирным текстом и подчеркнуты. Вместо "не хочу" написано слово "не дари", а слово "несравненный" заменено словом "вдохновенный". Название стихотворения снято.

Есть все основания считать, что оставшееся в бумагах Кукольника стихотворение, опубликованное посмертно, было посвящено Машеньке. Это она подарила ему название "друга", а образ ее для Кукольника так и остался "вдохновенным".

М.Ф.Каменская (1817–1898) в конце своей жизни вынесла на страницы журнала "Исторический вестник" свои откровения, наивные и трогательные, о любви к Н.В.Кукольнику. Мария Федоровна с большой ответственностью отнеслась к работе над этими воспоминаниями. Были использованы старые письма, альбомы, деловые документы. Все это было перечитано, приведено в порядок.

"Погружение в прошлое, – пишет М.Бокова, – давалось нелегко: воспоминания волновали и мучили её, за работой она смеялась и плакала, потом начались ночные кошмары. Сын и невестка следили за матерью с тревогой, и когда та начала заговариваться, категорически потребовали прекратить работу!" [23].

Говоря о Машеньке, надо заметить, что жизнь щедро одарила ее интересными встречами с писателями, художниками, актерами. М.И.Глинка посвящал ей романсы. К.П.Брюллов писал ее портрет и делал с нее эскизы для своей "Осады Пскова". Немолодой П.А.Вяземский, встретив как-то в маскараде, подарил на другое утро книгу с посвящением. А.К.Толстой был ее двоюродным братом и помогал ей впоследствии публиковать свои произведения. Замуж М.Ф.Толстая вышла за писателя П.Каменского (1814–1871). Произошло это в 1837 году. Об этом у Н.И.Панаева в его "Воспоминаниях" имеются такие иронические заметки:

"Каменский, интересный молодой человек, явившийся с Кавказа с повестями а la Марлинский и с солдатским Георгием в петлице. Кавказский герой одержал две победы в Петербурге: одну над г-ном Краевским, издававшим "Литературные прибавления", который, пораженный его талантом, заплатил ему 500 рублей (ассигнациями) за его первую повесть: другую – над дочерью Ф.Толстого" [24].

Любовь к Каменскому, писателю круга Кукольника, активному члену его собраний, вскоре стала для Марии Федоровны всепоглощающей. И хотя, если говорить по большому счету, семейная жизнь ее не удалась, любовь свою к мужу она пронесла через всю жизнь и делала все возможное, чтобы помочь ему. А это было крайне необходимо. С годами все заметнее становились отрицательные черты характера его: хвастовство, слабоволие, лживость и легкомыслие. Постепенно он пристрастился к горячительным напиткам до такой степени, что стал хроническим алкоголиком. Подолгу исчезал из дома, и его даже замечали, грязного и оборванного, просящего на улицах подаяние.

На Марию Федоровну легла вся забота о детях. А их было шестеро (еще четверо умерли в младенчестве). И ей приходилось продавать свое рукоделие, писать и печатать в журналах прозу, стихи, драмы.

"Воспоминания", которые мы так часто цитировали, написаны в 1893–1894 годах. Это закат жизни. Жила она у одного из младших сыновей. Так воспоминания и остались незаконченными.

Что так волновало Марию Федоровну при ее работе над воспоминаниями, сказать трудно. Возможно, какой-то ответ мы найдем в словах Л.Авиловой из её неопубликованной повести "О любви...": "...Был одна-

жды такой общий разговор. Он <Чехов – А.Н.> спрашивал меня по какому-то поводу: "Справедливо ли, что ошибка в выборе мужа или жены должна испортить всю жизнь?". Конечно, я ответила, что совсем не справедливо, нелогично и даже непростительно и возмутительно".

Всей своей жизнью Мария Федоровна подтвердила это высказывание женщины, на склоне дней своих задумавшейся о своей первой любви. И ее добрый и чистый взгляд на людей и события, не замутненный ни злобой, ни обидой, ни раздражениями, нашедший отражение в ее "Воспоминаниях", говорит о высокой духовности автора. И всей своей жизнью, отданной прежде всего на поддержку мужа, воспитание детей (а среди них есть и художники, и писатели), она по-своему ответила на поставленный вопрос. Особенно тогда, когда так трогательно описала свое первое чувство и своего первого избранника.

Умерла Мария Федоровна спустя четыре года после опубликования "Воспоминаний".

Литература

1. Кукольник Н. Приезд в С.-Петербург // ИРЛИ, ф. 371, ед. хр. 26.
2. Аронсон М., Рейснер С. Литературные кружки и салоны. – М.: Аграф, 2001. – С. 913.
3. Там же. – С. 9, 47
4. Каменская М. Воспоминания. – М.: Художественная литература, 1991. – С. 207–209.
5. Бокова В.М. М.Ф.Каменская и её "Воспоминания" // Каменская М. Воспоминания. – М.: Художественная литература, 1991. – С. 5–16.
6. Мокрицкий А. Дневник. – Москва: Изобразительное искусство, 1975.
7. Каменская М. Воспоминания. – С. 209–210.
8. Там же. – С. 213.
9. Там же. – С. 217–218.
10. Кукольник – Фан дер-Флиту. 21 ноября 1834 // ИРЛИ, ф. 371, ед. хр. 102.
11. Щукинский сборник, вып. УП. – М., 1907. – С. 270.
12. Каменская М. Воспоминания. – М.: Художественная литература, 1991. – С. 223.
13. Там же. – С. 223–224.
14. Кукольник Н. Охлаждение (окончание) // Стихотворения. – Таганрог, 1999. – С. 48.
15. Исарский В.А. "Записки" // Русская Старина. – 1894. – Т. 80. – Февраль. – С. 13–16.
16. Неизвестная (Драшусова). Жизнь прожить не поле перейти // Литературные салоны и кружки. Первая половина XIX века. – М., 1930. – С. 226–236.
17. Лернер Н.О. Предисловие к неосуществленному изданию 1930 г. "Воспоминаний" М.Ф.Каменской // Каменская М.Ф. Воспоминания. – М.: Художественная литература. – С. 329–341.

18. ИРЛИ ф. 371, д. 78, л. 29.
19. Каменская М. Воспоминания. – М.: Художественная литература, 1991. – С. 268.
20. Письма к ученым соседям // Ел. ресурс: <http://vladimirpotapov.livejournal.com/>
21. Николаенко А.И. Шут или дурак (любовные мотивы в творчестве Н.Кукольника) // Література та культура Полісся. – Вип. 30. – Ніжин, 2005. – С. 41–48.
22. Николаенко А.И. **Я плачу, я страдаю...** // Гуманитарные науки на границе тысячелетий. – Ч. 3. – Кубанский Госуниверситет, 1998. – С. 83–88.
23. Бокова В. М. М.Ф.Каменская и её "Воспоминания" // Каменская М. Воспоминания. – М.: Художественная литература, 1991. – С. 5–16.
24. Панаев И.И. Литературные воспоминания. – М.: Правда, 1988. – С. 128.

Г.В.Самойленко

Видатний білоруський письменник Ф.Богушевич на Чернігівщині

Чернігівщина багата на літературні ужинки. З цим придеснянським-приостерським краєм пов'язана доля багатьох письменників і не лише українських, а й російських, білоруських, польських, єврейських та інших народів. Серед них яскраво світиться зоря основоположника нової реалістичної літератури Франтішека Казимировича Богушевича (9 (21) березня 1840 – 18 (28) квітня 1900).

Саме в Ніжині, Чернігові, Конотопі та інших містах Чернігівщини пройшла значна частина його життя. На жаль, цей період життєвої та творчої долі Ф.Богушевича найменше вивчений як білоруськими, так і українськими дослідниками. В 60–80-х рр. ХХ ст. звертались до аналізу творчої спадщини письменника вчені Ніжинського педагогічного інституту ім. М.В.Гоголя доценти Г.П.Васильківський та Г.Я.Неділько. Були опубліковані в 90-х роках і невеликі розвідки автора цих рядків [1]. Нині нами виявлені в архівах Чернігівщини нові архівні документи, які дають можливість розкрити невідомі раніше сторінки життя Ф.Богушевича

Він народився в селі Кушляни Віленської губернії в сім'ї дрібного шляхтича. У 1861 р. Ф.Богушевич після закінчення Віленської гімназії вступив на фізико-математичний факультет С-Петербурзького університету, з якого за участь у студентських "безпорядках" був відрахований. Повернувшись на батьківщину він деякий час вчителював. А в 1863–1864 рр. брав активну участь у повстанні під керівництвом Кастуся Калиновського. Під час придушення повстання російськими військами у 1864 р. в одній із бойових сутичок Ф.Богушевич був поранений, і ця недолікована

рана давала ще довго про себе знати. Керівника повстання царський уряд стратив, а багатьох учасників відправили в каземати та на заслання. До Сибіру був зісланий і брат Володимир. У цей складний час Ф.Богушевич змушений був тікати з Білорусії на Україну.

Ніжин і Юридичний ліцей кн.Безбородька, як вищий навчальний заклад, знаходились вдалині від повстання, і Ф.Богушевич розраховував на те, що тут жандарми не довідаються про його участь у повстанні і він зможе тут не лише переховатися, а й здобути освіту. Ніжин був відомий білорусам ще з козацьких часів, коли на Україні у 1648–1654 рр. йшла народно-визвольна війна проти польської шляхти. Полум'я свободи перекинулось і на білоруські землі, які теж знаходились під владою Польщі. Ніжинський полковник Іван Золотаренко, на той час наказний гетьман, допомагав у 1654–1655 рр. звільняти білоруські міста і фортеці від поляків. Він схилив представників білоруської військово-політичної верхівки до того, щоб і в них запровадити гетьманське управління і об'єднатися не з Росією, а з Україною. Смертельне поранення Івана Золотаренка під білоруською фортецею Новий Бихів у 1655 р. завадило втілити в життя ці наміри, хоча наказний гетьман уже мав підтримку своїм задумам у Білорусі, зокрема з боку Костянтина Поклонського. І.Золотаренко уже чимало зробив у напрямку "покозачення" Білорусі [2]. Проте ці взаємини не були такими простими, як здається на перший погляд. Білоруські керівники повернулися під владу Польщі.

Ніжин у XVII – першій половині XIX ст. був одним із відомих міст на Лівобережній Україні і не лише як військово-полковий і торговельний, а й культурний центр, у якому розвивалися архітектура у стилі українського бароко, візантійському та давньоруському стилях і класицизмі, про що свідчать 25 храмів міста, монументальне, декоративно-ужиткове мистецтво, освіта тощо [3].

Відкриття у 1820 р. Гімназії вищих наук, другого після Харківського університету (1805) вищого світського навчального закладу в Україні, зробило Ніжин відомим далеко за його межами. Ніжинський юридичний ліцей як спадкоємець Гімназії вищих наук князя Безбородька [4], який дав Росії "декілька сотень чесних і освічених людей, вірних слуг вітчизни, гарно підготовлених і досвідчених чиновників, які не торгували совістю і законом" [5], теж набув відомість.

Тож Ф.Богушевич у 1865 році дістався до Ніжина, щоб вступити до Юридичного ліцею кн.Безбородька. У Ніжинському архіві збереглися документи, які дають можливість розкрити деякі деталі життя та навчання Ф.Богушевича.

7 травня 1865 р. Ф.Богушевич подав заяву про вступ до Ніжинського юридичного ліцею, представивши відповідні документи: свідоцтво про навчання в С.-Петербурзькому університеті, копію указу про дворянство та метричне свідоцтво. Приймаючи документи, дирекція ліцею зацікавилась поведінкою Ф.Богушевича в університеті і направила туди свій запит [6].

29 травня 1865 року Ф.Богушевич був зарахований студентом Юридичного ліцею. Вчився він добре, але не отримував стипендію. А тому, щоб прожити, сплатити за квартиру, а він проживав у будинку Мукіної, треба було заробляти у вільні від навчання години гроші. І Ф.Богушевич зайнявся репетиторством. Проте це не покращило ситуацію. Тому він знову подав заяву на ім'я директора Є.В.Гудими, в якій просив призначити йому стипендію [7]. Але і на цей раз йому було відмовлено за "відсутністю вакансії".

Ф.Богушевич опинився у скрутному становищі. І він змушений був 10 грудня 1865 року звернутися з заявою до предводителя ніжинського дворянства Я.М.Почеки, в якій зазначав: "Не маючи ніяких засобів до життя, я зовсім не в змозі продовжувати навчання за власний рахунок; моя скрута змушує мене просити начальство, щоб отримувати стипендію, проте для цього необхідно свідчення Вашого високородія про бідність, а тому насмівився турбувати своїм проханням про надання мені такого" [8].

Щоб його прохання було достовірнішим, Ф.Богушевич доклав до нього ще й свідчення трьох дворян, поміщиків Ніжинського повіту: штабс-ротмістра Миколи Милорадовича, поручика кінної артилерії Михайла Фальковського та відставного поручика Київського гусарського полку Костянтина (прізвище нерозбірливо) від 30 листопада 1865 р., у якому вони свідчили, що студент Ніжинського ліцею дворянин Франц Казимірович Богушевич дійсно не в змозі не тільки внести законної плати за право слухати лекції, але не може і прожити за свій рахунок [9]. На це вказував і предводитель Ніжинського дворянства Я.М.Почека [10]. Проте і це не допомогло Ф.Богушевичу. А треба було платити за навчання, за помешкання, він перейшов жити до будинку Вакулєнка, прогудувати та одягти себе, тому він знову шукав засобів для підробітку. І в цих важких умовах хотілося отримати хороші знання, бо добре розумів, що тільки вони дадуть йому можливість покращити своє життя.

11 грудня 1867 року Ф.Богушевич знову подав заяву директору Є.В.Гудимі, в якій писав: "Коли я вчився на I курсі ліцею, то звернувся до начальства про призначення мені стипендії на друге півріччя; але у зв'язку з тим, що вакансії не виявилось, отримав відмову. Перейшовши

на 2-й курс, я знайшов можливість якось утримувати себе шляхом репетиторства і тому визнавав недоречним турбувати начальство своїм проханням про стипендію; на майбутнє, бажаючи присвятити більше часу власній освіті я не бачу ніякої можливості забезпечити своє існування працею, бо дуже мізерна її оплата і вимагає більше, ніж я можу присвятити їй часу. Від рідних я не отримую ніякої допомоги через їх неспроможність, до речі, крім звичайних витрат на прожиття, я, хворий, повинен нести витрати ще й на лікування. Всі ці обставини змушують мене знову турбувати Вашу величність про призначення мені стипендії на майбутнє. м.Ніжин, 1867 р., травня 11 дня" [11].

На цей раз прохання Ф.Богушевича було задоволене. Це дало можливість йому завершити успішно навчання в ліцеї [12].

Ф.Богушевич добре навчався. Та й колектив студентів групи був досить старанним. Із 36 студентів-випускників цієї групи 26 отримали чин XII класу [13].

В середині 60-х років XIX ст. Ніжинський ліцей як заклад для підготовки юристів працював стабільно. Ф.Богушевич вступив до ліцею в рік, коли його ще очолював відомий педагог Єгор Павлович Стеблін-Камінський, який багато зробив для розквіту Юридичного ліцею. Це був високоосвічений, шляхетний керівник, який зумів згуртувати колектив, підтримати інтелектуальні інтереси своїх колег, спрямувати і стимулювати їх діяльність". У зв'язку з цими причинами, – писав у 1881 р. професор І.О.Сребницький, – ліцей при Стебліні був у повному розумінні слова центром суспільного і розумового життя Ніжина і навіть його повіту. Епоха Стебліна і до цього часу згадується ніжинськими старожилами як найбільш блискуча пора суспільного значення ліцею" [14]. Як відзначали сучасники, Є.П.Стеблін-Камінський був передусім порядною людиною, а потім адміністратором і вченим.

За рік його змінив четвертий директор Ліцею кн.Безбородька і Ніжинської гімназії Єгор Васильович Гудима. Він очолював цей заклад недовго, з 1866 по 1869 р., тобто в той час, коли в ліцеї навчався Ф.Богушевич. Є.В.Гудима був випускником Ніжинської гімназії вищих наук кн.Безбородька (1832). Мав уже добрий життєвий досвід як державного чиновника, так і педагога, бо займав посаду директора училищ Чернігівської губернії. В ліцеї він намагався підтримати традиції свого попередника, хоча за складом характеру він був іншим. Проф. І.О.Сребницький підкреслював, що директор не відзначався "показовістю і впливом свого попередника, а "його добросердя межувало зі слабкістю і відбивалося перш за все на ньому самому" [Там само]. І все ж директор приділяв зна-

чну увагу підготовці студентів до юридичної справи, дбав і про майбутніх студентів ліцею – учнів Ніжинської гімназії, яка входила до складу вищого навчального закладу.

Інспектором Ліцею і Ніжинської гімназії з 1863 до 1875 р. працював Омелян Максимович Белобров, професор російської словесності. Його хороша підготовка, любов до літератури, службова відповідальність, уміння зацікавити студентів предметом давали свої позитивні результати. Як вченого його цікавили питання народної словесності, а також теоретико-естетичні проблеми. Свої статті він друкував у "Вестнике Югозападного края России", "Циркулярах" Київського навчального округу. Під час виконання обов'язків інспектора ліцею О.М.Белобров часто читав студентам лекції замість інших викладачів словесності, які були відсутніми навіть протягом цілого року.

З 1864 по 1872 рік російську словесність викладав професор Феодосій Якович Вороной, випускник університету св.Володимира, який у Петербурзі склав екзамени на ступінь магістра і отримав хороші відгуки про свою наукову працю з боку академіка І.І.Срезневського, відомого вченого-філолога, який цікавився українською літературою, фольклором, вимагав від своїх студентів самостійного мислення, аналізу фактів і критичного відношення до наукових досліджень попередників. Ці риси взяв від свого наукового наставника і Ф.Я.Вороной і передав їх своїм учням.

Курс російської історії і статистики в ліцеї з 1853 по 1868 рік читав професор Іван Васильович Лашнюков, вчений, який закінчив Ніжинський юридичний ліцей і університет св.Володимира, мав хорошу теоретичну підготовку, любив історію і цю любов прищеплював і своїм студентам. Проф. Ф.Я.Вороной, згадуючи про нього, відзначав, що як викладач І.В.Лашнюков мав займати місце серед кращих діячів свого часу у зв'язку з величезним виховним впливом, який він мав на молодь. Він був обдарований силою пробуджувати до мислення навіть лінивих студентів. В умовах панування казарменного режиму І.В.Лашнюков сприяв відродженню навчального закладу як характером викладання свого предмету, так ще більше своєю непорівняною критикою вульгарності і самодурства, які характеризували провінційне життя. Підтримку у нього отримували завжди даровиті і бідні студенти, до яких належав і Ф.Богушевич.

Кафедру законів казенного права з 1862 по 1873 рік очолював професор Лев Іванович Жданович, талановитий юрист, який слухав лекції у відомих вчених Німеччини, Франції та інших країн, а також був добре підготовлений з фінансового права і державного благоустрою.

Професор Михайло Дмитрович Затиркевич з 1859 по 1875 р. посідав кафедру енциклопедії законодавства та державних законів. Він закінчив університет св.Володимира, захистив магістерську дисертацію "О влиянии борьбы между народами и сословиями на образование строя русского государства в домонгольский период". У предмет "енциклопедія законодавства" вчений включав як матеріали енциклопедії, так і історії філософії права, історії державного права найважливіших давніх і нових народів. Особливо багато він приділяв уваги історичним процесам, які були пов'язані з законодавством. Він сформував своєрідну теорію виникнення політичного устрою всіх держав від далекого минулого до нового часу як кінцевий результат боротьби між різними національностями та станами. Це був добре підготовлений викладач із широкими знаннями не лише права, а й історії.

Іван Андрійович Максимович у 1842–1869 роках займав посаду професора кримінальних і поліцейських законів. У своєму читанні лекцій він притримувався історичних методів, які були розроблені вченими-юристами Німеччини, а також запроваджені деякими викладачами університету св.Володимира, який закінчив І.А.Максимович. Саме цей метод давав можливість вченому пояснити багато явищ тогочасного життя. У своїй практичній діяльності він опирався на наукові спостереження Монтеск'є, Фейербаха, Канта, Шеллінга, Фіхте, Гегеля та інших, а також на систему "Зводу законів" і виклав досить детально історичний розвиток російського кримінального законодавства.

Саме ці професори права, історії і російської словесності і відіграли значну роль в отриманні Ф.Богушевичем освіти і формуванні його суспільно-громадських поглядів та естетичних смаків.

Коли у 1863 р. міністр народної освіти Головнін зажадав списки наукових праць кожного викладача ліцею, то були представлені відомості, які засвідчували, що кожен з професорів підготував наукові статті та навчальні посібники зі свого курсу. На жаль, деякі з них не були надруковані за відсутністю коштів.

У ліцеї були створені всі умови для навчання. Існували кабінети, була хороша бібліотека, у фонді якої налічувалось 12450 томів. Директор ліцею Є.П.Стеблін-Камінський потурбувався про поповнення новим обладнанням кабінету фізики, хімії, природничої історії, у якому налічувалося 4600 експонатів мінералів, опудал тварин і птахів, мінц-кабінет, де зберігалися старовинні монети (441 одиниця). Навчальний процес у ліцеї проходив у доволі сприятливих умовах. Контингент студентів був невеликий. Переважну їх більшість становили діти із дворянських сімей, решта –

діти військових, купців, духовенства, міщан, тобто тих, хто міг сплатити за навчання.

Останній рік перебування Ф.Богушевича в ліцеї нормалізувався. Він зміг приділити більше уваги навчанню, спілкуванню з однокурсниками, особистим захопленням.

У зв'язку з 25-річчям Ніжинської вищої школи попечитель закладу О.Г.Кушельов-Безбородко подарував Юридичному ліцею у 1845 році 176 картин різних європейських шкіл XIV–XIX століть: італійської – 10 картин, флорентійської – 9, римської – 12, ломбардської – 13, венеціанської – 12, неаполітанської – 5, генуезької – 16, іспанської – 5, французької – 20, німецької – 20, фламандської – 46, новоруської – 7. Тут були представлені твори Агостіно Карраччі, Тьєполо, Тіціана, Рафаеля, Корреджо, Мікеланджело, Перуджіно, Вазарі, Брейгеля, Ван-Дейка, Ван дер Невра, Рубенса, Рейсдаля, Ван-Лаара, К.Брюлова, А.Мокрицького та інших.

Ці картини давали можливість Ф.Богушевичу, як і іншим студентам, формувати свої естетичні смаки. Він з інтересом знайомився і з колекцією монет ніжинського скарбу, який був знайдений у 1852 р. у районі Магерок у кількості 100 срібних давньоруських монет, значна частина яких нині зберігається в Музеї історії України в Києві та Ермітажі в С.-Петербурзі. Професор М.А.Тулов, який був причетний до цієї знахідки, писав директору ліцею: "До цього у нас панувала думка, що не було російських грошей до навали Золотої татарської Орди, а були лише медалі, які робились на Русі греками. У "Слові о полку Ігоревім" слово "сребла" – це не злиток срібла, а монета, що й підтверджується написами на них" [16]. Демократична атмосфера, яка панувала в ліцеї, сприяла не лише ґрунтовному засвоєнню студентами знань із спеціальності, а й їх загальному розвитку.

Дискусії з різних питань відбувалися не лише в аудиторіях, а й у ліцейському парку. "З особливим почуттям згадується це місце..., парк..., де ми сперечались з філософії, права, літератури, – писав випускник ліцею К.Є.Троцина. – Сад був нашою академією, де ми вільно віддавались нашим заняттям, куди кожний з нас приходив повчитися або з книги, або з бесіди, або просто із споглядання природи" [17]. А випускник ліцею М.В.Гербель згадував, що в ліцеї "віяло добрим здоровим духом, і молодь вчилась, розвивалась... Добрий і дружний гурток товаришів, відсутність педантизму... При таких сприятливих умовах внутрішнього життя ліцею між ліцейстами дуже була розвинута пристрасть до занять літературою, і ці заняття потягли потім багатьох на літературне і наукове поле" [18]. Згідно із Статутом ліцею студенти щорічно писали літературні

твори, кращі з них відзначалися преміями. Це, безумовно, сприяло розвитку літературних здібностей молоді.

Ф.Богушевич, навчаючись у Ніжинському юридичному ліцеї, знав, що з Ніжинською вищою школою пов'язані імена відомих письменників: Миколи Гоголя, Нестора Кукольника, Євгена Гребінки, Миколи Гербеля, Леоніда Глібова та інших, які формувалися як літератори саме в цих стінах.

В час навчання Ф.Богушевича в Ніжині на засланні під наглядом поліції з 1863 по 1867 рік перебував випускник Юридичного ліцею, відомий український байкар Леонід Глібов. Але про це, мабуть, і не знав Ф.Богушевич.

Пробував свої сили в літературі і Ф.Богушевич. Вірші він писав під впливом Т.Шевченка, твори якого в той час ходили по руках, переписувалися. Ніжинці ще пам'ятали, як у 1861 р. під час перезахоронення тіла поета відбулася панахида біля Спасо-Преображенської церкви. Писав Ф.Богушевич вірші українською та білоруською мовами. На жаль, поет усе знищив, бо вважав, що воно "нічого не вартия". Але мабуть, були й якісь інші причини.

Навчання підходило до кінця. Складені останні іспити.

У Ніжинському архіві збереглася зведена відомість екзаменаційних оцінок, отриманих під час навчання Ф.Богушевича. При цьому слід враховувати, що в ліцеї традиційно залишалась чотирибальна система оцінювання знань студентів.

- Богослов'я – католик
- Енциклопедія законодавства – 3,5
- Державні закони – 3
- Закони про фінанси – 4
- Громадянські закони – 3
- Закони державного благоустрою – 3,5
- Кримінальні закони – 3,5
- Поліцейські закони – 3
- Російська історія – 3,5
- Статистика – 3,5
- Російська словесність – 3,5
- Практична російська словесність – 3,5
- Французька мова – не вивчав
- Німецька мова – 4
- Річний твір – 4
- Сума – 45,5
- Середній бал – 3,5

Поведінка – відмінно
Класний чин – XII [19].

26 липня 1868 р. у Блакитному актовому залі Юридичного ліцею відбулося святкове вручення атестатів про закінчення Ніжинського юридичного ліцею кн.Безбородька. Попрощалися між собою та професорами 36 випускників і роз'їхалися за своїми призначеннями у різні куточки країни. Значна частина їх залишилась в Україні. Більшість з них вислужилась до посади судового слідчого. У 42-ому випуску Ніжинської вищої школи та 26-ому випуску Юридичного ліцею не було особливо яскравих особистостей. Це була плеяда працівників середньої юридичної ланки, які чесно ставилися до виконання своїх обов'язків. Серед них І.Л.Дейкун, член Ніжинського окружного суду, П.І.Кулжинський, участковий мировий суддя у Полтавському повіті, син викладача і інспектора Ніжинської вищої школи, письменника І.Г.Кулжинського, І.М.Романченко, секретар Ніжинського окружного суду, Г.П.Громико, чиновник Віленського окружного інтенданства, В.Ф.Малюга, тимчасовий член Вітебської палати Казенного і громадянського суду, М.Л.Пронін, діловод канцелярії чернігівського губернатора та інші.

Це прізвища лише деяких однокурсників Ф.Богушевича, з якими він міг спілкуватися у Ніжині, Чернігові та Вільно, коли працював у юридичних установах.

Закінчивши Юридичний ліцей кн.Безбородька з правом на чин XII класу, Ф.Богушевич з 18 грудня 1868 року почав працювати канцелярським чиновником Чернігівського губернського правління [20, 21]. На цій посаді він перебував недовго, бо постановою губернського правління 22 січня 1869 року був призначений на посаду виконуючого обов'язки помічника діловода цього ж правління.

Указом Урядового Сенату від 10 квітня 1869 року за №7450 Ф.Богушевич був затверджений у чині губернського секретаря з подальшою вислугою.

Як свідчить формулярний список, Ф.Богушевич звернувся до чернігівського губернатора з проханням перевести його в палату кримінального і цивільного суду із зарахуванням кандидатом на посаду судового слідчого. Це прохання було підтримане, і з 16 червня 1869 р. Ф.Богушевич почав займатися судовими справами. У зв'язку з тим, що він не був закріплений за якоюсь конкретною дільницею, то його посилали на певний час у відрядження. Так, він виконував обов'язки судового слідчого Кролевецького повіту (з 30 червня по 25 жовтня 1869 р.), Стародубського повіту (з 4 листопада 1869 р. по 15 вересня 1870 р.), а 1 грудня його відкоман-

дирували помічником судового слідчого 2 дільниці Чернігівського повіту [22].

У зв'язку із загостренням хвороби Ф.Богушевич змушений був 4 березня 1871 р. подати у відставку. Поранення давало про себе знати. Трохи поправивши своє здоров'я, він знову звернувся у Міністерство юстиції з проханням поновити його на роботі. Наказом по відомству від 21 липня 1871 р. №51, Ф.Богушевич був призначений виконуючим обов'язки судового слідчого другої дільниці Грязовецького повіту Вологодської губернії, але 7 травня 1872 р. міністерство переводить його на таку ж посаду у Борзнянський повіт Чернігівської губернії.

На будь-якій дільниці Ф.Богушевич добросовісно відносився до виконання своїх обов'язків, тож через 5 років службової діяльності Департамент герольдії Урядового Сенату від 18 жовтня 1873 року перевів його за вислугою років у колежські секретарі.

17 червня 1874 року за наказом №30 по відомству Міністерства юстиції Ф.Богушевич був призначений виконуючим обов'язки, а з 6 січня 1882 р. судовим слідчим першої дільниці Конотопського повіту Ніжинського окружного суду, де він працював 10 років.

У місті Конотопі, де мешкав Ф.Богушевич, у 1866 р. нараховувалося 2177 дворів, у яких проживало 8976 чол. За своїм зовнішнім виглядом місто мало чим відрізнялося від інших оточуючих поселень. Вулиці були вузькі і криві, будинки і господарські будівлі стиснуті і покриті солом'яною, і це було нерідко причиною спустошливих пожеж. Промисловість була незначна. Працювали лише два заводи: медоварний та віскобійний, які давали в рік прибутків 2 тис. руб., та відомі залізничні майстерні (1869 р.). У місті проходили три семиденні ярмарки. Місто було одним із центрів хлібної торгівлі. Внутрішня торгівля знаходилась у руках євреїв. Торговельних крамниць і лавочок було 80, харчевень – 11 (і всі вони були відкриті 1862 р.), постійних дворів 3. Крім цього, у місті були два навчальні заклади – повітове і парафіяльне училища та міська лікарня на 25 ліжок. Для поліцейського управління місто було розділене на 3 квартали.

15 вересня 1874 р. Ф.Богушевич одружився на дворянці Габріелі Михайлівні Шкленник. 2 жовтня 1875 року у них народилась дочка Костанція, а 29 грудня 1881 р. – син Томаш [23].

Сім'я Ф.Богушевича проживала у Конотопі, наймаючи квартиру. Дружина слідкувала за здоров'ям чоловіка, займалась вихованням дітей. Сам же він зосереджував увагу на відповідальному виконанні своїх обов'язків, розбирався у різних побутових справах жителів міста.

У ніжинському архіві збереглися два цікавих листи, які мали конфіденційний характер і торкалися службової долі Ф.Богушевича [24]. 30 червня 1875 р. виконуючий обов'язки керуючого канцелярією Міністерства юстиції звернувся до керівника Ніжинського окружного суду Е.Ф.Бострему з листом, в якому просив дати характеристику службової діяльності і моральних якостей Ф.Богушевича і викласти свою думку, чи зможе він з користю для служби за своїми здібностями і спрямованістю роботи зайняти посаду члена Окружного суду. На що Е.Ф.Бострелі дав позитивну відповідь. Після цього між Міністерством юстиції і Ніжинським окружним судом зав'язалось офіційне листування, яке тривало довгий час. Е.Ф.Бострелі офіційно звернувся до Ф.Богушевича з проханням підготувати про себе доповідну записку. Надсилаючи її голові Ніжинського окружного суду 2 січня 1879 р., він зауважив: "Надаючи Вашому превосходительству у відповідності до циркуляру Міністерства юстиції від 28 квітня 1876 року за № 7034 доповідну записку на ім'я пана міністра юстиції про надання мені посади члена окружного суду, маю честь уклінно просити сприяння Вашого превосходительства в задоволенні мого прохання, якщо воно буде визнано того гідним" [25]. На резолюції читаємо: "Богушевич за своїми здібностями і наполегливістю по службі є цілком достойний посади, яку він просить".

Проте якась причина завадила Ф.Богушевичу зайняти посаду члена окружного суду, і він продовжував виконувати обов'язки судового слідчого першої дільниці Конотопського повіту.

Жителі Конотопа відзначили ефективну роботу Ф.Богушевича. Конотопська міська управа направила до Ніжинського окружного суду 10 січня 1876 року представлення, у якому зазначалося: "Гласні міської думи на засіданні її 9 листопада 1875 року заявили, що більшість жителів міста Конотопа досить доброзичливо ставляться до корисної діяльності виконуючого посадові обов'язки судового слідчого Ніжинського окружного суду пана Богушевича, посиленою працею якого без сумніву зобов'язані встановленню з деякого часу безпеки і спокою відносно крамоли, яка так часто повторювалася до прибуття пана Богушевича в місто Конотоп, коли жителі знаходились у повній небезпеці. Така бездоганна чесність і корисна діяльність пана Богушевича, на їхню думку, заслуговує вираження певної вдячності жителів міста Конотопа. Вислухавши все це, дума постановляє: висловити щирю подяку міста Конотопа виконуючому посадові обов'язки судового слідчого п.Богушевичу через Ніжинський окружний суд за його бездоганну і корисну діяльність по службі слідчого в місті Конотопі, про що міська управа мала честь сповістити Окружному суду на

його розпорядження для доведення до відома начальства і уклінно просить у наступному повідомити міську управу.

Міський голова Горовой.

Секретар

№ 28.

1876 року січня

10 дня". [26].

Цей лист мав певний вплив на відзнаку Ф.Богушевича. 31 грудня 1876 року за відмінно-ревностну службу йому було всемілостиво надане звання кавалера ордена св.Станіслава 3-го ступеня. А 6 січня 1882 року Ф.Богушевич нарешті був призначений наказом міністра юстиції судовим слідчим в тому ж самому окрузі і того ж самого суду [27]. Якщо до цього він був лише виконуючим обов'язки, то з оголошенням наказу він повноцінно отримував посаду у відповідності до звання. 15 травня 1883 р. Ф.Богушевич був нагороджений орденом Анни 3-го ступеня.

На жаль, 1880 року Ф.Богушевич захворів, не зміг своєчасно повернутися з відпустки. Лікар м.Ошмяни Л.Волчанський у своєму посвідченні зазначав, що хвороба шляхів дихання знаходилась у настільки серйозній формі, що не могло бути й мови про пересування хворого [28].

Підлікувавшись, Ф.Богушевич продовжував працювати в Конотопі. 3 квітня 1882 року він просить голову Ніжинського окружного суду посприяти про його призначення членом Сувалкського окружного суду. І на цей раз голова підтримує Ф.Богушевича, відзначаючи його позитивні якості [29]. Проте це прохання не мало позитивного вирішення.

Здоров'я погіршувалося. 25 листопада 1883 р. Ф.Богушевич просить Ніжинський окружний суд звільнити його від служби і надати відпустку для медичного обстеження та лікування і дозволити йому виїхати для цього у місто Вільно. А 23 березня 1884 р. Ф.Богушевич пише прохання в суд видати йому якомога швидше атестат про службу і копію формулярного списку, а також інші документи, виславши їх у місто Вільно в окружний суд, бо він звільнявся остаточно з роботи і виїжджав із України [30].

Наказом по Міністерству юстиції від 14 березня за №17 Ф.Богушевич був звільнений від служби у відповідності до пропозиції з наданням мати право носити у відставці мундир у відповідності до посади. Крім цього, указом урядового сенату 11 серпня 1884 р. за №79 Ф.Богушевич був підвищений за вислугу років у надвірні радники зі старшинством [31].

Так завершилась робота Ф.Богушевича за спеціальністю юриста на Чернігівщині. Дослідникам необхідно прикласти ще чимало зусиль, щоб

повніше розкрити життя і творчість відомого білоруського письменника у нашому краї.

Службова діяльність Ф.Богушевича на Україні відзначалась громадянською принциповістю, чесністю, увагою до простих людей, зокрема до бідної частини селянства. У пореформенний час особливо часто виникали земельні конфлікти між поміщиками і селянами. Архівні документи свідчать, що він був свідомим захисником інтересів українських селян [32].

В Україні Ф.Богушевич також займався літературною діяльністю не лише у студентські роки, а й пізніше. У зв'язку з тим, що письменник не ставив дат написання твору, то важко з'ясувати, які з них відносяться до часу його перебування на Чернігівщині, і ці твори до цього часу не виявлені.

Писав свої твори білоруською мовою, яка в той час, як і українська, була заборонена. Під псевдонімом Мацей Бурачок Ф.Богушевич випустив збірку поезій "Дудка белоруская" (1891), а під псевдонімом Симон Ревка з-під Борисова надрукував "Смык белорусский" (1894). Вірші поета заборонялися, бо вони революціонізували селянські маси і збуджували до соціального і національного визволення. Майже всі прозові твори Ф.Богушевича загинули. Поет з болем говорив про неможливість донести до народу правду:

Ой, нашто-ж мне дана тая мая мова,
Як я не умею сказаць тое слова,
Каб яго пачулі, как яго позналі,
Каб яго, то слова, ды праўдай назвалі;
Каб і разышлося то слова на свеце,
Як праменне сонца цёплага у леце;
Каб на тое слова ды людцы зрадзелі
Так, як тыя дзеткі на святой нядзелі;
Каб-жа тое слова ды людцоў з'єднала,
Каб на тое слова ворагаў не стала;
Каб людцы прызналі братоў ды братамі –
Дзалиліся-б доляй і хлеба шматамі,
А без таго слова я – нямы калека!
Хоць-бы занямець мне і да канца века!
("Праўда") [33].

Ф.Богушевич виступає як народний поет, захисник інтересів простого люду. Він поважав народну працю і людину праці, засуджуючи тих, хто наживався, експлуатуючи її. Він мріє про волю для народу.

Сорак гадоў б'юся,
Ніяк не звярнуся,
Ніяк не натраплю
Вадзіцы хоць каплю,
Ды такой вадзіцы,
Ды з такой крыніцы,
Што, як хто нап'ецца,
Дык вольным стаецца.
Грай, вясёла-ж грай,
Або долю дай!..

("Моя дудка").

Головним героем творів Ф.Богушевича був народ, який не лише страждав, але й ненавидів своїх гнобителів, намагався вести з ними боротьбу.

Поет у своїй творчості використовує елементи народної творчості, а також кращі традиції демократичної російської літератури. Ідейно-тематична спрямованість поезій Ф.Богушевича близька до творів М.Некрасова і Т.Шевченка, художників слова, яких він так любив і поважав і у творчості яких знаходив багато палких слів про народ і його життя. Ф.Богушевич, розвінчуючи панівні класи, звертається до прийомів сатири.

Як юрист, він добре знав, в яких тяжких умовах знаходилися селяни після відміни кріпосного права, коли пани, обікравши їх, залишили їм лише злидні та тяжке поневіряння. І ніхто їх не хотів захистити.

Судоў нарабілі, начальстваў ці мала:
Пасрэднік і воласць, сінод і сенаты,
Прысуцтвы і вокруг, управы, палаты;
А найбольш міравых, участковых і з'ездаў,
Што ў полі камення, што гвездаў!
Затое-ж жыццё цяпер труднае стала

("Як праўду шукаюць").

Ф.Богушевич детально розкриває судочинство у вірші "У судзе", розвінчуючи красномовство прокурора і адвоката, які менше всього турбуються про безвинного селянина Пантурку, якого нізащо посадили до в'язниці. Поет різко критикує суд, викриває його несправедливість у віршах "Кепска будзе!" та "У астрозе". В основу цих віршів поет поклав судові випадки, які часто зустрічалися в його повсякденному житті судового слідчого.

У вірші "У астрозе" Ф.Богушевич розповів про те, як мужик відлупцював урядника, за що його посадили "у астрог". В чому ж причина, за що він його бив?

- За тое, мы кажам, што надта ён ласы:
Што любе яешню, курэй і каўбасы;
Унадзіўся надта ён лазіць па хатах
Ды нюхаць, каторай муж служба ў салдатах.

Словами одного із героїв віршу "Ахвяра" Ф.Богушевич розкриває свою громадянську позицію:

Каб я панам ніколі не быў:
Не жалаў-бы ніколі чужога,
Сваё дзела як трэба рабіў.
Каб прад меншым я носу не драў,
А прад большым не корчыў спіны,
Каб грэх свой прад сабой я пазнаў,
У другіх каб не відзеў віны;
Чужых жон каб не вёў да граху,
А сваю каб як трэба любіў,
Каб мне дзеці былі у слуху,
Каб я бацькам для іх век дажыў,
Каб людзей прызнаваў за братоў,
А багацтва сваё меў за іх;
Каб за край быў умерці гатоў,
Каб не прагнуў айчызны чужых.

Важко пробивалося до читача слово Ф.Богушевича, бо на батьківщині воно заборонялося. Один із віленських цензорів у зв'язку з намаганням поета видати збірку віршів "Белорусская скрыпачка" писав: "Не кроється ли в такого рода произведениях тенденция, кроме "малорусской", создать еще и белорусскую литературу... Отмеченная рукопись не может быть дозволена к печатанию" [34]. А Богушевич палко бажав, щоб білоруська мова звучала і розвивалась. У передмові до збірника "Дудка беларуская" він стверджував: "... трэба знаць суседскую мову, але найперш трэба знаць сваю", "язык і ёсць адзежа душы" і закликав: "Не пакідайце-ж мовы нашай беларускай, каб не ўмерли!" [35].

Своїми творами Ф.Богушевич відкрив нову сторінку в історії білоруської літератури. Академік Є.Ф.Карський відзначав, що поет "дав справжній поштовх і білоруському національному рухові і розвитку білоруської літератури".

Життєва доля Ф.Богушевича була тісно пов'язана з двома братніми народами – білоруським і українським, їх культурами, звичаями, мовами.

Перебуваючи на державних посадах царської Росії, він залишався патріотом і виразником інтересів цих двох народів. І по-іншому не могло і бути, бо він стояв на позиціях патріотизму і захисту простого народу, вірив у дружбу і взаємопідтримку наших народів, сподівався, що мова цих народів буде звучати вільно у співдружності з іншими. Тож наше завдання – розвивати і далі ці славні традиції наших великих предків.

Література

1. Неділько Г.Я. Францішек Богушевич на Україні // II наукова конференція по вивченню білорусько-українських зв'язків. Тези доп. – Львів. 1972. – С. 23–25; Неділько Г.Я. Шевченківські традиції у творчості Ф.Богушевича // Т.Шевченко в інтернаціональних літературних зв'язках. – К., 1981. – С. 43–57; Васильківський Г.П. Францішек Казимірович Богушевич // Наукові записки: Ніжин. держ. пед. ін-ту ім. М.В.Гоголя. – Т. XI; вип.1. – Ніжин, 1960. – С. 157–167; Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа. 1820–1990. – Нежин, 1993. – С. 105–107 Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина. Ч. 1: Література. – Ніжин, 1995. – С. 44–45 Самойленко Г.В. Літературне життя Чернігівщини в XII–XX ст. – Ніжин, 2003. – С. 80–82.

2. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII веке. – М., 1899. – С. 107–110.

3. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г., Самойленко С.Г. Нариси культури Ніжина XVII–XX ст.: У 5 ч. – Ніжин, 1995–1998.

4. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – 420 с.

5. Сребницкий И.О. Лицей князя Безбородко // Гимназия высших наук и Лицей кн.Безбородка. – СПб., 1881. – С. 123.

6. Відділ Чернігівського обласного архіву в Ніжині (далі – ВЧОАН), ф. 1359, оп.1, од. зб. 662, арк. 64.

7. ВЧОАН, ф. 1359, оп.1, од. зб. 662, арк. 68.

Его Превосходительству господину директору лицея князя Безбородко и Нежинской гимназии Действительному статскому советнику и кавалеру Егору Павловичу Стеблин-Каменскому

Студента Лицея князя Безбородко

Франца Казимиrowa сына Богушевича

Прошение

Не имею никаких средств внести узаконенную плату за право слушания лекций в Лицее князя Безбородко на текущее полугодие, осмеливаюсь утрудять Ваше Превосходительство всепокорнейшей просьбой об увольнении меня от упомянутой платы. При сем честь имею представить свидетельство уездного предводителя дворянства, за №279 от 9-го декабря 1865 года, о моей несостоятельности.

Г. Нежин, 1866 года февраля 4-го дня.

В конце документа дописано:

Франц Казимиров сын Богушевича.

Свидетельство от предводителя дворянства за №279 от 9-го декабря 1865 г. получил 11 мая 1867-го года. Фр.Богушевич

8. ВЧОАН, ф. 343, оп.1, од. зб. 955, арк. 43. Прошения дворян Нежинского уезда Нежинскому уездному предводителю дворянства о выдаче им свидетельств, подтверждающих их происхождение. 1865 год

Его высокоородию
господину Нежинскому уездному
предводителю дворянства
студента Нежинского лицея
Франца Казимилова сына
Богушевича

Прошение

Не имея никаких средств к жизни, я положительно не в состоянии продолжать образование на собственный счет; крайняя моя бедность заставляет меня просить начальство о получении стипендии, но для этого необходимо свидетельство Вашего высокородия о бедности, а посему осмеливаюсь утруждать всепокорнейшей просьбой о снабжении меня таковыми. При сем имею представить засвидетельствование от трех гг. дворян вверенного Вашему высокородию уезда о крайней моей несостоятельности.

Г. Нежин, декабря 10-го, 1865 года.

Жительство имею в г.Нежине

в д.Вакуленки

Франц Казимирович Богушевич.

9. ВЧОАН, ф. 343, оп. 1, од. зб. 955, арк. 44.

Мы нижеподписавшиеся дворяне Чернигов. губернии Нежинского уезда сим свидетельствуем, что студент Нежинского лицея дворянин Франц Казимиров сын Богушевича, как нам известно, действительно не состоятелен и не только не может внести узаконенной платы за право слушания лекций, но не в состоянии содержаться на свой счет и продолжать воспитание, что и утверждаем собственноручными подписями.

Г. Нежин. 1865 г. Ноября 30 дня.

Помещик штаб-ротмистр Николай Милорадович.

Помещик поручик конной артиллерии Михаил Фальковский.

Помещик отставной поручик Киевского гусарского полка Константин (прізвище нерозбірливо).

10. ВЧОАН, ф. 1359, оп. 1, од. зб. 701, арк. 10.

Свидетельство

Дано сие свидетельство от Нежинского уездного предводителя дворянства студенту Лицея кн.Безбородко Францу Казиминову Богушевичу в том, что он, Богушевич, не имея совершенно никакого состояния, не может продолжить образование на собственный счет. В чем удостоверяю подписью и приложением по должности моей печати.

г.Нежин, 1865 года Декабря 9-го дня.

Нежинского уезда предводитель дворянства надворный советник и кавалер Почека. Письмоводитель Лосина

Печать.

№ 279

11. ВЧОАН, ф. 1359, оп. 1, од.зб. 701, арк. 9.

Его высокоородию господину директору Лицея кн.Безбородко и Нежинской гимназии статскому советнику и кавалеру Егору Васильевичу Гудиме
Студента Лицея кн.Безбородко Франца Казимира Богушевича
Прошение

Быв в 1-м курсе Лицея, я обращался к начальству о назначении мне стипендии со второго полугодия; но так как вакансии не оказалось, то и получил отказ. Поступив во 2-й курс, я нашел возможность кое-как содержаться репетиторским трудом, и поэтому счел неуместным беспокоить начальство моей просьбой о стипендии; на будущее же время, желая посвятить более времени собственному образованию, я не предвижу никакой возможности обеспечить свое существование трудом так скудно вознаграждаемым и требующим более, чем я могу посвятить на этот предмет времени. От родных я не получаю никакого пособия по несостоятельности их; между тем как кроме обыкновенных расходов на прожитие, я, больной, должен нести расходы на излечение. Все эти обстоятельства заставили меня утруждать просьбой Ваше Высокородие о назначении мне стипендии на будущее время.

Г. Нежин, 1867-го, мая 11 дня.

При сем честь имею представить свидетельство о несостоятельности от г. уездного предводителя дворянства за № 279

Студент Франц Казимиров сын Богушевич.

12. ВЧОАН, ф. 1359, оп. 1, од.зб. 701, арк. 70.

7 сентября 1867 г. Г.Почетному попечителю Лицея кн.Безбородко

Студенты Лицея кн.Безбородко 2-го курса: Вороной Иван, Небудкин Матвей и 3-го курса: Базилевич Дмитрий, Свяцкий Иван, Ярошевский Петр, Кульжинский Пантелеймон, Адасовский Михаил, Громько Григорий, Богушевич Франц и Барвинский Ананий по недостаточному их состоянию затрудняются в содержании себя, а потому просят о принятии их на штатное содержание.

Так как выше поименованные студенты действительно бедственного состояния, оказывают хорошие успехи в науках и есть вакантные штатные места, то Правление Лицея имеет честь почтительнейше просить Ваше Сиятельство о разрешении принять вышенаименованных лиц на штатное содержание.

[Директор]

13. Гимназия высших наук и Лицей кн.Безбородко. – СПб., 1881. – С. CLXXI–CLXXII.

14. Сребницкий И.А. Из истории Лицея кн.Безбородко (1832–1875). – Нежин, 1895. – С. 16.

15. Гимназия высших наук и Лицей кн.Безбородко. – СПб., 1881. С. 222.

16. ВЧОАН, ф. 1359, оп.1, од.зб. 437. Краткое описание древних монет, найденных возле Нежина 1–8 августа 1852 г.

17. Гимназия высших наук и Лицей кн.Безбородко. – С. 409.

18. Там само. – С. 350.

19. ВЧОАН, ф. 1359, оп. 1, од.зб. 649, арк. 151.

Студенты лицея кн.Безбородко III курса. Отметки по испытанию. 1868 г.

5. Богушевич Франц

Богословие – католик – [католики от богословия освобождались. – Г.С.]

Энциклопедия законоведения	3,5
Государственные законы	3
Законы о финансах	4
Гражданские законы	3
Законы государств. благоустройства	3,5
Уголовные законы	3,5
Полицейские законы	3
Русская история	3,5
Статистика	3,5
Русская словесность	3,5
Практ.рус.словесность	3,5
Французский язык	-
Немецкий язык	4
Годичное сочинение	4
Сумма	45,5
Средний вывод	3,50
Поведение	отличное
Классный чин	XII

20. ВЧОАН, ф. 1359, оп. 1, од.зб. 662, арк. 88. л. 88

Список б. студентов Лицея князя Безбородко, коим по окончании полного курса учения и по утверждении Попечителем Киевского учебного округа выданы аттестаты с правом на классные чины

Имена и фамилии студентов	Когда поступил в Лицей	Когда утверждён в праве на классный чин	Какого класса удостоверение	Время выдачи аттестата и за каким номером
4. Богушевич Франц	29 мая 1865 г.	26-го июля 1868 года	XII класса	Выдан аттестат 1868 г. 17 августа № 401

21. ВЧОАН, ф. 1359, оп. 1, од.зб. 662, арк. 65, 79, 86.

а) л. 65

Его Превосходительству господину директору Лицея кн.Безбородко и Нежинской гимназии статскому советнику и кавалеру Егору Васильевичу Гудиме

Кончившего курс наук в Лицее кн.Безбородко
Франца Казимира Богушевича

Прошение

Состоя в настоящее время на службе в г.Чернигове, покорнейше прошу Ваше Превосходительство выслать мои документы в г.Чернигов, по житель-

ству моему, в дом Мухи; при чем честь имею присовокупить, что если окажутся за мною книги библиотеки Лицея и студенческой, то обязуюсь возвратить их стоимостью немедленно.

Г. Нежин. 14 августа 1868 г.

Франц Казимиров Богушевич

б) л. 79

№416

Августа 1868 г.

Г. окончившему курс наук в Лицее князя Безбородко

Францу Казимировичу Богушевичу

Вследствие просьбы Вашей честь имею препроводить при сем документы: метрическое свидетельство о рождении Вашем, копию указа о дворянском происхождении, свидетельство о поведении, увольнительное свидетельство из университета и аттестат об окончании Вами курса наук в Лицее князя Безбородко, покорнейше о получении этих документов меня уведомить.

[Директор].

в) л. 86

Ответ на это прошение.

Его Превосходительству господину директору Лицея князя Безбородко и Нежинской гимназии

Кончившего курс наук в Лицее князя Безбородко Франца Казимилова сына Богушевича

Отзыв

Сим честь имею довести до сведений Вашего Превосходительства, что документы мои: метрическое свидетельство, копия указа о происхождении, свидетельство о поведении и увольнительное из университета, а также аттестат об окончании мною курса наук в Лицее, при отношении Вашего Превосходительства от 19 августа 1868 г. с №416, получены мною сего 21 августа.

1868 г.

Франц Богушевич

Авг. 21-го дня

г. Чернигов

22. ВЧОАН, ф. 358, оп. 1, од.зб. 327.

а) арк. 3–5. Дело председателя Нежин. окружного суда.

О службе судебного следователя I участка Конотопского уезда Франца Казимировича Богушевича

25 июня 1874 – 4 марта 1885 года

Формулярный список о службе и.д. судебного следователя I участка Борзенского уезда Коллежского секретаря Франца Богушевича

окт. 18 дня 1874 года [На этом формулярном списке сделаны исправления карандашом, которые нами подаются в квадратных скобках]

1. Чин, имя, отч., фам., должность, лет отроду, вероисповед., знаки отличия и получаемое содержание.

Коллежский секретарь Франц Казимирович Богушевич, судебного следователя I участка Борзенского [Конотопского] уезда тридцати одного [41] года от роду, вероисповедания римско-католического

получал (ет) в год: жалования 400 р. [1000], столовых 400 р. [500] и на канцелярские [квартирные] расходы 200 руб в год [от земства].
[Имеет ордена Св. Станислава 3-й степени и Св. Анны 3-й степ.]

2. Из какого звания происходит: из дворян.

3–4. Есть ли имение у него самого и у родителей:

Виленской губернии Ошмянского уезда за родителями его пахатной, сенокосной и лесной земли до 200 десятин.

5–6. У жены, буде женат: нет.

7, 8–9 Где получил воспитание и окончил ли в заведении полный курс наук, когда в службу вступил, какими чинами, в каких должностях.

Годы, месяцы

По окончании курса наук в Лицее князя Безбородко с правом на чин XII класса, в службу вступил по прошению в Черниговское губерское правление канцелярским чиновником тысяча восемьсот шестьдесят восьмого года декабря восемнадцатого дня.

18 дек. 1868 г.

По постановлению губернского правления от 22 января 1869 года определен и.д. помощника делопроизводителя сего правления пятого стола.

22 янв. 1869 г.

Указом Правительствующего Сената от 10 апреля 1869 года за №7450 утвержден в чине губернского секретаря со старшинством с двадцатого декабря 1868 года.

20 дек. 1868 г.

Согласно прошению его и предложения Черниговского губернатора перемещен из оного правления в Черниговскую палату уголовного и гражданского суда с зачислением кандидатом на должность судебного следователя.

16 июня 1869 г.

По распоряжению палаты командирован к исправлению должности судебного следователя I участка Кролевецкого уезда с 30 июня по 25 октября 1869 года, а с 4 ноября того же года по 15 сентября 1870 года исправлял должность судебного следователя II участка Стародубского уезда.

После того командирован с 1 декабря 1870 г. в помощники судебному следователю II участка Черниговского уезда

7 января 1871 года.

Потом согласно прошения уволен от службы по болезни.

4 марта 1871 г.

Приказом по ведомству Министерства юстиции 21 июля 1871 г. за №51 назначен и.д. судебного следователя 3 участка Грязовецкого уезда Вологодской губернии.

19 июля 1871 г.

Приказом по ведомству Министерства Юстиции 7 мая 1872 года за №40 переведен и.д. судебного следователя I участка Борзенского уезда.

28 апр. 1872 г.

Определением департамента герольдии Правительствующего Сената от 18 октября 1873 года произведен за выслугу лет в коллежские секретари со старшинством.

3 июля 1872 г.

10. Был ли в походах – Не был.

11. Был ли в штрафах, под следствием – Не был.

12. Бывал ли в отпусках, когда и на сколько.

Был в отпуске с января месяца 1871 года на два месяца и до окончания срока по прошению увольнения в отставку.

[1 сент. 1874 на 21 день и с 21 марта 1876 на 28 дней и в срок явился.

В 1877 году с 10 августа по 27 сентября, в срок явился.

В 1880 году с 20 июня на 1 месяц, в срок появился, по случаю болезни неявка признана судом законна.

В 1881 году с 11 июля по 11 августа.

В 1882 году с 8 июля по 8 августа.

В 1883 г. с 21 августа на 28 дней,

с 28 ноября на 28 дней закончившийся срок].

13. Был ли в отставке.

Был в отставке с 4 марта по 19 июня 1871 без награждения.

14. Холост или женат, на ком, имеет ли детей.

[Женился 15 сентября 1874 г. первейшим браком на дворянке Габриэлле Михайловне Шкленник, имеет дочь Костанцию, родившуюся 2 октября 1875 года; жена и дети вероисповедания римско-католического, имеет сына Томаша – родившегося 29 декабря 1881 года].

[Продолжение документа дописано другим почерком – Г.С.].

Приказом по ведомству Министерства Юстиции от 17 июня 1874 года за №30 назначен и.д. судебного следователя I участка Конотопского уезда в округ Нежинского окружного суда с 20 июня 1874 г.

За отлично-усердную службу Всемилостивейше пожалован кавалером ордена Св.Станислава 3-й ст. 31 декабря 1876 г.

По случаю разрешенного отпуска судебному следователю 2-го участка Конотопского уезда заведовать временно этим участком с 21 июня по 5 августа 1877 года.

По случаю разрешения отпуска служебному следователю 2-го участка Конотопского уезда заведовать временно этим участком с 18 июля по 4 сентября 1879 года.

Высочайшим приказом по Министерству юстиции от 6 января 1882 г. назначен служебным следователем в округе того же окружного суда.

6 янв. 1882 г.

За отлично-усердную службу Всемилостивейше пожалован кавалером ордена Св.Анны 3-й степени. 15 мая 1883 г.

Высочайшим приказом по Министерству юстиции от 14 марта за №17 уволен от службы согласно предложению с правом ношения в отставке мундира означенной должности, присваемого 14 марта 1884 г.

Указом Правительствующего Сената от 11 августа 1884 г. №79 произведен за выслугу лет в надворные советники со старшинством с 3 июля 1882 г.

б) л. 67

Аттестат

Из Нежинского окружного суда

По указу Его Императорского величества Коллежскому секретарю Францу Казимировичу Богушевичу, служившему судебным следователем I участка Конотопского уезда округа сего суда в том, что он, как видно из формулярного и служебного списка происходит из дворян, имеет отроду 41 год, вероисповедания римско-католического. Имеет ордена: Св. Станислава 3-й ст. и Св. Анны 3 степени. Получал содержание: жалованья 1000 руб., столовых 500 р. и квартирных по определению от земства.

Родители имеют до 200 десятин пахатной, сенокосной и лесной земли в Ошмянском уезде Виленской губернии. Имения благоприобретенного у него и у жены родового и благоприобретенного нет. По окончании курса наук в Лицее князя Безбородко с правом на чин XII класса в службу вступил по прошению в Черниговское губернское правление канцелярским чиновником тысяча восемьсот шестьдесят восьмого года декабря восемнадцатого.

По постановлению губернского правления от 22 января 1869 г. определен и.д. помощника делопроизводителя сего правления 5 стола. Указом правительствующего Сената от 10 апреля 1869 г. за №7450 утвержден в чине губернского секретаря со старшинством с 20 декабря 1868 года.

Согласно прошению его и предложению Чернигов. губернатора перемещен из одного правления в Чернигов. палату уголовного и гражданского суда с зачислением кандидатом на должность судебного следователя 1869 года июля 16.

По распоряжению палаты командирован к исправлению должности судебного следователя I-участка Кролевецкого уезда с 30 июля по 25 октября 1869 года, а с 7 ноября того же года по 15 сентября 1870 года исправлял должность судебного следователя II участка Стародуб. уезда.

Командирован в помощь судебному следователю II участка Чернигов. уезда с 1 декабря 1870 г. по 4 января 1871 года.

Согласно прошению уволен от службы по болезни 1871 года марта 4. Приказом по ведомству Министерства юстиции от 21 июня 1871 г. за №51 назначен и.д. судебного следователя II-го участка Грязовецкого уезда Вологодской губернии.

Приказом по ведомству Министерства Юстиции от 17 июня 1874 года за №30 назначен и.д. судебного следователя I участка Конотопского уезда в округ Нежинского окружного суда с 20 июня 1874 г.

За отлично-усердную службу всемилостивейше пожалован кавалером ордена Св. Станислава 3-й ст. 31 декабря 1876 г.

По случаю разрешенного отпуска судебному следователю II-го участка Конотопского уезда заведовать временно этим участком с 21 июня по 5 августа 1877 года.

По случаю разрешения отпуска служебному следователю II-го участка Конотопского уезда заведовать временно этим участком с 18 июля по 4 сентября 1879 года.

Высочайшим приказом по Министерству юстиции от 6 января 1882 г. назначен служебным следователем в округе того же окружного суда.

6 янв. 1882 г.

За отлично-усердную службу Всемиловейше пожалован кавалером ордена Св.Анны 3-й степени.

15 мая 1883 г.

Высочайшим приказом по Министерству юстиции от 14 марта за №17-м уволен от службы согласно предложению с правом ношения в отставке мундира означенной должности, присваеваемого

14 марта 1884 г.

Указом Правительствующего Сената от 11 августа 1884 г. №79 произведен за выслугу лет в надворные советники со старшинством с 3 июля 1882 г.

23. ВЧОАН, ф. 358, оп. 1, од.зб. 327, арк. 13, 14, 28.

а) л.13

В Нежинский окружной суд

26 авг. 1874 г.

№1270

г.Конотоп

Представление

Предложив вступить в брак с дворянкой Габриэле Михайловой Шкленник, честь имею покорнейше просить суд разрешить мне вступление в брак и отпуск на 21 день с 1 сентября для поездки в Виленскую и Киевскую губернии. Дела 1-го участка на время отпуска моего могут быть поручены судебному следователю 2-го участка Конотопского уезда г.Иваненке.

Лист гербовой бумаги рублевого достоинства при сем представляется.

При этом честь имею донести, что отпусками, состоя в должности судебного следователя с 1871 года, я не пользовался.

И.д. судебного следователя 1-го участка Конотопского уезда.

Ф.Богушевич

б) л.14

В Нежинский окружной суд

22 сентября 1874 г.

№1421

г.Конотоп

Имею честь донести суду, для внесения в формулярный список, что разрешенный мне судом брак с дворянкой Габриэлей Михайловной Шкленник состоялся 15 сентября.

И.д. судебного следователя Богушевич

в) л. 35

М.Ю.

Судебный следователь

Нежинского окружного суда

по 1-му участку

Конотопского уезда

января 2 дня 1879 г.

№3

г.Конотоп

Его Превосходительству
господину Председателю Нежинского
окружного суда

Представление

Представляя при сем метрическую справку за №22 о рождении и крещении дочери моей Констанции, имею честь покорнейше просить Ваше превосходительство сделать распоряжение о внесении ея в формулярный список о моей службе.

И.д. судебного следователя Богушевич.

24. ВЧОАН, ф. 358, оп. 1, од.зб. 327, арк. 21, 22.

а) л. 21.

Конфиденциально

И.д. управляющего канцелярией
Министерства юстиции

Милостивый государь,
Эрнест Федорович

Имею честь покорнейше просить Ваше превосходительство сообщить сведения о служебной деятельности и нравственных качествах и.д. судебного следователя I участка Конотопского уезда, округа Нежинского окружного суда, коллежского секретаря Богушевича и мнение Ваше о том, может ли он с пользою для службы по способностям и направлению занять должность члена окружного суда.

Примите, милостивый государь, уверение в совершенном моем почтении и преданности.

№8438

30 июня 1875 года.

Его превосходительству

Э.Ф.Бострему.

б) л. 22.

Э.Ф.Бострем в ответном письме сообщает, что по своему трудолюбию и направлению [мыслей Ф.Богушевич достоин] для службы занять должность члена окружного суда,

в) л. 27.

13 апр.1877 года

№303

г.Конотоп

Камера в доме Иванухи

Господину председателю

Нежинского окружного Суда

Согласно предписанию Вашего превосходительства от 12 апреля за №573 имею честь донести, что грамота на Всемилоштивейше пожалованный мне орден св.Станислава 3-ей степени получен.

И.д. служебного следователя Богушевич.

25. ВЧОАН, ф. 358, оп. 1, од.зб. 327, арк. 28, 36.

а) л. 28.

Его превосходительству
господину председателю
Нежинского окружного суда
исправляющего должность
судебного следователя

1-го участка Конотопского уезда

Представление

Представляя при этом докладную записку на имя господина министра юстиции согласно циркуляру Министерства от 28 апреля 1876 года за №7034-м, имею честь покорнейше просить Ваше превосходительство оказать благосклонное участие в моем ходатайстве.

И.д. судебного следователя Богушевич.

1877 года
мая 7 дня
№343

б) л. 36
Бланк
января 2 дня 1879 г.
№2
г.Конотоп

Его превосходительству
господину председателю
Нежинского окружного суда

Представление

Представляя Вашему превосходительству согласно циркуляру Министерства Юстиции от 28 апреля 1876 года за №7034 докладную записку на имя господина министра юстиции о предоставлении мне должности члена окружного суда, имею честь всепокорнейше просить содействие Вашего превосходительства в удовлетворении моего ходатайства, если оно будет признано того достойным.

И.д. судебного следователя Богушевич.

Резолюция: Богушевич по своим способностям и усердию по службе является вполне достойный просимой им должности.

26. ВЧОАН, ф. 358, оп. 1, од.зб. 327, арк. 20. л. 20.

В Нежинский окружной суд
Конотопской городской управы

Гласные городской думы в заседании ея 9 ноября 1875 года заявили, что большинство жителей города Конотопа весьма сочувственно относятся к полезной деятельности исправляющего должность судебного следователя Нежинского окружного суда г-на Богушевича, усиленным трудом которого несомненно обязаны водворившейся с некоторого времени безопасности и спокойствия относительно крамол, которые так часто повторялись до прибытия г-на Богушевича в город Конотоп, что жители находились в совершенной опасности. Такая безукоризненная честность и полезная деятельность г-на

Богушевича, по мнению их, заслуживает выражения полной признательности жителей города Конотопа, по выслушании чего дума постановила: выразить искреннюю благодарность города Конотопа исправляющему должность судебного следователя г.Богушевичу через Нежинский окружной суд за его безукоризненную и полезную деятельность по службе следователя в городе Конотопе, о чем городская управа имеет честь сообщить Окружному суду на его распоряжение для доведения до сведения начальству и покорнейше просить о последующем уведомить городскую управу.

Городской голова Горовой
Секретарь

№28

1876 года января

10 дня.

27. ВЧОАН, ф. 358, оп. 1, од.зб. 327, арк. 37.

№74

9 янв. 1879 года

В канцелярию Министерства юстиции

Припровождая при сем согласно циркулярного распоряжения г.Министра юстиции от 28 апреля 1876 г. за № 7034 докладную записку исправляющего должность судебного следователя 1-го участка Конотопского уезда коллежского секретаря Богушевича вместе с копией формулярного и служебного списка, имею честь присовокупить, что по моему мнению г.Богушевич по своим способностям и усердию к службе является вполне достойным просимой им должности.

28. ВЧОАН, ф. 358, оп. 1, од.зб. 327, арк. 43.

а) л. 43.

Свидетельство врача о болезни "дыхательных путей в столь серьезной форме, что при настоящем положении его здоровья не может ни предпринимать путешествия на место служения, ни занимать служебных обязанностей впредь до выздоровления: для более или менее успешного лечения понадобится более месяца времени.

Ошмянский уездный врач
17 июля 1880 г.

б) л. 40.

Как свидетельствует Представление Богушевича, он находился в отпуске с 20 июня по 20-е июля.

в) л. 45.

Свидетельство врача г.Ошмяны от 13 авг. 1880 г. Л.Волчанского о лечении Богушевича.

г) л. 46.

Представление об отпуске на 1 месяц с 11 июля по 11 августа 1881 года. Вследствие расстроенного здоровья и домашних обязательств я вынужден отлучиться из г. Конотопа на 1 месяц.

29. ВЧОАН, ф. 358, оп. 1, од.зб. 327, арк. 49.

а) л. 49.

Его превосходительству

господину председателю
Нежинского окружного суда
судебного следователя
по 1-му участку Конопотского уезда
Богушевича

Докладная записка

Долговременная служба в должности следователя с 1869 года в Вологодской и Черниговской губерниях, с 1874 г. в Нежинском окружном суде осмеливают меня утрудять Ваше превосходительство всепокорнейшей просьбой принять благосклонное участие в моем ходатайстве о предоставлении мне должности члена на открывшуюся ныне вакансию в Сувалкском окружном суде.

Если моя просьба будет признана Вашим превосходительством уважительной, то покорнейше прошу настоящее мне ходатайство представить в Министерство юстиции.

г.Конопот, 1882 г. апреля 3-го дня.
Судебный следователь Богушевич.

б) л. 50.

7 апреля 1882 г.

Председатель Нежинского окружного суда направил в Министерство юстиции прошение, в котором отмечал, "что ходатайство г.Богушевича по его нравственным качествам и служебной деятельности вполне заслуживает уважения".

30. ВЧОАН, ф. 358, оп. 1, од.зб. 327, арк. 60, 61, 66, 67.

а) л. 60.

В Нежинский окружной суд
судебного следователя I-го участка
Конопотского уезда Богушевича

Прошение

Нуждаясь в отпуске для излечения болезни и в поездке для медицинских советов имею честь представить суду медицинское свидетельство о болезни и гербовую марку, покорнейше прося освободить меня от служебных обязанностей на время болезни и разрешить отлучку в г.Вильну для получения медицинского совета и пользования у врачей, исследовавших меня ранее. 1883 г., ноября 26 дня.

Судебный следователь Богушевич.

б) л. 61.

Свидетельство врача о том, что Богушевич Ф.К. страдал хроническим катарром дыхательных путей и расширением легких

Старший врач Курско-Киевской жел. дор.

в) л. 66.

В Нежинский окружной суд
бывшего судебного следователя
Франца Казимировича Богушевича

Прошение

Имею честь донести суду, что так как я от службы согласно прошению моему уволен и следственный участок мною сдан был кандидату на судебную должность г.Демьяненко еще 30 ноября 1883 г., то я выбываю из

г.Конотопа в г.Вильно. При этом имею честь покорнейше просить суд выдать мне в возможной скорости аттестат о службе и копию формулярного списка, а также другие мои документы, сделав распоряжение о выселке их в город Вильно в окружной суд.

г.Конотоп. 1884 г.

С марта 23-го дня. Марки прилагаются.

Коллежский секретарь Ф.Богушевич.

г) л. 67 зв.

Приказом по ведомству Министерства юстиции от 7 мая 1872 года за №40 переведен и.д. судебного следователя первого участка Борзенского уезда.

Определением Департамента Герольдии правительств. Сената от 18 октября 1873 г. произведен за выслугу лет в коллежские секретари со старшинством с 3 июля 1872 года.

Приказом по ведомству Министерством юстиции от 17 июня 1874 г. за №30 причислен к Департаменту Минист. Юстиции с откомандированием к и.д. судебного следователя I-го участка Конотопского уезда в округ Нежинского окружного суда с 20 июня 1874 года.

[Далее всё до конца по формулярному списку по день увольнения]

В штрафах, под следствием не состоял, походах против неприятеля и в самих сражениях не был.

В удостоверение вышеизложенного и выдан сей Аттестат ему, г. Богушевичу, за подписью с приказом.

Казен. печать Нежин. окруж. суда.

31. ВЧОАН, ф. 358, оп. 1, од.зб. 327, арк. 68, 73.

л. 68.

Документы были направлены бывшему судебному следователю Богушевичу, ныне присяжного поверенного округа Виленской судебной палаты, вручен ему 17 апреля под расписку.

18 апр.1884 года, №1430.

Председатель Виленского окружного суда.

л. 73.

Указом его Императорского величества самодержца всероссийского из Правительствующего сената от 11 августа 1884 года, за №79 произведен за выслугу лет со старшинством в надворные советники бывший судебный следователь 1-го участка Конотопского уезда коллежский секретарь Франц Богушевич.

32. ВЧОАН, ф. 358, оп. 1, од.зб. 22881. Ніжинський окружний суд; фонд 242, оп. 1, од.зб. 676. Черніг. окруж. суд. 1820–1919.

33. Багушэвіч Францішак. Выбраныя творы. – Мінск, 1952. – С. 43. Далі всі цитаты подаюцца за цим выданнем.

34. Богушевич Ф. Избранное: Пер. с белорус. – М.: Гослитиздат, 1953. – С. 7.

35. Багушэвіч Францішак. Выбраныя творы. – Мінськ, 1952. – С. 26.

Надавча політика Казимира та Олександра Ягеллончиків на Сіверську землю (за матеріалами Литовської метрики)

Історики, котрі в своїх студіях виявили інтерес до особи великого князя литовського та короля польського Казимира Ягеллончика, в основному приділяли увагу висвітленню політико-правових та військових аспектів його правління, значно менше уваги було приділено економічній проблемі [1].

Наступником Казимира у 1492 р. став його молодший син Олександр (Казимирович) Ягеллончик, котрий після смерті свого старшого брата Яна Ольбрахта у 1501 р. опанував ще й польську корону. Постаць і життя та діяльність литовського-польського правителя, на відміну від інших представників династії Ягеллонів, найменш представлена в історіографії, а питання економіки серед наявних праць висвітлені вкрай обмежено [2].

Не були відображені питання земельних надань Ягеллонів на українські землі і в працях істориків-литуаністів М.Довнар-Запольського та М.Любавського. Так, М.Довнар-Запольський, досліджуючи державне подарство Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) під час правління Ягеллонів, лише побіжно згадував, посилаючись на Стрийковського, про щедрість роздач маєтків великого князя литовського Олександра [3]. М.Любавський у своїй фундаментальній праці про територіально-адміністративний поділ та місцеве управління у ВКЛ, широко залучаючи документи Литовської метрики, приводив деякі приклади пожалувань Казимира та Олександра Ягеллончиків. Проте такі матеріали дослідник використовував в ракурсі дослідження та встановлення територіальної приналежності населених пунктів до певних адміністративних одиниць [4].

У подальшому проблематика економічного розвитку українських земель у складі ВКЛ XV – першої половини XVI ст. залишалася на маргінесі історичних студій. Певні зрушення в економічній тематиці відбулися з виходом монографії О.Русиної. В одному з розділів книги автор, досліджуючи тенденції економічного розвитку Чернігово-Сіверщини в XIV – початку XVI ст., розглянула й надання Ягеллонів на територію означеного регіону [5].

Механізм великокнязівських надань у ВКЛ здійснювався шляхом видачі привілеїв, надавчих та підтверджувальних листів на звернення та прохання шляхти. Такі документи відклалися в т. зв. Литовській метриці (сучасні білоруські дослідники вживають термін "Метрика Великого князівства Литовського" [6]), в основному в книгах записів. М.Ковальський у групі документів надавчого характеру, що відклалися в книгах записів Литовської метрики, виділяє такі різновиди: ""листи" – грамоти надавчі (привілеї), підтверджувальні – "конфірмації" чи "підтвердження"..." [7]. В опрацьованих нами джерелах книг записів для позначення надань Олександра Ягеллончика писарі великокнязівської канцелярії вживали два терміни – "лист" та "привилѣй", а для підтвердження – "потвѣржѣнѣ". Тому, приймаючи за основу класифікацію М.Ковальського, для позначення документів надавчого характеру будемо вживати терміни "привілей", "лист-надання" (надання) та "підтверджувальний лист" (підтвердження).

Надання Казимира Ягеллончика [8]

Про особливості, характер та обсяги земельних надань та підтверджень шляхті ВКЛ, в тому числі і на українські землі, Казимиром Ягеллончиком проливає світло так звана книга "данин" Казимира за 1440–1492 рр., що дійшла до нас у збірці Литовської метрики. На відміну від інших попередників, надання Казимира Ягеллончика значно краще збереглися у документованому вигляді, тому на їх основі можна представити наближену до дійсності картину земельних надань.

За нашими підрахунками, за час свого правління з канцелярії великого князя литовського Казимира Ягеллончика вийшло більш як півтори сотні надавчих та підтверджувальних документів, що стосуються українських земель ВКЛ.

Вагому роль у надавчій політиці великого князя литовського відігравала Сіверська земля. Вона була стратегічним регіоном з огляду на постійну небезпеку, що йшла від Московської держави. Тому Казимир Ягеллончик намагався заручитись якнайбільшою підтримкою місцевої шляхти шляхом пожалування останній земельних угідь, маєтностей та володінь. Так, у Стародубі великий князь литовський надав у 1449 р. шляхтичу Бобру землю та маєток Данила Михайловича [9]. У 1467 р. об'єктом надань Казимира Ягеллончика у Стародубі стали бортні землі, які він надав Ганусу та Сеньку Стародубцям, останньому господар видав ще й підтверджувальний лист на іншу бортну землю [10].

Менше надань було в Чернігові. Тут, зокрема, господар надав двір Домислін князю Борису Глинському та данника шляхтичу Мишку Сачковичу [11]. Загалом на територію Сіверської землі з канцелярії великого

князя литовського вийшло більше сорока надавчих і підтверджувальних листів. Більшість з них стосувалися земельних надань і підтверджень на територію так званих "верховських" уділів. Це, зокрема, одне пожалування у Мценську, одинадцять надань на території Брянського повіту та 24 в районі Любутська.

Характерною ознакою великокнязівських надань у Брянському повіті було те, що Казимир Ягеллончик у більшості випадків жалував місцевій шляхті цілі села та маєтки на умовах військової служби. Наприклад, у 1446 р. князю Івану Кримському були надані селища Жилине, Юдине і Біримінове, а наступного року Гридку Скипоровичу – володіння у Брянську на заміну його смоленських маєтків [12]. У 1487 р. господар пожалував Федку Колонтаєву селище Митковщину, а в 1488 р. мценському боярину Логвину Курянову селища Тюфанове та Андрєєве до "осмотренья" [13]. Причому обидва шляхтичі наголошували, що їхніх селищ йшла боярська служба. На умовах військової служби у 1488 р. були надані маєтки Городець, Олешня та Молвотин брянському боярину Івану Євлахову. Вказані маєтки І.Євлахов отримав від великого князя литовського, одружившись на вдові Івашка Курова, котра від першого шлюбу мала двох дочок. Тому І.Євлахов зобов'язувався піклуватися про них до повноліття і видати їх заміж [14].

В окремих випадках Казимир Ягеллончик підтверджував брянським боярам їхні маєтності, надані ще раніше. Це, зокрема, підтвердження Єлфимію Мокієву на село Черпетів, Артюшку на село Знобів та Колонтаєву на Орельську і Волчкову землю з усіма уходами і бобрами, надану раніше трубчевським державцею паном Петрашком [15]. Незначні надання стосувалися пустих земель та окремих данників, про що свідчать три надання господаря у 1450 р. та 1452 р. [16].

Низку пожалувань Казимир Ягеллончик здійснив протягом 1470–1477 рр. на територію Любутського уділу. Причому тут лише у чотирьох випадках великий князь литовський підтверджував вже раніше надані землі, а решту – надавав. Це свідчить про те, що Казимир Ягеллончик таким чином намагався заручитись підтримкою місцевої боярської корпорації. Характерно, що об'єктом данин господаря були як окремі землі, так і цілі маєткові комплекси [17].

Для порівняння, на Волині протягом свого правління Казимиром Ягеллончиком більше ніж у 80 випадках було надано чи підтверджено земельні володіння місцевій шляхті. Найменша кількість жалуваних листів стосувалась Київщини. Вони вийшли з канцелярії великого князя ли-

товського наприкінці його правління. Врешті три надання Казимира Ягеллончика були вчинені на території Мозирської волості [18].

Таким чином, Казимир Ягеллончик за час свого володарювання провадив активну надавчу політику на українських землях ВКЛ, особливо на Волині та в тих регіонах, які мали стратегічне значення, – верховських уділах Сіверщини та на Брацлавщині. Менше значення для великого князя литовського мала Київщина. Це можна пояснити й тим, що довгий час за його правління даний регіон перебував у руках удільних князів та великокнязівських намісників.

Надання Олександра Ягеллончика [19]

Маєткові надання та підтвердження Олександра Ягеллончика не набули таких масштабів, як за правління його батька. Документальні згадки про надання Олександра Ягеллончика стосуються насамперед території Чернігівського повіту. Так, один з листів великого князя литовського вказує, що за правом близькості отримав підтвердження на маєтності кн.Петро Михайлович Масальський у 1495 р. Князь звернувся до Олександра Ягеллончика з проханням підтвердити запис його сестри на маєтки Слободку, Шерепів, Заруду, а також сільце на Баловісі в Чернігівському повіті, котрі вона після смерті свого чоловіка (не маючи у шлюбі з ним дітей) записала своєму брату. Зважаючи на аргументи кн.П.Масальського, Олександр Ягеллончик надав йому підтверджувальний лист на перераховані вище маєтності його сестри. Умовою надання було несення служби великому князю литовському кн.П.Масальським і його нащадками [20].

11 лютим 1496 р. датується лист-надання Олександра Ягеллончика королівському дворянину Андрію Дрожчі на маєтки Слободку, Шерепів, а також села Заруду, Слободу Нову в Чернігівському повіті [21]. Цього ж року Олександр Ягеллончик підписав і підтверджувальний лист Андрію Дрожчі на вказані маєтності [22].

У Чернігівському повіті отримав підтвердження на свої маєтності і віленський підключник Богдан Павлович. Зокрема, у 1496 р. Б.Павловичу Олександр Ягеллончик підтвердив право на володіння маєтками Сіберж, Заболівіссям та селищами Ргощею і Замслайловиною [23].

Найбільш масштабні володіння Олександр Ягеллончик пожалував 1 липня 1496 р. кн.Семену Можайському. Своім надавчим листом великий князь литовський надав кн.С.Можайському Чернігів та підтвердив право на володіння Стародубом та Гомелем [24].

Таким чином, основною особливістю надавчої політики Олександра Ягеллончика, на відміну від свого батька, було зміщення акцентів з тери-

торії Сіверської землі та Брацлавщини. У Казимира Ягеллончика ці регіони мали стратегічне значення. Проте вже в часи правління Олександра Ягеллончика вони, як видно з аналізу кількості надань, втратили це значення. Зокрема, території Сіверщини стосувались лише два надання та три підтвердження [25]. Це пояснити можна тим, що на початку XVI ст. внаслідок низки московсько-литовських воєн Сіверська земля з усіма її ділками та волостями відійшла до Московської держави.

Література

1. Див., наприклад, основні праці з проблеми: Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków, 1915; Bogucka M. Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy. – Warszawa, 1981; Biskup M., Górski K. Kazimierz Jagiellończyk. Zbiór studiów o Polsce drugiej połowy XV wieku. – Warszawa, 1987; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998; її ж. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998.; Baczkowski K. Wielka historia Polski. – Т. 3: Dzieje Polski późnośredniowiecznej (1370–1506). – Kraków, 1999.

2. Див., наприклад, основні праці з проблеми: Papée F. Aleksander Jagiellończyk. – Kraków, 1999, wyd. II. – 123 s. (перше видання побачило світ у Кракові 1949 р.); Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku. – Poznań, 1995. – 256 s.; Русина О. Сіверська земля...; її ж. Україна під татарами і Литвою...; Baczkowski K. Wielka historia Polski...; Błaszczuk G. Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569. – Poznań, 2002. – 336 s.

3. Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т. I. – К., 1901. – С. 342.

4. Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. – Москва, 1892. – 884+С+VI с.

5. Русина О. Сіверська земля... – С. 150–152.

6. Див., наприклад: Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 43 (1523–1560 г.): Кніга запісаў 43 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В.С.Мяньжынскі. Мн.: Беларуская навука, 2003. – 167 с.; Метрыка ВКЛ. К3. 44. = Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 44. Кніга запісаў 44 (1559–1566) / Падрыхтаваў А.І.Груша. – Мн.: Арты-Фэкс, 2001. – 229 с.; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга – 28 (1522–1552). – Кніга запісаў 28 / Падрыхтоўка тэкстаў да друку і навук. апарат: В.Мяньжынскі, У.Свяжынскі. – Менск, Athenaeum, 2000. – 312 с.: іл. 8.

7. Ковальский Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первой половины XVII века. Структура источниковой базы. – Днепропетровск, 1982. – С. 16.

8. Реєстр надань та підтвердженнь Казимира Ягеллончика автор підготував до друку в: Блануца А. Земельні надання та підтвердження Казимира

Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2007. – Вип. 7 / В друці.

9. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3. (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. – Vilnius, "Žara", 1998 (далі – LM 3). – P. 66.

10. Ibidem. – P. 41.

11. Ibidem. – P. 30.

12. Ibidem. – P. 38.

13. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4. (1479–1491): Užrašymų knyga 4. (далі – LM 4). – Vilnius, 2004 (далі – LM 4). – P. 24–25, 28.

14. Ibidem. – P. 131.

15. LM 3. – P. 38, 39.

16. Ibidem. – P. 38.

17. Ibidem. – P. 42.

18. LM 3. – P. 42.

19. Реєстр надань та підтверджень Олександра Ягеллончика опубліковано автором в: Блануца А. Надання та підтвердження Олександра Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // Terra Cosacorum: Студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 434–455.

20. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА), ф. 389, оп. 1, од. зб. 6, арк. 122–123.

21. РДАДА, ф. 389, оп. 1, од. зб. 6, арк. 126.; Акты Литовской метрики. – Т. 1. – Вып. 1 (1413–1498). – Варшава, 1896. – №223. – С. 87–88. (далі – Акты ЛМ).

22. РДАДА, ф. 389, оп. 1, од. зб. 6, арк. 126–127; Акты ЛМ. – №235. – С. 92.

23. РДАДА, ф. 389, оп. 1, од. зб. 6, арк. 167–168.

24. РДАДА, ф. 389, оп. 1, од. зб. 6, арк. 136–137.

25. Підраховано: РДАДА, ф. 389, оп. 1, од. зб. 6, арк. 6–502; LM. 3. – P. 71–83; LM. 5. – P. 276; Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – Т. III. (1432–1534) / Wydane przez B. Gorczaka. – Lwów, 1890. – S. 25–37; Акты Литовской метрики. – Т. 1. – Вып. 1 (1413–1498). – Варшава, 1896. – С. 87–132.

Додатки

Документ 1

Оригінал: РДАДА, ф. 389, оп. 1, од. зб. 6, арк. 122–123.

[Арк. 122]

Потвржтнь кн(ц)зю Пттру Михайловичу Ма | салскому на имтнь Слободку, а Штрпнов, | а Зарудт, а Стлцо на Баловтст на втчньность | в Чтрниговском повтт

Биль намъ чолом двортниъ нашъ кн(у)зь Пѣтръ Михайловичъ Масалский и вказы | вал пѣтрѣ нами листь *ѣтца* нашего королу тро м(и)л(о)сти, штож *тѣтка* тро, *матки* тро | стѣра рожоназ, была за Ивашкомъ Григорѣвичомъ, бозриномъ чѣрниговскимъ | и плodusким, дѣтѣи нѣ мѣла и по смѣрти мужа своего взела тро собѣ за сына мѣ | сто, и записала тму имѣнз мужа своего в Чѣрниговскомъ повѣтѣ найми Слободку, | а Шѣрпѣтъ, а Зарудѣ, а Стѣлцо на Баловѣтѣ. И *ѣтц* нашъ корол тро м(и)л(о)сть то потвѣр | дил тму листомъ своимъ вѣчно и бил намъ чоломъ абыхмо тму тѣтъ имѣнз, што | *тѣтка* тму записала, потвѣрдили нашимъ листомъ. И мы тѣтъ имѣнз, вѣрѣху || [Арк. 123] писанытъ, што *тѣтка* тму записала совъ сими доходы и платы, и з ловы звѣринны | ми и рыбѣими, из бобровими гоны какъ дѣржал нѣбожѣчикъ Ивашко, потвѣр | жатѣмъ симъ нашимъ листомъ вѣчно подлугъ листу *ѣтца* нашего тму и тро | жонѣ, и ихъ дѣтѣи, и потомъ будучимъ ихъ счадкомъ. Нѣхай *ѣн* тѣтъ имѣнз дѣржати, а намъ с нихъ службу служити, а на вѣрѣдѣсть того и пѣчатъ | нашу казали тѣмо приложити къ стѣму нашему листу. Писанъ в Городѣнѣ | в *лѣт*(о) 1495 м(т)с(у)ца *ѣктѣбра* 31 дѣнѣ индикѣтъ 14.

Документ 2

Оригинал: РДАДА, ф. 389, оп. 1, од. зб. 6, арк. 136–137.

[Арк. 136]

Книзю Семѣну Можайскому на городъ Чѣрниговъ, | а на городъ Стародубъ, а на Гомѣи вѣчнѣстью

Самъ Алѣксанѣдръ божию м(и)л(о)стью

Биль намъ чоломъ кн(у)зь Стѣпѣнъ Ивановичъ Можайский и просилъ насъ абыхмо тро пожа | ловали нашимъ имѣнѣмъ. И мы з ласки нашѣтъ пожаловали тро и дали тѣмо тму городъ нашъ | Чѣрниговъ со всѣмъ, што къ нѣму слѣшатѣ. Нижли всѣми тѣмо на насъ бозр нашихъ Анѣдрѣтъ | Павловича, а братаничѣвъ тро Халѣцкого а Миколского, а ловѣчого нашего Лѣтѣвка | Вѣнѣвича, а двортнина нашего Анѣдрѣтъ Дрожѣича, а Котовичѣвъ, а Сулдѣшова, а под | ключого вѣлѣнѣского Богданѣнца тѣтъ маюмъ служити с тѣхъ имѣнѣи своихъ, што в Чѣрни | говѣскомъ повѣтѣ маюмъ, а инытъ бозрѣтъ маюмъ тму служити съ своихъ имѣнѣи, а *ѣн* ихъ | нѣ *матѣ* рушити въ ихъ имѣнзѣхъ, а тѣи, што дали были тѣмо кн(у)зю Ивану Борисови | чу Глинскому данники и люди, што князь Алѣксанѣдро Чортѣорыйский садил и тѣхъ п(т)н(у)з(т)(ѣ) | маршалѣку Литавѣру дали тѣмо пустоѣвшину тамъ в Чѣрниговѣскомъ повѣтѣ тѣтъ | данѣники и люди и тую пустоѣвшину тмужъ тѣмо дали. А дали тѣмо тму Чѣрниговъ | съ слугами путными и с людьми данѣными и тѣглыми, и со всѣми платы и дохо | ды, из зѣмлями из водами, што и здавна къ Чѣр | нигову слѣшатѣ вѣчно тму и тро | жонѣ и ихъ дѣтѣи. Тѣжъ бил намъ чоломъ, што *ѣтц* нашъ корол тро м(и)л(о)сть подавалъ || [Арк. 137] *ѣтцу* тро кн(у)зю Ивану городъ Стародубъ а Гомѣи у волѣчину и листь *ѣтца* нашего пѣтрѣ нами | вказывал и просилъ насъ абыхмо тму тѣтъ города Стародубъ а Гомѣи потвѣрдили | нашимъ листомъ. И мы тму тѣтъ города Стародубъ а Гомѣи потвѣржатѣмъ нашимъ | листомъ тѣжъ вѣчно тму и тро дѣтѣмъ подлѣ листу *ѣтца* нашего, а на вѣрѣдѣсть того | и пѣчатѣ нашу казали тѣмо приложити къ стѣму нашему листу. Писанъ у Вѣлни в *лѣт* 1496 м(т)с(т)ца июл(у) 1 дѣнѣ индикѣтъ 14.

Притъ были бисъ вѣлъ князь вой вѣтѣ вѣлъ панъ

мик рад пан пн вил наш гор кнз алтк юр
пан троц наш полоц пн зн юр стар жом
пан стан зное наш нов пн юр пац и иныт
пановт и маршалъки рада

Документ 3

Оригінал: РДАДА, ф. 389, оп. 1, од. зб. 6, арк. 167–168.

[Арк. 167]

Потвѣржѣнѣ Богдану Павловичу на имѣнѣ Сибѣтѣ
а Заболотскѣ и на иные стѣща в Чѣрниговѣскомѣ | повѣтѣ на вѣчьность
Самѣ Алѣксандрѣ божю м(и)л(о)стью

Билъ намѣ чолом подклучий вилѣньскій Богдан Павловичъ и повѣдал
нѣрѣд нами, штож ѣмчина тро и дѣдина имѣньз в Чѣрниговѣском повѣтѣ тѣтъ
найми Сибѣтѣ || [Арк. 168] а Заболотскѣ з бобровыми гоны у вобрубѣ, а
стѣшь Рѣгощѣ, а Замслайлѣви | щѣт и бортназ зѣмлі. И бил намѣ чолом
абыхмо тѣтъ тро имѣньз потвѣрдили | тѣму нашимѣ листом. И мы тѣтъ вси имѣньз
ѣмчину и дѣдину тро, люди | и стѣща, и зѣмлі пашныт и бортныт, и бобровыт
гоны потвѣржатѣ тѣму сим | нашим листом вѣчно и нѣпорушно и тро жонѣт, их
дѣтѣмѣ, их ближнимѣ и потом | будучимѣ их счадкомѣ со всимѣ с тѣмѣ, што к
тѣм тро имѣньм здавна слуша | тѣтъ з людми и съ стѣщи, из зѣмліми пашными
и бортными, з ловици, з бобро | выми гоны по тому какѣ ѣмѣтѣ и дѣтѣ тро
дѣржалѣ волѣн ѣн тѣтъ имѣньз свои | продати и ѣмѣдати, и замѣнѣти, и подуши
дати и ку свѣтѣму лѣпѣшому | и вжиточному ѣбѣрнути какѣ самѣ налѣтѣи
розумѣючи, а на тѣвѣрѣдѣстѣ | того и пѣчатѣ нашу казали тѣсмо приложѣти к тѣму
нашому листу. П(и)сан | у Вилни в лѣтѣ 1496 м(т)с(т)ца августа 21 дѣнь индикѣтъ
14.

Ю.С.Степанчук

Московська присутність в Україні в оцінці козацької старшини Гетьманщини середини XVII ст.

Після смерті Б.Хмельницького в історії України розпочинається період, відомий під назвою "Руїна". Назва, яку дав сам народ, засвідчує тяжке становище, в якому опинилися усі суспільно-політичні сфери України-Гетьманщини. Один із головних дестабілізуючих факторів – Московська присутність на її території. Проте Москва не була пасивним споглядачем військових протистоянь чи арбітром у боротьбі політичних інтересів козацької старшини, царський уряд відразу визначив себе суб'єктом суспільно-політичного життя на території Гетьманщини.

У даній статті автор ставить за мету охарактеризувати ставлення козацької старшини на факти втручання у внутрішні справи України царського уряду після Переяславської ради 1654 р.

За роки незалежності українські історики дослідили джерельну базу та напрацювали немало історіографію українсько-російських політичних відносин XVII–XVIII ст. Цінний внесок у вивчення цієї проблеми здійснили В.Брехуненко [1], А.Бульвінський [2], В.Горобець [3], О.Гуржій [4], Ю.Мицик [5], Л.Мельник [6], В.А.Смолій, В.С.Степанков [7], О.Струкевич [8], Т.Чухліб [9] та ін.

Зазначимо той факт, що усі українські гетьмани, від І.Виговського до П.Дорошенка включно, крім Ю.Хмельницького, брали активну участь у подіях Визвольної війни, а окремі – були соратниками великого гетьмана. Можна припустити, що, зважаючи на власний досвід політичних і військових стосунків із Польщею, гетьмани будували свої взаємини з Росією виходячи з досвіду українсько-польських стосунків.

Конфлікти і постійні суперечності між царськими представниками та козацькою старшиною відбувалися на всіх ділянках їхнього співробітництва. Поведінка росіян завжди викликала негативну оцінку серед більшості козацької старшини. Яскравим прикладом цього є спільні військові дії в Білорусії, які виявили серйозні проблеми українсько-московських відносин. Факти свідчать, що на звільнених від польських військ територіях спостерігалось протистояння двох суб'єктів утвердження влади на територіях, заселених білорусами. На цьому ґрунті дві сторони вступали в гострі суперечки [10].

Як стверджує дослідник Ю.Мицик, збереглися джерела, які засвідчують насильства московських воевод у Білорусі і над союзниками – українськими козаками. Зокрема, полковник Іван Нечай скаржився на те, що царські воеводи відрізають козакам "оселедці на головах" [11].

Внаслідок військових дій велика частина білоруських територій увійшла до складу Війська Запорозького. Тут запроваджувався полково-сотенний устрій, відбувалося масове, і що характерно, добровільне "покозачення" білоруського населення. Проте поширення гетьманської влади на Білорусію та Литву не відповідало планам московського уряду. Козацький контингент у Білорусії значно збільшився й заважав царському уряду в проведенні ним на цій території кріпосницької політики. Не добившись від Хмельницького виведення козацьких військ з Білорусії, Москва вирішила це зробити сама. Для цього в Смоленську було сформовано загін на чолі з воеводою Змеєвим, який змусив вивести українських козаків зі Смоленського, Дубровенського, Оршанського та Могильовського повітів [12].

Що ж стосується гетьманської України, то лише на початку січня 1655 р. сюди для боротьби з поляками прийшло невелике (шеститисячне) російське військо під командуванням Василя Шереметьєва. Хмельницький разом із російськими військами вирушив на допомогу обложеної Умані, обороною якої керував І. Богун [13].

Коли українсько-російські війська прямували через Поділля, вийшов указ царя про доповнення його титулу "всієї Великої і Малої Русі самодержця" новими словами: "Великий князь Литовский и Белья Руси, Волынский и Подольский". Принципова відмінність у підходах до майбутнього західноукраїнського регіону, наголошує історик В.С. Степанков, стала основною причиною непорозуміння і прихованого суперництва між українською старшиною й російськими воеводами під час спільного Західного походу восени 1655 р. [14].

Після битви на Дрижиполі, на думку Романа Бжеського, Хмельницький вже побачив і чудово зрозумів, що Москва й не думає виконувати свої зобов'язання. У таємному листі до шведського короля він закликає останнього якнайшвидше вирушити з військом через Польщу в напрямку західноукраїнських земель. Це був превентивний крок, аби унеможливити росіянам залишити свої військові залоги у захоплених містах [15].

Показовий випадок трапився під Гусятином, де козаки, за наказом гетьмана, силою розігнали московські війська, що рушили штурмом брати місто. Ось як описав ці події московський воевода, звітуючись перед царем: "Коли царські люди приступили під город і на стіну вийшли..., велів цих людей від города відбивати, і, відбиваючи, багато людей порубано, а на тих людей, що на город вийшли, з гармат стріляно" [16]. Цим пояснюється й те, що Хмельницький не захотів брати Львів у середині вересня 1655 р.

Під Любліном теж стався конфлікт між козацькою старшиною та командуючим московськими військами Потьомкіним, який змушував мешканців міста складати присягу на користь царя. Обурений Хмельницький склав угоду із татарами, наслідком якої стало оточення татарами війська воеводи Бутурліна під Озерною [17].

У 1655 р. царський уряд не пропускає через Московщину українських послів до Швеції. У наказі Бутурліну від 3 липня 1655 р. уряд Олексія Михайловича наголошував на необхідності всілякими способами відмовляти гетьмана і старшину, насамперед Виговського, від дипломатичних контактів із шведським королем, але робити це рекомендувалося у такий спосіб, аби "вони того собі в образі не ставили, що ми посланців в Свою відпустити не вказали" [18].

Отже, перший рік союзницьких відносин переконливо демонстрував Чигирину, що російські інтереси далеко не завжди збігаються з українськими прагненнями.

Навесні 1656 р. царський уряд намагається встановити повний контроль за діяльністю гетьмана та козацької старшини. Так, у посольському наказі Л.Лопухіна, датованому квітнем 1656 р., йшлося про введення воєводської форми правління в козацькій Україні: "...без воєвод в черкаських городах быть непригоже...", причому, це мали бути не лише начальники військових гарнізонів ратних людей, а й представники царської адміністрації, наділені певними розпорядчими функціями щодо місцевого некозацького населення. Наміри уряду Олексія Михайловича посилити вплив воєвод на суспільне життя в Україні переконливо засвідчила й нова інструкція київським воєводам, надіслана з Москви наприкінці квітня 1656 р. [19].

На думку дослідника В.Горобця, офіційну позицію Москви щодо мирних переговорів із польським королем Б.Хмельницький вперше почув із уст царського посланця до Варшави стряпчого Ф.Зикова, котрий отримав у гетьмана аудієнцію 10 травня 1656 р. Невдовзі, на початку червня, до Хмельницького надійшла царська грамота, де офіційно викладалася позиція уряду Олексія Михайловича щодо примирення з Річчю Посполитою [20].

Загальновідомо, що Хмельницький не визнав Віленської угоди. Але не заявляв про це офіційно. Проте коли вже хворому гетьманові дорікав московський посол Бутурлін за умову з Ракоцієм та за союз зі шведами, гетьман відповів: "Ніколи я не відстану від шведського короля, з яким маю дружбу вже шість років. Шведи – люди правдиві, уміють дотримати приязнь та обіцянки. А великий государ допустився наді мною та над військом Запорозьким немилосердного вчинку – погодився з поляками, бажаючи віддати нашу батьківщину" [21].

У гетьманській столиці Чигирині були стурбовані несподіваним зближенням Росії і Польщі. Великою неприємністю для гетьмана і старшини було те, що українську делегацію, яка прибула у Вільно у жовтні 1654 р. на чолі із сотником Германом Гапоненком, до переговорів не допустили. Демонстративно ігноруючи їх присутність, росіяни відмовлялися від спілкування з українськими послами й, підкреслюючи їхню зайвість, навіть не сповістили про зміст укладеного перемир'я [22].

Гетьман та козацька старшина справедливо вважали, що попередні домовленості України з Росією більше не мають політичної сили. На зібраній старшинській раді Хмельницький заявив: "Треба отступить от

руки царського величства". Приймається рішення про утворення нового військового союзу проти Польщі із Семиградським князем Юрієм Ракоцієм. 18 жовтня 1656 р. у Чигирині Хмельницький та представники Юрія Ракоці підписують договір про дружбу та військове співробітництво [23].

Своєрідною відповіддю гетьманського уряду на Віленське перемир'я стало підписання ним у грудні того ж року багатосторонньої угоди у Трансільванському містечку Раднот із Швецією, Трансільванією, Бранденбургом та литовським князем - "дисидентом" Богуславом Радзивиллом [24].

Це свідчило про повне ігнорування урядом Хмельницького Віленського перемир'я. З цього часу пріоритетним напрямом гетьманської політики стає "унезалеження" України від "агресивних планів і дій Москви" [25].

Як зазначалося, самостійна політика Б.Хмельницького на зовнішньополітичній арені викликала різко негативну реакцію Москви. Протягом першої половини 1657 р. в Україні побувало п'ять московських посольств. Їхні офіційні документи переконливо свідчили про зміну тональності політики Москви стосовно взаємин із Військом Запорозьким. Москва намагалася не лише збільшити кількість свого війська, а й усіляко впливати через своїх воевод на суспільно-політичні справи в Україні. Так, царський представник окольничий Ф.Ртищев висловив незадоволення свого уряду тим, що тритисячний російський гарнізон у Києві живе виключно коштом царської скарбниці, ратним людям не відведено місця під двори, і заявив, що необхідно "гетьману тим... ратним людям давати стацію, вибираючи з повіту, тому що вони живуть для оберігання їх же черкаських міст" [26].

Згодом Москва вже не приховувала свого незадоволення тим, що всіма королівськими, монастирськими й панськими містами, містечками та маєтками володіли гетьман і Військо Запорозьке, а всі доходи з них ішли гетьману, а не царю. Докоряли гетьманському уряду і за те, що Б.Хмельницький спілкується з іноземними послами, зокрема шведськими та угорськими, без царського на те указу. А московський посол Старков докоряв гетьманові за те, що він листи скріплював своєю печаткою, а не печаткою, надісланою йому царем [27].

Правда, не менш різкими були і відповіді Б.Хмельницького на вимогу російської сторони стосовно перебування царських воевод в українських містах і надходження з України податків до Москви. На переговорах 10 червня гетьман заявив Ф.Бутурліну, що "...судді де Самійлу і полковнику Тетері він, гетьман, не приказував, і в нього на думці не було, щоб росій-

ська величність у великих містах: в Чернігові, в Переяславі, в Ніжині – велів бути своєї царської величності воєводам" [28].

Смерть Хмельницького Москва повною мірою використала для зміцнення своїх позицій в Україні. Ще у середині лютого 1657 р., одержавши інформацію про хворобу гетьмана, уряд Олексія Михайловича доручив стольнику В.Кікину, будучи в Україні, "... провідувати, кого Військом Запорозьким хочуть вибирати на його, Богданове, місце гетьманом: чи писаря Івана Виговського, чи іншого кого, чи про гетьмана хочуть послати бити чолом до великого государя, кого їм государ пожалує, повелить вчинити гетьманом" [29].

Доки булава знаходилась у руках Богдана, зауважує дослідник В.Степанков, російська еліта, наштовхуючись на його потужну протидію і враховуючи міцність гетьманської влади, діяла вкрай обережно, уникаючи відвертого протистояння. Однак після його смерті у серпні 1657 р. ситуація почала змінюватися докорінним чином. Скориставшись тимчасовим послабленням верховної влади й загостренням соціально-політичних суперечностей у козацькій Україні, вона почала наполегливо добиватися впровадження воєвод до Чернігова, Переяслава, Ніжина, Корсуня й інших міст та надання їм права втручатись у судові справи, права контролювати збір податків і видатки з гетьманської скарбниці тощо [30].

Царський уряд за допомогою своїх агентів, які постійно прибували в Україну, виконуючи місію кур'єрів, торговців, послів тощо, виявляв і підтримував окремих козацьких старшин, які симпатизували Москві. Щедро наділені грошми, дарунками, обіцянками, останні легко ставали провідниками московської політики на місцях.

В Україну прибувають з Москви численні посольства та кур'єри, які в ході переговорів з новим українським урядом порушують такі питання, як: от: надходження українських прибутків до царської скарбниці, виплата грошового утримання козацькому війську, розміщення московських ратних людей на чолі з воєводами у "знатних" українських містах та надання їм права втручатися в українське судочинство, передача білоруського міста Старий Бихів Москві тощо [31].

З іншого боку, І.Виговський, аби домогтися підтримки Москви в боротьбі проти Я.Барабаша та М.Пушкаря, щоб підняли проти нього повстання, став перед нею на шлях запобігливо-поспішних поступок. Так, у лютому 1658 р. під час зустрічі на Корсунській раді з воєводою Богданом Хитровим він погодився на прибуття воєвод до Чернігова, Переяслава та Ніжина й передачу їм адміністративної влади, а також на включення до складу Росії Бихова і Чаусів. А після березневої старшинської ради

направив до Москви посольство Григорія Лесницького з низкою прохань: вплинути на позицію М.Пушкаря; направити "добротолюбця" на Запоріжжя із грамотою, щоб "бунтівників і свавільників приборкати"; надіслати воєвод до "знатних міст"; прислати комісарів із військовими підрозділами для складання козацького реєстру та перепису міщан, млинів і оренд з метою налагодити збирання податків до московської скарбниці [32].

Неважко здогадатися, зазначають дослідники В.Смолій та С.Степанков, що московський уряд обома руками вхопився за цю ініціативу, і вже у квітні було призначено воєвод до Білої Церкви, Корсуня, Ніжина, Полтави, Чернігова й Миргорода, а також видано наказ боярину Василю Шереметьєву, котрий направлявся в Україну, щоб організувати складання козацького реєстру й перепис міщан і селян з їх повинностями [33].

Що ж прискорило переорієнтацію гетьмана І.Виговського на Польщу, спонукало його до активних контактів із польськими правлячими верхами?

Значну частину української старшини, зазначає історик Л.Мельник, вихованої на поняттях політичної свободи, що панувала в Речі Посполитій стосовно суспільних верхів, аж ніяк не приваблювала царська охлократична держава з її деспотизмом, перспектива обернення козацького лицарства на "холопів царя". Це, зрештою, призвело до укладання 16 вересня 1657 р. Гадяцької угоди, яка передбачала перебудову Речі Посполитої на федерацію трьох держав: Польщі, Литви й Наддніпрянської України – Великого князівства Руського [34].

Отже, укладення Гадяцької угоди стало вираженням незадоволення політикою царського уряду в Україні і приводом до повного розриву між Гетьманщиною і Московською державою. Царизм, зрозуміло, не бажав втрачати Україну, тому війна між гетьманом Виговським і Москвою стала неминучою.

Література

1. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. – К., 2005.
2. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. – 1997. – №6.
3. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимності і стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001.
4. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996.
5. Мицик Ю. Огляд джерел з історії України та Росії XV–XIX ст. в зібраннях ФРН // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4.

6. Мельник Л. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. – 2004. – №3.
7. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернатива, 1997.
8. Степанков В.С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // Український історичний журнал. – 2004. – №1.
9. Струкевич О., Чухліб Т. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки // Український історичний журнал. – 2003. – №4.
10. Мельник Л. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. – 2004. – №3. – С. 16.
11. Мицик Ю.А. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. // Український історичний журнал. – 2004. – №1. – С. 74.
12. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. – 1997. – №6. – С. 3.
13. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів: Видавництво "Світ", 1990. – С. 313.
14. Степанков В.С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // Український історичний журнал. – 2004. – №1. – С. 22.
15. Бжеський Р. Переяславська умова в планах Б.Хмельницького та "переяславська легенда" // Розбудова держави. – 2004. – №1–3. – С. 59.
16. Там само. – С. 60.
17. Там само.
18. Горобець В.М. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С. 37.
19. Горобець В.М. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст. // Український історичний журнал. – 2005. – №4. – С. 20.
20. Там само.
21. Бжеський Р. Переяславська умова в планах Б.Хмельницького та "переяславська легенда" // Розбудова держави. – 2004. – №1–3. – С. 63.
22. Степанков В.С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // Український історичний журнал. – 2004. – №1. – С. 24.
23. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів: Видавництво "Світ", 1990. – С. 328.
24. Чухліб Т.В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки // Український історичний журнал. – 2003. – №4. – С. 48.
25. Горобець В.М. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст. // Український історичний журнал. – 2005. – №4. – С. 22.
26. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. – 1997. – №6. – С. 3.
27. Там само. – С. 4.
28. Горобець В.М. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст. // Український історичний журнал. – 2005. – №4. – С. 27.
29. Там само.

30. Степанков В.С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // Український історичний журнал. – 2004. – №1. – С. 26.
31. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. – 1997. – №1. – С. 25.
32. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернатив", 1997. – С. 108.
33. Там само.
34. Мельник Л. Звернення уряду Гетьманщини до європейських монархів 1658 року // Пам'ять століть. – 1997. – №3.

А.І.Чуткий

**Славний син Поліського краю (невідомі архівні документи,
пов'язані з особою Миколи Дашкевича)**

Важливість даної розвідки полягає у залученні до наукового обігу масиву архівних документів, пов'язаних з особистістю визначного українського науковця другої половини XIX – початку XX ст. М.П.Дашкевича, які не були відомі дослідникам. Оскільки особистість та наукова спадщина Миколи Павловича і досі залишаються мало дослідженими (попри безперечну важливість та цінність останньої для української історії, фольклористики та мовознавства), то це додатково посилює актуальність даної теми досліджень. Важливість подальшого дослідження особистості та наукової спадщини Дашкевича зумовлена і наявністю численних неточностей та нез'ясованих моментів у цій сфері. Зокрема, сучасна українська історіографія приділяє досить мало уваги цій персоналії і до того ж розглядає Дашкевича головню як вченого-філолога [1] (попри те, що сам Дашкевич, і його колеги-сучасники розглядали його перш за все як історика); а по-друге – зберігається (ще з радянських часів) намагання російських науковців перетягнути особу, а отже і наукову спадщину Дашкевича, до контексту російської науки [2]. Тож даною розвідкою я додатково обґрунтовую (поряд із з'ясуванням низки моментів з біографії Миколи Павловича) його українське походження та пріоритет історичних студій у сфері його наукових інтересів.

Щодо з'ясування низки фактів з біографії Миколи Павловича, то тут велику роль відіграли віднайдені мною метричні книги с.Бежева, в якому народився Микола Павлович, а також документи I-ої Житомирської гімназії, в якій навчався Дашкевич. Так, до останнього часу практично нічого не

було відомо як про батьків М.П.Дашкевича, так і про роки його навчання в гімназії. По суті весь об'єм інформації в цій сфері обмежувався лише короткими біографічними даними: соціальна приналежність, дата і місце народження (тобто те, що містила його особова справа з місця роботи) [3]. З матеріалів, пов'язаних із вступом Дашкевича до Університету Св.Володимира, також було відомо, що станом на 1868 р. сім'я його батька мала такий склад: "Семейство родителя его состоит из отца Павла, жены его Анастасии, сыновей: Валериана и Николая и дочери" [4]. І все. Натомість знайдені метричні книги с.Бежева за 1840–1850-ті рр. дозволяють вичерпно з'ясувати питання складу батьківської сім'ї та походження Миколи Дашкевича. Так, у метричній книзі причту Успенської церкви с.Бежева за 1852 р. під номером 42-м зазначено, що 4 серпня 1852 р. народився, а 17 серпня був охрещений Микола Дашкевич і що його батьками є "благочинный 5-го округа Успенской церкви села Бежева священник Павел Никифорович Дашкевич и законная жена его Анастасия Михайлова, оба православного исповедания" [5]. Хресними ж батьками виступили: "деревни Головина помещик Иван Людвигов Куровский и помещика Ивана Малицкого жена Клара Михайлова и окончивший курс учения семинарии студент Иосиф Михайлов Сольский с женою священника села Стырт Александра Малиновского Александрю Евфимиевою" [6]. До речі, як слідує з цього документу, дітей у Бежеві в той період народжувалось небагато, тож народження дитини, до того ж у місцевого священика стало подією, що мала привернути до себе увагу мало не всього села. На користь цього свідчить і той факт, що невдовзі ім'я Микола стає досить популярним для народжених у Бежеві. Наприклад, саме це ім'я дав своєму синові дячок с.Бежева у 1865 р., а серед хлопців, народжених цього року, ще близько десятка отримали це ім'я [7].

Батько Миколи, Павло Никифорович Дашкевич, був православним священиком у с.Бежеві [8]. Як слідує з метричних книг, що велись при Успенській церкві с.Бежева, П.Н.Дашкевич посів місце священика у Бежеві з вересня 1845 р. До цього місцевим священиком був "благочинный иерей Стефан Долбновицкий" (керував парафією принаймні з 1840 р.), який помер на початку літа 1845 р. [9]. Тому протягом літа 1845 р. обов'язки бежівського священика виконував "наблюдающий священник Иосиф Шавлович", а з осені – вже Павло Дашкевич [10]. При цьому, вочевидь, П.Н.Дашкевич притримувався ліберальних поглядів і займав активну позицію в церковному житті Волинської єпархії – це підтверджується і свідченням М.І.Петрова (останній знав отця Павла в часи свого викладання у духовній семінарії на Волині) [11]. Це засвідчується і спога-

дами бежівських старожилів, з яких слідує, що саме за ініціативи Павла Никифоровича Дашкевича у Бежеві було розбудовано православну церкву та засновано школу.

На чолі парафії П.Н.Дашкевич стояв до середини 1880-х рр., тобто сорок років – час достатній, аби здобути вплив серед місцевого селянства завдяки активній діяльності на користь своєї парафії. Потім він вийшов на пенсію, а його місце посів священник Феофіл Лисаковський. Проте П.Н.Дашкевич продовжував жити в Бежеві, де і помер 19 грудня 1892 р. Під цією датою в метричній книзі с.Бежева записано: "19 декабря умер" а "21 декабря похоронен Заштатный Протоиерей села Бежева Павел Никифорович Дашкевич" [12]. При цьому в графі "лет от роду" значиться 72 роки (це дозволяє встановити приблизну дату його народження – 1820 р.), а в графі "от чего умер" зазначено "от паралича легких" [13].

Мати М.П. Дашкевича – Анастасія Михайлівна (бл. 1826–1897), була на шість років молодшою за свого чоловіка Павла Дашкевича і зберегла вірність останньому навіть після його смерті (у шлюб більше не вступала і продовжувала жити в Бежеві до самої смерті). З листів М.П.Дашкевича до Т.Д.Флорінського можна встановити, що вона справила помітний вплив на формування особистості Миколи Дашкевича і що останній на все життя зберіг теплі почуття до неї [14]. Метрична книга с.Бежів за 1897 р. подає точну дату її смерті – 21 серпня 1897 р. (була похована в Бежеві 23 серпня), а в графі "причина смерти" зазначено "от рака" [15].

Щодо брата Миколи Павловича Валеріана, то вдалось встановити, що він був на два роки старшим за Миколу Дашкевича: народився 31 жовтня в Бежеві, а був охрещений 14 листопада 1850 р. [16]. Такий тривалий термін між народженням і хрещенням для того часу був нехарактерним. Можна припускати, що дитина народилась досить кволою, і тому не наважились (особливо враховуючи те, що вже була холодна пора року) проводити обряд хрещення одразу ж. І сам запис про його народження зроблений у листопаді (хоча він народився у жовтні). Хресними батьками були: "Села Вильска священник Михаил Дмитриевич Сольский и помещика Ивана Малицкого жена Клара Михайловна", а обряд хрещення провів "духовник 5-го округа села Иванович священник Василий Немоловский с дьячком Владимиром Голубовичем и пономарем Никитой Середовичем" [17]. Судячи з усього, Валеріан був найстаршою дитиною (не вдалось знайти запису про народження Галини Дашкевич, але можна припускати, що це відбулось у 1855 чи 1856 р. або у 1863 р. – метричні книги за ці роки по Бежеву не збереглись). Отже, сестра М.П.Дашкевича – Галина, була, ймовірно, молодшою дитиною у родині Павла Никифо-

ровича Дашкевича. Влітку 1893 р. вона вступила у шлюб із священником с.Сколбова Житомирського повіту, Софронієм Семеновичем Жураховським, взявши, відповідно, прізвище останнього [18]. Цікаво, що влітку 1892 р. (а саме – 21 серпня) вона стала хресною матір'ю щойно народженої доньки "мещанина с.Бежев Антония Флорианова Тышкевича и его жены Пелагеи (незаконнорожденной)" [19]. Останнє уточнення щодо походження матері новонародженої дитини досить цікаве: вочевидь це її походження відштовхувало від неї забобонних селян. Недарма хресним батьком виступив лише родич батька народженої дитини І.І.Тишкевич. Подібний вчинок з боку Галини Дашкевич міг свідчити на користь того, що батьки прищепили своїм дітям досить ліберальні погляди та відповідного спрямування освіти. Як свідчать архівні документи, в 1912 р. вона ще була живою і мешкала (разом із своїм чоловіком в Житомирі) [20].

Проте, окрім вище зазначених, мені вдалось віднайти в метричних книгах Бежева ще одну дитину в батьківській сім'ї Дашкевича – Варвару. Як слідує з метричної книги за 1857 р. вона народилась 11 квітня, а 12 квітня була охрещена. Запис про це в метричній книзі Бежева зробив "благочинный священник с.Стырт Александр Малиновский", а хресними виступили той же священник О.В.Малиновський та "с.Вильська священника Михаила Дмитриевича Сольского жена Анна Васильевна" [21]. Отже, знов підтвердження тісних зв'язків із місцевим духовенством (особливо з родиною Сольських). Оскільки ця дитина не згадувалась в офіційних відомостях про склад батьківської сім'ї за 1868 р., то це могло означати лише одне – до цього року вона померла (в метричних книгах с.Бежева, які мені вдалось знайти за цей період, а саме: за 1860, 1861, 1862, 1864, 1865, 1866, 1867 рр. – вона не значиться, тож померла скоріш за все у 1863 р. – метрична книга за цей рік, як вже зазначалося, не збереглась).

На основі метричних записів по Бежеву вдалось встановити також те, що вчителем у заснованому Павлом Дашкевичем у селі народному училищі працював його брат Костянтин. Останній, до речі, виступав одним із свідків на церемонії одруження Миколи Дашкевича [22]. Отже, завдяки проведеній пошуковій роботі вдалось майже повністю з'ясувати дані щодо батьківської сім'ї Дашкевича, хоча так і не було знайдено документів, які б проливали світло на те, звідки походили самі батьки Миколи Павловича, але судячи з вже відомих фактів, можна досить впевнено стверджувати, що вони були вихідцями саме з Волині, до того ж – з Бежева або географічно близького до нього населеного пункту. На користь цього свідчить і розгалужена система тісних родинних взаємин з сім'ями священників Житомирського повіту, засвідчена віднайденими метриками.

Щодо іншого комплексу знайденої інформації – то це матеріали, пов'язані з періодом навчання в гімназії. Гімназичні роки загалом – період досить цікавий в житті багатьох тогочасних представників інтелігенції, який був позначений їхнім відходом від батьківської сім'ї, а отже – початком власне приватного життя. Тож він цілком заслуговує на спеціальне вивчення.

Середню освіту М.П. Дашкевич отримав у 1-ій Житомирській чоловічій гімназії в 1861–1868 рр. Житомир на той час був губернським містом (адміністративним центром Волинської губернії). Гімназія до якої вступив Дашкевич на той час була єдиною в місті, а враховуючи його губернський статус, мала бути представлена не останніми викладацькими кадрами. Принаймні з офіційних документів (додаток до газети "Сенатські відомості" за квітень 1859 р.) відомо, що її штат складався з одного директора, одного інспектора, двох законовчителів православного й римокатолицького віросповідань, восьми старших і трьох молодших вчителів, а також одного вчителя малювання, креслення та чистописання [23]. В штаті гімназії були і три наглядачі за учнями, які, як слідує з документації гімназії, ретельно виконували свої обов'язки, не даючи спуску за найменшу провину. Навіть слухняному Миколі дісталось: 11 січня 1862 р. він запізнився на 25 хвилин на урок арифметики і за це був покараний стоянням у кутку до кінця уроку [24]. Спізнення досить велике, але порівняно з довгими (часто у кілька десятків позицій) списками правопорушень інших учнів, до того ж – більш серйозного характеру, провина Миколи Дашкевича виглядає майже невинною [25]. Та, проте для досить вразливої особистості Миколи Павловича і цього було достатньо, аби набратись страху і в подальшому всіляко намагатись не порушувати правила.

Та повернемося до самого навчання Миколи Дашкевича в Житомирській гімназії. Як слідує з архіву цієї гімназії, 28 серпня 1861 р. до неї надійшло від "священника Дашкевича прошение о принятии в Гимназию сына его Николая" [26]. Прохання це було задоволено і 31 серпня Миколу Дашкевича було зараховано до 1-го відділення 1-го класу Житомирської гімназії, в якій він і навчався до 1868 р. Як слідує з відомостей успішності 1-ої чоловічої Житомирської гімназії, Микола Дашкевич протягом усього періоду навчання у цьому навчальному закладі демонстрував блискучі здібності, навчаючись набагато краще за решту гімназистів-однолітків. Так, упродовж першого року навчання він продемонстрував наступні результати: із закону Божого та з французької мови – "4" за всі чверті [27]; з російської мови – "3" у першій та другій чвертях, а в третій і четвертій – "4"; з географії, арифметики та німецької мови – "3" за першу чверть, а у

другій та четвертій – "4" і звільнення від екзаменів; а по малювання та чистописання – "3" в усіх чвертях [28] (зазначимо, що з цих предметів у однокласників Дашкевича ситуація була не кращою, а у багатьох стояло і "2-"). Загалом же, Дашкевич за рівнем оцінювання знань був найкращим у своєму (та інших) класах. Хочу також підкреслити, що в той час "4" вважалось найвищою оцінкою рівня знань гімназистів та студентів і "5" (до освітньої реформи 1863 р.) практично не ставилось. Принаймні у відомостях Житомирської гімназії цього періоду така оцінка мені не трапилась до середини 1860-х рр.

Така ж динаміка зберігалась у навчанні Дашкевича й у другому класі гімназії: із закону Божого стоїть "4+" за всі чверті (до речі – найкращий показник з цього предмету серед однокласників); з російської мови – "4" за всі чверті і звільнення від іспиту; з арифметики – "4", "4", "4" і "3" і звільнення від іспиту; з географії – "4" за всі чверті і теж звільнення від іспиту; з німецької та французької мови, а також з природної історії та малювання – теж "4" за всі чверті і звільнення від екзамену; а з чистописання навіть "4+" у другій і третій чвертях, а в першій та четвертій – "4" [29]. Ці оцінки засвідчуються і звідною відомістю оцінювання знань гімназистів Житомирської гімназії за 1862–1863 навчальний рік [30].

У четвертому класі (відомостей за третій клас не збереглося) Дашкевич також мав "5" балів за поведінку; а з закону Божого, російської мови і за твір, зі слов'янської мови, загальної історії, географії, латинської, німецької та французької мови – "4" у всіх чвертях; з природничої історії "3" – у першій чверті, а в інших – "4"; з алгебри "3" – у першій і другій чвертях і "4" – у третій і четвертій; з геометрії "3" – у першій чверті, а в решті – "4" [31]. Зазначимо, що в цьому класі він вже значиться серед учнів 2-го відділення (чим була викликана така зміна – сказати важко, але можливо, і конфліктами з однокласниками, про що він опосередковано згадував згодом).

У п'ятому класі гімназії (1865–1866 навчальний рік) Микола Дашкевич навчався на 2-му відділенні. Мав "5" за поведінку в усіх чвертях, а також "5" в усіх чвертях із закону Божого, всесвітньої та природничої історії, латинської та французької мов. З російської словесності, слов'янської мови та за твір отримав "4" у перших двох чвертях, а в третій – четвертій – по "5". З німецької мови – "4" у перших трьох чвертях, а в останній – "5". З географії – "4" у першій чверті, а у решті чвертей – по "5". З алгебри та геометрії мав "5" у першій чверті, а у решті – по "4". З фізики – "4" в усіх чвертях [32] (тож точні науки, як бачимо, його не спокушали ще з юнацьких років, і він тяжів до гуманітарних дисциплін).

В останньому (сьомому) класі (1867–1868 навчальний рік) Дашкевич знов навчався на 1-му відділенні і залишався кращим учнем. Зокрема, мав "5" в усіх чвертях з німецької мови, всесвітньої та російської історії [33]. І загалом, закінчив гімназію із золотою медаллю.

Таким чином, період навчання М.П.Дашкевича в гімназії характеризувався головню відведенням усього часу на навчання і, як наслідок, практичною відсутністю повноцінного особистого життя, яке починалось у багатьох саме в цей період з налагодження спілкування в гімназичному середовищі та з іншими особами своєї вікової групи. Натомість Дашкевич зосереджувався на навчанні, а в період свят та канікул завжди виїздив додому (що засвідчується постійним фігуруванням його прізвища у списках гімназистів, що користувались відпустками, із зазначенням місця, куди він виїздив, – до Бежева) [34].

Інтерес становить і знайдена мною інформація, що проливає світло на такий аспект приватного життя М.П.Дашкевича, як створення власної сім'ї. Тема досить цікава, не лише з огляду на активізацію гендерних досліджень в останні роки [35], але й тому, що колізії створення сім'ї значною мірою вплинули як на самого Миколу Павловича, так і на ставлення до нього оточення. Як писав з цього приводу М.П.Дашкевич у листі до Т.Д.Флорінського: "С того дня многое изменилось в людских отношениях ко мне" [36]. Дійсно, укладення шлюбу для Миколи Дашкевича стало справжнім випробуванням, оскільки абсолютна більшість оточуючих поставились до цього негативно (виняток становили хіба що батьки, сестра та найближчий друг Т.Д.Флорінський). Подібне ставлення було викликане тим, що його обраниця мала двох позашлюбних дітей і була простого походження. Та попри все це Микола Павлович таки зважився на укладення шлюбу саме із нею. Його дружиною стала О.К.Шереметьєва (бл. 1859 – після 1912), яка, як було встановлено на підставі вивчення метричних книг Волинської губернії, походила з селянської родини із сусіднього с.Сліпчич (нині – с.Сліпчиці, що розташоване за 7,5 км від Бежева), але від 1880-х рр. мешкала у Бежеві. Опосередковані свідчення дають підстави твердити, що Микола Павлович знав її ще з юнацьких років (про що він зазначав у листах до Флорінського) [37], хоча і не відомо – з якого часу конкретно), а також мав до неї симпатію (фактично – любов) і відчував моральну відповідальність (особисто пообіцяв, що одружиться з нею). Це рішення (одруження) далось йому нелегко, враховуючи попередній негативний досвід взаємин із жінками (окрім цього, він мав два невдалих романи), а також через те, що його майбутня дружина мала двох позашлюбних дітей – Марію (народилася 8 січня 1881 р.) і Марфу

(народилася 22 грудня 1883 р.) [38]. Цікаво, що ці діти народились у Бежеві, хоча сама Олександра Кузьмівна походила з іншого села (можна припускати, що односельці були налаштовані щодо неї вкрай негативно, даремно ж вона невдовзі після народження другої доньки переїхала жити до Бежева). В метричній книзі с.Бежев за 1881 р. значиться народження у О.К.Шереметьєвої доньки Марії 8 січня (цього ж дня вона була й охрещена). Причому обряд хрещення здійснив батько Миколи Дашкевича, а хресними батьками виступили "села Бежев пономарь Тарасий Адрианович Пироговский и Иулианна Фоминична, жена волостного писаря Василия Ивановича Солнушки" [39]. Судячи з усього, ці особи були підібрані самим Павлом Дашкевичем, оскільки селяни не особливо прагнули бути хресними позашлюбних дітей. А в метриці Бежева за 1883 р. значиться і народження іншої доньки О.К.Шереметьєвої – Марфи (22 грудня). При чому у записі про її народження вона значиться як "незаконнорожденная", а її мати названа "покриткою" [40], тобто такою, що зганьбила себе. Проте обряд хрещення її дитини знов провів батько Миколи Дашкевича і він же, вочевидь, знов підшукав і хресних батьків: "села Бежев пономарь Тарасий Адрианов Пироговский и мещанина деревни Киселевка Елена Яковлевна Свиричевская, девица" [41]. Цілком зрозуміло, що подібний статус нареченої не викликав у Миколи Дашкевича захоплення, але він вже не міг відмовитися від свого рішення одружитися із нею: "Слово дано мною самим добровольно" писав він у листі до Флорінського [42]. Вочевидь для Миколи Павловича (якому вже йшов 35-й рік) настав час, коли слід було остаточно визначитись щодо створення сім'ї: тут був і тиск років, і (вочевидь) тиск з боку батьків, і, зрештою, нареченої, якій вже було 28 років і вона не хотіла перетворитись на "стару діву". Проте рішення було прийнято, хоча й під тиском обставин та вище згаданих осіб, але й зважено особисто. На це вказує і той факт, що Микола Дашкевич не втратив контролю за ситуацією: попри бажання нареченої відбутися в Київ, воно пройшло у рідному с.Бежеві (що було бажанням самого Миколи Павловича – так він писав у листі до Флорінського [43] і що було цілком зрозуміло – в Києві і так багато пліткували про цей шлюб). У метричній книзі с.Бежев за 27 травня 1887 р. під №15 у розділі про укладення шлюбів зроблено запис про укладення шлюбу між "экстраординарным профессором Императорского Университета Св.Владимира Николаем Павловичем Дашкевичем, православного исповедания, первым браком" та "безвыездно жительствующей в с.Бежеве крестьянской д.Александрой Косминой Шереметовой православного исповедания первым браком" [44]. Обряд вінчання здійснював місцевий

священик Ф.Лисаковський, а поручителями виступали "По женихе: Константин Никифоров Дашкевич (брат батька Миколи – А.Ч.), Учитель Бежевского Народного Училища Федор Скалозубов, по невесте: Студент Университета св.Владимира Николай Буйницкий и Почетный Гражданин Василий Солодткин" [45]. Зазначу, що попри загалом напружену ситуацію навколо шлюбу, саме сімейне життя Дашкевичів було цілком благополучним.

Що ж до смерті, яку Микола Павлович постійно очікував і боявся, то вона спіткала його досить рано (на 56-му році життя). Як свідчать численні документи, Дашкевич погано почувався протягом усього 1907 р. Внаслідок цього з весни 1907 р. він припинив читання лекцій на київських Вищих жіночих курсах, а з осені 1907 р. – і в Університеті Св.Володимира. Передчуваючи наближення смерті, Дашкевич 26 грудня 1907 р. диктує свій заповіт (отже почувався вже настільки погано, що написати його самостійно не мав сил) чоловікові своєї прийомної доньки Марфи С.О.Солякову. Заповіт, як слідує з його тексту, був написаний у Києві, а 20 січня 1908 р., як значиться в усіх некрологах, Миколи Павловича Дашкевича не стало. Згідно останньої волі його було поховано в рідному с.Бежев. При цьому в метричній книзі с.Бежева за січень 1908 р. під №4 значиться наступний запис: "20 января умер, а 23 января погребен Профессор Киевского университета Святого Владимира Николай Павлович Дашкевич", а у графі "от чего умер" зазначено "от кровотечения" [46]. Отже, можна припускати, що після написання заповіту Дашкевич вирішив їхати до Бежева, де й упокоївся (натомість донедавна вважалося, що він помер у Києві). Зазначу, що він мав ваду серця, яка і спровокувала передчасну смерть вченого. Тож 20 січня (3 лютого – за новим стилем) 1908 р. завершилось життя Дашкевича.

Надгробний пам'ятник на могилі М.П.Дашкевича (виконаний з лабрадориту у формі кафедри, яку увінчує розкрита книга з фрагментом біблійного тексту церковнослов'янською мовою) вцілів і перебуває на місці старого цвинтаря с.Бежев.

Також можна констатувати збереження в середовищі мешканців Бежева пам'яті про свого визначного земляка – місцева школа носить його ім'я, в ній є куточок народознавства, що містить і інформацію про М.П.Дашкевича, в усній традиції передаються певні оповідання, пов'язані з ім'ям М.П.Дашкевича.

І зараз, попри тривалий період репресій та посиленої русифікації (що відбувалось вже по смерті М.П.Дашкевича), населення Бежева залишилося цілком у контексті української народної культури. З повагою ста-

вється до своєї історії. Люди спілкуються виключно українською мовою. Тож можна уявити, наскільки просякнутою українським звучанням була кожна складова життя Бежева в той час, коли там народився і зростав Микола Павлович. Тому й не дивно, що він сформувався саме як українець (у розумінні своєї самоідентифікації та національного патріотизму), хоча й змушений був заховати це під оболонкою офіційної російськості.

Стосовно оцінки приналежності наукової спадщини М.П.Дашкевича, то як я вже довів у своїх попередніх дослідженнях [47], вона належить саме українській науці.

Що ж до пріоритетної тематики його наукових студій, то мною також доводилось, що такою була сфера історії України. Нещодавно віднайдено ще одне підтвердження цього (в листі М.Ф.Владимирського-Буданова до Т.Д.Флорінського): "Он (М.П.Дашкевич – А.Ч.) сосредоточился на истории литературы ... я знаю его слабость постоянно заботиться о том, чтобы его признавали мастером по предметам его кафедры, а между тем вся эта кафедра была ошибкою его жизни. ... Как человек в высшей степени добросовестный, он, конечно, был хорошим преподавателем по этой кафедре, но и только" [48].

Таким чином, підбиваючи підсумок проведеної пошукової роботи, можна впевнено констатувати про її важливість, оскільки залучений внаслідок її проведення архівний матеріал є цінним (і єдиним) джерелом, що посприяв у з'ясуванні низки подій з життя Миколи Павловича (навчання в Житомирській гімназії, визначення точної дати та місця одруження й смерті) та його батьківської сім'ї. А вивчення спогадів старожилів Бежева виявило збереження в народній пам'яті інформації про своїх славних земляків, що засвідчує також і зв'язок поколінь, і те, що навіть на регіональному рівні в Україні не втрачена повага та пам'ять про тих, хто справді заслуговує на неї.

Література

1. Александрова Г.А. До становлення української компаративістики: порівняльне вивчення українських народних дум у ХІХ столітті // Вісник Київського університету ім. Т.Шевченка: Літературознавство, мовознавство, фольклористика. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 5–8; Александрова Г.А. Традиції західноєвропейської та російської компаративістики в літературознавчих студіях Миколи Дашкевича // Мова та історія. – К., 1998. – Вип. 39. – С. 3–8; Історія української літератури ХІХ ст. – К.: Либідь, 1992.; Наєнко М.К. Історія українського літературознавства. – К.: Академія, 2001.

2. Венгеров С.А. Источники словаря русских писателей. – СПб., 1910. – Т. 2. – С. 204; Энциклопедический словарь. – СПб.: Типолитография И.А. Ефрона, 1893. – Т. 10. – С. 163; Большая Советская энциклопедия. – М.: АО "Советская энциклопедия", 1930. – Т. 2. – С. 524; Большая российская энциклопедия. – М., 2007. – Т. 8. – С. 354–355.
3. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДІАК), ф 707, оп. 65, спр. 77.
4. Державний архів м.Києва (далі – ДАК), ф. 16, оп. 368, спр. 22, арк. 38.
5. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. 1, оп. 76, спр. 109, арк. 8 зв.
6. Там само, арк. 9.
7. Див.: ДАЖО, ф. 1, оп. 76, спр. 146.
8. ДАК, ф. 16, оп. 443, спр. 142, арк. 21–21 зв.; Там само, оп. 465, спр. 522, арк. 9.
9. ДАЖО, ф. 1, оп. 76, спр. 61, 67, 74, 83.
10. Там само, спр. 83, арк. 9; Там само, спр. 95.
11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ НАН України), ф. 225, спр. 1, арк. 156.
12. ДАЖО, ф. 1, оп. 77, спр. 382, арк. 51 зв.
13. Там само, арк. 51 зв. – 52.
14. ІР НБУВ НАН України. Ф. III, спр. 19956, 19966, 20002.
15. ДАЖО, ф. 1, оп. 77, спр. 64, арк. 49 зв. – 50.
16. Там само, оп. 76, спр. 104, арк. 10 зв.
17. Там само, арк. 11.
18. ДАК, ф. 16, оп. 443, спр. 142, арк. 21 зв.; ІР НБУВ НАН України, ф. III, спр. 19913, арк. 3; Там само, спр. 19967, арк. 1 зв.
19. ДАЖО, ф. 1, оп. 77, спр. 382, арк. 12 зв. – 13.
20. Там само, ф. 27, в'язка 13, спр. 10151.
21. Там само, ф. 1, оп. 76, спр. 126, арк. 7 зв. – 8.
22. Там само, оп. 77, спр. 337, арк. 320.
23. Там само, ф. 72, оп. 1, спр. 317, арк. 10.
24. Там само, спр. 349, арк. 98 зв.
25. Порівняймо списки правопорушень інших гімназистів за цією справою або за "Штрафным журналом для записи гимназистов, подвергавшихся аресту и другим наказаниям за шалости и опоздания на уроки" (ДАЖО, ф. 72, оп. 1, спр. 391), в якому спізнення є досить поширеними; рівно як і різного роду "шалости", "невнимание", "леность", бійки, біганина і навіть зухвалі відповіді на зауваження вчителів.
26. ДАЖО, ф. 72, оп. 1, спр. 352, арк. 75 зв.
27. Там само, спр. 347, арк. 1, 128.
28. Там само, арк. 16, 44, 96, 128, 144, 152 зв.
29. Там само, спр. 353, арк. 2, 24, 30, 36, 51, 59, 64, 186 зв., 195.
30. Там само, арк. 223 зв. – 224.
31. Там само, спр. 360, арк. 35, 76, 83, 98, 135, 141, 259 зв. – 260.
32. Там само, спр. 363, арк. 90 зв. – 91, 292, 309 зв., 312 зв., 324 зв.
33. Там само, ф. 72, оп. 1, спр. 376, арк. 7. Там само, спр. 373, арк. 6, 7.

34. Там само, спр. 365, арк. 2, 12, 19 зв., 21, 26 зв.
35. Див.: Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. – К.: Основи, 2000. – 328 с.; Человек в мире чувств. Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени / Отв. ред. Ю.Л.Бессмертный. – М.: РГГУ, 2000. – 582 с.; Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: новая картина европейского прошлого. – М.: РОССПЭН, 2002. – 352 с.; Прошлое крупным планом: Современные исследования по микроистории. – СПб.: Европейский университет в Санкт-Петербурге, Алетейя, 2003. – С. 58–89; Любарт М.К. Семья во французском обществе: XVIII – начало XX века. – М.: Наука, 2005. – 296 с.
36. ІР НБУВ НАН України, ф. III, спр. 19931, арк. 2 зв.
37. Там само, спр. 19926, арк. 2 зв.
38. ЦДІАК, ф. 707, оп. 65, спр. 77, арк. 13.
39. ДАЖО, ф. 1, оп. 77, спр. 116, арк. 423 зв. – 424.
40. Там само, спр. 131, арк. 17 зв.
41. Там само, арк. 11.
42. ІР НБУВ НАН України, ф. III, спр. 19926, арк. 2 зв.
43. ІР НБУВ НАН України, ф. III, спр. 19930, арк. 1 зв.
44. ДАЖО, ф. 1, оп. 77, спр. 337, арк. 319 зв.
45. Там само, арк. 320.
46. Там само, спр. 926, арк. 27 зв. – 28.
47. Чуткий А.І. Михайло Максимович і Микола Дашкевич: проблема тягlosti наукової традиції в Університеті Св.Володимира // Література та культура Полісся. – Вип. 21. – Ніжин, 2002. – С. 284–290; Чуткий А.І. Проблема "національного" в житті і творчості Миколи Дашкевича // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 219–245; Чуткий А. Професор М.П.Дашкевич в Університеті Св.Володимира: ювілейні нотатки // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – Вип. 5. – К., 2003. – С. 7–15; Чуткий А. Про подвійну лояльність української інтелігенції Наддніпрянщини другої половини XIX ст. // Історичний журнал. – №10–11. – 2004. – С. 38–43.
48. Російська національна бібліотека. – Ф. 818, спр. 141, арк. 58 зв. – 59.

Сергій Таранець

Економічна діяльність старообрядців Бессарабії у XIX – на початку XX ст.

Незважаючи на значний вплив старообрядців (кацапів, некрасівців, липован) на розвиток економіки Бессарабської області (губернії), проблема старообрядської економічної діяльності спеціально не вивчалася. Існує низка праць, присвячених вивченню питань розколу у краї, в основ-

ному видрукуваних у Кишинівських єпархіальних відомостях (С.Кіранов [1], С.Маргаритов [2]), а також окремі дослідження старообрядців Бессарабії І.Аксакова [3] та ін. В останні десятиліття комплексним дослідженням соціально-економічних питань загалом росіян, а не старообрядців, займався І.Анцупов [4].

З огляду на кліматичні умови, кожен регіон Бессарабської губернії отримав своє сільськогосподарське спрямування. Вузька смуга Подунав'я мала суттєві кліматичні відмінності від Буджацького степу, тому з давніх часів місцеве населення цього регіону набуло галузевої спеціалізації. У цю систему були втягнуті переселені з Росії у XVIII–XIX ст. липовани та некрасівці.

Вихідцям з центральної Росії та Дону було надзвичайно важко адаптуватися до клімату Південної Бессарабії. Край постійно супроводжували сильні засухи. Часто траплялося, що жителі старообрядських поселень збирали лише насіння на наступний рік, а продуктів харчування не залишалося зовсім, тому перед ними завжди стояло питання пошуку найбільш ефективних способів ведення господарства. Продуктові запаси накопичувалися та зберігалися в урожайні роки.

Спеціалізація краю виявилася у розвитку на берегах Дунаю виноградарства, садівництва та городництва, які були інтенсивними галузями сільського господарства. Ці заняття вимагали від господаря більш кваліфікованої праці, проте вирізнялися високою прибутковістю. І.О.Анцупов писав: "Если пшеничное поле приносило примерно 16–17% чистого дохода, то плодоводство в 2–3 раза больше, виноградарство – в 4–5, иногда и с превышением в 10 раз" [5].

Як правило, під садки використовувалися пониззя долин, а під виноградники – пагорби височин. Основними породами фруктових дерев були яблуні, груші, абрикоси, айва, вишні, грецькі горіхи та черешні, проте найбільш прибутковими були сливи. Бессарабський чорнослив мав велику популярність як на території губернії, так і за її межами. За своїми смаковими властивостями місцевий чорнослив не поступався кращим сортам французькому чорносливу. Його збували в центральних районах Росії та Польщі.

Специфікою краю стало й те, що половину року населення Бессарабської губернії харчувалося одними овочами та фруктами. Їх високий вжиток пояснювався не лише достатньою врожайністю, але й поганою реалізацією на зовнішньому ринку, оскільки транспортний зв'язок залишався слабко розвиненим.

Незважаючи на те, що виноградарство та садівництво були давніми галузями економіки, через часті війни вони знаходилися в занедбаному стані. Новий імпульс розвитку старообрядських господарств приніс тривалий мирний період після 1812 р. Особливий підйом отримало виноградарство у липованських поселеннях на побережжі Дунаю. В середині 20-х рр. XIX ст. плантації виноградників у Бессарабії склали від 1,5 до 2 тис. десятин землі, а виробництво вина сягало до 47 тис. відер на рік. До середини століття площі виноградників (включаючи сади) збільшилися більш ніж утричі рази. У 1888 р. сади і виноградники Ізмаїлу займали 1400 десятин землі. Серед липованських поселень найбільшого розквіту виноградарство та садівництво досягло в с.Муравлівці. На околицях Ізмаїлу виноградарством займався Нікольський старообрядський чоловічий монастир, у власності якого знаходилося 340 дес. землі, на 170 з яких росли виноградні лози.

Грубенські старообрядці займалися переважно садівництвом, хоча значна частина старообрядських родин мала наділи по 8 дес. землі та достатньо продуктивно її обробляла. За дослідженням І.А.Аксакова, у 40-х рр. XIX ст. основними різновидами занять грубенських старообрядців було землеробство та торгівля: "...вообще все русские считаются в сравнении с царанами (селянами – С.Т.) отличными хозяевами, подчиняя влиянию своего доброго духа и расторопности ума ленивых и беспечных молдован" [6]. Господарства білоусівських старообрядців не можна було назвати заможними, оскільки лише 10 родин мали наділ по 8 дес. землі, а решта орендували її у поміщика. Достатньо бідно жили єдинецькі безпопівці. Вони не мали свого земельного наділу, але орендували землю у поміщиці. У с.Покровці Сороського повіту старообрядці займалися садівництвом. За описами С.Маргаритова, він був уражений красою цього села: "...она напоминала Грубно. Посреди двух главных рядов домов находится низкое место, на котором видишь ограды, а за домами идут сады. Садов такое количество, что все селение представляется в зелени" [7]. На початку свого поселення у с.Покровці старообрядці жили багаті, проте згодом через збільшення чисельності населення землі ставало все менше і менше, що було причиною збіднення покрівчан. Та, незважаючи на наявність у них лише садиби, жили вони заможні, оскільки мали хороший заробіток. Достатньо багаті жили старообрядці с.Кунича Сороського повіту.

Представник панівної Церкви С.Маргаритов (а підозрювати його у поблажливому ставленні до старообрядців важко) писав: "Куничские старообрядцы довольно зажиточны. Имея земельного надела по 4 десяти-

ны на душу, они занимаются понемногу и торговлей. Оттого и живется им лучше, чем поянским православным жителям" [8]. На початку 90-х рр. XIX ст. у с.Серкове Оргіївського повіту на кожного старообрядця припадало по 5 дес. землі.

На півночі Бессарабії склалася дещо інша агрокультура. У Хотинському повіті старообрядці займалися садівництвом та вирощуванням часнику. Основними видами фруктових дерев тут були яблуні та сливи. На початку 70-х рр. XIX ст. у с.Білоусівка з'явилися спеціалізовані старообрядські господарства, що займалися сушінням слив на комерційній основі. У цей час садові насадження слив у деяких старообрядських поселеннях Хотинщини досягали декількох десятин.

У першій половині XIX ст. тваринництво залишалось одним з основних занять господарської діяльності селян. Серед старообрядців Тираспольського повіту Херсонської губернії вівчарство займало основне місце після землеробства, а на півдні повіту воно складало йому конкуренцію. У перші десятиліття після приєднання Бессарабії до Російської імперії регіон мав значні випаси для великої та малої рогатої худоби та коней.

Постійне заселення Херсонської губернії та Бессарабської області призводило до скорочення випасів. У цей час дуже прибутковим та престижним видом занять для сільських мешканців стає тонкорунне вівчарство. В регіоні з'явилися ферми зі значним поголів'ям овець.

Скотарством також займалися балтські старообрядці, які володіли обширними степами на південь від м.Балта. Купці Лапіни, Кушнарьови, Бондарєви, Соловійови, Шахови мали крупні партії худоби. У них гуртувалося близько 8 тис. голів. Річний обіг коштів балтських купців-скотарів складав від 150 до 200 тис. крб. У середині XIX ст. у Бессарабії нараховувалося 45 крупних скотаропромисловців, 9 з яких були росіянами [9].

Ці ж купці займалися переробкою продуктів тваринництва. З цією метою в Балті було влаштовано дванадцять салганів, у кожному з яких знаходилося по 21 котлу. Тут щорічно виварювалося до 20 тисяч овець і до 1 тис. великої рогатої худоби, що складало більше 20 тис. пудів смальцю та рівнялося 100 тис. крб. прибутку. Частина смальцю використовувалася в місті на миловарному заводі, який належав купцю-старообрядцю, а більша частина продавалася в Одесі [10].

В середині XIX ст. Балта займала провідне місце у торговельно-економічному обороті Подільської губернії. Немалий внесок сюди зробили старообрядські підприємці. Проте їх матеріальне становище не відповідало тому соціальному та правовому статусу, який вони мали у місті.

Старообрядців не допускали в органи місцевого самоврядування, міську думу, не зачисляли в купецькі гільдії [11].

На відміну від українського населення, яке використовувало у роботі волів, подільські старообрядці користувалися кіньми. У кожному великому господарстві їх нараховувалося по декілька голів. Гарно доглянута старообрядська коняка коштувала удвічі дорожче коняки селянина-українця. Якщо за останню на ярмарку давали 25 крб., то за старообрядську – 40, а в Польщі ще дорожче – 60 крб.

Крім того, у м.Балти та інших місцях губернії старообрядці займалися відгодівлею свиней та продажем свинячого сала. З Балти його возили в Одесу, а із західних повітів Поділля – у Польщу [12].

У 1818 р. російський уряд почав формувати військові поселення в центральних та південних районах України. Незгідні підпорядкуватися цим реформам старообрядці, не сприйняли своє переведення в штат військових поселян, тому за наполяганням голови Комітету міністрів О.А.Аракчеєва частина з них була переселена до Тираспольського повіту та Бессарабії. Вони отримали статус державних селян. У 1821 р. частина з них (794 людей) заснували с.Плоське, інші були розселені в Слободзії, Троїцькому, Біляєві та Калаглії.

Завдяки пільгам, великим сільськогосподарським угіддям, наявності важливих торгівельних пунктів, таких як Тирасполь, Бендери, Одеса, старообрядці за короткий час значно підвищили своє матеріальне становище. Працюючи у господарствах, вони виявили надзвичайну працьовитість, застосовуючи у повсякденній праці новітні технічні засоби.

Плоське було наділене значними землями. Його населенню влада передавала більш ніж 12 тис. дес. сільськогосподарських угідь. Цей фактор сприяв достатньо швидкому розвитку села. Якщо в 1821 р. там нараховувалося 300 дворів, то в 1886 р. був 1271 двір. До початку 80-х рр. жителі села розорали 2/3 зручних земель. 60% площ, відведених під посів зернових культур, вони використовували під пшеницю. Крім того, займалися вирощуванням ячменю, жита, кукурудзи. У 40-х рр. у Плоському діяло 40 вітряків.

Найбільш продуктивної організації праці плосківці досягли в заняттях городництвом, баштанами, вирощенням олійних культур. Поставивши свої господарства на капіталістичні рейки, багато з них не лише вирощували, проте й збували готову продукцію на найближчих ринках, таким чином піднявши ці галузі до товарного рівня розвитку.

Завдяки ринковій спрямованості старообрядських господарств у Плоському регулярно відчувалася нестача землі. З середини ХІХ ст. жи-

телі цього села почали орендувати поля у поміщицьких маєтках. Як правило, цілинні землі брали під баштани, а у наступні роки переходили до виробництва зернових культур. Пłosківські кавуни вважалися найсмачнішими у Херсонській губернії та придбали широку регіональну відомість.

Багато вихідців з чернігівських старообрядських посадів займалися орендою землі під баштани у Хотинському повіті Бессарабської області. Готову продукцію вони збували своїх одновірцям за кордон. Володіючи системою символів та знаків, старообрядські купці та промисловці не цуралися контактів у присутності чиновників прикордонних карантинів, тому що ті не підозрювали їх у забороненому російським урядом спілкуванні. Ось що пише про такий вид торгівлі І.С.Аксаков: "Так измаильские купцы, и в том числе купец Беляев, известный министерству как передатчик писем, винницкий купец Иван Иванов, приезжают сюда, т. е. в Скуляны, для торговли с Молдавией, откуда за товарами являются яские купцы: австрийско-подданный Гаврила Семенов Богомолов (имеющий будто бы, как говорят, свой дом в Киеве, на Подоле), Поляков и братья Логоновы. При переговорах в карантине присутствуют комиссары, которым впрочем, по их словам, никогда не случалось заметить ни одного малейшего намека на что-либо важное для правительства" [13].

Вигідні заняття приносили немалі прибутки населенню Плоського, і в Тираспольському повіті вони були надзвичайно високими. До 50-х рр. XIX ст. Плосььке перетворилося в один з найбагатших населених пунктів Тираспольського повіту. Наявність вільних засобів дозволяла придбати нерухоме майно в інших регіонах півдня України. Наприклад, у зв'язку з виходом частини жителів села недалеко від нього з'явився хутір Бичок.

Поряд з хліборобством, городництвом та баштанами пłosківці займалися садівництвом, висаджували та орендували готові сади. У 70-ті –90-ті рр. XIX ст. площі садів простягалися від 10 до 40 дес., а в деяких випадках і сот десятин. Практично у кожному повіті Бессарабії було до десятка і більше садів. Налагодженістю переробки слив та ін. фруктів виділялося господарство старообрядських купців Фоміних. Готову продукцію вивозили у крупні торговельні центри Одеси, Кам'янця-Подільського, Харкова. Назад доставлялися продукти промислового виробництва. Сушений чорнослив був основним продуктом садівництва. Завдяки кліматичним умовам краю він отримав широке розповсюдження.

Пłosківським старовірам належить першість у розповсюдженні у Херсонській губернії такої маловідомої тоді культури як соняшник. У середині XIX ст. його посіви досягали 1 тис. десятин землі. Підсумовуючи

казане, важливо відзначити, що жителі с.Плосьького досить успішно спеціалізувалися на вигідних та інтенсивних видах сільського господарства.

У с.Куниче та Покровка продовжував використовуватися важкий плуг та соха, а основною тягловою силою залишалися коні (на півдні краю – воли). Через відсутність їх достатньої кількості місцевими селянами використовувалася супряга, що значно подовжувало процес засіву хліба.

Промисловість у Бессарабії була розвинена слабо, вона носила сезонний характер та зав'язувалася на переробці сільськогосподарської продукції. Винокурні заводи, які працювали на плодово-ягідній сировині, були засновані 1804 р. у Дубоссарах балтськими купцями Фоміним та Кушнар'євим [14]. Завод виробляв вино з фруктів та винограду. В інших випадках, особливо з 40-х рр. XIX ст. старообрядці Бессарабії виступали як орендарів підприємств. Виробництвом свіч займалися свічково-сальні підприємства ізмаїльського купця К.Філіппова (до 1000 пудів свічок у рік) та кишинівського купця Д.Іноземцева (на початку 60-х рр. там працювало 15 робітників, що виробляли продукції на 65 тис. крб. сріблом). На канатній фабриці купця А.Ф.Єршова у п.Вилкове з 70-х рр. виробляли вірьовки для риболовецьких снастей. На цій фабриці працював сам господар та 5 робітників, які виробляли до 400 пудів снастей у рік [15]. Основними видами занять старообрядців м.Кишинєва були кам'яні, теслярні, штукатульні та малярні роботи.

У середині 70-х рр. XIX ст. у Бессарабії значного розвитку отримало борошномельне виробництво. Тут зосереджувалося близько 8% усієї їх чисельності в Російській імперії. У той самий час у Херсонській губернії працювало більше 10% усієї кількості млинів держави.

У Бессарабській губернії центром промислового виробництва борошна було м. Ізмаїл. У 1879 р. на млині, який належав старообрядцям А.Є. та Д.Є.Борисовим, було вироблено 8,5 тис. пудів муки. Основними ринками її збуту були Кілія та Вилкове. У м.Кам'янка Ольгопільського повіту Подільської губернії млин орендував купець-старообрядець Стариков. Значним центром мукомельної промисловості Тираспольського п-ту Херсонської губернії було с.Плосььке. У 30-ті рр. XIX ст. кількість млинів сягала сорока одиниць, а з 88-ми приватних млинів, розміщених у сільській місцевості Тираспольського повіту, 25 належало росіянам.

У Південній Бессарабії з'явилися поселення, які спеціалізувалися на промислового відході їх мешканців в інші регіони на заробітки. Серед них слід виділити Вилкове, Маяки, Косу та ін. Отримані кошти використовувалися на поповнення сімейного бюджету, розширення сфери виробництва та підприємницьку діяльність. Систематичним відходом на соляні проми-

сли займалися державні селяни с. Жебріяни¹. Тут було сформовано чотири артілі, які добували 120 тис. пуд. солі. Зменшення видобутку солі почалося після підписання Паризького мирного договору (1856 р.) та переходом Ізмаїльського градоначальства до складу Румунії. Ці обставини спричинили розірвання економічних зв'язків з ринками збуту солі у Росії. Перш за все постраждали робітники с. Жебріяни, для значної кількості яких заробітки з видобування солі були основним джерелом існування. У зв'язку з падінням видобування солі у Бессарабській області зросло значення Одеських соляних промислів. З 1878 р., коли Ізмаїльський регіон повернули до складу Росії, відбулося часткове відродження колишніх соляних центрів.

Непогане матеріальне становище хотинських старообрядців визначалося розвинутими відхожими промислами. Не маючи суттєвих ділянок власної землі, старообрядці Хотина справно займалися торгівлею, візництвом, кам'яними та земляними роботами, а також городництвом.

У середині XIX ст. старообрядська громада с. Білоусівки Хотинського повіту гостро відчувала нестачу сільськогосподарських угідь. Ці обставини стали причиною пошуку додаткових джерел прибутку. Білоусівці почали найматися на заробітки не лише у Бессарабській, але й у Подільській губернії.

Своїм відходом на заробітки спеціалізувалися старообрядські поселення не лише Бессарабії, але й інших губерній Росії. Загалом уряд не вітав переселення старообрядців у Бессарабську губернію. Він обмежувався лише переведенням старообрядців на заробітки у ці регіони. У 1857 р. міщанам п. Митьківки Чернігівської губернії Петру Влазневу, Климу Большакову, Тимофію Репкову та Євстафію Влазневу були видані паспорти "у різні міста та поселення Російської імперії, окрім Бессарабської області". Однак це не завадило їм податися на заробітки власне у Бессарабію. Згідно донесення помічника пристава п. Митьківки стало відомо, що всі вони знаходилися на кам'яних роботах у Кишинівському повіті у поміщика Сикорди [16].

Відхожа торгівля та діяльність майстрів поклали початок старообрядській громаді м. Рені. Це були колишні жителі п. Воронка Чернігівської губернії купці А. Н. Сирніков та Л. Ф. Фролов [17].

¹ У 1837 р. в Жебріянах проживало 85 родин, 24 з яких вважалися бідними; у Карачківці – 25 родин, 14 з яких вважалися бідними; у Муравлівці – 49 родин, 9 з яких вважалися бідними. Через 10 років у Жебріянах проживало 89 родин, 29 з яких вважалося бідними; у Карачківці – 39 родин, 24 з яких вважалися бідними.

Одним з найрозвинутіших промислів Бессарабії, де старообрядці приймали діяльну участь, був промисловий вилов риби у Дунаї. Затвердження меж рибних промислів відбулося у 1817 р. До Кримської війни дунайські промисли включали в себе сім дистанцій: Вилківську, Кілійську, Галилештську, Фурманську, Китайську, Шабську та Шабалатську. Зі всіх перерахованих дистанцій найбагатшою була Вилківська дистанція. Після закінчення війни 1812 р. більша частина дунайських промислів стала належати державі, і лише незначна – перебувала у користуванні колишніх задунайських переселенців (некрасівців, мешканців п.Вилкове тощо). Окрім того, риболовлю займалися на Дністрі та причорноморському узбережжі. Наявність великих запасів риби дозволила вийти цьому регіону у число найкрупніших у Російській імперії. Рибний Буджак не поступався місцем Нижньодонському, Азовському та Керченському промисловим районам.

Для більшості старообрядських поселень Подунав'я рибний промисел був основним засобом існування та достатку. Постійним виловом риби на Дунаї займалися мешканці Василівки, Старої Некрасівки, Нової Некрасівки, Коси та Ізмаїлу. Проте найбільшого розвитку риболовля отримала у Вилковому та Жебріянах. У 20-х рр. XIX ст. у цих двох поселеннях нараховувалося 112 крючкових "заводів" та 15 неводів. Як правило, крючків завод обслуговувало 3–6 людей, тоді як невід – у декілька раз більше – від 13 до 20 осіб. Завод складався з декількох човнів (одного великого та кількох малих). У великому могло розміститися 5–6 робітників, у малому – 2–3 рибалки. Вартість першого з них обходилася власнику у 600 крб., другого – у 150 крб. При інтенсивній експлуатації кожен човен міг знаходитися у робочому стані від 5 до 10 років (загалом завод оцінювався у 1200 крб. сріблом).

Виллов риби розпочинався у березні та закінчувався у середині грудня. Щорічно господар заводу отримував прибутку більш ніж 2 тис. крб. сріблом. Рибалки виловлювали значну кількість осетру, білуги, оселедців, севрюги, судака, сома, сазана, коропа. Закцентуємо, що за своїми смаковими властивостями дунайський оселедець не поступався відомому голландському. Завдяки суттєвому промислому улову риби багато старообрядських поселень на Дунаї перетворилося на економічно міцні населені пункти, з хорошим родинним добробутом та облаштованістю маєтків.

Характерною особливістю накопичення капіталу придунайських купців-старообрядців була їх приналежність до рибної промисловості. Спершу це починалося на умовах оренди, а потім переросло у формування

цілої галузі рибної промисловості. Відомо близько двох десятків старообрядських купецьких родин, які розбагатіли на рибній справі. В Ізмаїлі це були купці М.Беляєв та М.Широков, у Вилковому родини Г.Кузьмина, М.Кузьмина, С.Ігнатєва, К.Галкіна, купців Рябових, Єршових тощо. Незважаючи на масштабну оренду, М.Широкову так і не вдалося задушити вилківське купецтво. Орендним утримуванням ізмаїльської риболовлі займався купець М.Беляєв. У 1845–1847 рр. він конкурував з М.Широковим.

Важливо відзначити, що орендатори склали невідгудну конкуренцію звичайним рибалкам. Останні завжди клопотали перед урядом, від якого у 1854 р. отримали обіцянки, згодом нереалізовані у зв'язку з переходом дельти Дунаю під владу Румунії. Після того, як ця територія знову (частково) була повернена Росії, уряд уклав угоди з орендарями, залишивши рибалок ні з чим. Податковий тиск був надзвичайно відчутним. Вилківці безуспішно зверталися до свого уряду, російської дипломатичної місії у Румунії та Туреччині, в Міжнародну дунайську комісію.

Повернення у 1878 р. південної частини Бессарабії до Росії поживило вилов риби, а суперечки з Румунією в дельті Дунаю призвели до зіткнення інтересів пересічних рибалок. У 1884 р. житель Старої Некрасівки Устин Курбатов скаржився на утиски некрасівців з боку румунської прикордонної охорони, що займалися виловом риби. З метою з'ясування обставин справа дійшла до російської дипломатичної місії та румунського посла Лиховарі. Тиск був спричинений власниками румунських рибних заводів, які бажали примусити російських рибалок збувати рибу румунському Партинському заводу [18].

12 травня цього ж року конфлікт знову повторився. Коли Дей Качалкін та Іван Паршиков вирушили на ловлю, їх атакували мешканці румунського с.Партине – Митрофан Білобровий, Сидір Козобовий та дехто Дмитрікай. Вони доставили човен з російськими рибалками на румунське узбережжя Дунаю [19]. 6 вересня 1884 р. відбулося чергове зіткнення між робітниками румунського відкупника Стефаном Димитру та рибалками м.Кілії – Василем Митрофановим та Ананієм Решетниковим. Російських рибалок було доправлено на румунський берег, а після взяття з них письмових свідчень відпущено додому [20].

Скорочення площ вилову риби на Дунаї спонукали до її промислового вирощування. Вилківчани почали займатися не лише ловлею, а й розведенням риби, споруджуючи спеціальні ерики. До кінця XIX ст. між Вилковим та Ізмаїлом діяло 120 обладнаних ериків в один сажень шириною та один сажень глибиною. Вони виявилися дуже зручними для відкла-

дання ікри, росту та нагулу мальків, зі значними запасами природного корму для риби.

Перебування з 1856 по 1878 рр. Дунайських промислів у Румунії де-що знизило колишній розмах рибальства. Особливо постраждали мешканці Ізмаїлу, Рені та Кілії. У 90-ті рр. приватні підприємці щорічно добували риби на суму в 100 тис. крб. сріблом. Були налагоджені контакти збуту готової продукції в Одесі та Кишиневі.

З 1840 р. дунайські промисли знаходилися в орендному утримуванні купця-старообрядця Миколи Широкова. Нові підходи до вилову риби на Дунаї він приніс з Волги. Час підприємницької діяльності М.Широкова виявився найвищим піднесенням дунайської рибпромисловості. Купець заснував три рибопереробні підприємства на Дунаї в Базарчучі, Ізмаїлі та Кілії. Він спорудив власну риболовецьку флотилію, яка нараховувала 2 судна, 35 великих та 10 малих човнів. Готову продукцію М.Широков збував у Росії, Польщі, Румунії, Сербії, Австрії та Пруссії. Роки оренди М.Широкова виявилися надзвичайно обтяжливими для мешканців багатьох старообрядських поселень, особливо для Вилкового.

Одним з найкрупніших центрів промислового рибальства у XIX – на початку XX ст. став посад Вилкове, заселений переважно старообрядцями-некрасівцями. (Як відомо, некрасівці були вихідцями з Дону, які професійно займатися рибальством.) У 1813 р. у Вилковому нараховувалося 200 човнів. У 30-ті рр. там діяло до 130 заводів риболовлі. У 1835 р. у цьому ж посаді діяло 194 рибних заводи, 294 човни та працювало 988 рибалок. На початку XX ст. на рибних промислах Бессарабії було задіяно 3,5 тис. осіб, більша частина з яких належала до старообрядства. У розпорядженні рибалок знаходилося 2 парових катера, 2656 човнів, 271 невід та 1256 снастей.

У 1881 р. російський уряд нарешті віддав вилківчанам у власність 1612 дес. Кілійського рукава Дунаю. Передані водні площі оцінювалися в півмільйона карбованців. У кінці XIX ст. у Вилковому затвердилася велика група купців-рибпромисловців. Наприклад, фірма Суржикова продавала у сезон до 15 тис. пудів червоної риби та до 150 тис. штук дунайських оселедців. У посаді купець мав розвинуту інфраструктуру рибного виробництва. Купець Серіков організував свої представництва в Очакові та Харкові. Купець Хижин займався збутом ікри та високоякісної риби. Крім того, він мав свої представництва в Одесі та Варшаві; вів експортну торгівлю у Галаці та Берліні. Щорічний обіг Хижина складав близько 80 тис. крб. сріблом. Вилківський посадський голова Єршов, займався збутом ікри та свіжої риби у Бухаресті, Відні та Чернівцях на суму до 50 тис.

крб. сріблом. У Одесі розміщувалося його представництво. Крім того, достатньо великі рибопереробні підприємства працювали у вилківських купців Столярова, Кузьміна та Харлампова. Щорічний торгівельний оборот цих фірм складав 150 тис. крб. Готову продукцію реалізовували безпосередньо Сурикову та Хижину, а також відправляли в Одесу та Румунію. До фірм з незначним промисловим оборотом належали контори Л.М.Мануйлова, Я.В.Древова, П.З.Рябова та братів Галкіних.

Таким чином, кліматичні умови Бессарабії наклали відбиток на розвиток аграрної культури старообрядців. Спеціалізація краю на берегах Дунаю, міжріччя Пруту та Дністра обумовилася інтенсивними галузями сільського господарства: виноградарством, садівництвом та городництвом. З огляду на природний ландшафт Бессарабії на півночі, у центрі та на півдні краю склалося декілька типів липованської агрокультури. У Хотинському повіті старообрядці займалися садівництвом та вирощуванням часнику. Завдяки кліматичним умовам повіту головними видами фруктових дерев були яблуні та сливи. У 70-х рр. XIX ст. на півночі губернії з'явилися спеціалізовані старообрядські господарства, що займалися сушінням слив на комерційній основі. У цей час старообрядські сливові насадження Хотинщини досягли декількох десятин, а сушений чорнослив перетворився в основний та найбільш прибутковий продукт садівництва. Бессарабський чорнослив придбав велику популярність як на території губернії, так і за її межами, а за своїми смаковими якостями він не поступався кращим сортам французького чорносливу.

До 50-х рр. XIX ст. старообрядське с.Плосььке перетворилося в один з найбагатших населених пунктів Тираспольського повіту Херсонської губернії. Наявність вільних засобів дозволила придбати нерухоме майно в інших регіонах півдня України. Плосківці займалися садівництвом, вирощенням та орендою готових садів. У 70-ті – 90-ті рр. XIX ст. площі садів простягалися від 10 до 40 дес., а деякі досягли декількох сотень десятин.

Особливий напрямок у старообрядському середовищі Бессарабії отримав баштанний промисел. Ним займалися вихідці з чернігівських старообрядських посадів у Хотинському повіті Бессарабської області. У с. Плоському Тираспольського повіту кавуни вважалися найсмачнішими в Херсонській губернії та придбали широку регіональну відомість. Плоськівським старообрядцям належить першість у розповсюдженні у Херсонській губернії маловідомої тоді культури соняшника.

Галузевою спеціалізацією центрального району Бессарабії стали трігівля та ремесла: кам'яна, теслярська, штукатурна та малярська справи.

Незважаючи на утиски старообрядців, широке розповсюдження отримав вхід на заробітки в інші регіони Російської імперії.

У першій половині XIX ст. тваринництво продовжувало залишатися одним з основних занять господарчої діяльності старообрядців Тираспольського повіту Херсонської губернії. Вівчарство займало друге місце після землеробства, а на півдні повіту воно склало йому конкуренцію. Скотарством займалися балтські старообрядці, які володіли обширними степами на південь від Балти. У купців Лапіних, Кушнарєвих, Бондарєвих, Соловійових, Шахових зосереджувалося до 8 тис. голів худоби, а річний грошовий обіг від її реалізації складав від 150 до 200 тис. руб. сріблом.

Промисловість у Бессарабії була розвинута слабо, вона мала сезонний характер та зав'язувалася на переробці сільськогосподарської продукції. У руках купців-старообрядців зосереджувалися винокурні, борошномельні, свічко-сальні, рибні заводи; вони займалися утриманням постійних дворів та інтенсивною внутрішньою та зовнішньою торгівлею. У Бессарабській губернії центром промислового виробництва муки був Ізмаїл, млини якого знаходилися у руках купців-старообрядців Борисових.

Наявність великих запасів риби дозволила вийти Придунайському регіону у число найкрупніших у Російській імперії. Для більшості старообрядських поселень берегів Дунаю рибний промисел став головним засобом існування та добробуту. Постійним виловом риби займалися мешканці с.Василівки, с.Старої Некрасівки, с.Нової Некрасівки, с.Коси та м.Ізмаїлу, однак найбільшого розвитку рибна ловля отримала у п.Вилковому та с.Жебріани. Характерною особливістю накопичення капіталу придунайськими купцями-старообрядцями стала їх приналежність до рибної промисловості (від оренди до формування цілої галузі). Придунав'я мало близько двох десятків старообрядських купецьких родин, які розбагатіли на рибній справі.

Найбільшого піднесення зазнало орендне підприємство купця-старообрядця М.Широкова який заснував на Дунаї три рибопереробні заводи, вів торгівлю рибою й рибними продуктами в Росії, Польщі, Румунії, Сербії, Австрії та Пруссії. Підприємство М.Широкова було крупною капіталістичною мануфактурою. Купець увів новаторство у масштабний вилов та скупку риби, яка супроводжувалася відпрацьованою багатопрофільною переробкою. Застосування нових капіталістичних форм ведення господарства М.Широковим ґрунтувалося на пригніченні значної частини старообрядського та нестарообрядського населення регіону, яке займалося виловом риби.

Завдяки отриманим пільгам, сільськогосподарським угіддям, наявності важливих торгівельних пунктів старообрядці за відносно короткий час проживання у Бессарабії значно підвищили своє матеріальне становище. У Бессарабській губернії вони виявили надзвичайне працелюбство, запроваджуючи у повсякденний побут новітні технічні винаходи.

Література

1. Киранов С. Тарутинские раскольники // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1873. – №1.
2. Маргаритов С. Старообрядцы северной части Бессарабии // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1893. – №3.
3. Аксаков И.С. О бессарабских раскольниках // Русский архив. – М., 1888. – Кн. 3.
4. Анцупов И.А. Русское население Бессарабии и Левобережного Поднепровья в конце XVIII–XIX в. (Социально-экономический очерк). – Кишинев, 1996.
5. Там само. – С. 91.
6. Аксаков И.С. О бессарабских раскольниках // Русский архив. – М., 1888. – Кн. 3. – С. 441.
7. Маргаритов С. Старообрядцы северной части Бессарабии // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1893. – №3. – С. 60.
8. Маргаритов С. Старообрядцы северной части Бессарабии // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1893. – №3. – С. 65.
9. Анцупов И.А. Русское население Бессарабии и Левобережного Поднепровья в конце XVIII–XIX в. (Социально-экономический очерк). – Кишинев, 1996. – С. 110.
10. Витковский. О раскольниках в Подольской губернии // Отечественные записки. [Б. м. и г.]. – С. 358.
11. Камянець-Подільський міський державний архів. (Далі – К.-ПМДА), ф. 315, оп. 1, спр. 1490, арк. 5.
12. Витковский. О раскольниках в Подольской губернии // Отечественные записки. [Б. м. и г.]. – С. 358.
13. Аксаков И.С. О бессарабских раскольниках // Русский архив. – М., 1888. – Кн. 3. – С. 441.
14. Російський державний історичний архів (Далі – РДІА), ф. 20, оп. 9, спр. 27.
15. Орлов П.А., Будагов С.Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России. – СПб., 1894. – С. 701.
16. Національний архів Республіки Молдова (Далі – НАРМ), ф. 2, оп. 1, спр. 6692, арк. 1 зв.
17. С Дуная. (О старообрядцах в Рени и Галацах) // Братское слово. 1894. – №8. – С. 1.
18. НАРМ, ф. 2, оп. 1, спр. 8674, арк. 18 зв.
19. НАРМ, ф. 2, оп. 1, спр. 8674, арк. 43.

Л.О.Дудка

Становлення механізму регулювання державно-церковних відносин в Україні в І-й пол. 1920-х років

Бурхливі революційні події, війни, національно-визвольні змагання, що сколихнули український народ після 1917 р., не тільки спричинили зміни форм правління, урядів, кордонів, ідеологічних постулатів, але й неминуче вплинули на становище релігії та церкви.

Поразка національних сил у розбудові власної української державності та підпорядкування України московському більшовицькому центрові зумовили глибокі перетворення в усіх сферах людської діяльності. Для церкви це означало становлення системи воєвничого державного атеїзму, що призвело до далекосяжних наслідків – повної ліквідації церковних структур, тривалого й послідовного переслідування духовенства та віруючих, загального занепаду релігійного, а отже, і духовного життя.

Питання політики радянської влади щодо релігії та церкви постійно перебували в полі зору вождів партії більшовиків і були спричинені в першу чергу тією величезною роллю, що відводилася релігії та церкві в житті дореволюційного суспільства. Але якщо більшовицькі документи дожовтневого періоду, коли партія ще перебувала в підпіллі й прагнула влади, у ставленні до віруючих назагал декларували терпимість і повагу до щирого релігійного переконання [11, с. 237], то невдовзі після жовтневого перевороту 1917 р. виявилось, що така поміркованість і ліберальність була тимчасовим і облудним маневром, який диктувався вимогами політичної кон'юнктури, – неприхований воєвничий атеїзм міг би спричинити втрату союзників в особі церковнослужителів та багатомільйонної кількості віруючих у боротьбі за владу із царизмом.

Аналізуючи перші кроки становлення радянської влади, деякі представники церковного кліру вважають, що "...суспільство розвивалось би по-іншому, якби в числі перших не був прийнятий декрет про відокремлення церкви від держави" [12, с. 6]. Зазначений Декрет був прийнятий 20 січня 1918 року Раднаркомом РСФРР. Документ надав громадянам право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної; анулював усі обмеження прав, пов'язаних із відношенням до релігії; з усіх офіційних актів вилучалася вказівка на релігійну належність громадян, скасовува-

лася релігійна клятва й присяга; запис актів громадського стану передавався органам радянської влади.

Релігійним організаціям заборонялося примусове стягнення зборів та оподаткування на користь церкви та релігійних громад, застосування до віруючих будь-якого тиску й покарання, ухилення від виконання громадських обов'язків. Ставлення до релігії було оголошено особистою справою громадян, а релігійні товариства – приватними організаціями, що не мали права юридичної особи. У всіх навчальних закладах обмежувалося викладання релігії [18, с. 203–204].

Разом із тим було прийнято ряд заходів, що забезпечували релігійним організаціям можливість виконувати свої функції: їм гарантувалося вільне виконання обрядів, що не порушували суспільного порядку й не супроводжувалися зазіханням на права інших громадян; надавалося право на безкоштовне використання приміщень і предметів культу для проведення богослужінь [5, арк. 104–104зв].

Таким чином, відокремивши від держави церкву, радянські державно-партійні органи відмовлялися від безпосереднього втручання в релігійні справи, а оголосивши релігію особистою справою громадян, не повинні були поширювати серед них антирелігійні переконання методами тиску й політичного впливу. Проте, як засвідчив подальший перебіг подій, більшовицька адміністрація "нетрадиційно" тлумачила принцип відокремлення церкви від держави, нехтуючи тією його частиною, яка передбачала нейтральність держави в конфесійних питаннях та невтручання владних структур у внутрішні справи церкви.

В Україні незабаром встановлена радянська влада та її Тимчасовий робітничо-селянський уряд на чолі з Х.Г.Раковським 22 січня 1919 р. ухвалили Декрет про відокремлення церкви від держави та школи від церкви, який майже повністю дублював аналогічний Декрет РНК РСФРР, крім пункту, що стосувався позбавлення релігійних організацій прав юридичної особи. Із цієї причини до серпня 1920 р. статuti багатьох релігійних громад реєструвалися місцевими органами радянської влади з наданням їм юридичних прав. Тільки рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 1 серпня 1920 р. і відповідною постановою РНК УСРР від 3 серпня 1920 р. релігійні організації були позбавлені цих прав [7, арк. 6].

Прийнявши Декрет про відокремлення церкви від держави, а школи від церкви, радянська держава одночасно оголосила й про антирелігійний зміст своєї політики. Планомірний наступ на релігію та церкву, на думку більшості дослідників даної проблеми [8; 16; 17; 22], був започаткований уже в березні 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б). У новій програмі партії, прийнятій на з'їзді, зазначалося, що, не задовольняючись декретним ві-

докремленням церкви від держави та школи від церкви, партія "прагне повного зруйнування зв'язку між експлуаторськими класами й організацією релігійної пропаганди, сприяючи фактичному звільненню трудящих мас від релігійних забобонів і організуючи найширшу науково-просвітницьку й антирелігійну пропаганду" [14, с. 83]. Теза про необхідність боротьби з релігією на практиці тлумачилась як основа для перегляду та ревізії зафіксованої в Декреті свободи совісті.

10 листопада 1920 р. Наркомат юстиції УСРР спільно з Народними комісаріатами внутрішніх справ та освіти для "детальної, всебічно регламентуючої діяльності органів влади" з приводу радянської релігійної політики підготував Інструкцію щодо проведення в життя Декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви [3, арк.138].

У червні 1921 р. ЦК КП(б)У видав об'їзник №270 "Про антирелігійну пропаганду", в якому місцевим органам влади давалися вказівки щодо основних форм та напрямків проведення антирелігійної роботи [4, арк. 56–58]. А трохи пізніше, 28 вересня 1921 р., усім губкомам і губполітосвітам був надісланий циркулярний лист №452 "Про методи антирелігійної агітації і пропаганди" [4, арк. 158–164], попередньо узгоджений із ліквідаційним відділом НКЮ УСРР. У ньому наголошувалося: "...На першому місці стоїть державна пропаганда дією... Не враховуючи раніше, в яку форму виллється масова пропаганда дією, необхідно рішуче підтримувати її, прагнучи розкриття, дискредитації, дезорганізації, економічного ослаблення наших церковних противників" [4, арк. 162].

Для розуміння характеру і суті процесів у державно-церковних відносинах необхідно усвідомити механізм їх регулювання, визначити місце і значення кожної ланки цього механізму в реалізації досягнення стратегічної мети більшовицько-партійного керівництва – подолання релігії і утвердження комуністичного світогляду.

У радянській історико-юридичній літературі фігурувало поняття "механізм радянської соціалістичної держави". При цьому під "механізмом" у вузькому значенні цього слова малася на увазі система лише державних органів, що ототожнювалося з поняттям "державний апарат" – сукупність органів державної влади і управління з їх кадрами, матеріальними та іншими засобами і методами управління. У широкому значенні слова під "механізмом держави" розумілася не лише система державних, але й громадських організацій "разом із керівною силою у цій спільній системі – Комуністичною партією" [13, с. 53–54].

На початку 1920-х років у плані розбудови радянського держапарату виникають різноманітні комітети, комісаріати, відділи, з'являються численні комісії. Було створено, зокрема, і відповідний механізм регулюван-

ня державно-церковних відносин. Складовими цього механізму були комуністична партія, ВУЦВК, НКВС, ДПУ, а також ряд громадських організацій, які на практиці втілювали політику державно-партійного керівництва.

Велика роль у цій багатогалузевій конструкції відводилася *відділу з питань відокремлення церкви від держави*, що був утворений у липні 1920 р. у складі Народного комісаріату юстиції УСРР. У червні 1921 р. при ньому створився спеціальний *ліквідаційний відділ*, який очолив І.В.Сухоплюєв і якому були надані досить широкі повноваження: розробка проектів відповідних законів і підзаконних актів – директив, інструкцій, положень, об'їзників; здійснення контролю за дотриманням чинного законодавства про культу; регулювання відносин державних інституцій і церкви, міжконфесійних проблем; надання консультативної допомоги із цих питань і т.ін. [2, арк. 7–8]. У цьому процесі українські більшовики використали досвід своїх російських колег – у РСФРР ще в травні 1918 р. при НКЮ був утворений VIII відділ під керівництвом П.О.Красикова, що його завданням була реалізація Декрету про відокремлення церкви від держави й школи від церкви.

На рівні губерній створювалися відповідні губліквідкоми, до складу яких уходили представники губернських відділів управління НКВС і органів ДПУ УСРР. На місцях робота, спрямована на відділення церкви від держави, покладалася на завідуючих відділами управління НКВС чи їхніх заступників, а також на виконкоми повітових Рад [22, с.15–17].

У жовтні 1922 р. ліквідвідділ та його місцева мережа були передані Наркомату внутрішніх справ УСРР, який здійснював контроль "за чітким виконанням і проведенням у життя всіма установами розпоряджень і наказів Радянської влади" [1, арк. 202] і який володів більшими можливостями для здійснення репресивних функцій щодо віруючих та церкви. Після переведення до системи НКВС ця структура одержала іншу назву – *відділ культурів*.

Поступово при партійних комітетах усіх рівнів створюються спеціальні органи, які покликані були організувати й контролювати антирелігійну пропаганду. У середині 1920-х років вони діяли при губкомках партії, проводили свою роботу відкрито й у різних регіонах називалися по-різному: у Харкові – антирелігійна комісія, на Волині, у Донбасі та Одеській губернії – бюро антирелігійників, у Київській губернії – підвідділ антирелігійної пропаганди тощо [6, арк. 98].

Винятком є комісія Політбюро ЦК КП(б)У з антирелігійної пропаганди, яка ще згадується в партійних документах як *Антирелігійна комісія (АК)* або *Всеукраїнська Антирелігійна комісія (ВАК)* і яка була покликана

реалізовувати негласні директиви Політбюро ЦК КП(б)У стосовно релігії та церкви. Створена 4 липня 1922 р. як "керівний центр з антирелігійної пропаганди в республіці", ВАК повинна була "здійснювати розкол церкви за класовим, національним і територіальним принципом". У зв'язку з тим, що Антирелігійна комісія була створена при Політбюро ЦК КП(б)У "неофіційно", тобто таємно, місцевим партійним та іншим органам пропонувалося всі матеріали з антирелігійної роботи направляти в підвідділ антирелігійної пропаганди Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У [7, арк. 112]. Коло осіб, яким надсилалися розпорядження та виписки з протоколів комісії для ознайомлення, було вкрай обмежене, адресувалися матеріали персонально, а їх передача іншим особам суворо заборонялася. Виписки й окремі розпорядження потрібно було зберігати в спеціальних особистих справах, ні в якому разі не допускалося використання їх у державному та профспілковому діловодстві, копіювати та робити письмові посилання на рішення комісії також суворо заборонялося [20, с. 146].

Навесні 1925 р. до складу Антирелігійної комісії, яку очолював О.Я.Шумський, входили М.О.Скрипник, А.В.Іванов, В.А.Балицький, Ф.С.Логінов та інші, переважно працівники органів ДПУ та НКВС УСРР (доречно зазначити, що обов'язки відповідального секретаря виконував заввідділом культів НКВС, а головував на засіданнях, як правило, заступник голови ДПУ УСРР).

Аналогічні комісії створювались і при губкомах партії, маючи у своєму складі посадових осіб губкому партії, прокуратури, відділу внутрішніх справ і, звичайно ж, кількох працівників ДПУ. Із цього часу, як слушно зауважує С.М.Савельєв, духовне життя країни проходить ніби на окупованій території, де окупант – державна ідеологія [21, с. 35].

У зв'язку з реорганізацією губерній в округи й розформуванням губернських комісій із церковних справ рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 19 червня 1925 р. антирелігійні комісії були перетворені у комісії з антирелігійної пропаганди при окружкомах КП(б)У. До їх складу рекомендувалося включати секретарів окружних комітетів партії, завідуючих агітпропами й голів окружних відділів ДПУ. У міру необхідності пропонувалося залучати також до роботи керівників адміністративних відділів НКВС УСРР і окружних відділів культів.

На антирелігійні комісії, які у своїй роботі повинні були дотримуватися "суворої конспірації" [7, арк. 162], покладалися такі завдання: координувати діяльність організацій, що видають "церковною політикою"; спостерігати за правильним проведенням у життя "політичної лінії" відносно різних церковних груп; збирати й аналізувати інформацію про стан релігійного руху в округах; контролювати хід реалізації директив ВАК при

Політбюро ЦК КП(б)У [7, арк. 8]. Активне представництво в комісіях, як всеукраїнського, так і місцевого рівнів, органів ДПУ та характер і зміст прийнятих документів дають підстави погодитися з висновком Н.С.Рубльової, що для того часу було характерне "не лише зрощення партійно-державного керівництва з таємними органами, але й захоплення останніми у ній головних ролей" [19, с. 59].

Із метою подальшого вдосконалення структури органів антирелігійної пропаганди, її централізації як у центрі, так і в регіонах АПВ ЦК КП(б)У згодом ухвалив створити при Агітпропі *відділ антирелігійної пропаганди*, який мав три відділення:

1) *відділ масової антирелігійної пропаганди*, у завдання якого входило: загальне керівництво антирелігійною роботою; розробка циркулярів, тезисів, планів та інших матеріалів проведення й визначення характеру антирелігійних кампаній;

2) *відділ методики й підготовки працівників*, який здійснював методичне керівництво антирелігійною пропагандою, створював програми для антирелігійних гуртків і семінарів, складав плани друкування літератури відповідного змісту тощо;

3) *відділ обліку релігійного руху*, що займався вивченням масових релігійних рухів, форм і методів впливу релігійних організацій на населення; дослідженням сектантства та різних релігійних угруповань і виявленням тенденцій їх розвитку [7, арк. 30–31].

Таким чином, хаотичне втручання радянської адміністрації в церковні справи періоду громадянської війни й "воєнного комунізму" невдовзі трансформувалося в побудову та структурування спеціального апарату регулювання державно-церковних відносин. Саме через такі практичні заходи та узгоджені дії різних гілок влади воєвничне безвірництво в країні зросло до рівня чітко спланованої державної політики.

Зауважимо, що за період із 1918 по 1926 рік в УСРР було прийнято понад 70 різних нормативних актів, які стосувалися становища церкви, різних релігійних організацій та віруючого населення. На місцях відбувалося бездумне виконання вказівок "згори", що несло в собі загрозу адміністрування, грубощів, довільного застосування в душі "революційної правосвідомості" низки інструкцій, обіжників, роз'яснень, які мали статус підзаконних актів, але нерідко тлумачилися як закони [15, с. 264].

Влада намагалася тримати за фасадом Декрету про відокремлення церкви від держави й школи від церкви таємниці своїх маніпуляцій і прагнення до уніфікації, підпорядкування й оперування віруючими замість цивілізованого співіснування з ними. Через численні таємні й цілком таємні директиви й розпорядження партійних органів на народні маси спрямовувався шквал атеїстичної пропаганди та антицерковної практики.

Для підтвердження вищезазначеного слушними є слова Д.Бурко, який зазначав, що "російсько-більшовицький уряд, захопивши владу, проголосив як на території Росії, так потім і на Україні "свободу віри і Церкви", відділення Церкви від держави і "невтручання" останньої в релігійне життя. У дійсності ж ті його урядові декрети були тільки політикою обману, звичайною пропагандою" [10, с. 28–29].

Критикуючи теорію "атеїстичної держави", сформовану західними дослідниками при аналізі державно-церковних стосунків у післяреволюційній Росії, М.А.Бабій наводить висновок німецького релігієзнавця Ф.Ліба, який у 1928 р. писав, що радянська держава "не дотримується власних законів і не зберігає нейтралітету в релігійній справі, а відкрито підтримує антирелігійну пропаганду" [9, с. 213].

У результаті законодавче унормування відносин держави й церкви в реальному житті виявлялося значною мірою декларативним і аж ніяк не перешкоджало тримати церкву, релігійні організації в залежному від партії та державних структур становищі, давало останнім можливість втручатися в церковні справи, маніпулювати духовенством, спричинювати матеріальну залежність церкви від влади.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі ЦДАВО України), ф. 5, оп. 1, спр. 507.
2. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 817.
3. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 1216.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 748.
5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1450.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1839.
7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006.
8. Алексеев В.А. Иллюзии и догмы. – М.: Политиздат, 1991. – 400 с.
9. Бабий М.А. Несостоятельность "советологической" концепции "атеистического государства" // Вопросы научного атеизма. – М.: Мысль, 1981. – Вып. 27. – С. 212–232.
10. Бурко Д. Українська Церква під сучасним режимом (1920–1930-ті роки) // Церква і релігія в Україні 50 літ після Жовтневої революції: Зб. доповідей наук. конференції Укр. Вільного Ун-ту в Мюнхені (5–7 липня 1968 р.). – Мюнхен, 1984. – С. 28–64.
11. В.И.Ленин о религии и церкви: Сб. / Сост. Э.Г.Филимонова, И.А.Галицкая. – М.: Политиздат, 1966. – 303 с.
12. Из интервью патриарха Московского и Всея Руси Алексия II // Наука и религия. – 1991. – №4. – С. 6.
13. Киридон А.М. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917 – 1030-х років. – Тернопіль, 2005. – 384 с.
14. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970): Пер. з 8-го рос. вид. / За заг.

ред. П.М.Федосєєва і К.У.Черненко. – К.: Політвидав України, 1978. – Т. 2 (1917–1924). – 521 с.

15. Лаврик Г. Правове регулювання державно-церковних відносин: традиція українських урядів періоду національно-визвольних змагань та її радянська альтернатива // Історія релігій в Україні: Праці XI міжнародної наукової конференції, (Львів, 16–19 травня 2001 року) / В.Гаюк та ін. (ред. кол.); Ін-т релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії та ін. – Кн. 1. – Львів, 2001. – С. 262–266.

16. Одинцов М.И. Государство и церкви: (История взаимоотношений. 1917–1938 гг.). – М.: Знание, 1991. – 64 с.

17. Пащенко В. Богоборча політика комуністичної партії та примусова атеїзація населення в контексті здійснення свободи совісті в 1920–1930 роки // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні: Матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 28–30 вересня 1994 р. – К., 1996. – С. 36–40.

18. Про релігію і атеїстичне виховання: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. вступ. ст. і примітки Б.О.Лобовика, Р.С.Приходька. – К.: Політвидав України, 1979. – 260 с.

19. Рубльова Н.С. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20–30-ті роки ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 234 с.

20. Савельев С.Н. Протоколы антирелигиозных мудрецов // Религия и свободомыслие в культурно-историческом процессе: Межвуз. сб. / Под ред. С.Н.Савельева. – СПб., 1991. – С. 143–154.

21. Савельев С.Н. Бог и комиссары // Социологические исследования. – 1991. – №2. – С. 34–46.

22. Силантьев В.И. Большевики и Православная Церковь на Украине в 20-е годы. – Харьков, 1998. – 232 с.

Р.М.Яушева-Омельянчик

Судьба нежинского минцкабинета

Від редакції. У випуску №8 нашого збірника (1997) була опублікована стаття Р.М.Якушевої-Омельянчик "Доля і трагедія Ніжинського минцкабинету", в кінці якої вона писала: "Де ж тоді Ніжинська колекція? Не повернулася з Німеччини після війни 1941–1945 рр.? Чи, може, казуїстично-більшовицьким чином розпоршена по різним музеям СРСР?"

У новому варіанті статті авторка, залучивши нові документи, намагається точно встановити склад ніжинської колекції та її місцезнаходження.

В поиске документов, касающихся профессиональной деятельности нумизматов Украины, в 1995 г. автором случайно был обнаружен архив считающегося пропавшим минцкабинета Нежинской гимназии имени князя Безбородко в фондах историко-культурного заповедника "Киево-Печерская лавра".

Поскольку последним юридическим и фактическим адресом коллекции был Киевский исторический музей, а изъятие ее в Москве при реквизиции из Башкирии в 1944–1945 гг. было абсолютно незаконным, сделаем попытку проследить путь этого известного собрания.

По поводу основания минцкабинета Гимназии имени князя Безбородко энциклопедическая информация заверяет, что начало было положено тогда, когда: "... в 1845 г. передано картинную галерею и нумизматическую коллекцию (441 монета) ее почетным попечителем О.Г. Кушелевым-Безбородко". Справедливым будет все же считать временем его основания 1820 год – год открытия этого учебного заведения.

Последнее документально подтверждает "Опись" 1855 г. так называемого "старого собрания", составленная в связи с каким-то новым поступлением, которое требовало срочного переучета накопленного ранее материала.

В Описи, а это – большая шнурованная книга на 6 аркушей, представлены систематизированные 151 монета и медали, среди которых обращают на себя внимание, как на ориентир для последующего розыска, медали: 250-летие Виленского университета (А/ 958, вес > 250 г.); в память присоединения Пруссии к Польше в 1492 г. и др.

Завершена Опись принятых в библиотеку предметов подписью библиотекаря А. Янишевского 25 февраля 1855 г.: "Означенные в списке нумизматические предметы находятся в полной целостности на моей ответственности и согласно сего списка будут вписаны в шнурованную тетрадь для записи предметов нумизматической коллекции". (Архив заповедника Киево-Печерской лавры – КПП А1388).

Последующая "шнурованная тетрадь", правда, нами не найдена, но, тем не менее, многие предметы затем перекочевали в Опись 1874 г., появление которой в свою очередь вызвано новым поступлением.

К тому времени Нежинский лицей преобразован в Историко-филологический институт, поскольку население города выросло вдвое и составило 9030 жителей, да и коллекции музея возросли значительно.

Весной 1872 г. в Совет лицея пришло письмо от управляющего именными Мусиных-Пушкиных г-на В. Варле такого содержания:

"Покойный граф Григорий Александрович Кушелев-Безбородко по духовному завещанию завещал Лицею коллекцию древних монет. Любезно прошу сделать распоряжение о приеме таких в С.-Петербург.

Дополняю, что монеты находятся в особо приспособленной для них мебели, опечатаны и сложены в ящик. Февраля 28 дня 1872 г". (КПЛ А1375).

Переписка между северной столицей и Нежином шла довольно вяло, и только в мае 1873 г. лицей снова получил письмо от исполнительницы воли покойного – его сестры Любови Александровны Кушелевой-Безбородко, урожденной Мусиной-Пушкиной: "Коллекцию монет и меда-

лей разных времен, которые находятся в моем кабинете в городском доме, в особо для нее сделанной мебели, передаю в Лицей кн.Безбородко в г.Нежин. Любезно прошу при поступлении оных засвидетельствовать мне своим извещением" (КПЛ А1376).

Вскоре, в июле 1873 г. заведующий "основными библиотеками Лицея и Нежинской гимназии" г-н Александрович получил 7 ящиков с золотыми, серебряными и медными монетами и медалями, опечатанными именной печатью (КПЛ А1377).

Однако, в Акте приема, составленном 31 августа 1873 г., указаны 11 ящиков, причем без детального описания их содержимого. И только в конце акта есть дополнение о драгметалле: "129 серебряных монет и 7 медалей, 78 золотых монет и медалей" (КПЛ А1384).

1873–1874 г. были посвящены сверке, научной обработке и учету графской коллекции. В результате был представлен 3 декабря 1874 г. Рапорт в Правление лицея от советника правления Затыркевича и заведующего минцкабинетом профессора Ивана Сребницкого, который свидетельствовал о том, что:

"1. Старое собрание по Описи 1855 г. содержит 854 экземпляра, из них недостает 6 номеров.

2. Часть нового поступления с описью имеет 950 номеров.

3. Часть нового собрания, без описания, составляет 2544 экземпляра". (КПЛ А1386).

Итак, в 1874 г. Нежинский минцкабинет состоял из 4342 предметов, в том числе и почти 3500 предметов, завещанных в 1872 г. графом Г.А.Кушелевым-Безбородко.

В следующем году И.Сребницкий в Акте приема подтверждает это количество, добавляя сообщение о "36 ассигнациях" и уточняя количественный состав части неопisanного "нового собрания" (2544) таким образом: "золота – 13, серебра – 1238, медных 1259, разных – 34 экземпляра", среди которых "греческих и римских монет – 290, российских медных Алексея Михайловича – 750" (КПЛ А1387).

В 1875 г. профессор составляет каталог "Опись русского отдела нумизматики собрания Лицея" на 1140 монет.

Среди редкостных монет зафиксированы два сребреника Владимира и Ярослава, рубли Алексея Михайловича, Петра I, Иоанна Антоновича, золотой жетон на коронацию Павла I, четыре половинки новгородских гривень. Однако некоторые ценные золотые предметы из Описи 1855 г. в ней почему-то отсутствуют.

Завершена Опись подписями о приеме-передаче от И.Сребницкого новому хранителю и преподавателю гимназии г-ну Михайловскому 6 июля 1875 г.

В последующие десятилетия в Нежинском минцкабинете работали, занимались его делами, были причастны к нему как исследователи, колллекционеры или эксперты:

- профессор В.Р.Фохт (1864–1941) с опытом работы в Эрмитаже, где он "по вольному найму" осуществлял научную обработку античных монет Африки и Селевкидов в 4905–1909 г.;

- профессор В.Г.Ляскоронский (1860–1928) – историк, археолог и нумизмат-исследователь находок римских монет на Украине, будущий заведующий Нумизматическим музеем в Музейном городке "Киево-Печерская лавра";

- профессор В.А.Шугаевский (1864–1966) – в будущем заведующий нумизматическим отделом Исторического музея им. Т.Шевченко в Киеве, автор известных работ по денежному обращению на Украине;

- профессор И.Г.Спасский (1904–1990) – директор Нежинского музея им. Н.Гоголя в 1926–1930 г., в будущем – главный хранитель отдела нумизматики Эрмитажа, автор нескольких монографий, написанных на основе исследований Шугаевского.

Работа И.Спасского в Нежине как нумизмата в 1920-е гг. была значительно облегчена тем, что в музее так называемого ИНО – Института народного образования (бывшая гимназия) существовала полная "Опись" 1918 г. на 4713 предметов (в том числе и 574 медали и жетона по прилагаемой Описи), скрупулезно составленная директором института И.Козловским.

Опись предварена вступлением: "Сорок четыре года никто из заведующих этим собранием не удосужился составить его опись. До тех пор, пока не найдутся ученые аматоры, которые это сделают, составитель осуществил попытку хотя бы не научного, а просто инвентарной описи. Надписям, бывшим при монетах, приходилось верить, за исключением тех случаев, когда явно монета не отвечала надписи".

Завершена же Опись (в частности медалей) 1918 г. интересной информацией о том, что №574 – ... медаль 1888 г. "В память чудесного спасения царской семьи" была подарена 30 августа 1919 г. И.Г.Спасским, когда дарителем было всего 15 лет (КПП А1392).

В результате анализа описей установлено, что в отчетах последующих лет по минцкабинету Нежинского института фигурирует недостоверное количество предметов – "6000". Авторы отчетов, не обратив должного внимания на содержание последней и окончательной Описи 1918 г., ошибочно суммировали (и округляли) данные Описей 1855, 1875 и 1918 гг.

Успешные 20-е годы украинского возрождения сменились затем безумным периодом господства пролетарской идеологии "отнять и поде-

лить". Одной из жертв государственной политики тех лет в области культуры стал Нежинский минцкабинет, судьба которого была predetermined "усердием" местного ГПУ (Главного политического управления), поначалу изъявшего в 1932 г. 60 польских золотых монет XVI–XVIII вв. И не только... Но был пущен слух об ограблении институтского музея.

Сегодня нам известно, что жадный интерес к музейным ценностям проявлял "Госантиквариат" (впоследствии – печально известный Госхран СССР) "на предмет реализации за границей".

Так, И.Г.Спасский в письме нежинскому краеведу В.К.Пухтинскому от 27.12.1970 г. вспоминает: "В 1940 г., а может быть еще в 1939 г., незадолго до того, как я перебрался из Нежина в Харьковский музей, был в Нежине чрезвычайно неприятный посетитель – представитель ГосАнтиквариата по фамилии Сосновский, который записал ряд наиболее ценных и интересных вещей музея...".

Действительно, в том же 1932 г., по свидетельству М.П.Сотниковой, "... два сребреника продавались Советской Филателистической Ассоциацией на нумизматическом аукционе во Франкфурте-на-Майне.

Не проданные там, они вернулись в Государственный Антиквариат, а в 1952 г. поступили в Эрмитаж, переданные из Госхрана Министерства финансов СССР" (письмо в Нежин от 23 мая 1991 г.).

Подобные акции были узаконены лишь 24 февраля 1933 г. Постановлением Народного комиссариата просвещения Украины №873/1 о передаче всего музейного золота в Госбанк СССР.

Появляется на свет и печально известное Постановление №842 от 11 июля 1935 г. "Про концентрацию верей государственного значения в центральных музеях", подписанное Председателем украинского правительства Любченко: "Предоставить Народному комиссариату просвещения УССР право изымать в местных музеях на территории УССР особо ценные исторические вещи общегосударственного значения для передачи их на постоянное хранение в центральные исторические музеи" (Архив Национального музея истории Украины, ф. 1260, оп.1, д. 28, с. 71).

Именно таким способом Нежинский минцкабинет со всей документацией оказался в 1936 г. в Историческом музее, который был переведен из родного дома "со львами" на территорию Музейного городка в заповеднике "Киево-Печерская лавра", где были уже сосредоточены нумизматические коллекции собственно Городка, Киевского университета и Церковно-археологического музея.

В архивах Исторического музея в Киеве есть Акт о приёме 1936 г. Нежинской коллекции заведующим отделом В.Шугаевским. Однако вследствие вынужденного ухода нумизмата из музея в конце 30-х годов, предметы не были своевременно заинвентаризованы.

Этим обстоятельством впоследствии воспользовался московский Госхран, варварски распорядившийся собственностью украинских музеев при эвакуации из г.Уфа (Россия, Башкирия).

Тому подтверждение – свидетельство И.Г.Спасского, который пишет В.К.Пухтинскому 13 апреля 1967 г., что "...самое ценное, чем обладала коллекция, это были три монеты Владимира нач. XI в.. Даже помню, что они лежали в нижнем углу витрины. Вид у них скромный, потемневшее серебро и нечеткая чеканка, а особенностью одной из трех была очень плохая чеканка, половина кружка была совсем гладкая. В свое время я даже послал протирки (карандашные) этих монет моему учителю А.А.Ильину, а одна из них была издана. Так вот, по окончании войны, году в 1949, в Эрмитаж из Центрального хранилища Министерства финансов была прислана скопившаяся там огромная партия монет для разборки, и вот в мои руки попадает три древнерусские монеты, и я чувствую, что я их когда-то уже держал в руках. Это оказались чудесным образом спасшиеся монеты из Нежинского клада 1852 г. Теперь эти чрезвычайно редкие монеты принадлежат Эрмитажу и хранит их, как видите, коренной нежинец".

Автор письма вероятно ошибается, говоря о 3-х сребрениках. В Описях 1875 и 1918 гг. фигурируют только 2 экземпляра.

Итак, с надеждой на розыск и возможное возвращение в Украину, рассмотрим примерный состав бывшего Нежинского минцкабинета согласно Описи 1918 г.:

- монеты древней Греции – 162 единиц (серебро и медь);
- монеты Римской республики и империи – 479 ед. (в т.ч. – 3 золотых);
- 2 сребреника (Владимира и Ярослава) и 4 половинки монетных гривень новгородского типа;
- монеты Византии – 94 ед. (в т.ч. – 8 золотых);
- монеты восточные (Золотая Орда, Закавказье, Крымское ханство, Турция, Китай и др.) – 214 ед. (в т.ч. – 8 золотых);
- монеты стран Западной Европы X–XIX вв. – 1846 ед. (в т.ч. – 68 золотых, из них – 60 упомянутых выше польских);
- монеты России – 1140 ед. (в т.ч. – 1 золотая);
- монеты не определенные – 73 ед.;
- медали и жетоны XVI–XIX вв. – 661 ед. (в т.ч. 1 золотая медаль);
- ассигнации и боны – 36 ед.;
- крестик и образок – 2 ед.

Л.В.Даниш

Відображення громадсько-політичної позиції у творчості П.Тичини періоду національно-визвольної війни в Україні (початок ХХ ст.): погляд історика

Із відновленням державності в Україні з'явилася можливість відтворити в усій повноті історичну правду, збагнути й дослідити ті сторінки історичного минулого, про які наше суспільство або нічого не знало, або ж мало хибне уявлення.

Актуальність дослідження діяльності історичних постатей зумовлена не лише науково-теоретичним вивченням нашої історії, а й необхідністю з'ясувати внесок цих персоналій у суспільно-політичний, культурний розвиток України в цілому. Недооцінка їх вагомості в історії, як і перебільшення заслуг, не дозволяють усвідомити всю значущість тієї доби, зробити об'єктивні висновки. Це стосується й діяльності та творчості українського письменника, громадсько-політичного й державного діяча П.Тичини, зокрема його поетичного доробку періоду національно-визвольних війн в Україні на початку ХХ ст.

Вивчення та осмислення творчого доробку П.Тичини розпочалося у 20-х рр. ХХ ст., авторами цих праць переважно були не історики, а літератори й критики. Історіографія громадсько-політичних поглядів поета періоду національно визвольних змагань в Україні на початку ХХ ст. радянського та сучасного періодів різниться політичними та ідеологічними спрямуваннями, масштабами й глибиною постановки проблеми та її теоретичним вирішенням.

Історіографія 20–30-х років ХХ ст. представлена передусім розвідками С.Єфремова, А.Ніковського, М.Зерова, К.Буровія, В.Юринця, О.Білецького, І.Майдан.

А.Ніковський у праці "Vita nova. Критичні нариси" (1919 р.) одним із перших зробив ґрунтовне дослідження творчості П.Тичини, показав громадсько-політичну позицію митця періоду його ранньої творчості, ставлення поета до національно-визвольної революції в Україні, відмітивши у творі П.Тичини "Скорбна мати"(1918 р.) "високий патріотичний порив, що робить всю поему національною і напружує до крайньої міри почуття" [23, с. 47]. Згідно з А.Ніковським, перша збірка П.Тичини "Золоті кларнети" дала поштовх розширенню горизонтів національної культури.

За радянських часів дослідники творчості та громадсько-політичної діяльності П.Тичини українському суспільству свідомо нав'язували вкрай заідеологізоване уявлення про митця. Уже на початку 1930-х р. поширюється офіційне визнання його як поета-співця "комуністичної партії" та глашатая "єдиної родини". Про це йдеться у працях Л.Новиченка "Поезія і

революція: творчість П.Тичини в перші післяжовтневі роки", О.Губаря "Павло Тичина: літературно-критичний нарис", С.Тельнюка "Павло Тичина: Бібліографічна повість", С.Шаховського "Павло Тичина. Життєпис поета і громадянина".

Уперше нове трактування творчості та суспільно-політичної діяльності П.Тичини простежується в розвідці В.Стуса "Феномен доби (сходження на Голгофу слави)" (1972 р.).

В.Стус у рамках філософського постмодерну на творчій і життєвій долі одного з геніальних поетів ХХ ст. – П.Тичини – показав трагедію людини в умовах тоталітарного режиму та згубну дію "казармового" соціалізму на національну культуру й духовність народу. Радянськими ідеологами цю книгу було визнано ворожою, антирадянською, націоналістичною, яка підривала безпеку наймогутнішої на планеті держави. За "Феномен доби (сходження на Голгофу слави)" автор заплатив сімома роками суворого режиму та п'ятьма засланнями [4, с. 3].

Зі здобуттям українським народом незалежності та розбудовою Української держави, завдяки розвитку історичної науки та вільного доступу до джерельної бази розпочався процес переосмислення та правдивого висвітлення громадсько-політичної, державницької та наукової діяльності П.Тичини.

Л.Новиченко в статті "Тичина і його час: незайві доповнення", яка ввійшла до збірника "Двадцять років. Літературні дискусії, полеміки" (1991 р.), спробував на принципах об'єктивності розглянути ідеологічно "татуїзовані" твори митця радянського періоду.

У контексті нашої теми важливе значення має стаття А.Погрібняка "Тичина золотогомінний" (збірка "Класики не зовсім за підручником", 2000 р.), у якій представлено творчий феномен П.Тичини в національно-культурному просторі.

Мета статті – здійснити об'єктивне дослідження громадсько-політичних поглядів П.Тичини шляхом аналізу його творчої спадщини початку ХХ століття, яка висвітлює боротьбу українського народу за національне самовизначення та створення Української держави.

Вивчення проблеми визначило такі основні завдання: виявити головні чинники, які впливали на формування національної свідомості та громадсько-політичної позиції митця; дослідити невідомі аспекти його діяльності та творчості; з'ясувати місце і роль П.Тичини у визвольних змаганнях України на початку ХХ ст.

Лютнева демократична революція 1917 р. повалила царську самодержавну владу, що сприяло створенню на теренах колишньої імперії

нової політичної ситуації та суспільної атмосфери. Процес національного державотворення й політичного відродження нації, який почав домінувати в Україні після розвалу російського самодержавства, природним чином стимулював розвиток української культури.

П.Тичина з піднесенням зустрів Лютневу демократичну революцію 1917 р. 30 березня в газеті "Нова рада" було надруковано його вірш "Гей, вдарте в струни, кобзарі", який став найпершим відгуком поета на крах царизму та відродження надії на побудову української державності [27, с. 149]. У сповнених радісної мелодійності рядках автор надає пафосу не лише тим першим тижням свободи, а й намагається зазирнути в майбутнє, яке видається йому прекрасним. Митець вірить у перемогу українського війська над поневолювачами:

Гей, вдарте в струни, кобзарі,
Натхніть серця піснями!
Українські прапори вгорі –
Мов сонце над степами...
Українське військо на полях
Йде, славою повите [32, с. 116].

Національне відродження посилило в П.Тичині патріотичні почуття. Він сповнений радості від першої перемоги, упевнений, що український народ мусить-таки домогтися суверенітету та соціальної справедливості:

Ой, що в Софійському та й заграли дзвони,
затремтіли.
Не білі голуби – янголи у небі полетіли.
Ой там збиралися під прапори,
Під сонячні ще й сині: Віднині –
Не буде більше пана у вільній Україні [32, с.114].

Думою "Ой, що в Софійському та й заграли дзвони, затремтіли" (1917 р.) поет піднімає соціальні проблеми класової боротьби і вірить у звільнення трудящих від гніту:

Ідуть, ідуть з музикою
Під тінню прапорів
Прекрасною, великою...
Горять, горять свободою
Вчорашні раби [32, с.114–115].

За словами критика з української діаспори в Канаді В.Барки, дума-ода зазвучала переконливо. Навіть не вважався тоді мундир "казенного" поета, при дверях режиму заведеного ворогами УНР... "Дума-ода на Проголошення" з погляду культурного та історичного значення зберігає пер-

шозначну вартість, як свідчення про подію вирішальну: відкрито двері в майбутність, ... коли повинні вернути народові ключі його долі [3, с. 61]

У 1918 р. приватне кооперативно-видавниче товариство "Сяйво" видало першу збірку віршів П.Тичини під назвою "Сонячні кларнети". 29 творів на 62 сторінках умістив поет після довгих вимогливих роздумів та порад своїх друзів, передусім тодішнього редактора газети "Нова рада", у якій працював і П.Тичина, ініціативного А.Ніковського. Після її появи про поета заговорили як про видатного митця, схвальні відгуки з'явилися на батьківщині і за її межами [7, с. 25].

Збірка "Сонячні кларнети" належить до літературного напрямку "символізму". Для молодого П.Тичини, як і для інших представників "символізму", було властиве своєрідне поєднання поезії музики й живописної образності. Аналізуючи тексти віршів із доробку "Сонячні кларнети", В.Чапленко у праці "Пропащі сили" описує П.Тичину як поета-філософа, що стояв на позиції пізнього "символізму" зі своїм світоглядним ідеалізом, із пантеїстичним обоожнюванням природи [34, с. 109].

Провідна тема збірки – гармонія людської душі, природи та космосу, її відчуття чи то як засадничої умови буття, чи то як ідеалу, без якого буття немислиме, або ж як особливої божественної субстанції, котра творчо проймає все суще. Можна ще варіювати й множити словесні визначення, але очевидно, що це лише увиразнило б неможливість раціонально і вичерпно з'ясувати образність поета. Сонячні кларнети – відомий образ збірки, покликаний опоетизувати цю гармонію і наголосити на здатності мистецтва її осягти й утверджувати. Гармонія наявна у віршах і як філософська категорія, і як поетична ознака, тому не можна трактувати художню мову П.Тичини у звичайних координатах змісту і форми [8, с. 56].

Збірка "Сонячні кларнети" починається з програмної поезії "Не Зевс, не Пан..." Цей вірш-маніфест складається з двох частин. У першій описується сон поета, що має за будь-якими мірками масштаби космічні і який тримається на єдиному слові – "був". У тому сні поет перебуває в безсмертному ритмічному русі-танці, чує "дзвони-звуки" і відчуває чиєсь благовісні руки. Але попри всю свою присутність він не є жодною з найвищих сил античного світу (Зевс, Пан) та Біблії (Голуб-Дух). Його місія – бути музикою (Сонячними Кларнетами):

Не Зевс, не Пан, не Голуб-Дух, –
Лиш Сонячні Кларнети.
У танці я, ритмічний рух,
В безсмертнім – всі планети.
Я був – не я. Лиш мрія, сон [32, с. 9].

Друга частина вірша описує момент прокидання ліричного героя, що зазнає трансформації, радикального злому або ініціації чи переходового обряду, після якого він починає ототожнювати себе з божеством "Ти".

Людина усвідомлює себе і своє місце у світовій музиці, сама стає творцем і диригентом її, бачить власне місце в цьому світовому оркестрі [32, с.12]:

Прокинувсь я – і я вже Ти:
Над мною, підо мною
Горять світи, біжать світи
Музичною Рікою [32, с. 9].

Сприймаючи Лютневу демократичну революцію 1917 р. як історично-неминучий факт, як прихід довгожданої волі і політичних прав трудящих, П.Тичина намагається розібратись і в конкретних подіях практичної революційної боротьби, що відбувалася в країні після повалення самодержавства. Із цього погляду характерним є вірш "На стрімчастих скелях" (1917р.), у якому виразно відобразилася душа поета. П.Тичина постає у своїй складності протиріч зі всіма сильними і слабкими сторонами, його світорозуміння на тому етапі [16, с.18]. На початку вірша поет намагається представити хід історії: через яскраві образи розкриває джерело революційних подій – український народ. З орлами та могутнім морем асоціюється могутність народної сили. Революція є логічним завершенням прагнення народних мас до свободи:

На стрімчастих скелях,
Де орли та хмари,
Над могутнім морем,
В осяяній блакиті –
Гей,
Там
Розцвітали грози! [32, с. 42].

Передчуваючи громадянську війну, П.Тичина вкладає в загальний оптимістичний тон поезії нотки страху перед неминучістю кривавої боротьби:

Враз
Вниз
Пали краплі крові [32, с. 42].

Соціально-політичні зміни в суспільстві приносили радість і життя одним, страх і смерть іншим і розгубленість третім. Уся ця складність протиріч виражається в рядках поезії:

Хтось горів світанно,

Коліноприклонно:

Дай нам, земле, шуму,

Шуму-божевілля!

Ніч.

Плач.

Смерть шумить косою! [32, с. 42]

Революційні події 1917р. видалися поетові і прекрасними, і страшними. Прекрасними тому, що несли народові одвічні сподівання його на волю та побудову незалежної держави, страшними, оскільки соціально-політичні протиріччя зумовлювали братовбивчу громадянську війну.

Поема "Золотий гомін" з'явилася як відгук на історичні події першої половини 1917 р. Унаслідок Лютневої демократичної революції 1917 р. було повалено самодержавство, на Україні створено Центральну раду, яка 23 червня 1917 р. проголосила автономію України: "од нині самі будемо творити наше життя". У Києві замайоріли синьо-жовті національні стяги. Самостійницькі українські сили повели боротьбу за створення Української Народної Республіки [33, с. 27]. Радість поета з приводу виявлення національного самовизначення не знала меж.

На Софійському майдані столиці з нагоди проголошення І універсалу відбувся багатотисячний мітинг, на якому панував піднесений настрій. Саме ця урочистість дійства надихнула П.Тичину до написання поеми "Золотий гомін". Провідною, наскрізною темою твору є змалювання величі, масштабності події, віра в здійснення одвічної мрії народу про побудову незалежної України.

У першій частині описується радість людей, що зібрались на маніфестацію з нагоди проголошення автономії України. Поет передає велич, захоплення звершеним, адже, здається, здійснилася віковична мрія народу. Людська радість виражається через образи й символи:

Над Києвом – золотий гомін,

І голуби, і сонце!

Внизу –

Дніпро торкає струни [32, с. 51].

Представник української діаспори в Канаді Б.Федченко в статті "Знівечений талант" зазначає, що П.Тичина в поемі "Золотий гомін" оспівав національне пробудження та відродження України [34, с. 58].

Історичну значущість події, що відбувається на майдані, підкреслює поява предків:

Предки.

Предки встали з могил,

Пішли по місту.

Предки жертви сонцю приносять –

І того золотий гомін [32, с. 51].

Митець наголошує, що радість національного самовизначення, радість нової історичної епохи була справді вистраждана українським народом за довгі віки його підневільного життя:

Десь в небі плинуть ріки,

Потужні ріки дзвону Лаври і Софії!..

Із сивої-сивої Давнини причалюють

Човни золотії [32, с. 51].

Поет сприймає світ як перейнятий вірою християнин, у підсвідомості котрого пливуть язичеські світотворчі моделі, де поруч з Богом, який засіває в храми людських душ зерна кришталевої музики, й Апостолом Андрієм Первозданим постануть пращури-сонцепоклонники [9, с. 5].

Друга частина поеми постає як різкий контраст до піднесеного сприйняття події та втілення мрії про відродження нації – це трагедія поневоленого століттями народу, у середовищі якого на догоду імперським амбіціям та заради власної наживи й пристосування формувалася психологія зрадників національних інтересів. На майдані охоплені радістю тисячі національно-свідомих українців – патріотів, а поряд у храмі відспівують загиблих, біля храму каліки – це каліки духовні, їм чужа перспектива відродження національної духовності:

І навкруг

Каліки.

В години радості і сміху

Хто їх поставив на коліна [32, с. 54].

Сонце в поемі наскрізно символізує світле, прекрасне в долі українського народу. Бог благословляє шлях України до самостійності, до державності. А каліки проклинають Сонце і Сина Божого – Христа, який, за біблійними переказами, зцілював калік, годував голодних, і вони прославили його.

Передчуваючи загрозу війни, кровопролить, автор звертається до засліплених з радістю:

Дайте їм, дайте!

Їсти їм дайте – хай звіра в собі не плекають,

– дайте [32, с. 53].

Цим фрагментом поет висловлює своє передчуття, що подібні каліки породжують у собі звіра, тому попереду цілком імовірна трагедія – громадянська війна. "Духовні" каліки є наслідком соціально-економічних пе-

редумов. Щоб описати ці обставини, П.Тичина звертається до символу "чорного птаха". Автор наповнює його глибоко філософським звучанням – це чорний бездушний птах зневіри, запродавства, зради національних інтересів, який з'явився з "гнилих закутків душі". За допомогою образу "чорного птаха" поет підводить читача до осмислення бездушності явища, що загрожує загальнонаціональною трагедією [27, с.8]:

Чорнокрилля на голуби й сонце –
Чорнокрилля [32, с. 54].

П.Тичина не просто передчував драматичні події громадянської війни та імперіалістичної інтервенції, він розумів їх політичну та ідеологічну основу:

– Брате мій, пам'ятаєш дні весни на світанню
волі?

З тобою обнявшись, ходили ми по братніх
стежках,

Славили сонце ! [32, с. 54]

На тлі загального захоплення, яке, здається, заволоділо серцями всіх, хто зібрався на майдані, діалог братів однієї нації прозвучав різким дисонансом. Один з братів не поділяє радості іншого: тут різко постає проблема класового розшарування, протиставляється національне й класове. У період широкого розмаху революції поет, передбачаючи братовбивчу війну, розумів, що класова боротьба буде протиставлена гуманістичним і національним ідеалам.

Друга частина поеми завершується передчуттям чогось тривожного, драматичного. Від образів гробів, калік, чорного птаха, що провіщають горе, трагедію через зримо реалістичний діалог двох братів, який засвідчив розмежування національних і класових інтересів, аж до пророчого передбачення братовбивчої громадянської війни, до заключного рядка – "предки з жахом одвернулись". Так, предки з'явилися на урочисте знаменне свято порадіти разом із нащадками, бо ж, здається, звершилась одвічна мрія всіх поколінь. Але відчуття наближення трагедії викликає жах – і вони відвертаються, зникають.

Третя, заключна частина поеми – це панорама всієї України, це знову всенародна радість і надія, це спроба розкрити масштаби та перспективи здійснення одвічної мрії. Просторово тут постає вся Україна, населення якої підтримує рішення Центральної ради. У заключних акордах поеми весь народ України піднявся й вирушив до Києва:

І б'ються їх серця у такт

– ідуть! ідуть! –

Там над шляхами,

стежками,

обніжками...[32, с. 55].

Тільки щасливому поглядові захопленого поета П.Тичини середини 1917 р. могло здатися, що почалася доба загальнонаціонального єднання.

У фіналі поеми постає нова категорія народу, який усвідомив себе нацією, відчувся молодим, легко скинув пута гніту, це триумфальний голос українського народу:

Я – дужий народ,
Я молодий! [32, с. 55]

На такій високій ноті волевиявленості "молодого" народу, який попри все побудує власну незалежну державу, завершується поема. Як зазначає М.Павленко в монографії "Тичинівська формула українського патріотизму" (2002 р.), поема "Золотий гомін" поєднала в собі і невимовну радість від довгожданого національного визволення, і нерозривний зв'язок віків та історичну пам'ять, і найвище Боже благословення, і віру в невмирущість та незнищеність українського духу, і провідницьку осторогу на майбутнє [25, с. 26]

У 1915 р. від нервового перенапруження та слабості померла мати П.Тичини Марія Василівна [31, с. 327]. 1918 р. П. Тичина написав поему пам'яті своєї неньки "Скорбна мати", у якій з великим жалем показав трагічні події великої громадянської війни в Україні. Під тиском переважаючих сил російських військ Центральна рада втрачала свої території, одна політична влада змінювала іншу, невпинно лилася кров. Світогляд П.Тичини, як вихованця духовної семінарії, був сповнений християнської віри. Поета тривожила доля рідного краю, втрата ворогуючими силами людяності, взаєморозуміння. В.Барка у поемі "Скорбна мати" звертає увагу на те, що "над видіннями, окресленими ніби в різних баченнях невидимо присутній спаситель" [3, с. 66].

Розп'ята імперськими силами Україна асоціюється з розп'ятим Ісусом Христом, котрого розшукує Матір Божа Марія. Вона впевнена, що розп'яту тінь Христа можна віднайти в кожній українській хаті. Матір Божа в розпачі. На її думку, вже "не будь ніколи раю У цім кривавім краю", – на стільки вкінець обідніли тут людські серця. "За що Тебе розп'ято? За що Тебе убито?" – то звернення Матері Божої щодо долі Ісуса Христа та водночас запитання з приводу України, національно-визвольна революція в якій захлинулась у крові [26, с. 102].

В.Стус вважає, що у поезії "Скорбна мати" "П.Тичина показав життєвий спалах радості вершеної української національної революції і довгий розпач од її жорстокого задушення" [28, с. 17].

Офіційні радянські літературознавці та історики немало потрудилися, аби створити сфальсифікований образ П.Тичини як співця більшовицької революції. Насправді ж – маємо протилежне [32, с. 16].

Про перемогу російсько-більшовицької революції та окупацію України, що позначилась червоним терором, руїною, голодом, П.Тичина сказав в одному зі своїх віршів:

Одчиняйте двері –
Наречена йде! [32, с. 43].

Цими рядками поет передає настрій, ставлення народу до революції, яку вітали як велике свято. Образне визначення "Наречена йде" поєднується тут з виявом радості, народних стремлень і сподівань [16, с. 20].

Після революційних подій розгорілась жорстока, кривава громадянська війна, почалася запекла боротьба антагоністичних класів. До неї додалася інтервенція. На Україні розпочався розгул терору, розруха, голод. Як пише П.Тичина, ось відчинились двері і замість сподіваної прекрасної Нареченої увірвалась:

Горобина ніч!
Всі шляхи в крові.
Незриданими сльозами
Тьмами [32, с. 43].

У другій частині поезії відчуються нотки розгубленості й страху перед неминучим кровопролиттям та горем, яке принесла українському народу жовтнева революція... [16, с. 20].

Про глибину вболівань автора за національні змагання свідчить і твір "Пам'яті тридцяти" (1918 р.), присвячений ушануванню київських студентів, які 29 січня 1918 р. під станцією Крути вступили в нерівний бій проти війська Муравйова за самостійну Україну.

Поет відгукнувся на ту криваву подію реквіємом по убієнних юнаках:
На Аскольдовій могилі
Поховали їх –
Тридцять мучнів, українців,
Славних, молодих...
На Аскольдовій могилі
Український цвіт! [32, с. 117].

Пильної уваги заслуговує Тичинине пророцтво, висловлене в цьому вірші:

По кривавій по дорозі
Нам іти у світ [32, с. 117].

За словами українського критика А.Погрібняка, "П.Тичина не помилився: не мине й кілька років, як більшовизм переkreє всі шляхи Україні до незалежності" [26, с. 17].

Отже, високий рівень національної свідомості, розуміння важливості побудови Української незалежної держави стали поштовхом до дієвої участі П.Тичини в національно-визвольному русі України початку ХХ століття.

У період національно визвольних змагань на Україні початку ХХ ст. митець стояв над партійними ідеологіями. Йому вдалося своєю поезією дати правдиве, незаангажоване відображення історичних подій того часу.

Подальші дослідження творчості та громадсько-політичних поглядів П.Тичини можуть бути використані для підготовки праць з історії національно-визвольних рухів та боротьби українського народу за створення незалежної держави.

Література

1. Барка В. Хліборобський орфей, або клярнетизм. – Мюнхен; Нью-Йорк: Бібліотека "Сучасности", 1961. – Ч. 2. – 87 с.
2. Барка В. Цитоване. – Канада: Бібліотека "Сучасности", 1961. – Ч. 2. – 90 с.
3. Білецький О. Двадцять років нової української лірики (1903–1923 рр.). – Харків: Держвидав України, 1924. – 38 с.
4. Бокий І. І сказали люди: годі нас дурити // Сільські вісті. – 2001. – 26 січня. – С. 3.
5. Буровій К. Боротьба за радість // Червоний шлях. – 1929. – №7. – С. 89–105.
6. Гальченко С. Грані великого таланту: До 100-річчя від дня народження П.Г.Тичини. – К.: Т-во "Знання" УРСР, 1990. – 48 с.
7. Губар О. Павло Тичина: Літературно-критичний нарис. – К.: Радянський письменник, 1981. – 257 с.
8. Гуменюк В. Творчість Павла Тичини в контексті мистецьких віянь його доби // Дивослово. – 2005. – №4. – С. 57–61.
9. Двадцять роки: літературні дискусії, полеміки. – К.: Дніпро, 1991. – 366 с.
10. Дунай П. Павло Тичина – знакова постать розчахнутої доби // Українська мова та література. – 2004. – №19. – С. 3–9.
11. Збанацький Ю. Слово до читача // Тельнюк С. Павло Тичина. К.: Молодь, 1979. – 336 с.
12. Зеров М. До джерел. – К.: Слово, 1926. – 131с.
13. Зеров М. Твори: В 2 т. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1990. – 600 с.
14. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – 609 с.
15. Історія української літератури. – К.: Наукова думка, 1965. – 864 с.
16. Іщук А. Павло Тичина. – К.: Художня література, 1954. – 162 с.
17. Ковалів Ю. Василь Барка // Слово і час. – 1992. – № 2. – С.11–12.
18. Кошелівець І. Літературний процес: дещо з віддалі. – Париж: Наукове товариство ім.Т.Шевченка, 1991. – 94 с.
19. Кошелівець І. Сучасна література в УРСР. – Нью-Йорк: Пролог, 1964. – 378 с.
20. Лавріненко Ю. На шляхах синтези клярнетизму. – Канада: Бібліотека "Сучасности", 1997. – 63 с.

21. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933. – К.: Смолоскип, 2002. – 984 с.
22. Майдан І. Зріст і сила творчості Павла Тичини // Червоний шлях. – 1925. – №3. – С. 189–201.
23. Ніковський А. Vita nova. Критичні нариси. – К., 1989. – 144 с.
24. Новіченко Л. Поезія і революція: Творчість П.Тичини в перші пожовтневі роки. – К.: Рад. письменник, 1956. – 288 с.
25. Павленко М. Тичинівська формула українського патріотизму. – Умань, 2002. – 180 с.
26. Погрібний А. Тичина золотогомінний // Класики не зовсім за підручником. – К.: Школяр, 2000. – 135 с.
27. Поляруш.О. Вслухався я в той гомін золотий // Дивослово. – 2004. – №2. – С. 5–9.
28. Співець нового світу. Спогади про Павла Тичину / Упорядник та приміт. Г.Донця. – К.: Дніпро, 1971. – 512 с.
29. Стус В. Феномен доби (сходження на Голгофу слави). – К.: вид-во поліграфічний центр "Знання", 1993. – 96 с.
30. Тельнюк С. Молодий я, молодий. – К.: Дніпро, 1990. – 418 с.
31. Тельнюк С. Павло Тичина: Бібліографічна повість. – К.: Молодь, 1979. – 336 с.
32. П.Тичина. Вітер з України. – К.: Український письменник, 1993. – 270 с.
33. Українська революція. Хрестоматія. – Вінниця: Фоліант, 2004. – 176 с.
34. Федченко Б. Знівечений таланти // Вільна Україна. – 1961. – Ч. 30. – С. 58–60.
35. Чапленко В. Пропащі сили. – Канада: Вінніпег, 1960. – 141 с.
36. Юринєць В. Павло Тичина. Спроба критичної аналізи. – Х.: Книгоспілка, 1928. – 115 с.
37. Яровий О. Поет на перехресті поглядів: критика різних років про П.Тичину // Українська мова та література. – 1997. – №18. – С. 1–3.

С.П.Ляковська

Державна політика щодо "спекуляції" в період нової економічної політики

Термін "спекуляція" почав уживатися в Європі ще в середні віки, з XVIII ст., в період бурхливого розвитку товарно-грошових відносин, його вживали в значенні скуповування і продажу товарів.

В радянському кримінальному законодавстві "спекуляція" визначалася як злочин, що полягав у скуповуванні та перепродажу товарів та предметів з метою наживи. Кримінальна відповідальність за скоєння даного злочину наступала по факту порушення відповідних заборон незалежно від їх наслідків.

Проблема спекуляції як соціального явища і кримінального злочину в різні часи наукою трактувалася по-різному. Введення в науковий обіг раніше невідомих документів, зміна ціннісних орієнтирів наприкінці ХХ ст. дозволили по-новому подивитися на це явище. Вивчення спекуляції в основному відбувалося в контексті дослідження політичної та соціально-економічної системи в СРСР чи загальної діяльності правоохоронних органів [1]. Дослідження причин, проявів, динаміки цього явища і кримінальної політики держави щодо нього дають змогу краще зрозуміти сутність радянської влади в 1920-ті роки та місце правоохоронних і каральних органів, в першу чергу, органів державної безпеки, в політичній системі тогочасного суспільства.

У період "воєнного комунізму" при забороні торгівлі приватний товарообіг переходив у нелегальні форми, за термінологією тих часів - "мішечництво". "Мішечництво", або "спекуляція", яка порушувала встановлений правопорядок у господарських відносинах, вважалася одним з найнебезпечніших злочинів, з яким радянською владою велася непримиренна боротьба. Вперше поняття "спекуляція" юридично було визначено в декреті РНК від 22 липня 1918 р. "Про спекуляцію". "Винні у збуті, скуповуванні або зберіганні з метою збуту товарів або продуктів харчування" підлягали позбавленню волі від 3 до 10 років "з примусовими роботами і конфіскацією всього або частини майна" [2]. До боротьби із спекуляцією залучалися щойно створені органи державної безпеки – Всеросійська надзвичайна комісія (ВНК) та її місцеві органи.

До середини квітня 1921 року на дорогах України за добу затримувалися тисячі "мішечників". У квітні 1921 року у тих повітах і селах, які виконали продовольчу розкладку, була дозволена сільська торгівля. Відповідно наприкінці травня кількість "мішечників" значно зменшилася [3].

У період нової економічної політики, з дозволом на підприємницьку діяльність приватних осіб, легалізацією приватної торгівлі, поняття "спекуляція" дещо змінилося. В Декреті РНК РРФСР "Про відповідальність за порушення декретів про натуральні податки" від 15 липня 1921 р. спекуляція визначалася як ворожа радянській державі діяльність приватних торговців, що полягала у штучному підвищенні ними цін на товари шляхом змови або страйку чи злісного невипуску товарів на ринок, порушення правил торгівлі, а також несплата продовольчого чи сировинного податку. Визначалися і міри покарання за скоєння даного злочину. Таке ж визначення спекуляції наводилося і в Ст. 137 Кримінального Кодексу УСРР 1922 р. [4].

Однією з причин визначення "спекуляції" як кримінального злочину при дозволі на вільну торгівлю було уповільнення розвитку приватної торгівлі внаслідок голоду 1921–1923 рр. У 1921 р., першому році голоду, продукція сільського господарства за ціною була набагато вищою ніж товари промислового виробництва, які, не знаходячи свого споживача, реалізовувалися за цінами, нижчими за собівартість. До цього додалась несталість грошового курсу, що примушувала майже щотижня переглядати відпускні ціни. Приватні торговці вдало для себе почали використовувати цю різницю між роздрібними і закупівельними цінами, інколи притримуючи товар. Дрібними спекулянтами, як правило, опікувалися органи міліції. У 1921 р. лише в Донбасі міліцією реєструвалося в середньому до 50 випадків спекулятивних операцій щомісяця [5].

На початку непу кримінальна політика держави для протидії спекуляції продовжувала залучати й органи державної безпеки. В наказі голови ВНК Ф.Дзержинського від 8 січня 1921 р. відзначалося, що на каральні органи покладалися завдання "відловлювати" не дрібних спекулянтів, а виявляти "спекулянтські організації", "бити спекуляцію... в голову", визначалося і коло осіб, які підлягали увазі з боку органів держбезпеки. "Жоден робітник і селянин за дрібну спекуляцію і кримінальний злочин не повинні числитися за органами НК". До поля зору спецслужб повинні були потрапляти лише "буржуї" і "специ" [6].

Злочинами із забарвленням "спекуляція" повинен був опікуватися створений 24 лютого 1921 р. у структурі Цупнадзкому Економічний відділ (6 травня 1921 р. реорганізовано в Економічне управління (ЕКУ)) та його відділення на місцях. До його функцій входила, зокрема і "боротьба з усіма негативними наслідками, які ніс із собою вільний ринок", а саме: з розкраданням, хабарництвом посадових осіб, приховуванням товарів, змовою торговців для підняття цін, тобто зі спекуляцією, тощо [7].

Отже, боротьбу з порушеннями правил торгівлі та спекуляцією в період нової економічної політики продовжували проводили як органи державної безпеки, так і міліція: спецслужба протидіяла спекулянтським організаціям, а міліція – дрібним чи поодиноким спекулянтам. Залучення органів держбезпеки було зумовлено намаганнями правлячої еліти використовувати адміністративні і агентурно-оперативні можливості спецслужби у вирішенні складних економічних проблем.

Подальший розвиток непу і пов'язаного з ним товарообігу призвели до необхідності на державному рівні закріпити правові гарантії учасників цього процесу. Відповідно декларувався курс на "революційну закон-

ність", необхідними умовами якого визначалися кодифікація законодавства і реформа правоохоронних (каральних) органів.

З компетенції органів Державного Політичного Управління (ДПУ) (створено у березні 1922 р. замість ВУНК) вилучалися справи про службові злочини, спекуляцію тощо. Функції підрозділів по боротьбі із спекуляцією і посадовими злочинами передавалися народним судам і ревтрибуналам, вже існуючі кримінальні справи скеровувалися до органів юстиції [8].

У 1922 р. спрощення процедури отримання права на приватну торгівлю (Декретом РНК УСРР від 22 серпня 1922 р. скасовувалися міліцейські свідоцтва на торгівлю) та докладне розроблення правового статусу приватного торговця у Цивільному Кодексі УСРР, прийнятому постановою ВУЦВК від 16 грудня 1922 р., призвело до поживлення приватної торгівлі. За даними статистичного обстеження, на березень 1923 р. частка приватника в роздрібному товарообігу дорівнювала 91,8%, оптово-роздрібному – 50,3%, оптовому – 1,1% [9].

Водночас Постанова ВУЦВК від 26 липня 1922 р. визначала необхідність регулювання підприємницької діяльності приватних осіб. З цією метою була створена ціла система центральних та місцевих органів, які мали право і повинні були регулювати внутрішній ринок. Вже з грудня 1921 р. на місцях діяли товарні біржі, 4 травня 1922 р. у складі Центрального управління статистики Вищої Ради народного господарства було створено Управління регулювання торгівлі, 9 травня – Комітет внутрішньої торгівлі при Раді Праці та Оборони (РПО). У відповідності з циркулярним листом РПО від 4 жовтня 1922 р. на місцях за ринками спостерігали губернські економічні наради (з 1925 р. – окружні економнаради). Різні інші установи: трести, синдикати, губернські (окружні) ради народного господарства також мали право на регулювання ринку в межах своєї компетенції [10].

У зв'язку з цим у складі господарських злочинів з'явилися норми, що були характерні для конкретної історичної ситуації, пізніше вони втратили своє значення і були або змінені, або взагалі виключені із законодавства. Саме до таких норм відносилось "порушення правил економічного регулювання" (Ст. 135 КК УСРР). Економічне регулювання торгівлі використовувалося як засіб боротьби зі спекуляцією, коли дійсні спекулянти через розгалужену мережу своїх агентів (перекупників) штучно створювали ажіотаж на дефіцитні товари (трикотаж, мануфактуру тощо).

Така нез'ясованість різниці між спекуляцією та вільною торгівлею становила під удар нових комерсантів, розв'язувала руки владі, що за-

лишала за собою право регулювати економіку заходами політичними. Державна кримінальна політика в той час була дуже суперечливою. З одного боку, простежувалося намагання законодавчо закріпити всі соціально-економічні зміни, що відбулися в державі, з іншого, продовжувалася боротьба з "класовими ворогами радянської влади", яка проводилася у напрямках, що не мали відношення до кримінального права.

Міліція продовжувала здійснювати облави, рейди, обшуки по ринках. За даними правоохоронних установ, у 1922 р. в Донецькій губернії спекуляція виросла майже втричі – щомісяця реєструвалося в середньому по 130 випадків [11].

Зміна у ставленні до приватної торгівлі помітно відчувається вже з 1923–1924 р.р. Хоча поняття "вільної торгівлі" залишається, вона починає розглядатися лише як додаток до державної і кооперативної, погіршуються умови відпуску товарів державною промисловістю приватникам, скорочується приватноторгівельна мережа, збільшуються тарифи залізничних перевезень для приватників.

Для протидії спекулянтам знову починають залучатися органи державної безпеки. У 1923 році Київським губернським відділом ДПУ були порушені кримінальні справи за фактами спекуляції нафтопродуктів на Поташеському та Казатинському нафтоскладах Київського районного нафтосиндикату [12]. Постановою Президії ЦВК СРСР від 1 жовтня 1924 р. "з метою швидкої та рішучої боротьби з особами, які займаються скуповуванням... і злісним підняттям цін на хлібні продукти з метою спекуляції..." органи ОДПУ були наділені особливими повноваженнями стосовно осіб, що здійснюють спекулятивні операції. До них необхідно було застосовувати "адміністративні висилання, заслання та заключення у концентраційні табори" [13].

Спочатку дія цієї постанови розповсюджувалася лише на місцевості, що були визнані в 1924 р. неврожайними. Проте вже з листопада 1925 року органи ОДПУ отримали право застосовувати адміністративні висилання до всіх осіб, які спекулювали предметами широкого вжитку [14].

З другої половини 1920-х рр. у зв'язку зі змінами у політичному курсі держави для правоохоронних органів "вільна торгівля" починає знову трансформуватися у злочинницьку спекуляцію.

У 1926 р. Постанова ВУЦИК і РНК УСРР від 9 червня розширяла права ДПУ як органів не лише дізнання, а й слідства та конкретизувала види злочинів, що входили до компетенції ЕКУ. Серед них були злочини, що передбачалися і ст. 136–139 Кримінального Кодексу УСРР 1922 р, зокрема йшлося і про спекуляцію [15]. Отже, кримінальна політика дер-

жави знову поклала протидію спекуляції на органи державної безпеки. Більше того, спецслужби не лише активно залучалися до проведення партійно-державної політики згортання приватнопідприємницької діяльності, вони отримали право на проведення слідчих дій у справах про спекуляцію.

У лютому 1926 р. РНК УСРР заслухала спільну доповідь прокуратури і ДПУ республіки про їх діяльність у галузі боротьби зі спекуляцією та ажіотажем на ринку в Україні [16]. Ці ж питання порушувалися на великій нараді під головуванням В.Я.Чубаря за участю Ф.Дзержинського, В.Балицького, М.Скрипника 24 травня 1926 р. [17].

3 грудня 1926 по травень 1927 року працювала спеціальна державна комісія з вивчення діяльності приватного капіталу в СРСР, на чолі якої стояв нарком Робітничо-Селянської Інспекції (РСІ) Г.Орджонікідзе. Водночас створювалися різноманітні комісії та підкомісії, що виробляли заходи боротьби з приватним капіталом – скорочення кредитів, підвищення орендної плати, збільшення податків тощо. Регулювання приватної торгівлі відбувалося і шляхом встановлення для приватників допустимих цін на одяг, взуття, металеві вироби та інші товари. Паралельно проводилося систематичне зниження цін. Якщо ж приватники порушували встановлені регламенти, до них застосовували відповідні репресивні заходи – конфіскацію майна та притягнення до кримінальної відповідальності.

У 1926 р. такі дії проводилися в межах кампанії боротьби за "режим економії" [18]. Лише протягом 1926 року частка податкового вилучення із прибутків приватного капіталу зросла на 40%, а прибутковий податок та місцеві надбавки до нього складали від 40 до 60% доходу приватників [19]. У 1927 р. поновлення уваги до спекуляції відбувалося у рамках "боротьби з ламанням директив, законів та розпоряджень щодо зниження цін".

До нагляду за дотриманням приватниками встановлених для них цін активно залучалися економічні органи ДПУ. Так, у квітні 1927 року за підписами голови ДПУ УСРР І.Балицького, заступника наркома юстиції і старшого помічника Генерального прокурора Михайлика та начальника ЕКУ ДПУ Й.Блата на місце була розіслана директива щодо проведення кампанії по зниженню роздрібних цін. Цій кампанії передувала нарада по зниженню цін, що була проведена Прокуратурою спільно з ДПУ. Тих, хто не бажав знижувати ціни, в першу чергу приватників, яким це було економічно не вигідно, піддавали репресіям, утримуючи під вартою до суду "найбільш злісних порушників". При цьому "по найбільш важливим спра-

вам" Прокуратурі дозволялося "брати участь у судовому процесі і залучати в якості громадських обвинувачів в порядку ст. 54 КПК представників господарських і торгових держорганів і вимагати застосування максимального заходу соціального захисту, передбаченого даною статтею і наполягати на конфіскації майна і позбавлення права займатися торгівлею" [20].

Прикладом участі економічних органів ДПУ у здійсненні державної політики стримання приватника може бути ретельно підготовлена спецоперація спецслужб по "оздоровленню шкірсировинного ринку" в грудні 1927 року. Ще у вересні 1926 року Наркомат торгівлі СРСР заборонив державним та приватним підприємствам постачати непманам-оптовикам взуття та інші товари зі шкіри. У межах нагляду за дотриманням даної постанови, відповідно до директиви, яку підписали начальник ЕКУ ДПУ УСРР Й.М.Блат, начальник 2-го відділу ЕКУ О.Й.Бронєвой та помічник начальника ЕКУ Вольченко, в ніч на 11 грудня 1927 р. було заплановано викрити таємні склади, нелегальні артілі по виробництву шкіри та заарештувати осіб, що займалися нелегальним бізнесом. Дану операцію планувалося провести в 26 округах України, при цьому заарештувати 120 осіб, з інших затриманих – взяти підписку про невиїзд [21]. В основу операції було покладено агентурні дані, що знаходилися в розпорядженні керівництва ДПУ.

Зростає кримінальна відповідальність за скоєння даного злочину. Якщо Кримінальним Кодексом УСРР 1922 р передбачалося від 1 до 3 років (у залежності від того, чи була змова при скоєнні даного діяння) позбавлення волі з частковою або повною конфіскацією майна, то Кримінальний Кодекс у редакції 1927 р. передбачав вже до 5 років позбавлення волі з частковою або повною конфіскацією майна, незалежно від того, була при цьому змова чи ні [22].

Водночас не можна стверджувати, що спекуляція була породжена виключно кримінальною політикою держави. У 1920-ті роки існували як поодинокі особи, що мали намір нажитися за рахунок завищення цін на дефіцитні товари, так і спекулянтські організації. Такі організації мали розгалужену мережу своїх скупників-агентів, які через кооперацію чи підприємства державної торгівлі за підробними документами членів кооперативів, артілій, кустарів та хабарі працівникам державного та кооперативного апарату отримували дефіцитні товари за низькими цінами. Пропозиція на цілу низку промислових товарів не задовольняла попит споживачів, товари швидко зникали з ринку, а спекулянтські організації ставали на певний час своєрідними монополістами на той чи інший то-

вар. Це призводило до шаленого подорожчання товарів. Наприклад, у м.Дніпропетровську спекулянти продавали мануфактуру з "закрутками" на 700%. Сукно, що коштувало в кооперативі 8 крб. за метр, реалізовувалося за 60 крб. за метр, драп, що коштував 18 крб., продавався за 130–150 крб. за метр [23].

Як правило, спекуляція супроводжувалася господарськими та іншими кримінальними злочинами: контрабандою, хабарництвом, розтратами тощо. Розквіту спекуляції в 1920-ті роки сприяв дефіцит на промислові товари широкого вжитку, певною мірою – бюрократизм радянських установ. Цікавий випадок наживи шляхом посередництва, що стався в м.Харкові, наводить І.Блат, начальник ЕКУ. Одна державна установа продавала лісоматеріали іншій державній установі. Парадокс полягав у тому, що обидві ці установи знаходилися на різних поверхах однієї будівлі. Особа на прізвище Бахмутський заробляв величезні суми грошей, виступаючи посередником між цими установами, по суті – внаслідок переходу з одного поверху на інший [24].

Таким чином, певна категорія осіб у результаті декількох махінацій з державними підрядами та поставками, внаслідок недостатньої кількості товарів на ринку, зосередила у своїх руках великі капітали, що не пройшли звичний процес накопичення. Саме таким "нуворишам" і повинні були протидіяти органи державної безпеки.

Проте переважна більшість осіб, що проходили у справах про спекуляцію, виявлялися приватниками, що потрапляли під слідство внаслідок чергових кампаній, які визначалися кримінальною політикою радянської держави.

У статистичних звітах органів державної безпеки "порушення правил економічного регулювання" використовувалося паралельно з поняттям "спекуляція та ажіотаж", що також свідчить про трансформацію порушень "вільної торгівлі" у злочинну "спекуляцію". За Кримінальним Кодексом УСРР 1927 року дані діяння проходили за різними статтями, міри покарань також були визначені різні. Проте відомча статистика ДПУ України дані види порушень поєднує в одній графі, не посилаючись на статті Кримінального Кодексу, за якими було заведено слідчі справи.

Вивчення статистичних звітів ДПУ дає можливість детально вивчити діяльність органів державної безпеки щодо протидії спекуляції в останні роки непу.

Протягом четвертого кварталу (жовтень–грудень) 1927 р. органами ДПУ України було порушено 371 справу за фактами порушення правил торгівлі, встановленими регулюючими органами (у статистичних звітах –

"ажіотаж і спекуляція"). В структурі нових справ за різними видами злочинів дане забарвлення дало найбільшу кількість справ: це складало 12,1% у загальній кількості нових справ, порушених усіма органами ДПУ (територіальними, транспортними, особливими відділами, прикордонними загонами) в четвертому кварталі і 27,6% – в структурі економічних злочинів [25].

Причинами такого явища були як загальна політика наступу на приватника, в т.ч., приватну торгівлю, так і організація в грудні 1927 р. кампанії щодо "оздоровлення шкірсировинного ринку", про що мова йшла вище. До того ж додалася криза хлібозаготівель. За п'ять останніх місяців 1927 р., під час проведення державної хлібозаготівельної кампанії збіжжя було заготовлено на 25% менше, ніж за той же термін минулого року. І хоча дійсними причинами даного явища називалися нестача промислових товарів та сільськогосподарських машин, особи, які відмовлялися продавати хліб за цінами, встановленими державою, стали притягуватися до кримінальної відповідальності за фактами спекуляції і створення ажіотажу на ринку [26].

Дане порушення дало і найбільшу кількість арештів: заарештовано було 402 особи, 66,8% притягнуте слідством по даному забарвленню. Такий високий відсоток арештів за злочини, що не були визнані як особливо небезпечні для держави, свідчить про значущість боротьби з даним порушенням, яке надавалося йому кримінальною політикою держави саме в цей час.

У 1928 р. ситуація повторилася: серед нових справ найбільше припадало на спекуляцію та створення ажіотажу на ринку – 2073 справи. Частка даного порушення складала 12,5% в структурі всіх справ ДПУ, 27,7% справ – за економічними злочинами, що майже співпадало з економічними показниками за IV квартал 1927 року [27]. Як і в 1927 р. коментар до статистичного звіту пояснює це виключно кампаніями, що були організовані державою, перш за все, хлібозаготівельною кампанією.

Таким чином, з перших днів радянської влади спекуляція розглядалася як один з найнебезпечніших злочинів, до боротьби з яким залучалися не лише органи міліції, а й надзвичайні комісії. В період непу у зв'язку з новими умовами господарювання, дозволом на приватну торгівлю дещо змінилося визначення "спекуляції" як кримінального злочину. Проте політика держави щодо регулювання ринку, зміна підходів у ставленні до приватного капіталу і спроба підпорядкувати його державним інститутам, не лише посилила кримінальну відповідальність за дані порушення та розширила права органів державної безпеки щодо протидії ним, а й фак-

тично призвела до росту злочинності із забарвленням "спекуляція", адже поняття "спекуляція" наповнювалося не стільки кримінальним, скільки політичним змістом.

Література

1. Шаповал Ю.І. Людина і система: Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. – К., 1994; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 р.р. – Т.1. – К., 1994; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997; Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 1999; Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К., 2002.
2. Юридична енциклопедія. – Т. 5. – К., 2003. – С. 572.
3. Малицький А. Чека и ГПУ. – Харьков, 1923. – С. 43.
4. Пионковский А.А. Советское уголовное право. – Т. 2: Особенная часть. – М.; Л., 1928. – С. 92; СУ РСФСР. – 1921. – №55.
5. Статистика Донбасса. Ежемесячный бюллетень Донецкого губернского статистического бюро в г.Бахмуте. – 1923. – №3(12).
6. Герцензон А.А. Уголовное право и социология. – М., 1970. – С. 268–269.
7. Малицький А. Чека и ГПУ. – С. 39.
8. ЦДАВО України, ф. 2, оп.1, спр. 460, арк. 98.
9. Там само, ф. 337, оп.1, спр. 745, арк. 55.
10. Кондурашкин И.С. Частный капитал перед советским судом. Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918–1926 гг. – М.; Л., 1927. – С.39.
11. Державний архів Донецької області (далі: ДАДО), ф. 1145, оп. 1, спр. 198, арк. 2843; Отчет Донецкого губернского экономического совещания УЭСУ и СТО. – Славянск, 1923. – С. 376.
12. Державний архів Служби безпеки України (далі: ДА СБУ), ф.КДВ, спр. 193, арк. 81.
13. История советской разведки. Сб.документов. – М., 1960. – Вып. 2. – С. 182–183.
14. Білас І. Репресивно-каральна система... – С. 89.
15. Борьба с преступностью в Украинской ССР. – Т. 2. – К., 1967. – С. 259.
16. ЦДАВО України, ф. Р-34, оп. 10, спр. 719, арк. 119 зв.
17. Там само, ф. Р-30, оп. 1, спр. 6105, арк. 372–373.
18. ДАДО, ф. Р-1171, оп. 1, спр. 5, арк. 131.
19. Трифонов И. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы напа (1921–1937). – М., 1960. – С.138.
20. Цит. за: Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький... – С.115.
21. Там само. – С.114.
22. Уголовный Кодекс Украинской ССР. Ст. 127 // Уголовное законодательство СССР и союзных республик. Сб. Основные законодательные акты / Под ред. проф. Д.С.Карева. – М., 1957. – С. 110.
23. Колесников Л. Лицо классового врага. – М.; Л., 1928. – С. 32.

24. Блат И. ГПУ на хозяйственном фронте // Пролетарий. – 1927. – 18 декабря (№289 (1304)).

25. ДА СБУ, ф. 42, спр. 1, арк. 1, 17, 19, 64.

26. Пролетарий. – 18 декабря 1927 р.

27. ДА СБУ, ф. 42, спр. 3, арк. 3, 4, 7.

С.М.Крапив'янський, В.В.Мартиненко

Подвиг крізь роки: генерал-лейтенанту танкових військ І.П.Корчагіну присвячується

Наближається знаменна дата в історії Ніжина – 65-річчя визволення міста від німецько-фашистських загарбників. З нашим містом пов'язана доля багатьох людей, які наближали Велику Перемогу над ворогом. Одним із таких був Іван Петрович Корчагін, якому нещодавно виповнилося 110 років від дня народження, – особистість неординарна, обдарована, людина трагічної долі. Наші земляки шанують пам'ять героя, одна з вулиць Ніжина названа на його честь.

Сам Іван Петрович Корчагін народився в селі Бильцино (за іншими відомостями – на станції Чулково), нині Гороховецького району Володимирської області 24 серпня 1898 року. Початкову освіту здобув у гімназії, закінчивши в 1914 р. шість класів. У 1915 р. вступив на службу в армію і був зарахований до 62-го Нижегородського полку. Під час Першої світової війни І.П.Корчагін воював на Південно-західному фронті. За успіхи в боях був нагороджений двома Георгіївськими хрестами і направлений на навчання до 5-ої Московської школи прапорщиків. Після її закінчення відбув на фронт, був призначений командиром взводу, потім роти. У лютому 1917 р. був поранений. У серпні 1918 р. І.П.Корчагін добровільно вступив до лав Червоної Армії. Учасник громадянської війни з травня 1919 р. Служив у військах внутрішньої охорони РРФСР, керував дільничною транспортною комісією, командував батальйоном 501-го залізничного полку. Боровся проти армії А.І.Денікіна. Пізніше був призначений помічником начальника штабу 101-ої стрілецької бригади, брав участь у придушенні селянських повстань у Володимирському повіті. У серпні 1922 р. був направлений до Середньої Азії командиром полку, воював з басмачами.

У 1927 р. І.П.Корчагін, успішно закінчивши Вищі командні курси "Выстрел", отримав посаду командира полку 1-ої гірськострілецької дивізії.

У листопаді 1930 р. Іван Петрович – начальник штабу 56-ої стрілецької дивізії. У 1932 р. став членом ВКП (б). З грудня 1936 р. І.П.Корчагін пов'язував свою службу з моторизованими військами. Він став командиром 31-ої механізованої бригади 7-го мехкорпусу. Був заарештований у серпні 1937 р. Звільнений із застінків НКВС в лютому 1940 р. і поновлений у кадрах Червоної Армії. У червні 1940 р. призначений на посаду начальника Лепельського стрілецького мінометного училища. 1 березня 1941 р. І.П.Корчагін отримав під своє командування 17-у танкову дивізію (дислокувалася в районі м.Борзі), що входила до складу 5-го мехкорпусу (Забайкальський військовий округ). Наприкінці травня 1941 р. мехкорпус був перекинутий до Орловського Особливого військового округу, а за декілька днів до початку війни – до Київського Особливого округу.

З 26 червня 1941 р. дивізія полковника І.П.Корчагіна разом з частинами 5-го мехкорпусу передислокувалася зі станції Шепетівка (Південно-західний фронт) у район м.Вітебська (Західний фронт). На шляху проходження дивізія неодноразово піддавалася ударам ворожої авіації. На початку липня 1941 р. 17-а танкова дивізія 5-го механізованого корпусу увійшла до складу 16-ої, а потім 20-ої армії Західного фронту. 4 липня 1941 р. під натиском переважаючих сил противника вимушена була відступити.

Командувачу 20-ої армії генерал-лейтенанту П.О.Курочкіну було поставлено завдання знищити фашистське угруповання, що наступало з району Лепеля. Головна роль у його виконанні відводилася 5-му і 7-му механізованим корпусам [1].

Вранці 6 липня війська 20-ої армії завдали контрудару в напрямку на Сенно, Лепель. Почалася одна з найбільших на початковому етапі війни танкова битва, в якій з обох сторін взяло участь понад 1500 танків.

Корчагінське з'єднання брало участь у контрударі 5-го мехкорпусу по наступаючому 47-му механізованому корпусу вермахту зі сторони Орші в напрямі на Лепель з метою його захоплення і утримування до підходу основних сил.

17-а танкова дивізія прорвала оборону противника й успішно просунулася вперед на глибину 14–16 км. "Найбільший успіх мала 17-а танкова дивізія", – зазначає у своїй статті генерал-полковник В.Бутков [2]. 7 липня 1941 р. І.П.Корчагін поновив наступ, проте сусідня 13-а танкова дивізія не змогла просунути вперед і припинила наступ. Вранці 8 липня 17-а танкова дивізія, не зважаючи на відчайдушний супротив ворожої авіації, продовжувала наступати. З'єднання вело зустрічний бій з 18-ою танковою дивізією противника. Увечері 17-а танкова дивізія вермахту завдала

удару на фланзі корчагінцям і всьому корпусу. Протягом трьох годин у районі Дубняків, ст.Грязіно, Мала Беліца точилися запеклі танкові бої. Про це красномовно свідчить захоплений згодом наказ командира 18-ої німецької танкової дивізії Нерінга. У ньому говорилося: "Втрати спорядженням, зброєю і машинами надзвичайно великі... Це становище є нестерпним, інакше ми наперемагаємося до власної загибелі" [3].

Німці до закінчення дня відрізали головні сили полковника І.П.Корчагіна від тилових ешелонів з паливом і боєприпасами. Багато підрозділів мехкорпусу опинилися в оточенні в районі Будно і Рясно і самотійно пробивалися до своїх.

Протягом дня І.П.Корчагін двічі намагався деблокувати свій 17-й мотострілковий полк, оточений у районі Цотово. Спроби надати йому допомогу шляхом нанесення ударів силами танкових полків виявилися безрезультатними. Згідно із записами журналу бойових дій 5-го мехкорпусу, в результаті бою 8–10 липня 1941 р. у районі Толпіно і Цотово втрати 17-ої танкової дивізії склали 44 танки [4]. Ворог здійснивав до 15 атак за добу. В ніч на 10 липня 17-й мотострілковий полк 17-ої танкової дивізії вийшов з оточення. Він став першим у Великій Вітчизняній війні підрозділом, нагородженим орденом Леніна [5]. 10–11 липня залишки мехкорпусу вийшли з бою за Лепель і зосередилися в районі Орехи, Хлусово, Осиповки.

Недоліки в організації наступу, а також панування німецької авіації в повітрі призвели до того, що, не дивлячись на перевагу в людях і техніці, радянські війська, зокрема і 17-а танкова дивізія І.П.Корчагіна, зіткнувшись з контрнаступом німецьких танкових дивізій, не змогли виконати поставлені завдання і відступили. Після втрати більшої частини танків 17-а танкова дивізія І.П.Корчагіна була виведена в резерв у район Орші.

12 липня 1941 р. перед І.П.Корчагіним було поставлено завдання наступати у напрямі Островно для підтримки радянських військ при взятті Вітебська. 15–16 липня з'єднання І.П.Корчагіна у складі 5-го мехкорпусу брало участь у контрударі 20-ої армії по німецькій 18-ій танковій дивізії в районі Гусіно, Красного. Його мета не була досягнута. Супротивник, що переправився через р.Дніпро, продовжував розвивати наступ на Смоленськ. Всі частини радянських 5-го і 7-го мехкорпусів під натиском піхотних, танкових і моторизованих дивізій вермахту відходили на схід по шосе Мінськ–Москва.

18 липня 1941 р. 5-й мехкорпус вступив у бій з німецькою 8-ою танковою дивізією на південному березі Дніпра.

27 липня 1941 року, описуючи в доповіді маршалові С.К.Тимошенко стан своєї армії, командувач 20-ої армії П.О.Курочкін указує і на 17-ту танкову дивізію, в якій залишилося на ходу 29 танків [6].

Незабаром 20-а Армія, у тому числі і 5-й мехкорпус (13-а і 17-а танкові дивізії), потрапила у величезний "казан" – від Орші до Смоленська. На початку серпня 5-й мехкорпус йде на прорив у районі Ратчіно і Соловйово. Проте шляхи виходу з оточення були відрізані противником. Полковник І.П.Корчагін зіграв одну з ключових ролей у прориві оточення.

У "Журналі бойових дій 5-го механізованого корпусу 03.08.1941 р." заступник командира 5-го мехкорпусу генерал-майор Є.П.Журавльов записав: "...частина особового складу у районі лісу південніше Дуброва зустріла запеклий опір противника, розбилася на окремі загони і під командуванням досвідчених командирів загони виходили з оточення, рухаючись на південь. Так під керівництвом (далі вказуються прізвища командирів – від автора) і командира 17-ої танкової дивізії полковника Корчагіна загони в 120-150 чоловік розгромили і знищили групу противника і з боєм переправилися вплав через р.Дніпро у районі Вільшанки і південніше... вишли з оточення в район Новосела" [7]. Після виходу з оточення 5-й мехкорпус був розформований.

Як бачимо, дивізія в липні – на початку серпня вела важкі оборонні бої в закутті Дніпра, чинила запеклий опір 2-й танковій групі Г.Гудеріана. У цих боях з'єднання І.П.Корчагіна часто переходило в контрнаступ. Діючи на Смоленському напрямі, дивізія потрапила в оточення, але І.П.Корчагін разом з іншими командирами уміло організував бій і вивів війська з ворожого кільця.

У некрасовських лісах під Гжатськом (Смоленська область) полковник І.П.Корчагін у серпні 1941 р. сформував із залишків своєї 17-ої танкової дивізії і 126-го танкового полку 126-у окрему танкову бригаду [8]. На посаді командира танкової бригади Іван Петрович перебував з 17 серпня по 25 грудня 1941 р. Згодом вона була перекинута на Калінінський фронт у район озера Пено, а 16 вересня 1941 р. прибула в район с.Мости. В останні дні вересня бригада І.П.Корчагіна вела бої за с.Ореховня. Пізніше направлялася на Західний фронт. Вивантажилася на станції Дорогобуж. Під час німецького наступу потрапила в оточення в районі Вязьми, як і всі шість армій фронту загинула. Тільки через місяць частина бійців на чолі з І.П.Корчагіним прорвалася з оточення в районі оборонних рубежів під Наро-Фомінськом.

25 грудня 1941 р. І.П.Корчагін стає начальником 7-го (Аеросанного) управління РСЧА. Він сформував і направив на фронт 55 окремих аеро-

санних батальйонів. Неодноразово писав рапорти з проханням направити його в діючу армію. З травня 1942 р. І.П.Корчагіну було присвоєно військове звання генерал-майора танкових військ.

28 червня 1942 р. він став заступником генерала Я.Н.Федоренка, який координував дії танкової групи Брянського фронту.

Незабаром І.П.Корчагін отримав під своє командування 17-й (02.07.42–20.07.42), а потім 18-ий, (26.07.42–10.09.42) танковий корпус (Воронезький фронт). У складі 60-ої армії вони виконували завдання з оточення і знищення Воронезького угруповання противника.

В період боїв з 1 по 20 серпня 18-й танковий корпус завдав ворогу значних втрат: знищено 23 танки, до полку піхоти, 8 польових знарядь, 6 самохідних гармат; втрати при цьому: згоріло – 59 танків, підбито – 48. Втрати в особовому складі: убито бійців і командирів – 134, поранено – 299, пропало без вісті – 247 [9]. Не дивлячись на такі результати, одна з цілей наступу 18-го танкового корпусу була досягнута. Генерал-лейтенант К.С.Москаленко пізніше згадував: "Це були невеликі за масштабами наступальні операції. Успіх вони мали незначний. Проте загальний оперативний результат виявився вельми позитивним: супротивник був змушений повністю зберігати своє угруповання в районі Воронежа... позбувся можливості перекидати війська звідси під Сталінград і на Кавказ [10].

У вересні 1942 р. починається новий важливий етап у житті І.П.Корчагіна. В особистій бесіді з Й.Сталіним йому було доручено формування 2-го механізованого корпусу. З 8 вересня 1942 року почалося створення з'єднання у Підмосков'ї. Вже 29 вересня 1942 року генерал І.П.Корчагін підписав наказ про готовність мехкорпусу до бойових дій. На відміну від подібних корпусів, що формувалися одночасно з ним (1-й і 3-й), він створювався не на базі яких-небудь раніше існуючих з'єднань, а з окремих частин.

З того часу і до кінця Великої Вітчизняної війни його беззмінним командиром був генерал І.П.Корчагін.

Корпус був направлений в 43-ю армію до складу Калінінського фронту, майже відразу перейшовши в підпорядкування 3-ої Ударної. Він мав повну штатну чисельність 13 620 бійців і командирів. У ньому нараховувалося 215 танків, зокрема 112 Т-34. Корпус зробив 400-кілометровий марш у важкопрохідній місцевості і витратив значну частину моторесурсів. 24 листопада зосередився в 15 кілометрах на південний схід від Великих Лук. Механізований корпус складав резерв 3-ої ударної армії.

Головне завдання армії полягало в тому, щоб прикувати до себе на тривалий час сили противника і не дати йому можливості перекинути їх

до Сталінграду. 2-й механізований корпус повинен був "відбивати удари супротивника з району Великих Лук, а у разі потреби – виконати роль "пожежної команди" або входити в чистий прорив" [11].

Великолукська операція розпочалася 24 листопада 1942 р. 28 листопада І.П.Корчагін отримав наказ наступати на Новосокольники, важливий залізничний вузол. Цього ж дня 18-а мехбригада, зі складу 2-го мехкорпусу, прорвала німецьку оборону. Решта сил корпусу залишалася в резерві. 3 грудня почали наступ інші частини корпусу. Після запеклих боїв мехкорпус підійшов упритул до Новосокольників. Проте німці підтягли значні сили і застосували авіацію. Бригади, відбиваючи численні атаки супротивника, поволі відходили. Так, на ділянці фронту від Бутіно до станції Чорнозем гітлерівці кинули в наступ до 90 танків. Фашисти прагнули деблокувати свій гарнізон у Великих Луках. Подальше просування супротивника на цій ділянці загальмувалося завдяки 381-ій стрілецькій дивізії РСЧА і 47-ій бригаді корпусу.

І.П.Корчагін направив свою 43-ю бригаду мехкорпусу в наступ проти оточеного німецького гарнізону Великих Лук. 16 січня під ударами 3-ої Ударної армії опорний пункт впав. Протівники на основному фронті перейшли до позиційної оборони. Бої тривали до квітня 1943 р.

У першій для мехкорпусу наступальній операції з 24.11.1942 по 30.04.1943 рр. бійці корпусу під командуванням І.П.Корчагіна швидко прорвали оборону німців, а потім ще раз успішно виконали наказ командування, відбивши численні атаки німецьких танкових частин, що проривалися на допомогу оточеного гарнізону Великих Лук. Було знищено 5 тисяч гітлерівців, підбито 51 танк, 224 гармати і міномети, зруйновано 70 дзотів і бліндажів, збито 21 літак, захоплено 16 різних складів. Важкі бої в наступі, виснажливі сутички в обороні ослабили сили мехкорпусу. Втрати з'єднання склали близько половини особового складу [12].

18 січня 1943 р. за вміле керівництво з'єднанням І.П.Корчагіну було присвоєно звання генерал-лейтенанта танкових військ.

У квітні корпус був виведений з боїв. У липні 1943 р. перекинутий у смугу Західного фронту і підпорядковувався 3-ій гвардійській танковій армії генерала П.С.Рибалко. З 14 липня армія була передана Брянському фронту, а згодом Центральному. Впродовж 25 днів корпус вів запеклі бої під Орлом, пройшовши 500 кілометрів. Корпус зіграв вирішальну роль у розгромі мценського угруповання противника. Його дії вирішили результат важких боїв у районі Станового Колодязя, і нарешті, частини корпусу прорвали міцно укріплений рубіж німецької оборони під Кромами, внаслідок чого нависла загроза оточення фашистських військ, які стали відхо-

дити, а потім і зовсім залишили Орловський плацдарм. Було знищено більше тринадцяти тисяч німецько-фашистських загарбників.

Наказом Народного комісара оборони за №404 від 26 липня 1943 р. за зразкове виконання бойових завдань, стійкість, мужність, високу дисципліну і героїзм особового складу, виявлені в ході Орловської наступальної операції, 2-й механізований корпус реорганізовувався в 7-й гвардійський механізований корпус [13]. Дещо пізніше були перетворені в гвардійські 18-а, 34-а, 43-а бригади. Вони стали відповідно 24-ою, 25-ою і 26-ою гвардійськими мехбригадами, а 33-а танкова була перетворена в 57-му гвардійську танкову бригаду.

З 14 серпня 1943 року корчагінський мехкорпус увійшов до оперативного підпорядкування 2-ої танкової армії генерала С.І.Богданова Центрального фронту. Головний удар фронту мав скеровуватися на м.Севськ. 26 серпня почався наступ радянських військ. 65-а армія генерала П.І.Батова, що діяла на напрямі головного удару фронту, зустріла запеклий опір противника. Щоб наростити силу удару, вранці наступного дня в битву була введена танкова армія. 7-ий гвардійський мехкорпус просунувся в районі м.Севськ на 20-25 кілометрів, спільно з іншими стрілецькими і танковими з'єднаннями прорвав фронт і звільнив м.Севськ. За п'ять днів наступу було знищено понад сім тисяч солдатів і офіцерів противника, 77 танків і самохідних гармат, 114 гармат і мінометів, збито шість літаків [14]. Наказом Верховного Головнокомандуючого відзначалася мужність танкістів 26-ої бригади 7-го мехкорпусу, і вона удостоїлася присвоєння найменування "Севської". Незабаром частини мехкорпусу рушили на Хутір-Михайлівський, щоб перехопити фашистські війська, які відступали з м.Севська. Війська Центрального фронту вступили до Північної України.

У вересні 1943 р. 7-ий мехкорпус І.П.Корчагіна в складі 60-ї армії брав участь у звільненні Лівобережної України.

На честь отриманої перемоги за місто Ніжин 7-му гвардійському механізованому корпусу Наказом Верховного Головнокомандуючого №12 від 15.09.43 присвоєно найменування "Ніжинський", а також 24-ій і 25-ій гвардійським механізованим і 57-ій гвардійській танковій бригадам було присвоєно найменування "Ніжинських", 26-у гвардійську механізовану бригаду нагородили орденом Червоного Прапора.

21 вересня передові загони 24-ої гвардійської мехбригади В.К.Максимова вийшли до Дніпра в районі Окуніново, що на північ від Києва. Услід за нею вишли до річки і головні сили 7-го гвардійського мехкорпусу, які 25 вересня розпочали форсування. Наприкінці дня, після за-

пеклого бою, гвардійці захопили плацдарм і звільнили село Домантово і хутір Березова Поклажа (Чорнобильський район Київської області).

Фронтowa газета "На штурм ворога" писала: "Успішно форсувавши водний рубіж, гвардійці першими досягли, здавалося, недоступного плацдарму, закріпилися на ньому і забезпечили виконання всієї операції. Іван Петрович Корчагін упевнено керував військами, демонструючи при цьому зразок мужності і стійкості". За успішне керівництво військовими з'єднаннями і проявлені при цьому мужність і героїзм генерал-майорові І.П.Корчагіну 17 жовтня 1943 р. присвоєно звання Героя Радянського Союзу. За героїзм і відвагу, проявлені при форсуванні Дніпра і розширенні плацдарму, Указом Президії Верховної Ради СРСР 14 воїнам 7-го гвардійського мехкорпусу було присвоєно звання Героя Радянського Союзу [15].

Бої тривали до 12 жовтня. 7-й мехкорпус втратив на плацдармі близько тисячі чоловік. За розповідями ветеранів корпусу, дієвим залишився всього один танк.

З 27 жовтня 1943 р. мехкорпус був відведений на переформовування в села Ніжинського району Чернігівської області. 28 жовтня командувач 60-ї Армії І.Д.Черняхівський вручив корпусу гвардійський прапор.

9 лютого 1944 р. Й.Сталін запропонував Я.Н.Федоренку перекинути корпус І.П.Корчагіна до Тульського навчального табору танкістів. Корпус призначався для участі у Білоруській операції з розгрому німецької групи армій "Центр". Але потім Верховний Головнокомандуючий відмовився від цієї ідеї [16].

До вересня 1944 р. проходить доукомплектування і бойове злагодження гвардійців у таборах, було проведено десять великих навчань. Велику допомогу солдати і офіцери надавали у відновленні зруйнованого господарства району.

У цей час трудящі Кемеровської області зібрали з особистих заощаджень 285 мільйонів 120 тисяч рублів і звернулися до Й.Сталіна з проханням озброїти на ці кошти одну з найкращих танкових частин, присвоївши їй ім'я Кузбасу. Він зупинив свій вибір на з'єднанні І.П.Корчагіна. З серпня Й.Сталін підписав наказ про присвоєння корпусу найменування "Кузбаський". Віднині він іменувався "7-ий гвардійський Ніжинсько-Кузбаський механізований корпус".

28 серпня корпус залишив Ніжинщину. До 31 серпня частини були перекинуті під Мінськ. Через декілька днів прибули танки – подарунок кузбасівців.

Корпус готувався взяти участь у великому наступі Червоної Армії у Східній Пруссії. 24 жовтня, на другий день наступу наших військ, прийшов наказ Ставки: "виступити в район м.Каунас". За три доби корпус просунувся більше ніж на тисячу кілометрів і зосередився в районі м.Кібортай. Тут частини з'єднання увійшли до складу 3-го Білоруського фронту. Через два дні корчагінці вступили на територію Східної Пруссії.

Згодом, за розпорядженням Ставки, корпус був виведений зі складу 3-го Білоруського фронту й отримав наказ передислокуватися під Сандомир. Подолавши шлях через Каунас, Ліду, Барановичі, Сарни, Рівне, Броди, Львів, Перемишль, ешелони з технікою прибули на станцію Літвоня. Корпус надійшов у розпорядження командувача 1-м Українським фронтом. Маршал І.С.Конєв наказав І.П.Корчагіну передислокувати 7-й мехкорпус на Сандомирський плацдарм. 16 січня 1945 р. корпус виступив в район Ченстохова. За п'ять днів з'єднання пройшло 260 кілометрів. Корпусу було поставлено завдання частиною своїх сил знищити ворожу механізовану групу чисельністю до шести тисяч чоловік (радомське угруповання, що виходило на Ченстохов з оточення). У результаті операції під Радомско і Ченстоховом залишки ворожих дивізій були розбиті.

Наступ військ 1-го Українського фронту на берлінському стратегічному напрямі продовжився.

1 лютого почався марш-кидок до Одеру. Корпус, маючи 250 танків і САУ (самохідних артилерійських установок), зосередився північніше м.Бреслау. Завдання полягало в тому щоб переправитися на плацдарм, увійти в прорив і захопити автостраду Бреслау-Берлін, надалі наступати на м.Кант, де у взаємодії з 4-м танковим корпусом замкнути кільце навколо м.Бреслау. 8 лютого після п'ятигодинного бою мехбригади вийшли на автостраду і рушили у бік м.Бреслау. Ворог марно намагався вибити наші частини. Увечері м.Кант було захоплене. І.П.Корчагіну знадобилося для виконання наказу менше півтори доби. Німці продовжували спроби звільнити автостраду. 11 лютого 1945 р. гітлерівське командування перекинуло в район м.Канта 20-у танкову дивізію. Противник хотів оточити корпус і розгромити його частинами. Бригади мехкорпусу билися в оточенні. Всі атаки ворога були відбиті. Увечері 13 лютого бригади перейшли в наступ, продовжуючи просуватися назустріч армії генерала О.С.Жадова. Невичерпна витримка корчагінців і воля до перемоги вирішили результат цих боїв. Прикладом того, як діяли воїни корпусу, став подвиг лейтенанта Малюги Миколи Семеновича (12-й танковий полк). В бою за м.Кнігніц він знищив шість ворожих танків. 14 лютого о 10.30 кільце навколо Бреслау зімкнулося. 40-тисячний гарнізон міста-фортеці був оточений. Корпус

І.П.Корчагіна отримав наказ зайняти оборону. За успішно проведені бойові дії з оточення міста-фортеці Бреслау Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 квітня 1945 р. частини корпусу були нагороджені орденами.

За тиждень наступу в районі Бреслау корпус втратив понад півтори тисячі чоловік, 172 танки і САУ [17]. Але втрати противника були значно більшими.

До кінця лютого корпус отримав поповнення і нараховував 13 тисяч чоловік, 233 танки і САУ.

У наступній Верхньо-Сілезьській операції 7-му мехкорпусу маршал І.С.Конев відводив роль головної ударної сили. І.П.Корчагін повинен був замкнути зовнішній фронт оточення і знищити противника. 15 березня 1945 р. почався наступ. Генерал І.П.Корчагін вважав недоцільним відразу вводити у бій головні сили, щоб згодом мати можливість посилити удар. 18 березня кільце оточення зімкнулося. 19 березня супротивник почав активні дії на всіх ділянках, прагнучи прорватися з оточення. Операція з оточення і ліквідації оппелньського угруповання противника була напруженою і далася "великою кров'ю". У боях загинуло п'ятсот і поранено дві тисячі чоловік зі складу корпусу. У мотострілкових батальйонах залишилося по 80–100 чоловік у строю. Частини корпусу знищили дві тисячі, узяли в полон шість тисяч німецьких солдат і офіцерів, захопили великі трофеї, зокрема 16 військових прапорів.

22 березня 1945 р. 7-й мехкорпус завдав удару в напрямі Єгерндорфа. Але з кожною годиною сили корпусу вичерпувалися. Тільки за два перші дні наступу корпус втратив 550 чоловік, 27 танків і самохідних установок. У трьох бригадах залишилося 25 танків і 20 САУ. На полі бою було підбито німецькими фаустниками і артилерією втричі більше наших танків, ніж в Оппелньській операції. Загибло в півтора рази більше чоловік. Та все ж корпус своє завдання виконав. Досяг Єгерндорфа – кінцевого пункту наступу, а 24-а бригада з'єдналася з частинами 5-го мехкорпусу і замкнула кільце оточення навколо Леобшюц.

На початок квітня корпус І.П.Корчагіна був направлений на посилення 52-ої армії, яка у взаємодії з 2-ою армією Війська Польського і 1-м танковим корпусом повинна була наступати на Баутцен і Дрезден. У ніч на 16 квітня частини корпусу підійшли до переправ через р.Нейсе. За отриманими розвідданими про підготовку німецькими військами удару з району Герліц (герліцьке угруповання) після узяття Єнкендорфа з'єднання вийшло на оперативний простір і стало переслідувати противника. 18 квітня були зайняті Котіц, Вуршен, Ракель, Пуршвіц. Центром німецької оборони

став Баутцен. І.П.Корчагін, розуміючи, що залишити у себе в тилу такий великий гарнізон або блокувати його і чекати капітуляції не можна, наказав розпочати штурм міста силами корпусу. 20 квітня кільце навколо міста остаточно зімкнулося. З'єднання змушене було вести вуличні бої, а отже, нести великі втрати. Становище ускладнилося, оскільки стрілецькі частини відстали на 40–45 кілометрів. Корпус діяв у повній ізоляції від основних сил 52-ої армії.

Німці завдали удару нищівної сили, розраховуючи зайти в тил 1-му Українському фронту і зірвати наступ на Берлін. Маршал І.С.Конєв наказав частиною корпусу у взаємодії з 1-м польським танковим корпусом ударити по м.Дізе. Механізовану групу очолив заступник командира корпусу генерал-майор В.К.Максимов. У Баутцені ситуація складалася для корпусу несприятливо. Під тиском переважаючих сил противника бригади почали відходити. Підвіз боєприпасів і пального припинився. Частини корпусу не мали можливості надати взаємну підтримку. Не з'явився польський танковий корпус, зупинений німцями перед р.Шпрее. Назривала катастрофа. 23 квітня німецькі війська прорвалися до Баутцену (важливого вузлу шосейних доріг і залізниць), але І.С.Конєв наполягав на тому, щоб "місто не здавати і обороняти, використовуючи всі можливості". 24 квітня йшли кровопролитні бої в місті і на його околицях. Герлицьке угруповання нарощувало удар. Сподівання на допомогу польських танкістів остаточно розсіялися. У важкому становищі опинилася група В.К.Максимова у Вейсенберзі. О 20.40 23 квітня І.П.Корчагін надіслав йому шифровку з наказом пробиватися для з'єднання з основними силами 52-ої армії. 24 квітня загін генерала В.К.Максимова почав прорив на Енкендорф. На півдорозі до м.Дізе загін був оточений і, як написано у звіті штабу 7-го гвардійського механізованого корпусу, "велика частина особового складу, що самовіддано виконувала завдання в бою за з'єднання із стрілецькими частинами 52-ої армії, загинула, і лише 30% пробілися на Ніск і з'єдналися з нашою піхотою вранці 25.4.45 р" [18]. У боях за Вейсенберг корпус втратив 983 бійців, велику кількість танків, бронетранспортерів, гармат і мінометів, і в прямому розумінні "ліг кістьми" [19].

Небезпечним моментом стало зростання активності штурмової авіації противника. Проти корпусу І.П.Корчагіна діяли групи по 15–20 літаків Ю-87 і ФВ-190 з досвідченими екіпажами-протитанкістами під командуванням Ганса-Ульріха Руделя, одного з героїв III Рейху, який у своїй книзі напише: "Невелике зменшення натиску на наші позиції на захід від Герлиця пов'язане з нашими денними операціями, в ході яких ми змогли за-

вдавати росіянам значних втрат" (20,5% від загальних втрат корпусу – від автора) [20]. Заявки І.П.Корчагіна на прикриття корпусу винищувачами залишилися невіршеними.

У книзі "Радянські танкові війська" так говориться про дії 7-го гвардійського мехкорпусу в Берлінській операції: "Б'ючись в оточенні, наші солдати, сержанти і офіцери завдали противникові величезних втрат у живій силі і техніці і не допустили його виходу на комунікації головного ударного угруповання 1-го Українського фронту" [21].

Після двотижневих боїв у всіх частинах корпусу залишилося 700 чоловік. У кінці квітня 1945 р. прибули півтори тисячі чоловік поповнення, 15 САУ. 7 травня бригади мехкорпусу виступили у напрямі м.Праги. В середині дня ворог був вибитий з міст Діза, Енкендорфа, Уллерсдорфа. Корпус просувався місцями, де нещодавно вів бої. З'єднання розвивало наступ на м.Лобау. 8 травня було взяте з боєм м.Ціттау. У ніч на 9 травня корчагінці вишли на підступи до м.Чеська Липа і нав'язали бій гітлерівцям.

9 травня, у день Перемоги, корпус просувався на північ від Праги. Велика група фашистських військ рухалася до переправ через р.Ельба з метою переправитися на західний берег. Ударом корпусу вони були розсіяні. 10 травня бригади вийшли до р.Ельба і зайняли оборону. Під час Празької операції корпус пройшов 230 кілометрів. Було знищено до тисячі і взято у полон близько 25 тисяч ворожих солдат і офіцерів [22]. Наприкінці травня корпус передислокувався в м.Табір.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1945 року 7-й гвардійський Ніжинсько-Кузбаський механізований корпус за зразкове виконання завдань командування і мужність, виявлену в боях, був нагороджений орденом Суворова II ступеня.

7-й гвардійський механізований Ніжинсько-Кузбаський ордена Суворова II ступеня корпус під командуванням генерал-лейтенанта І.П.Корчагіна пройшов бойовий шлях від Великих Лук до Берліна і Праги у складі Калінінського, Західного, Брянського, Центрального, 3-го Білоруського, 1-го Українського фронтів. Брав участь у Великолукській, Орловській, Чернігово-Прип'ятській, Берлінській і Празькій наступальних операціях. Бригади корпусу звільнили від ворога 28 міст, 650 великих населених пунктів Калінінської (нині Тверської), Псковської, Орловської, Брянської, Чернігівської, Київської областей, завдавши противникові тяжких поразок. Корчагінці громили противника на території Польщі, Німеччини, Чехословаччини. Бойові гвардійські прапори корпусу і його частин увінчали ордени СРСР. 3 17 фашистських прапорів, захоплених у боях, 11 були кинуті, у

складі двохсот інших, до Мавзолею Леніна на Параді Перемоги у Москві 24 червня 1945 р. Одинадцять разів корпусу І.П.Корчагіна оголошувалася подяка Верховного Головнокомандувача. Високими нагородами відзначені тисячі бійців його з'єднання.

Генерал І.П.Корчагін під час війни був нагороджений двома орденами Леніна, п'ятьма орденами Червоного Прапора, орденами Кутузова І ступеня, Суворова ІІ ступеня, багатьма медаллями.

У 1947 р. Іван Петрович Корчагін закінчив Вищі академічні курси при Військовій академії Генштабу. В мирний час командував армією. Жив у Москві. Генерал-лейтенант танкових військ І.П.Корчагін помер 24 липня 1951 року. Похований у Москві на Новодівичому кладовищі.

Ім'я генерал-лейтенанта танкових військ Героя Радянського Союзу Корчагіна Івана Петровича назавжди вписано золотими літерами в літопис танкових військ Збройних Сил СРСР і в історію військового мистецтва.

Література

1. 126-я танковая бригада // www.rkka.ru/tank-vs-tank/ussr/tbr126/tbr126.html.
2. 2-й механизированный корпус // www.rkka.ru/tank-vs-tank/ussr/mk02/mk02.htm#bchs.
3. Баринов Д.М. Гвардейский Нежинский Кузбасский. – Кемерово, 1985. – С. 61.
4. Там само. – С. 194.
5. Там само. – С. 250.
6. Бирюков Н.И. Танки – фронту! // militera.lib.ru/db/birukov_ni2/index.html.
7. Боевое распоряжение командующего 20-й армией №1 на контрудар 5-го и 7-го механизированных корпусов в направлении Лепель (6 июля 1941 г.) // ww2doc.50megs.com/Issue33/Issue33_34.html.
8. Бутков В. Контрудар 5-го механизированного корпуса на лепельском направлении (6–11 июля 1941 года) // mechcorps.rkka.ru/files/biblio/magazin1.htm.
9. Быков А. Первый бой // www.sb.by/article.php?articleID=37186.
10. Дрогозов И. Железный кулак РККА Танковые и механизированные корпуса Красной Армии 1932–1941 гг. // commi.narod.ru/txt/kulak/index.htm.
11. Исаев А. В. Берлин 45-го // militera.lib.ru/h/isaev_av7/index.html.
12. Исаев А. В. Когда внезапности уже не было. История ВОВ, которую мы не знали // militera.lib.ru/h/isaev_av6/index.html.
13. Мартов В. Белорусские хроники 1941 год. Глава 3 // www.idiot.vitebsk.net/i40/mart41_3.htm.
14. Там само. Глава 3 // www.idiot.vitebsk.net/i40/mart41_3.htm.
15. Там само. Глава 2 // www.idiot.vitebsk.net/i40/mart41_2.htm#ancor1.
16. Москаленко К.С. На юго-западном направлении. 1941–1943 гг. – М.: Наука, 1973. – Кн.1. – С. 349.
17. Рудель Г.-У. Пилот "Штуки" // www.airforce.ru/staff/rudel/.
18. Советские танковые войска 1941–1945 // militera.lib.ru/h/sovtankv/index.html.
19. Там само // militera.lib.ru/h/sovtankv/index.html.

20. Центральный архив Министерства обороны РФ (далі – ЦАМО РФ), ф. 3437, оп. 1, спр. 147, арк. 20.
21. ЦАМО РФ, ф. 7, оп. 53845, спр. 5, арк. 67.
22. ЦАМО РФ, ф. 18 ТК., оп. 1. спр. 22, арк. 71–72.

Л.І.Коваленко

**Внесок архівістів у відбудову економіки
(Виявлення та використання документальних матеріалів архівів
Сумщини у народногосподарських цілях у 1943–1955 рр.)**

Документальні матеріали, що зберігаються в архівах України, є вагомою частиною духовної спадщини нашого народу, а також первинним джерелом інформації про ретроспективний розвиток суспільства. Збереження та введення до соціального обігу цих документів – це основні завдання архівних установ як на попередніх історичних етапах їхньої діяльності, так і в сучасності. Адже саме передача досвіду наступним поколінням є основою суспільного прогресу. Забезпечення збереження цього інформаційного зв'язку виявляється особливо важливим при необхідності відновлення виробничих сил та певних соціальних інститутів, зруйнованих війною або в результаті інших суспільно-політичних катаклізмів. І саме такий напрямок діяльності архівів Сумщини у 1943–1955 рр., як виявлення та використання архівних документів "у народногосподарських цілях", сприяв прискоренню відбудови економіки після звільнення від німецько-фашистських загарбників. Тому дослідження практичного напрямку використання документальних матеріалів архівів Сумської області є актуальним як для вивчення процесу відновлення зруйнованого в роки війни господарства регіону та УРСР в цілому, так і для розбудови економіки незалежної Української держави на сучасному етапі. Цей аспект діяльності є важливим також для формування цілісної картини історії розвитку архівної справи Сумщини, оскільки розкриває вагоме суспільне значення роботи архівістів.

Виявлення та використання документальних матеріалів у народногосподарських цілях на завершальному етапі війни та у повоєнне десятиліття вивчалось відомими дослідниками історії архівної справи в масштабах як СРСР, так і УРСР. Особливості організації використання архівних документів у роки Великої Вітчизняної війни на загальносоюзному рівні характеризує В.Максаков [1], а в Радянській Україні – О.Мітюков [2]. На взаємозв'язок між розпорядженнями влади, потребами зацікавлених господарських установ і відповідним спрямуванням роботи архівістів, а та-

кож на вагоме суспільно-економічне значення практичного виявлення документів у повоєнне десятиліття звертають увагу В.Вяліков (в масштабах СРСР) [3] і О.Мітюков (в УРСР) [4]. А от діяльність архівних установ саме Сумської області у 1943–1955 рр. щодо виявлення та використання документів у народногосподарських цілях ґрунтовно не досліджена. Стигла інформація щодо деяких результатів цієї роботи надається у публікаціях, присвячених розвитку архівної справи Сумщини [5].

Роботу по виявленню документальних матеріалів для використання в інтересах економічного розвитку архівні співробітники Сумщини за завданнями влади здійснювали і у передвоєнні роки, але не систематично: у 1932–1936 рр. [6, арк. 13] і у першій половині 1941 р. У березні 1941 р. керівник архівної галузі УРСР Шклярів на виконання рішень XVIII Всесоюзної партконференції та постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про розгортання місцевої промисловості видає розпорядження щодо початку виявлення архівних матеріалів про корисні копалини; праць розвідувально-дослідницьких комісій попередніх років; планів, проектів, мап, креслень тощо [7, арк. 14]. І архівісти Сумщини незабаром повідомляють про перші результати цієї роботи: Глухівський держархів – про виявлення документів щодо родовищ фосфоритів [8, арк. 18], а Сумоблдержархів – про наявність тематичних карток на архівні матеріали про торфорозробки, осушення заболочених луґів, укріплення ярів, будівництво водоймищ та під'їзних шляхів [9, арк. 20]. Але виявлення документів у практичних цілях було перервано початком Великої Вітчизняної війни.

Організація використання документів у період війни в цілому в УРСР і на Сумщині зокрема була складною з причин німецько-фашистської окупації території, евакуації (а потім реевакуації) частини архівних матеріалів. Велике значення для вдосконалення занять з використання матеріалів мало обговорення досвіду такої роботи на науковій раді Управління державними архівами (далі – УДА) НКВС СРСР у січні 1943 р. Наукова рада звернула увагу на необхідність постійного контакту з плануючими і господарськими органами для складання тематичних планів виявлення документів, а також на приведення до ладу картотек матеріалів техніко-економічного характеру, які були складені архівістами у 1930-х рр. Всесоюзна конференція істориків-архівістів (1943 р.) приділила значну увагу питанням використання документальних джерел. У резолюції конференції підкреслювалася вимога мобілізації сил і знань істориків-архівістів для покращення роботи архівів по виявленню і використанню матеріалів в інтересах розгрому німецько-фашистських загарбників та відбудови народного господарства у звільнених від ворога районах СРСР [10, с. 400]. У зв'язку з початком визволення території України від фашистських оку-

пантів евакогрупи держархівів УРСР у 1943 р. приступили до виявлення документів народногосподарського значення [11, с. 13].

Після звільнення території Сумської області від фашистських окупантів, перших заходів щодо відновлення роботи архівних установ та впорядкування документальних матеріалів постає завдання організувати виявлення та використання архівних матеріалів в інтересах відбудови економіки. Перші результати роботи архівістів Сумщини на цьому напрямку відомі нам з 1945 р.: у березні директор Роменського філіалу повідомляє керівників зацікавлених установ про виявлені матеріали: Роменської махорочної фабрики (геологічна побудова ґрунтів та журнали бурових свердловин); Роменського машинобудівного заводу (креслення, проекти обладнання, машин, деталей, специфікація тощо); Роменської взуттєвої фабрики (річна, квартальна та місячна калькуляція виробництва за 1933–1935 рр., промислово-фінансові плани та показники їхнього виконання за 1933 р.). Також філіалом були виявлені матеріали по проведенню водопроводу у м.Ромни, плани шкільних та лікарняних приміщень [12, арк. 2–6].

Після закінчення війни організації виявлення документів, що можуть бути використані у народногосподарських цілях, приділяється значна увага. У другій половині 1945–1949 рр. до архівних установ Сумщини надсилаються численні розпорядження влади, загальносоюзного та республіканського керівництва галузі щодо виявлення документів з метою відбудови та розвитку економіки. Адже для складання нових проектів, планів, креслень, розрахунків необхідно було витратити час, задіяти матеріальні та людські ресурси. Тому допомога архівів, які зберегли певну технічну документацію, була необхідна. У листопаді 1945 р. начальник відділу держархівів УНКВС у Сумській області М.Горбатенко направляє до директорів архівів Сумщини циркуляр Комітету у справах геології при РНК СРСР та Головного архівного управління (далі – ГАУ) НКВС СРСР (від 7 лютого 1945 р.), в якому пропонується завершити у 1945 р. виявлення та використання документальних матеріалів, що містять відомості про пошук, розвідку і експлуатацію родовищ корисних копалин [13, арк. 10–11]. У січні 1946 р. відповідно до вказівок ГАУ НКВС СРСР М.Горбатенко пропонує обласному держархіву та його філіалам скласти 5-річний (на 1946–1950 рр.) план заходів щодо виявлення та організації використання документальних матеріалів в інтересах відновлення та подальшого розвитку народного господарства області. У цьому плані пропонується передбачити перегляд архівних фондів і складання предметно-тематичних карток по промисловості, сільському та комунальному господарству, транспорту, корисним копалинам; а також виявлення документів відповідно до 5-річних планів обласних організацій; написання

предметно-тематичних оглядів, історичних довідок на основі документальних матеріалів для вивчення різними установами та організаціями попереднього досвіду роботи й окремих конкретних питань [14, арк. 1–2]. У березні 1946 р. М.Горбатенко повідомляє облдержархів та його філіали про розпорядження УДА НКВС УРСР щодо виявлення документів про родовища цементної сировини на території Сумської області [15, арк. 3], а у травні цього року керівник архівної галузі УРСР П.Гудзенко спрямовує архівні установи Сумщини на виявлення документів для відновлення і розвитку залізничного транспорту (плани і карти доріг, креслення й описи профілів доріг, проекти будівель, споруд, мостів) [16, арк. 19]. Також у 1946 р. архівним установам пропонується розпочати виявлення документів по природних ресурсах (геологічні звіти, гідрогеологічні висновки, геологічні та топографічні мапи тощо) – у зв'язку із заявою Держплану УРСР [17, арк. 30] і про землевпорядкування в колгоспах (за заявою Міністерства земельних справ УРСР) [18, с. 166]. У березні 1948 р. архівний відділ УМВС у Сумській області надсилає директорам Сумоблдержархіву та його філіалів вказівки щодо виконання січневої директиви ГАУ МВС СРСР "Про посилення темпів по виявленню та використанню документальних матеріалів для народного господарства". Архівний відділ пропонує зібрати заявки на 1948 р. від місцевих установ і організацій щодо необхідних матеріалів та забезпечити їх виконання, а також організувати роботу на цьому напрямку і за ініціативою самих архівних співробітників. Особливу увагу пропонується звертати на виявлення відомостей про корисні копалини, а також актуальних для відбудови господарства матеріалів, а інформування зацікавлених установ та організацій про виявлені документи здійснювати шляхом складання і надсилання довідок-орієнтировок, переліків, тематичних оглядів тощо [19, арк. 34 – зв. 34]. У грудні 1948 р. на виконання постанови ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР "Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставів і водоймищ для забезпечення високих і стійких врожаїв у степових і лісостепових районах Європейської частини СРСР" (1948 р.) [20, с. 12] архівний відділ УМВС у Сумській області спрямовує облдержархів та його філіали на виявлення документальних матеріалів по зрошенню та будівництву ставів і водоймищ. У 1949 р. згідно вказівок Архівного управління (далі – АУ) МВС УРСР архівним установам Сумщини пропонується розпочати виявлення документів щодо історії геологічних розвідок, а також експлуатації залізорудних та кам'яновугільних родовищ [21, арк. 1, 2, 4].

І на виконання владних розпоряджень у другій половині 1945–1948 рр. виявлення документів у народногосподарських цілях архівістами Сум-

щини здійснюється достатньо активно. У 1945 р. співробітниками Сумоблдержархіву з метою виявлення документів, що можуть бути використані для відбудови економіки, розроблено 48 фондів; виявлено 377 документів по промисловості, сільському та комунальному господарству, спорту; надіслано 15 листів установам і організаціям про наявні матеріали [22, арк. зв. 1]. У 1946 р. Сумським облдержархівом виявлено та передано підприємствам і установам (завод ім. Фрунзе, Тираспольський облвиконком та ін.) для використання 7 справ, а також надіслано 13 інформаційних листів зацікавленим організаціям [23, арк. зв. 1–2]. У 1947 р. співробітники Сумоблдержархіву виконували запити від заводу ім. Фрунзе, Буринського цукрового заводу, галантерейної фабрики, Міської публічної бібліотеки по виявленню проектів, планів, кошторисів для відбудови [24, арк. 26]. Але не завжди значна робота архівних працівників практичного виявлення документів була ефективною. Наприклад, частина виявлених працівниками Сумоблдержархіву у 1946–1947 рр. документів була повернена без використання за давністю матеріалів [25, арк. 35]. Аналогічний результат мала і робота Роменського філіалу у 1947 р. – його працівниками було проглянуто 25 ф. (6 515 од. зб.), складена 61 тематична картка, надіслано 4 інформаційні листи – але знайдені матеріали виявилися також застарілими і не потрібними для використання [26, арк. 3]. Протягом другої половини 1940-х рр. з метою виявлення на території Сумської області родовищ нерудних корисних копалин архівістами Сумщини було проглянуто 12 ф. (429 од. зб.), залізної руди – 12 ф. (1 149 од. зб.), кам'яного вугілля – 3 ф. (36 од. зб.), але документів, які могли б бути використані, так і не виявлено [27, арк. 41–43]. І все ж таки, незважаючи на певні невдачі, архівісти наполегливо здійснюють розробку документальних матеріалів у практичних цілях. У квітні 1947 р. директор Конотопського філіалу надсилає інформаційні листи до відповідних міськвиконкомів про виявлені документи щодо електрифікації міст Кролевець та Конотоп; до відділу Конотопського міського комунального господарства – кошторис будівництва і план двоповерхового будинку, а до Конотопського міськплану – проект типової цегляної лікарні та матеріали по будівництву театру [28, арк. 5–7]. Також у липні цього року цим філіалом знову надсилаються листи зацікавленим установам з повідомленнями про виявлення таких документів: креслення їдальні, кошторис на будівництво магазину та план одноповерхового будинку під магазин, кошториси і плани будівництва одноповерхових будинків [29, арк. 14–15]. У 1948 р. Сумським облдержархівом надіслано 6 інформаційних листів про документальні матеріали, які згодом були використані Кролевецьким райпланом (описання торф'яних болот), Дубов'язівським цукровим комбінатом (коштори-

си, плани, креслення сільськогосподарських та промислових будівель), Недригайлівським плодоконсервним заводом (креслення, проекти, кошториси капітального будівництва нафтосховища та відстійника Недригайлівського сушильного заводу) та Недригайлівським райвиконкомом (плани розташування колгоспних дворів та акти комісії про відведення земельних ділянок під будівництво сільрадам Недригайлівського району) [30, арк. 20–21]. Розробка фондів, які були передбачені планом використання документів у практичних цілях на 1946–1950 рр., Сумоблдержархівом вже була завершена у 1948 р. (всього переглянуто 369 ф. (5 974 од. зб.), складено 747 тематичних карток, надіслано 41 інформаційний лист). Документи, виявлені співробітниками Сумського обласного державного архіву у 1944–1948 рр., були використані як підприємствами та установами Сумської області (машинобудівний завод ім. Фрунзе, Сумська текстильна фабрика, Сумський пункт "Заготзерно", Дубов'язівський цукровий комбінат та ін.), так і інших областей УРСР (Чернігівський облплан) і навіть інших республік СРСР (Молдавбудпроект) [31, арк. 7–зв. 7]. За допомогою виявлених документів було прискорено темпи відбудовних робіт і заощаджено значні державні кошти, зокрема тільки Сумське обласне управління промбудматеріалів завдяки архівним матеріалам заощадило 12–15 тис. крб. (у старому обчисленні цін) [32, с. 8]. Знадобились архівні матеріали і при відбудові цегельних заводів, суконної фабрики, Червонозоряного рафінадного заводу та інших підприємств Сумщини [33, с. 2]. Як у Сумській області, так і в цілому в УРСР над використанням виявлених архівістами документів працювали представники планово-господарських, будівельних, геологічних та інших зацікавлених установ. Архівні матеріали допомогли скоротити строки відбудови об'єктів промисловості, транспорту, житлового фонду, сприяли проведенню геологорозвідувальних робіт, землевпорядкуванню тощо [34, с. 165].

У 1949–1950 рр. виявлення документів у практичних цілях продовжується, але темпи цієї роботи дещо уповільнюються. Протягом 1949 р. архівістами Сумщини виявлялись документи щодо будівництва ставів і водоймищ та залісенню пісків, ярів та торф'яних болот [35, арк. 40]: Сумоблдержархівом знайдено 10 документів щодо залісення пісків [36, арк. 6–7]. У 1950 р. співробітниками Роменського філіалу здійснювалась робота по виявленню документальних матеріалів про ґрунти, клімат, рослинність [37, арк. 32]. Розробка документальних матеріалів у практичних цілях продовжується і у 1951–1955 рр. У 1951 р. директор Роменського філіалу направляє до комунального відділу Роменського міськвиконкому довідку-орієнтировку про будівництво водопроводу у м.Ромни [38, арк. 8], а директора Лохвицького цукрового заводу повідомляє про наявність фотознімків

початку будівництва цього підприємства у 1928 р. [39, арк. 34]. У 1955 р. Сумоблдержархів проводив роботу по виявленню документальних матеріалів для використання в інтересах сільського господарства, а також, за власною ініціативою, – про будівництво мостів [40, арк. 6]. А працівниками Роменського філіалу у тому ж році виявляються документи про розвиток сільського господарства Роменщини у 1920-х рр. [41, арк. 24], осушення боліт і торфорозробки в колишньому Роменському окрузі [42, арк. 9].

Таким чином, необхідність відбудови зруйнованого в роки війни господарства зумовлює актуалізацію саме практичного напрямку використання архівних документів у 1943–1955 рр. Основні аспекти цього виду роботи обговорюються на наукових зібраннях істориків-архівістів, а численні розпорядження з метою спрямування архівних установ щодо виявлення документів за певними темами видаються владою та керівництвом архівної галузі. Особлива увага практичному виявленню документів приділяється у перші післявоєнні роки: архівним установам Сумщини пропонується спланувати цей вид роботи відповідно до планів відбудови господарства області, а першочерговим вбачається виявлення матеріалів про родовища різних видів корисних копалин, щодо відновлення та розвитку залізничного транспорту, а також в інтересах сільського господарства. Відповідно, і найбільш швидкими темпами ведеться виявлення документів у народногосподарських цілях саме у перші післявоєнні 1946–1948 роки. Завершення в основному відбудови економіки зумовлює у 1950–1955 рр. зменшення потреби у виявленні документів практичного змісту – це дещо уповільнює, але не призупиняє роботи архівів у цьому напрямку. В цілому у 1943–1955 рр. архівні працівники займались виявленням документів на виконання розпоряджень влади і керівництва галузі, запитів певних суб'єктів господарювання, а також і за ініціативи архіву, надсилаючи потім інформаційні листи про знайдені матеріали до зацікавлених установ і організацій. Виявлені архівістами Сумської області справи дали значний економічний ефект при відновленні машинобудівної, цукрової, текстильної й інших галузей промисловості Сумщини; налагодженні житлово-комунальної сфери міст Суми, Ромни, Конотоп, Кролевець; відбудові сільського господарства області тощо. Значна за обсягом робота, здійснена працівниками архівних установ Сумщини, мала не тільки економічне, а й суспільне значення. Адже у важкі повоєнні роки архівісти допомогли економією матеріальних і людських ресурсів, що сприяло більш швидкому завершенню відбудови господарства і покращенню життя людей. Такий напрямок роботи архівів Сумської області, як виявлення та використання документальних матеріалів у народногосподарських цілях, потребує подальшого дослідження як важлива

складова історії архівної справи і суспільно-економічного розвитку регіону в цілому.

Література

1. Максаков В.В. История и организация архивного дела в СССР (1917–1945). – М.: Наука, 1969. – 431 с.
2. Мітюков О.Г. Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Архіви України. – 1975. – №2. – С. 9–18.
3. Вяликов В.И. Архивное строительство в СССР (1946–1967 гг.). – М., 1972. – 109 с.
4. Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973 рр.). – К.: Наукова думка, 1975. – 272 с.
5. Бойко Т., Казанцева Г., Палеоха Л., Рассказ Н., Сахно А. Архівне будівництво на Сумщині (1918–1965 рр.) // Архіви України. – 1968. – №5. – С. 3–10; Притика Л. Архівне будівництво на Сумщині // Сільські горизонти. – 1998. – 26 грудня. – С. 2; Зубко О. Радянським архівам – 60 років // Ленінська правда. – 1978. – 21 травня. – С. 2.
6. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), р. 2445, оп. 5, спр. 28.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Максаков В.В. История и организация архивного дела в СССР (1917–1945). – М.: Наука, 1969.
11. Мітюков О.Г. Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Архіви України. – 1975. – №2. – С. 9–18.
12. ДАСО, р. 5802, оп. 2, спр. 31.
13. Там само.
14. ДАСО, р. 5802, оп. 2, спр. 48.
15. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 37.
16. ДАСО, р. 5802, оп. 2, спр. 48.
17. Там само.
18. Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973 рр.). – К.: Наукова думка, 1975.
19. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 64.
20. Вяликов В.И. Архивное строительство в СССР (1946–1967 гг.). – М., 1972.
21. ДАСО, р. 2448, оп. 4, спр. 6.
22. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 26.
23. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 42.
24. ДАСО, р. 2445, оп. 6, спр. 15.
25. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 64.
26. ДАСО, р. 5802, оп. 2, спр. 73.
27. ДАСО, р. 2448, оп. 4, спр. 19.
28. ДАСО, р. 4941, оп. 2, спр. 25.

29. Там само.
30. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 60.
31. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 67.
32. Бойко Т., Казанцева Г., Палеоха Л., Рассказ Н., Сахно А. Архівне будівництво на Сумщині (1918–1965 рр.) // Архіви України. – 1968. – №5. – С. 3–10.
33. Зубко О. Радянським архівам – 60 років // Ленінська правда. – 1978. – 21 травня. – С. 2.
34. Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973 рр.). – К.: Наукова думка, 1975.
35. ДАСО, р. 2445, оп. 6, спр. 21.
36. ДАСО, р. 2445, оп. 4, спр. 6.
37. ДАСО, р. 2445, оп. 6, спр. 30.
38. ДАСО, р. 5802, оп. 2, спр. 127.
39. Там само.
40. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 152.
41. ДАСО, р. 2445, оп. 6, спр. 56.
42. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 152.

Н.М.Жулканич

Джерельна база дослідження історії аграрних відносин в областях Українських Карпат (др. пол. XX ст.)

Будь-яка інформація, яка стосується минулого людства, може бути історичним джерелом. Джерельна база історії аграрних відносини областей Українських Карпат налічує величезний обсяг матеріалу. Тому в процесі наукового дослідження слід визначитися, яка саме інформація заслуговує на увагу, є найбільш достовірною, репрезентативною і містить концентровані, узагальнені відомості.

В процесі дослідження аграрних відносин слід використовувати різноманітні як опубліковані, так і неопубліковані джерела. Основні з них наступні: документи вищих органів законодавчої, виконавчої влади – матеріали з'їздів Комуністичної партії СРСР та УРСР, Рад СРСР, постанови Кабінету Міністрів України, Укази Президента України і т.ін.; статистичні збірники; періодична преса; мемуарна література; щоденники; епістолярна література.

Важливе значення у вивченні розвитку аграрної сфери належить неопублікованим архівним документам, що знаходяться у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів управління та влади України, Держав-

них архівів Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей.

Джерельна база еволюції аграрних відносин у регіональному зрізі в період другої половини ХХ століття практично не досліджена. Окремі дослідники [8; 12; 13; 14; 16; 21] опосередковано торкалися цих питань, характеризуючи трансформаційні процеси в сільськогосподарському виробництві держави в цілому.

Метою даної статті є аналіз джерельної бази історії аграрних відносин на теренах областей Українських Карпат.

В процесі дослідження аграрних відносин необхідно дотримуватися одного з основних підходів розгляду конкретно-історичних явищ і подій, сформульованих академіком В.А.Смолієм щодо використання найбільш типових архівних документів [12, с. 63]. Тож із величезної маси наявних матеріалів варто характеризувати, аналізувати не взагалі архівні матеріали, а найбільш типові з них.

У матеріалах Центрального державного архіву громадських об'єднань України документи стосовно розвитку сільського господарства містяться у фондах Центрального Комітету Комуністичної партії України (Ф.1), Міністерства сільського господарства Української РСР; у фондах Центрального державного архіву вищих органів управління і влади України – в документах Ради Міністрів Української РСР (Ф. Р-2), Міністерства сільського господарств (Ф. 27), Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР (Ф582), Міністерства освіти УРСР (Ф. 166), Міністерства охорони здоров'я УРСР (Ф.342), Головного управління газового господарства республіки (Ф. 4335).

Фонд Центрального Комітету Комуністичної партії України містить доповідні записки, листи, звіти та інші документи, що стосуються розвитку аграрної сфери досліджуваного періоду України в цілому, та в розрізі областей зокрема. До прикладу, опис 24 (II частина) включає інформацію про розвиток меліорації (спр. 6.137), електрифікації (6.302), матеріально-технічне забезпечення господарств (6.150), торговельне й побутове обслуговування сільського населення (6.229) та про здійснення планомірної перебудови сіл республіки (6.351). Окремі справи, які тривалий час зберігалися під грифами "для службового користування", "таємно", містили поряд з традиційними позитивними оцінками загального стану села і критичні акценти щодо тих чи інших аспектів розвитку карпатського села. В них ідеться про серйозні недоліки в сільськогосподарському виробництві, порушення у використанні коштів, виділених для сільського господарства, зокрема керівництвом зональної Гірсько-Карпатської сільськогосподарсь-

кої станції (спр. 528, 684, 695). Опис 25 (частина I), крім важливих відомостей з розвитку сільського господарства передгірних та гірських районів УРСР (спр. 1072), містить матеріали про впровадження досягнень науки і техніки в аграрне виробництво (спр. 1096), мобілізацію всіх, і міських у тому числі, трудових ресурсів – студентів, учнів, службовців – на збирання врожаю (спр.1080). Проблеми сільського будівництва ілюструє переписка обласних комітетів КП Закарпаття та Львівщини з ЦК КПУ (спр. 1572). Висвітлення питань кадрового забезпечення колгоспів та радгоспів регіону знаходимо в описі 25, частина II (спр. 1926, 1723). Відношення партійного і радянського керівництва щодо функціонування особистих підсобних господарств населення завжди було неоднозначним, а точніше діаметрально протилежним у різні роки. До прикладу, період з початку 80-х рр. минулого століття став періодом не лише лояльного ставлення, а сприяння розвитку особистих господарств населення, що знайшло відображення у відповідних документах (спр. 2086, 2094). Характерно, що в зазначених архівних джерелах знаходимо не лише плани, завдання, а й документи щодо виконання (або невиконання) запланованого, що дає можливість, в окремих випадках, порівняти наявний цифровий матеріал із статистичними даними (спр. 2426, 2556, 2572, 2573).

Документи ЦДАГО України розкривають також питання "роботи" партійних і радянських органів влади щодо заборони так званої "протизаконної діяльності залишків уніатського духовенства", яка в першу чергу стосувалася західних областей (ф. 1, оп. 25, спр. 369, 872, 1723).

У 80-х – на поч. 90-х рр. минулого століття в процесі розвитку сільськогосподарського виробництва неабияке значення надавалося впровадженню інтенсивних технологій, створенню висококомунікованих господарств та агрофірм на промисловій основі, що відображено у відповідних документах (ф. 1, оп. 32, спр.1764, 2392). Не обходило своєю увагою керівництво і питання соціального розвитку села (спр. 1653, 2323). В умовах зростання міграції сільської молоді, складної демографічної ситуації виникла потреба здійснення рішучих кроків щодо вирішення соціальних проблем села, проте належного результату досягнуто не було.

Певну кількість інформації стосовно аналізованих областей знаходимо й у фонді 27 – в документах Міністерства сільського господарства Української РСР. У них йдеться про електрифікацію колгоспів та радгоспів регіону (оп. 22, спр. 1483), працевлаштування та заробітну платню селян (спр. 3259, 3324).

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України документи, що стосуються аграрної, соціальної політики

КПРС на селі, містяться у фондах Ради Міністрів УРСР (Ф. Р-2), Міністерства сільського господарства УРСР (Ф. 27), Міністерства освіти (Ф. 166), Міністерства охорони здоров'я УРСР (Ф. 342), Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР (Ф. 582), Головного управління газового господарства (Ф. 4335).

Фонд Ради Міністрів УРСР (Ф. Р-2) містить здебільшого листування з обласними органами влади, доповідні записки та довідки останніх з питань розвитку аграрного виробництва на місцях, освітньої й культурної роботи на селі, побутового обслуговування населення. Якщо статистичні збірники з розвитку народного господарства УРСР фіксували переважно лише позитивні зрушення, то в архівних матеріалах знаходимо інформацію і про недоліки управління сільськогосподарським виробництвом (Ф. Р-2, оп. 14, спр. 1611, спр. 5968), невирішені проблеми діяльності мережі закладів побутового обслуговування (Ф. Р-2, оп. 13, спр. 8514), нецільове використання державних коштів, наданих відстаючим господарствам регіону (Ф. Р-2, оп. 19, спр. 3137), а також про форсоване і непродумане перетворення карпатських колгоспів у радгоспи (Ф. Р-2, оп. 13, спр. 8582).

Значний масив інформації з аналізованих питань зосереджено у фонді Міністерства сільського господарства УРСР (Ф. 27, оп. 22), зокрема в листуванні міністерства з вищими органами влади, у щорічних звітах діяльності суб'єктів господарювання, аналітичних довідках щодо наслідків спроб реформування аграрної сфери тощо. Матеріали фонду висвітлюють заходи з підготовки кадрів для сільського господарства (спр. 1045), якісний склад голів колгоспів та радгоспів, головних спеціалістів аграрних господарств Карпатського регіону (спр. 2783, 7322), здобутки і прорахунки у зміцненні економіки господарств гірських та передгірних районів Карпат (спр. 1483), розвиток у регіоні підсобних підприємств і промислів з метою задіяння наявної надлишкової робочої сили у виробничий процес (спр. 2317). Знаходимо також дані аналізу стану запровадження гарантованої оплати праці (спр. 695) та зростання грошових надходжень селян від участі у громадському виробництві в сільськогосподарських підприємствах областей Українських Карпат (спр. 2783).

Документи Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР (Ф. Р-582) містять відомості про кількісні та якісні показники функціонування колективних та державних сільськогосподарських підприємств, а також про чисельність працівників, розподіл їх за освітніми, віковими та національними особливостями. Це дозволяє у багатьох випадках співставити архівні матеріали із цифровими даними статистичних щорічників. Нами виявлені певні розбіжності у висвітленні цими джере-

лами завищених у результаті приписок показників зростання врожайності та продуктивності земель, обсягів виробництва сільгосппродукції за рахунок використання необлікованих земель та худоби.

Необхідно зазначити, що центральні архіви не містять достатньої інформації з розвитку сільського господарства карпатських областей, хоча за радянською практикою всі документи дублювалися і повинні були передаватися в центральні архіви. Навіть справи, у назву яких винесено питання з розвитку сільського господарства в цілому областей УРСР, не завжди містять інформацію стосовно аналізованого регіону. В названих архівах здебільшого наявні матеріали про Львівську область, щодо решти аналізованих областей інформацію можна вважати недостатньою.

Значний масив матеріалу з історії аграрних відносин Карпатського регіону містять фонди державних архівів Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської та Чернівецької областей. Ці матеріали зібрані у фондах обласних комітетів Комуністичної партії України, обласних виконавчих комітетів рад народних депутатів, обласних управлінь сільського господарства, відділів народної освіти та охорони здоров'я. Саме в них концентрується партійно-урядова та поточна документація обласних органів управління народним господарством, в тому числі аграрним сектором, ділове листування, головні відомості щодо проблем функціонування сільських територій.

Фонди комітетів комуністичної партії досліджуваних областей та управлінь сільського господарства містять цілий спектр відомостей з різних сфер соціально-економічного та культурного життя карпатського села. Вони стосуються не лише господарської діяльності колгоспів та радгоспів, а й забезпечення їх кваліфікованими кадрами, питань медичного та побутового обслуговування населення, будівництва та оснащення навчальних і культурних закладів, розвитку фізкультури і спорту.

В історичному аспекті важливими є численні узагальнюючі звіти про стан сільського господарства за той чи інший період, котрі склалися, як правило, наприкінці п'ятирічок або ж, навпаки, на початку тієї чи іншої реформи. Вони насичені багатою інформацією, яка однак потребує критичного, аналітично виваженого підходу та оцінки.

Для радянського періоду було характерним дублювання облікованих і партійних (обкомівських) матеріалів, зокрема постанов. Перші більш фактографічні, містять численні додатки, але і менш об'єктивні. Партійна документація містить більше негативних моментів з історії карпатського села та висвітлює дещо ширшу картину сільського укладу. Спі-

вставляючи обидва типи документів, які взаємодоповнюють один одного, можна з високою часткою ймовірності відтворити реальний стан речей.

Важливі документи знаходимо у фондах Виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих Карпатського регіону. В них міститься листування облвиконкомів з Міністерствами УРСР, райвиконкомом та іншими організаціями щодо функціонування соціальної сфери села: питань культури, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення населення, розвитку фізкультури та спорту. Аналіз цих архівних документів свідчить про те, що в радянський період історії владні органи регіону приділяли досить значну увагу розвитку соціально-культурної сфери села (проте забезпечувався цей розвиток здебільшого коштом колгоспів), чого не спостерігалося в період перебудови та в роки незалежності України. Незважаючи на те, що соціальна сфера завжди фінансувалась за залишковим принципом (першочергово – виробнича сфера), все ж за роки радянської влади в карпатському селі було введено в дію значну кількість закладів освіти, культури, охорони здоров'я.

В документах обласних управлінь статистики міститься значний цифровий матеріал: річні звіти про розвиток сільського господарства за різний період, про чисельність та фонд заробітної плати колгоспників та робітників радгоспів.

У фондах обласних управлінь сільського господарства і управлінь будівництва знаходимо дані про темпи житлового будівництва в областях, документи щодо індивідуальної забудови та затрат на неї. В матеріалах засвідчено, що значна частина житлового фонду, введеного в дію на селі впродовж досліджуваного періоду, була збудована за власні кошти селян.

Матеріали і документи, що стосуються розвитку сільського господарства в період незалежності України до цього часу розрізнено зберігаються в обласних управліннях сільського господарства та продовольства і частково в інших управлінських і державних організаціях, що значно обмежує доступ до них.

Слід зауважити, що найбільшу складність для дослідника становитиме опрацювання матеріалів Чернівецького обласного архіву. Архів розміщується у непристосованому аварійному неоплуканому приміщенні (колишнього костюлу). За таких умов має місце нестача кадрів. Одна співробітниця архіву, що готує до видачі справи, просто не в змозі підібрати усі замовлені дослідниками документи. Тому отримати належні 10 справ на день у цьому архіві проблематично. До того ж, документи архіву не систематизовані за галузями. У справах, в назвах яких зазначено ви-

світлення питань розвитку аграрних відносин, міститься інформація стосовно допризовної підготовки робітничої молоді чи репертуарів міських театрів, розширення автобусного парку міста й таке інше. Отже виявлення, підбір і опрацювання матеріалів з розвитку сільського господарства та функціонування сільських територій Чернівецької області потребує подвійних зусиль та часу.

Не завжди архівні документи містять об'єктивну інформацію, хоча вони є більш інформативними та достовірними, ніж матеріали преси чи мемуарні джерела. Архівні джерела з розвитку аграрної сфери регіону – це сотні важливих для історії документів, розпоряджень, постанов, директив, інструкцій, інформаційних матеріалів щодо проблем функціонування суб'єктів господарювання в карпатському селі, перебігу як позитивних, так і негативних методів формування нового укладу життя карпатського селянства, складностей у проведенні земельної й аграрної реформ у цілому.

В дослідженні аграрних відносин важливими є також опубліковані матеріали. Вагомим джерелом з історії розвитку аграрної сфери виступає різноманітний статистичний матеріал. Він відображає кількісну сторону масових суспільних явищ у нерозривному зв'язку з їх якісною стороною, досліджує кількісні вираження закономірностей економічного і суспільного розвитку в конкретних умовах місця і часу. З опублікованих матеріалів назвемо ювілейні та щорічні видання "Народное хозяйство СССР", "Народне господарство Української РСР" [18; 19] та статистичні щорічники аналізованих областей за відповідні роки, також галузеві статистичні збірники.

До галузевих статистичних збірників відносимо ті, що стосувалися сільського господарства республіки. До прикладу, "Сільське господарство Української РСР за десять років 1965–1975" [25]. Вони будувалися за тематичними рубриками, які не змінювалися впродовж тривалого часу. Це дозволяє прослідкувати зміни у кількості колгоспів та радгоспів, у розмірі сільськогосподарських угідь, технічному забезпеченні господарств, кількісному та якісному складі керівників і спеціалістів. Зрозуміло, що зазначені матеріали в радянський період ретельно відбиралися та редагувалися науковцями від влади. Їх достовірність далека від стовідсоткової через надто поширену в радянську добу практику приписок, свідомого завищення різних кількісних показників. До прикладу, як зазначає дослідник С.С.Падалка, "продуктивність праці у всьому світі розраховувалася як відношення чистої продукції до затрат живої праці, а в нас – за валовою продукцією" [21, с. 25]. Тому показник продуктивної праці в сільському господарстві був завищений принаймі втричі. Тож, у процесі дослідження

необхідно критично підходити до аналізу опублікованого цифрового матеріалу.

З проголошенням незалежності України було започатковано видання щорічника "Сільське господарство України", в ньому спираючись на традиційну методику, розкривалися регіональні аспекти розвитку аграрної сфери на рівні регіонів та областей. Окремо необхідно згадати збірники "Соціальна сфера села України: регіональний аспект" [27] та "Розвиток сільських територій України" [24]. Перший є науково-аналітичною розробкою, здійсненою колективом дослідників на матеріалах Держкомстату України, Міністерства аграрної політики, Української Аграрної академії наук та інших відомств. Три розділи видання містять дані з соціального розвитку села в цілому по країні та в регіонах у період з 1990 по 2000 рр. У розрізі областей наведено показники, що характеризують демографічну ситуацію, трудові ресурси села, матеріальний добробут, забезпеченість сільського населення об'єктами соціальної інфраструктури.

У 2006 р. Держкомстатом України видано наукову статистико-аналітичну розробку "Розвиток сільських територій України", яка містить значний обсяг інформації про основні результати соціального розвитку села в цілому по країні та регіонах за 1990–2005 рр. В ній розглянуто економічну діяльність сільськогосподарських підприємств і господарств населення, охорону та використання природних ресурсів, демографічна ситуація в сільській місцевості, зайнятість населення, кадрове забезпечення агропромислового комплексу, добробут селян, рівень їх заробітної плати, умови праці, стан соціальної інфраструктури тощо. Значний обсяг фактичного матеріалу знаходимо в обласних статистичних збірниках. Найповніше цифрові дані з розвитку сільського господарства представлені у збірниках "Основні показники розвитку народного господарства" та "Статистичних щорічниках" [17; 20; 28; 29; 30] карпатських областей за відповідні роки. Вони містять інформацію стосовно кількості сільського населення, державних і колективних сільськогосподарських підприємств, об'єктів виробничого та соціально-культурного призначення на селі, темпів розвитку рослинництва й тваринництва і таке ін.

Вони є цінними для систематизації й узагальнення фактичного матеріалу, зручні для користування, оскільки регулярно видавалися окремими збірниками, є доступними не тільки для фахівців, але й для широкого загалу, містять надзвичайно концентровану, цифрову інформацію про стан села.

Проте у статистичних збірниках, виданих до 1991 р., містилися лише ті дані, які могли проілюструвати правильність політики партії та переваги соціалістичного способу життя. З них випливає, що продуктивність праці селян постійно зростає, проте це насправді відбувалося пропорційно па-

дінню сільськогосподарського виробництва, що в довідниках воліли не відмічати. До того ж, у збірниках скорочувалися обсяги інформації та відбувався перехід від абсолютних показників до відносних.

Про це слід пам'ятати при користуванні даним типом джерел. До їх аналізу потрібно підходити критично і по-можливості перевіряти, співставляти із іншими (до прикладу архівними) джерелами та публікаціями в засобах масової інформації.

Важливим історичним джерелом є опубліковані офіційні партійні та державні документи. Серед них ті, що стосувалися розвитку аграрної сфери країни й республіки в цілому та регіону зокрема. До перших відносимо: "Решения партии и правительства по сельскому хозяйству (1965–1971 гг.)" [22], "Ленинская аграрная политика КПСС" [15], "Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам" [23], постанови Пленумів ЦК КПРС та ЦК КПУ, Ради Міністрів СРСР, Закони України та Укази Президента України, які стосуються досліджуваної теми. Серед останніх такі важливі документи як: Закони України "Про власність" (травень, 1991) [9], "Про селянське (фермерське) господарство" (грудень, 1991) [11], "Про колективне сільськогосподарське підприємство" (лютий, 1992) [10]; Укази Президента України "Про заходи щодо реформування аграрних відносин" (січень, 1995), "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям" (серпень, 1995), "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" (грудень, 1999) [32], в яких зазначено основні напрями здійснення аграрної політики України на сучасному етапі.

Серед збірників документів, що торкалися аграрних перетворень у регіоні у досліджуваній період: "Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979" [26], "Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР 1939–1989" [31], "Аграрна реформа на Львівщині. Документи і матеріали (1990–1994)" [7].

Необхідно зауважити, що документи для збірників радянського періоду проходили дуже ретельний відбір та навіть редагування, тому вони менш інформативні, ніж архівні матеріали.

Джерелами вважаємо також матеріали преси. В радянський період публікації на аграрну тему друкували журнали "Коммунист", "Комунист України", "Вопросы истории", "Политическое самообразование", "Экономика сельского хозяйства", "Вісник сільськогосподарської науки", "Економіка Радянської України". Матеріали з розвитку сільськогосподарського виробництва 60–80-х рр. знаходимо в газетах "Правда", "Известия", "Сельская жизнь", "Радянська Україна", "Правда України", "Колгоспне село" та значній кількості обласних і районних видань. У незалежній Україні органом вико-

навчої влади держави, в якому друкуються Закони України, Укази Президента України, постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України є "Урядовий кур'єр". Законодавчі акти та матеріали щодо розвитку аграрної сфери публікують газети "Голос України", "Дзеркало тижня", "Сільські вісті", "Селянська спілка", журнали "Відомості Верховної Ради України", "Віче", "Сільські обрії", "Український історичний журнал" та ін. Питання розвитку аграрного сектора і колективного господарювання в Карпатах висвітлювалися у матеріалах обласних періодичних видань, газетах "Закарпатська правда", "Закарпатська Україна", "Село і люди" (Івано-Франківська обл.), "Селянин" (Львівська обл.) та ін. Газетні публікації радянських часів мають, із зрозумілих причин, суб'єктивний характер. Це переважно мажорні репортажі про чергові перемоги трудівників ланів і ферм, словнені штампи, неприкритого прикрашування дійсності. Більш інформативними та достовірними є публікації періоду незалежності України, зокрема в "Українському історичному журналі", науково-практичному журналі "Регіональна економіка", міжнародному науково-виробничому журналі "Економіка АПК" та міжнародному науково-практичному журналі "Економіка та держава".

Отже, дослідження розвитку аграрних відносин потребує залучення не лише архівних матеріалів, документів суспільно-політичного характеру, а й статистичних даних. Всі вказані джерела відбивали лише загальну картину розвитку аграрної сфери, в них був практично відсутній так званий "людський чинник". Проте усі вони мають важливе значення для правильного трактування історичних змін, що відбулися в карпатському селі впродовж зазначеного періоду.

Вважається, що історики, які спеціалізуються на вивченні близьких історичних періодів, знаходяться в більш вигідних умовах, ніж ті, які вивчають віддалені історичні епохи, оскільки вони володіють більш повним і систематизованим фактичним матеріалом. Проте і в них виникає чимало об'єктивних труднощів з використанням історичних джерел. Залучаючи в процесі дослідження значний арсенал наявних архівних та статистичних матеріалів з історії нового та новітнього часу, не слід забувати, що вони не позбавлені ідеологічного навантаження. Здебільшого вони заполітизовані та заідеологізовані, адже є, так би мовити, пам'ятками минулого і несуть на собі відбиток часу та умов їх створення. Вірне трактування таких історичних джерел можливе лише за умови врахування тодішніх соціально-економічних відносин та політичної ситуації.

Для більшого успіху і повноти історичного дослідження доцільним є використання сукупності історичних джерел, які б взаємодоповнювали одне одного: статистичні дані, архівні матеріали, опубліковані збірники документів та періодика. По можливості дані з різних джерел варто співставляти. Комплексне використання широкого загалу зазначених матері-

алів дає можливість більш об'єктивно вивчити і проаналізувати засади розвитку аграрних відносин на теренах областей Українських Карпат.

Література

1. Центральний Державний архів громадських об'єднань України.
2. Центральний Державний архів вищих органів управління України.
3. Державний архів Закарпатської області.
4. Державний архів Івано-Франківської області.
5. Державний архів Львівської області.
6. Державний архів Чернівецької області.
7. Аграрна реформа на Львівщині. Документи і матеріали (1990–1994) / За ред. М.Гладія. – Львів: Каменяр, 1994. – 160 с.
8. Гончарук Н.Б. Реформування агропромислового комплексу України: досвід, проблеми. 1991–1996: Дис... к. істор. наук. – К., 1997.
9. Закон України "Про власність" // Голос України. – 1991. – 24 квітня.
10. Закон України "Про колективне сільськогосподарське підприємство" від 12.02.1992., №2114 – XII. – К.: Україна, 1992. – 36 с.
11. Закон України "Про селянське (фермерське) господарство". // Урядовий кур'єр. – 1993. – 29 липня.
12. Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин на Україні у другій половині ХХ століття (За ред. В.А.Смоля, Т.П.Трощко, О.П.Реєнта та ін.). – К., 2000. – 135 с.
13. Кривчик Г.Г. Соціальний розвиток українського села в 60–80-ті рр. ХХ ст. Дис... д-ра істор. наук. – Дніпропетровськ, 2002. – 414 с.
14. Левчук К.І. Аграрні відносини в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (історико-політичний аспект). Дис... к. істор. наук. – К., 1993.
15. Ленинская аграрная политика КПСС. – М.: Изд-во политической литературы, 1978. – 680 с.
16. Михайлюк В.П. Суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток українського села в 70-х на початку 90-х років: Дис... д-ра істор. наук. – К., 1993.
17. Народне господарство Закарпатської області. Статистичний збірник. – Ужгород, 1990. – 207 с.
18. Народне господарство УРСР в 1970 році. – К., 1971. – 564 с.; Народне господарство Української РСР у 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1972. – 547 с.; Народное хозяйство СССР в 1975 году. – М., 1976. – 593 с.
19. Народное хозяйство Украинской ССР. Стат. ежегодник. – К.: Техника, 1982. – 383 с.; Народне господарство Української РСР у 1984 р. Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1985. – 406 с.; Народне господарство Української РСР у 1990 році. Стат. щорічник. – Міністерство статистики УРСР. – К.: Техніка, 1991. – 496 с.
20. Основні показники розвитку народного господарства Івано-Франківської області за роки радянської влади. Статистичний збірник, присвячений 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. – Івано-Франківськ, 1977. – 127 с.
21. Падалка С.С. Аграрна політика в Україні: формування, шляхи

реалізації та соціально-економічні наслідки (друга половина 60-х – 80-ті роки ХХ ст.) // Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К., 2005. – 420 с.

22. Решения партии и правительства по сельскому хозяйству (1965–1971 гг.). – М.: Колос, 1971. – 751 с.

23. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т.4. – М., 1968.

24. Розвиток сільських територій України. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2006. – 740 с.

25. Сільське господарство Української РСР за десять років 1965–1975. Статистичний збірник. – К.: Статистика, 1975. – 153 с.

26. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1980. – 541 с.

27. Соціальна сфера села України: регіональний аспект / За ред. П.Т.Саблука, М.К.Орлатого. – К.: НДІ "Укראгропромпродуктивність", 2003. – 605 с.

28. Статистический бюллетень. Основные показатели выполнения Государственного плана экономического и социального развития Львовской области за 1980 год. – Львов. – 149 с.

29. Статистичний щорічник Львівської області за 1997 рік. – Львів, 1998. – 389 с.

30. Статистичний щорічник Чернівецької області за 1998 рік. – Чернівці, 1999. – 359 с.

31. Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР 1939–1989. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1989. – 445 с.

32. Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва" // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1997. – №6. – С. 33–34.; Указ Президента України "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям" // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1997. – №6. – С. 36–38.; Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо реформування аграрного сектора економіки" від 3 грудня 1999 р., №1529/99 // Урядовий кур'єр. – 1999. – 12 грудня.

**Правлячий клас "безкласового" радянського суспільства
в умовах суспільно-політичних трансформацій
1985–1991 рр.**

Серед розмаїття факторів впливу на політичний розвиток СРСР на всіх етапах його існування традиційно домінував суб'єктивний фактор. Це обумовлювало виключну роль політичної еліти в державі, хоча наявність елітарного прошарку в соціалістичному суспільстві офіційно заперечувалась, адже однією з основних ознак соціалізму вважалася безкласовість. Десятки років категорично заборонялося досліджувати механізми та реальну спрямованість дій радянських можновладців. Однак сучасні історики, політологи та соціологи сходяться в одному: панівний клас у Радянському Союзі існував, хоча й мав суттєві відмінності порівняно з елітарними прошарками Заходу. Термінологія, що описує осіб, які знаходяться на верхівці соціальної драбини і керують іншими, достатньо різноманітна: "еліта", "вищі державні функціонери", "чиновники", "політичний персонал", "політичний клас" тощо. Проте жоден із цих термінів не відповідає повною мірою ознакам правлячого класу, що виник у СРСР і відносно якого нині вже без застережень уживається термін "номенклатура".

Дослідження особливостей функціонування партійно-радянської номенклатури у період суспільно-політичних змін 1985–1991 рр. особливо актуальне, оскільки дозволяє зрозуміти, по-перше, реальну та суперечливу роль партійно-радянської номенклатури у процесі суспільно-політичних трансформацій 1985–1991 рр.; по-друге, відповісти на питання, чому значна частина компартійно-державної номенклатури УРСР стала "силою гальмування" перебудови в республіці; по-третє, чому на теренах пострадянської України продовжилося панування колишньої номенклатури.

Отже, актуальність дослідження цілком очевидна, оскільки розуміння тенденцій, притаманних розвитку партійно-радянської номенклатури протягом 1985–1991 рр., дозволить точніше та ретельніше проаналізувати та оцінити траєкторії й парадигми політичного розвитку України як у період перебудови, так і на сучасному етапі.

Оскільки в радянській історіографії тема номенклатури була заборонена, а зарубіжні вчені були обмежені у своїх наукових пошуках через брак архівних матеріалів, проблема еліти в радянському суспільстві практично не досліджувалася. Першим, хто підняв проблему правлячого

класу в СРСР, був М.Восленський, монографія якого є найбільш повним і ґрунтовним дослідженням із даного питання [5]. Саме він увів у науковий обіг термін "номенклатура" і переконливо довів, що радянське суспільство, всупереч офіційним документам, які проголошували безкласовість, відсутність експлуататорів і експлуатованих, всезагальну рівність тощо, було класовим і панівним класом у ньому стали саме управлінці [5, с. 21–23]. Для того щоб з'ясувати питання, чи була радянська номенклатура окремим класом у суспільстві, можна навести чотири ознаки класоутворення, що були визначені В.Леніним: по-перше, місце в історично обумовленій системі суспільного виробництва; по-друге, роль у суспільній організації праці; по-третє, засоби отримання і розміри частки суспільного прибутку, по-четверте, відношення до засобів виробництва (володіння або неволодіння). Перші три ознаки безпосередньо стосуються номенклатури, однак щодо четвертої виникає сумнів, адже засоби виробництва не перебували у приватній власності радянських управлінців. Проте цілком слушною є думка Г.Ашина, який стверджує, що в Радянському Союзі близькість до влади – це аналог і заміна юридичного права приватної власності [1, с. 42]. Таким чином, номенклатура, без сумніву, була класом, який, з одного боку, проголошував себе виразником інтересів пролетарів, а з іншого – відкривав для себе нові механізми для експлуатації цих самих пролетарів та панування над ними.

Виходячи з розуміння номенклатури як переліку найбільш важливих посад, кандидатури на які попередньо розглядаються, рекомендуються і затверджуються відповідним партійним комітетом (райкомом, міськкомом, обкомом партії тощо), а також робітників, які знаходяться на ключових посадах, стає цілком очевидним, що номенклатура – це управлінці, а управлінці, як уже було вище зазначено, були панівним класом у радянському соціумі.

У сучасній історичній науці стан вивчення проблеми формування та еволюції партійно-радянської номенклатури в УРСР є фрагментарним і недостатнім. Так, якщо питання становлення і розвитку державно-партійної номенклатури та процесів, що відбувалося у ній на світанку радянської епохи, знайшли своє відображення у наукових дослідженнях українських (М.Дорошко [8] та ін.) і російських (Т.Коржихіна [11], М.Левін [15] та ін.) істориків, то не менш важливі трансформаційні процеси та еволюційні явища в середині правлячого класу радянського суспільства, що відбувалися на завершальному етапі існування СРСР та УРСР, залишилися фактично поза увагою українських істориків.

Наочним прикладом ігнорування трансформацій, що відбувалися в партійно-радянській номенклатурі періоду перебудови, є стаття Т.П.Коржихіної та Ю.Ю.Фігатнера "Советская номенклатура: становление, механизмы действия", у якій авторами виділяються чотири етапи в історії СРСР 1917–1986 рр., яким притаманні якісно відмінні форми державної влади, що, відповідно, обумовлювало місце і становище номенклатури: перший, ленінський, який характеризується пошуковим характером у питанні державного ладу країни; другий, сталінський, – народження і закріплення номенклатури; третій, хрущовський, – короточасна демократизація та спроби встановити колегіальну форму номенклатурної влади, прагнення послабити воєнізований її характер, пошук шляху виходу країни з кризи управління народним господарством; четвертий, брежневський, – люмпенізація та повна деградація номенклатурного політичного режиму [11, с. 31–32]. Аналіз визначених етапів достатньо глибокий і підтверджує вказані характеристики. Однак автори хронологічно обмежили історію функціонування партійно-радянської номенклатури 1917–1986 рр., хоча у цій же статті ними було зазначено, що розпад номенклатури відбувся протягом 1989–1991 рр. Отже, поза увагою залишився цілий період в історії партійно-радянської номенклатури – період перебудови. Тому у пропонованій статті ми здійснимо спробу проаналізувати зміни, що відбулися всередині панівного класу радянського суспільства в умовах суспільно-політичних трансформацій 1985–1991 рр.

Із приходом до влади М.Горбачова розпочалася перебудова не лише країни, але й номенклатурної системи. Зазвичай генеральні секретарі починали своє правління з кадрових перестановок, що було обумовлено природним прагненням кожного новообраного лідера країни створити навколо себе команду відданих людей. У М.Хрущова та Л.Брежнєва на це пішло близько трьох років. Після такої чистки помітні кадрові перестановки вже не проводилися, а створена команда працювала майже в незмінному складі протягом наступних років [13, с. 53]. На початковому етапі правління М.Горбачова здавалося, що механізм "конструювання" еліти не зазнав значних змін порівняно з попередніми періодами: вище керівництво енергійно "чистить" правлячий клас і створює зручне і потрібне для себе оточення. Однак незабаром стає очевидним, що новий Генсек порушує неписані закони функціонування радянської еліти, що існували в СРСР. М.Горбачов влаштовує справжню "кадрову м'ясорубку". Її причиною стало те, що курс на демократизацію і гласність, гасло переходу до ринкових відносин несли загрозу закріпленій партноменклатурі, підривали засади влади тоталітарної еліти, проте відкрито виступити проти полі-

тики/лінії М.Горбачова на перебудову ніхто не насмілювався. Утім, одночасно активно здійснювалася прихована протидія перебудові (точніше, бездіяльність та ігнорування), яка відіграла неабияку роль у гальмуванні реформаційного процесу. Вірогідно, усвідомлюючи це, М.Горбачов протягом усього свого правління продовжував пошук "потрібних людей" і здійснював заміни на ключових посадах, тобто на самій верхівці політичної влади. У 1986–1989 рр. змінилося 82% секретарів райкомів і міськкомів партії, 91% секретарів обкомів, крайкомів і республіканських партійних організацій [16, с. 80]. Аналіз показує, що амплітуду кадрових змін у роки перебудови можна порівняти лише з періодом 30-х рр. ХХ ст.

Протягом 1985–1991 рр. усередині партійно-радянської номенклатури під тиском як "зверху", так і "знизу" відбулися кардинальні трансформаційні процеси, які умовно можна поділити на три етапи.

Перший етап (квітень 1985 – січень 1987 рр.) – руйнування канонічних основ і механізму конструювання еліти та зародження "фракцій" усередині партійно-радянської номенклатури Центру. Для розуміння мотивів, якими керувався М.Горбачов у своїй кадровій політиці, варто охарактеризувати правлячий клас пер. пол. 80-х рр. ХХ ст.: у цей час тенденція кадрового застою і катастрофічного старіння еліти стала більш ніж очевидною не лише для мешканців СРСР, але й для світової громадськості. Трансляція партійних з'їздів шокувала: у величезній президії на сцені засідали сивочолі старці, які з труднощами читали "з папірця" багатогодинні доповіді. У пізній період правління Брежнєва змінилася суть поняття "молодий політик". Зокрема, п'ятдесятидворічний М.Горбачов уважався "молодим" на момент його обрання на посаду Генерального секретаря ЦК, а середній вік вищої еліти наближався до 70 років. Вікового обмеження для обіймання відповідальних посад не існувало [14, с. 50–51].

В апараті ЦК КПУ вікова ситуація порівняно із загальносоюзними показниками була значно кращою. Відповідно до статистичного звіту про склад і змінюваність кадрів працівників ЦК КПУ станом на 1 січня 1985 р. склад працівників за віком мав такий вигляд [18, арк. 1]:

Вік	Кількість працівників
До 30 років включно	2
31–35 років	18
36–40 років	62
41–45 років	129
46–50 років	134
51–55 років	56
56–60 років	31
понад 60 років	17

Відповідно, якщо за загальносоюзними показниками половина номенклатурників першого ешелону почала свій кар'єрний шлях ще за часів Й.Сталіна, то характерною особливістю номенклатури УРСР було те, що у ній переважали особи, що розпочали свою партійну діяльність у період правління М.Хрущова [18, арк.1]:

Вік	Кількість працівників
До 1929 р.	0
1930–1940 рр.	2
1941–1945 рр.	14
1946–1955 рр.	44
1956–1965 рр.	237
1966–1975 рр.	135
1976–1981 рр.	17
1982 і пізніше	0

Отже, спостерігається суттєве розходження за віковими показниками між елітою загальносоюзного і республіканського рівня. На нашу думку, це можна пояснити тим, що перші намагалися протиставити старінню влади квотування за віком: ЦК КПРС вимагав від усіх структур влади звітів про представництво молоді в структурах влади. Однак це не дало бажаних результатів. Як показує аналіз, молодь залучалася лише до найменш значущих органів влади – у своєрідні "декоративні" органи. Республіканські органи влади та партійні організації теж були дещо "молодші" порівняно з загальносоюзними. Завдяки застосованим квотам середній вік працівників ЦК КПУ був на 20 років менший, ніж, наприклад, вік Політбюро ЦК КПРС, і складав 48,5 років.

Описана тенденція, на думку О.Криштановської, рано чи пізно повинна була спровокувати конфлікт між поколінням "старих" (70–80 років) і "молодих" (45–55 років) політиків: перші не бажали йти з "насиджених" місць, а другі відчували себе "перестарками", у руках яких немає реальної влади [14, с. 51].

Після обрання Генеральним секретарем М.Горбачова "молода" номенклатура отримала шанс змінити ситуацію і всіляко сприяла реформам. Реформаторська діяльність нового Генсека починається з активного пошуку прихильників. Політбюро, що обрало Горбачова своїм лідером, більше ніж на 80% складалося з людей Брежнєва. Лише четверо зі складу Політбюро 1985 р. були призначені Андроповим. Середній вік коман-

ди, що розпочала перебудову, складав 68,5 років. Кожен другий член вищого керівництва почав свою партійну кар'єру ще за часів Сталіна. Отже, основне протиріччя початкового етапу перебудови полягало в тому, що цю "революцію згори" повинна була здійснювати та сама бюрократична еліта, яка в душі ненавиділа і боялася її.

Розуміючи всі недоліки геронтократії у СРСР, М.Горбачов почав стрімко "омолоджувати" кадри. На номенклатурні посади призначалися люди, за плечима у яких були не лише "вислуга років" на партійній роботі, а, в першу чергу, професійні якості й, звичайно, підтримка курсу Генсека. Квітень 1985 – січень 1987 рр. – це період радикального оновлення кадрів. "Блискавична кар'єра", що не передбачала послідовне проходження всіх посадових ступенів комсомольської і партійної ієрархії і раніше була винятком із правил, тепер стає звичайним явищем. Осіб, які зробили таку кар'єру, старе покоління, що уособлювало "класичний" тип кар'єри, називало "вискокчами", які прийшли на "хвилі перебудови" і просто підлаштувалися, але вже не були справжніми представниками комуністичної партії і не підходили для неї. Природно, "вискокчи" також не виявляли особливої поваги до старшого покоління номенклатурників [10, с. 65–67].

Саме на цьому початковому етапі у номенклатурі розпочинаються суттєві трансформації. Так, якщо до 1985 р. політичну еліту відрізняли показна єдність, зовнішня монолітність (за винятком періоду 1953–1956 рр.), то тепер усередині партійно-радянської номенклатури відбувається своєрідна диференціація: починають формуватися групи, яких О.Шубін умовно називає "пуританами", "консерваторами" і "реформістами", між якими розгорілася боротьба за першість [19, с. 12]. В основі цієї диференціації, що порушила політичну єдність еліти, лежали три елемента: по-перше, ставлення до реформ (їх необхідність чи непотрібність); по-друге, ставлення до економічних проблем (насамперед проблема приватної власності), і, по-третє, вікові протиріччя (конфлікт поколінь або типів кар'єрного росту), про наявність яких вже йшлося.

До **групи "пуритан", або "модернізаторів"**, уходив прошарок еліти, до якого належали прибічники Ю.Андропова і ті, хто сповідував ідею "очищення" соціалізму від нашарувань корупції і дрібнобуржуазності. Вони категорично заперечували відхід від будь-яких офіційно проголошених принципів соціалістичної схеми, але в їх межах прагнули до технологічної модернізації, тобто підтримували обмежені реформи.

Другий прошарок чиновництва – **"консерватори"** – це переважно старше покоління, яке активно протидіяло змінам через певні ідеологічні переконання, а також власні економічні інтереси. Прикриваючись соціалі-

стичними принципами і гаслами, вони прагнули максимально скористатися системою благ та привілеїв для партноменклатури, що склалася у брежнєвські часи, і вважали, що розпочаті М.Горбачовим реформи зруйнують існуючу систему і, що найстрашніше, у ході економічних перетворень і ліквідації відчуження від власності більш спритна молодь стрімко перехопить економічну ініціативу до своїх рук, а їх покоління опиниться осторонь процесів приватизації. По суті, цей прошарок можна ще назвати "фракцією номенклатурного соціалізму" [3, с. 81].

Третій прошарок – **"реформісти"** – був готовий переглядати принципи соціалізму і складався переважно з "молодого" покоління політиків. Серед них можна виділити дві течії: реформісти-прагматики і реформісти-ідеалісти. Перші найбільш чітко виражали прагнення правлячого класу до подолання відчуження від власності. Виходячи з сутності й економічних інтересів (прагнення до приватизації, але не всезагальної, а приватизації "в свою кишеню") цієї групи, її можна назвати "фракцією номенклатурного капіталізму". Другі щиро вірили у необхідність проведення реформ у СРСР із метою подолання системної кризи, що все гостріше виявляла себе. Але внаслідок умов, що склалися, реформісти зайняли вичікувальну позицію і були змушені приховувати свої плани переважно під маркою обережного реформізму "пуритан".

Загалом на першому етапі (квітень 1985 – січень 1987 рр.) трансформацій, що відбувалися всередині партійно-радянської номенклатури, ці політичні групи, або "фракції", лише почали набувати своїх обрисів, і подекуди одну групу було важко відокремити від іншої (наприклад, "реформісти" і "модернізатори" були єдині у думці про необхідність реформ, але одночасно "модернізатори" були згодні з "консерваторами" в економічних питаннях і спільно виступали проти запровадження капіталістичних елементів), проте з поглибленням перетворень у державі все більш чіткою ставала і межа між ними.

Особливістю кадрової політики М.Горбачова на початковому етапі його правління є не лише та рішучість, з якою він позбувався брежнєвської команди, але і його лояльність до висуванців Ю.Андропова. Як і Андропов, Горбачов покладав надії не лише на економічні новації, але й на дисциплінарні способи "підвищення ефективності суспільного виробництва", партійний тиск на трудові колективи, антикорупційні чистки, боротьбу з "нетрудовими доходами". Отже, в перші роки перебудови Горбачов і його команда продовжували політику авторитарної модернізації, основи якої були закладені Андроповим, а основу його команди складала група "пуритан-модернізаторів". Другою його особливістю була постійна невдо-

воленість кадровим складом вищого керівництва, яка виявлялася у постійних кадрових перестановках. Вже у квітні 1985 р. у склад вищого партійного керівництва вводиться В.Ніконов (на той час міністр сільського господарства РРФСР). 15–17 травня 1985 р. Горбачов здійснив поїздку до Ленінграда, під час якої він "пішов у народ", вступивши в живе спілкування з ленінградцями, що його оточили. Різкі промови Горбачова проти "негативних явищ" минулого провіщали подальші кадрові зміни. І, повернувшись із поїздки, вже протягом 1–3 червня Горбачов реалізував їх, вивівши свого суперника у боротьбі за найвищу владу Г.Романова зі складу Політбюро і Секретаріату ЦК КПРС "у зв'язку з виходом на пенсію за станом здоров'я". Перший секретар ЦК Компартії Грузії Е.Шеварднадзе був переведений із кандидатів у члени Політбюро. Колишній перший секретар Свердловського обкому партії Б.Єльцин, переведений у Москву на посаду завідуючого Відділом ЦК КПРС, обраний секретарем ЦК. А.Громико, незважаючи на свій поважний вік, був обраний на посаду голови Президії Верховної Ради СРСР. Це виглядало як нагорода патріарху за підтримку Горбачова. 16 червня міністром іноземних справ СРСР був призначений Е.Шеварднадзе, а 21 червня на чолі відділу пропаганди ЦК КПРС був поставлений О.Яковлев. У жовтні цього ж року у відставку був відправлений голова Ради міністрів СРСР М.Тихонов, а на початку 1986 р. – ще п'ять брежнєвців. Наближення XXVII з'їзду змушує Горбачова поспішати з кадровими змінами: ЦК буде обраний на п'ять років, а його склад визначає більшість на пленумах, де легітимізуються усі зміни у вищому керівництві. Але незважаючи на всі його зусилля, у ЦК КПРС брежнєвці залишають за собою майже 2/3 місць, і Горбачов розпочинає Перебудову, не маючи не лише більшості, але й навіть достатньої групи підтримки у верхах [12, с. 225]. За таку кадрову політику, що проводилася всередині правлячого класу, який до цього користувався фактично недоторканістю, Горбачов отримав у вищих колах номенклатури репутацію "зрадника".

Однак, незважаючи на такі значні кадрові зміни, перебудовчі процеси в СРСР відбувалися повільно. У серпні 1986 р. під час поїздки на Далекий Схід, зіткнувшись із невдоволенням населення економічною політикою, Генсек публічно звинуватив середню ланку управлінської системи країни в недоліках та саботажі. Проте причину невдачі курсу на перебудову на цьому етапі треба шукати в іншому, а саме в явищі "непотоплюваності" номенклатурних працівників. Це означає, що за умови включення прізвища управлінця до номенклатурних списків більшість із його упущень та службових зловживань (а подекуди й відверто кримінальні

злочини) залишаться не поміченими. Діяння такого характеру тягли за собою переведення на іншу роботу, внаслідок чого від номенклатурника-делітанта або злочинця можна було позбутися або просунувши на підвищення, або відправивши на пенсію, або поховавши його. Причому цей факт був загальновідомим і підривав морально-етичний авторитет партії. Його була змушена визнати й сама партія. "У деяких областях ми стикаємося з нічим не пояснюваним підходом до підбору кадрів, – констатується на жовтневому 1986 р. засіданні Політбюро ЦК КПУ. – Візьмемо, наприклад, Волинську область. Тут облагропром, по суті, перетворився на гніздо для "штрафників". Сюди було направлено 9 чоловік, які мали партійні стягнення, з них – 3 за зловживання службовим становищем та 2 – за надмірне вживання алкоголю..." [2, с. 51] "Непотоплюваність" перетворювала номенклатуру у своєрідну "касту" замкнену на виході. Така кадрова політика гальмувала усі перетворення в країні, адже від перестановки місць доданків сума не міняється.

У таких умовах назрівало питання про кадрову революцію – вже не просто чистки чиновництва, а принципову зміну структури партійно-державного апарату, а відповідно і правлячого класу. Влітку на відпочинку М.Горбачов продовжував обмірковувати причини "пробуксовки" реформ. Відправною точкою роздумів залишалася теза про те, що винні кадри, проте їх чистили вже декілька років. "Уже в той час я все частіше приходив до думки, що справа, очевидно не лише в людях, а й у тому, що вони діють у жорстких межах системи, що склалася, яка залишала мало простору для ініціативи в господарстві та політиці" [7, с. 306].

25 вересня 1986 р. на засіданні Політбюро Горбачов проголосив лозунг "Бити по штабам!", стверджуючи, що перебудова "знецінюється на рівні штабів" [4, с. 109]. "Такі кадри нам не потрібні, – говорив він у запалі. – Зруйнувати цю номенклатуру" [16, с. 79]. І хоча цей лозунг, що означував новий виток кадрових змін, прозвучав ще у 1986 р., справжній "вогонь по штабам" був відкритий на початку 1987 р. і означував новий етап в еволюції правлячого класу СРСР.

Другий етап (січень 1987 – березень 1989 рр.) – формування засад нової системи рекрутування/кооптування еліти на основі альтернативних виборів та посилення внутрішньономенклатурного протистояння між "реформістами" та "консерваторами". В протистоянні з номенклатурою Горбачов пішов шляхом політичної реформи, першим кроком якого став січневий (1987) Пленум ЦК "Про перебудову і кадрову політику". Генсек був змушений визнати "небезпеку зростання кризових явищ у суспільстві". Їх причина – "механізм гальмування соціально-

економічного розвитку", що склався в 30-і рр. XX ст. Незважаючи на те, що Горбачов нічого не сказав про бюрократію, яка власне й виступає в ролі цього "механізму гальмування", було зрозуміло, що мова йде саме про неї [19, с. 90]. У тексті доповіді М.Горбачова визнавалася необхідність альтернативних виборів по всій партійній вертикалі. Крім того, у доповідь було внесено ще одне суттєве нововведення, що розширювало "внутрішньопартійну демократію". Відтепер представники партійного керівництва були зобов'язані систематично звітуватися про проведену роботу перед тими, хто їх обирав.

У доповіді "Про перебудову і кадрову політику партії" було визначено наступні напрями демократизації, що виходили за межі "казарменого соціалізму":

- початок перетворення КПРС із державної структури в реальну політичну партію ("Треба рішуче відмовлятися від не властивих партійним органам управлінських функцій");
- висунення на керівні посади безпартійних;
- розширення "внутрішньопартійної демократії";
- зміна функцій і ролі Рад, вони повинні були стати "справжніми органами влади на своїй території";
- проведення виборів у Ради на альтернативній основі [6].

На Пленумі Горбачов трактував перебудову як "злам механізму гальмування, створення надійного й ефективного механізму прискорення". В цьому контексті ставало очевидним, що цього разу мова йшла не про чергову чистку, а про всезагальну перевірку номенклатури на предмет здатності спілкуватися з населенням; комуністичні штаби мали опинитися під "вогнем" виборців. Система альтернативних виборів була апробована в багатьох виборчих округах вже влітку 1987 р. на виборах у місцеві Ради. Вперше за всю історію СРСР.

Отже, січневий Пленум став відправним пунктом у формуванні нового системоутворюючого принципу формування еліти.

Процес демократизації призвів до остаточного розмежування номенклатури на "фракції": більш "консервативну" і більш "ліберальну" ("реформістську"). Вплив "реформістів" у керівництві зріс, але в ньому відбулося нове розмежування: якщо раніше "реформісти" були тісно пов'язані з "пуританами", то тепер більшість "пуритан" переходить із помірковано-реформістських на консервативні позиції. Але один із найбільш значних представників "пуританської" течії – Б.Єльцин – узяв на себе функції лідера реформістів у номенклатурному середовищі. Тобто "фракція" "пури-

тан" фактично розмивається і своїми силами поповнює табори "консерваторів" і "реформістів".

Якщо в РРСФР процеси перебудови торкнулися партноменклатури вже у 1985–1986 рр., то ситуація у владних колах УРСР залишалася *de facto* незмінною аж до 1987 р., коли розпочинаються масштабні кадрові перестановки. Один за одним залишають свої посади перші секретарі Дніпропетровського, Ворошиловградського, Львівського обкомів партії. На липневому (1987) Пленумі ЦК КПУ відправлено на пенсію члена Політбюро ЦК КПУ, Голову Ради міністрів України О.Ляшка, кандидата у члени Політбюро, голову КДБ України С.Муху. Протягом 1988 р. було обрано 36 нових секретарів обкомів (у тому числі 8 перших), 147 перших секретарів міськкомів та райкомів партії, 6 перших керівників міністерств та відомств республіки. Проте, як і раніше, приток нових свіжих сил залишався мінімальним, адже ніхто не змінював правил кадрової гри. Крім того, на той час ніхто не скасував таємних інструкцій Секретаріату ЦК КПУ, які вимагали чіткої послідовності дій під час кадрових змін на ключових посадах держави: "Призначення та звільнення працівників, посади яких входять до обліково-контрольної номенклатури ЦК Компартії України, здійснюються лише після узгодження з відповідними відділами ЦК. Міністерства, відомства, організації приймають відповідні рішення чи видають накази лише після повідомлення (усного чи письмового) про згоду відповідного відділу ЦК Компартії України" [2, с. 53].

В УРСР на цей період "фракції" всередині партійно-радянської номенклатури ще не є сформованими, однак реформістські настрої починають давати про себе знати "знизу". У 1987 – на поч. 1989 р. виразних рис у республіці набуває конфлікт між елітою і населенням, провідниками інтересів прогресивної частини якого стають неформальні організації УКК, "Громада", УГС та інші. Їхня діяльність та ідеологічні засади протиставляються переважно консервативній політичній еліті в УРСР. У момент, коли, на відміну від РРСФР, "фракція" "реформістів" ще не склалася, саме неформальні організації постали у образі сили стримування і противаги консерваторам.

Важливими віхами на еволюційному шляху партійно-радянської номенклатури на цьому етапі стали: XIX партконференція (1988), на якій у повний голос пролунали пропозиції з політичної реформи і прийняті рішення про розмежування функцій партії і держави, про зміну структури і складу партійного апарату, про відмову від номенклатурного принципу підбору кадрів і заміну його альтернативними виборами та інші, а також липневий (1988) Пленум ЦК КПРС, що прийняв рішення про перебудову

партійного апарату (було ліквідовано більшість господарських та галузевих відділів, скорочувалася кількість відповідальних працівників) [13, с. 54].

Незабаром були прийняті нові виборчі закони і почалася підготовка до виборів народних депутатів СРСР. У суспільстві вперше за багато десятиліть почалася відкрита політична боротьба. Розпочався новий, третій етап в еволюції правлячого класу радянського суспільства.

Третій етап (березень 1989 – серпень 1991 рр.) – початок формування нового типу еліти на основі проведення альтернативних виборів (як нового джерела рекрутування еліти) та перетворення номенклатури з правлячого класу на клас великих приватних власників. 1989 р. став апогеєм "кадрової м'ясорубки" в СРСР. Показовим в цьому відношенні став квітневий Пленум ЦК КПРС, коли 74 члена і 24 кандидата в члени ЦК були відправлені у відставку. Апофеозом "зрадництва" Горбачова партійно-державній номенклатурі можна вважати вибори народних депутатів СРСР, у результаті яких значна частина впливових керівників не були включені до складу "партійної сотки" і змушені були балотуватися від територіальних округів. До того ж уведення альтернативних виборів як способу заміни консервативної частини номенклатури зумовило появу нових "правил гри" для правлячого класу, оскільки їх ігнорування неминуче призводило до втрати своєї влади та соціального становища. Далеко не всі номенклатурники були здатні вести передвиборчу агітацію на одному рівні із представниками демократичних сил. Таких були одиниці, і вони, скоріше за все, були винятком із правила. І.Салій (на той час перший секретар Подільського райкому Компартії України, який насмілювався "випробувати себе в боротьбі за мандат народного депутата СРСР як самовисуванець") у своїй книзі "Крах партійного колосу" пригадує: "Команда райкомівців, менше десяти осіб, яку мені вдалося скомплектувати, прагнула показати приклад нової агітаційної роботи, тобто хотіла вести її так, як демократичні сили, зокрема Рух... На зустрічі з виборцями почав ходити у джинсах, без краватки, зустрічався з людьми переважно не в актових залах, сидячи в президії, а безпосередньо на автобусних зупинках чи, скажімо, біля торгових центрів. Не боявся виступати на мітингах, вступати в гостру полеміку" [17, с. 48]

Республіканська партійно-радянська номенклатура вже не вважала вигідним для себе зберігати повну залежність від Москви. Однак вона й не могла її зберегти, оскільки національно-демократичні рухи чинили політичний тиск на керівництво ЦК. Іронія долі полягала в тому, що українська еліта, яка на цей момент у своїй більшості складалася з партійних

функціонерів, на практиці намагалася реалізувати ленінський принцип "права нації на самовизначення" [16, с. 80].

На відміну від Москви, де усі реформаційні процеси перебудови проходили з великою інтенсивністю, Україна залишалася "заповідником застою". Такий стан речей пов'язувався, в першу чергу, з ім'ям першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького. 28 вересня 1989 р. у Києві відбувся Пленум ЦК КПУ, який проходив за участю М.Горбачова. На Пленумі В.Щербицького було звільнено від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КПУ "у зв'язку з виходом на пенсію". Новим першим секретарем було обрано В.Івашка.

Головним підсумком 1989–1990 рр. став перехід центра влади від ЦК КПРС до З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР, відміна законодавчого закріплення керівної ролі КПРС, уведення інституту президентства, вибори у республіканські та місцеві Ради. Стрімка політизація суспільства призвела до зародження нових політичних партій, що ставили одним із головних завдань усунення КПРС від реальної політичної влади. З'являється нова еліта. Вона ще багато в чому збігається з партійною, але вже не тотожна їй. Політична реформа, здійснена М.Горбачовим і його прибічниками, не тільки зменшила обсяг влади КПРС, але й вивела на політичну арену нових лідерів, які прийшли до влади не відлагодженими кар'єрними лабіринтами, а завдяки їх особистим якостям. Одночасно, використовуючи економічні привілеї правлячого класу (створення спільних підприємств, вільне отримання готівки, пільгові кредити, операції з нерухомістю, приватизація тих державних структур, якими вони розпоряджалися, підприємств тощо), номенклатура перетворила державну власність, що знаходилася в її розпорядженні, у юридично оформлену приватну власність [13, с. 55–58]. Нарешті подолання відчуженості власності від еліти, за що так боролася група "реформістів", або "фракція" "номенклатурного капіталізму", було здійснено. Таким чином, номенклатурники із правлячого класу перетворилися на потужний клас приватних власників.

Чи можна вважати цей період крахом номенклатури? Т.Коржихіна та Ю.Фігатнер у своїй статті визначили, що розпад номенклатури відбувся у два етапи: 16 жовтня 1989 р. у газеті "Правда" було оголошено, що комісія ЦК КПРС із питань партійного будівництва та кадрової політики прийняла рішення про ліквідацію "обліково-контрольної номенклатури", а 23 серпня 1991 р. була позбавлена списково-номенклатурного принципу влади й вища держпартократія [11, с. 37]. Якщо номенклатуру розуміти як безособовий перелік посад, то дійсно у 1989–1991 рр. настав кінець но-

менклатури. Більше того, з упровадженням виборів на альтернативній основі був ліквідований номенклатурний (вертикальний) принцип рекрутування еліти. Але статистика говорить про інше: лише 13% радянської правлячої еліти кін. 80-х рр. XX ст. опинилися в пострадянський період за межами кола керівних працівників, решта обійняли елітні позиції, які можна прирівняти до номенклатурних посад радянських часів, а більше третини представників радянської державної еліти – керівні посади в державному апараті [9, с. 154]. Очевидно, що ті самі персони пересіли у нові крісла. На думку Р.Піхої, сутність такого переміщення полягала в тому, що переважна частина номенклатурників у ході приватизації розміняла свій політичний вплив на соціально-економічний статус [16, с. 81]. До цього твердження можна додати, що за допомогою соціально-економічного статусу вони отримували гарантії повернення влади в свої руки.

Отже, протягом 1985–1991 рр. паралельно із трансформаціями в суспільно-політичному житті СРСР відбувалися радикальні зміни і партійно-радянської номенклатури як правлячого класу в державі. Хоча темпи перетворень загальносоюзної та республіканської номенклатури різнилися (не на користь останньої), умовно можна виділити три етапи її еволюції. Перший етап – це період, коли з ініціативи М.С.Горбачова починають руйнуватися усталені в СРСР "закони" формування елітарного прошарку, а всередині самої номенклатури втрачається колишня монолітність і зароджується фракційність. Однак ця тенденція характерна для центру, в УРСР продовжує панувати "застій" як у кадровій політиці, так і в усіх сферах життя республіки. Другий етап – створення базису для якісно нової системи кооптування еліти шляхом альтернативних виборів, що було найвищим проявом "зрадництва" Горбачова відносно "непотоплюваного" і "недоторканого" класу номенклатури. Здатність чи нездатність конкурувати у відкритій політичній боротьбі з новими демократичними силами та принципове сприйняття чи несприйняття реформ обумовили остаточне розмежування номенклатури на "фракції" "реформістів" та "консерваторів". Характерною особливістю УРСР було те, що на цьому етапі починає яскраво виявляти себе демократично налаштована громадськість, об'єднана у неформальні організації, яка за відсутності в українській номенклатурі сформованої "фракції" прихильників реформ протиставляє себе консервативній еліті. Це загострює конфлікт формату "влада – суспільство". Третій етап став найбільш визначальним в еволюції номенклатури. З одного боку, лави політичної еліти відтепер поповнювалися шляхом альтернативних виборів новими представниками, які кардинально відрізнялися від номенклатурників старого зразка, а з іншого – перед ра-

дянською номенклатурою відкрилися широкі економічні можливості, реалізація яких гарантувала їм повернення втраченої влади або утримання її у своїх руках. Отже, зміна еліт наприкінці 80-х – на поч. 90-х рр. – це ілюзія. Насправді стара номенклатура перефарбувала свій фасад із партократичного на демократичний (псевдодемократичний) і стала кістяком для формування нової еліти (неономенклатури). Ця обставина великою мірою обумовила характер і особливості українського політикуму вже у пострадянську добу.

Література

1. Ашин Г. Смена элит // *Общественные науки и современность*. – 1995. – №1.
2. Бойко О.Д. Україна в 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002.
3. Водолазов Г.Г. Горбачев: номенклатурная утопия // Кто и куда стремится вести Россию? Актеры макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса / Под общ. ред. Т.И.Заславской. – М.: МВШСЭН, 2001.
4. Воронников В.И. А было это так... Из дневника члена Политбюро ЦК КПСС. – М., 1995.
5. Восленский М.С. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. – М., 1991.
6. Глезин Э. Январская весна. Перестройка есть гласность плюс демократизация всей страны // *Известия*. – 2007. – 24 марта // <http://www.izvestia.ru/hystory/article3100572/>.
7. Горбачев М.С. Избранные речи и статьи. – Т.3. – М.: Политиздат, 1987.
8. Дорошко М.С. Компартийно-державна номенклатура УСРР у 20–30-і роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз: Монографія – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2004.
9. Ершова Н.С. Трансформация правящей элиты России в условиях социального перелома // Куда идет Россия? Альтернативы общественного развития / Под общ. ред. Т.И.Заславской, Л.А.Арутюнян. – М.: Интерпракс, 1994.
10. Коваль Т.Б. Кто Вы теперь, последние первые – первые или последние? // *Мир России*. – 1995. – №3–4.
11. Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // *Вопросы истории*. – 1993. – №7.
12. Крыштановская О. Анатомия российской элиты. – М.: Захаров, 2005.
13. Крыштановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // *Общественные науки и современность*. – 1995. – №1.
14. Крыштановская О.В. Элита и возраст: путь наверх // *Социологические исследования*. – 2002. – №4.

15. Левин М. Номенклатура – Arcanum Imperii (Технология управления против социологии управленцев) // Куда идет Россия? Общее и особенное в современном развитии / Под общ. ред. Т.И.Заславской. – М.: Интерпракс, 1997.

16. Пихоя Р.Г. От номенклатуры к олигархии. Функционально-социальная группа на пути к сословию // Куда идет Россия?.. Власть, общество, личность / Под общ. ред. Т.И.Заславской. – М.: МВШСЭН, 2000.

17. Салій І.М. Крах партійного колоса. Факти, роздуми, застереження. – К.: Вирій, 2007.

18. Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 67, спр. 1223.

19. Шубин А.В. Парадоксы перестройки. Упущенный шанс СССР. – М.: Вече, 2005.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Л.С.Король

Концепт "Смерть" в українському культурогенезі

Характерною рисою сучасної гуманітарної науки є пошук значеннєвих домінант української національної особистості. В основі її найважливіших атрибутів учені висуюють духовність (релігійність), соборність, прагнення до вищих форм досвіду, поляризованість душі. В ієрархії філософських, етичних і психологічних концептів перше місце належить аксіологічним концептам "Життя", "Смерть" і "Безсмертя".

Природа й аспекти диференціації феноменів образ і поняття концепт дотепер не мають однозначних трактувань ні в лінгвістиці, ні у філософії, ні в логіці. Загальне поняття розглядається як акт нашої свідомості; слово екстрагує переживання, що випускають імпульси емоційного спектру. Визначення емоцій характеризуються різноманіттям ознак і точок зору, що адекватним чином відбиваються на вирішенні проблеми статусу й сутності понять образ, концепт.

В українському поняттєвому дискурсі важливо визначити кореляції таких понять, як концепт і значення, які в сучасній лінгвістиці трактуються по-різному. Вибудовується система взаємопов'язаних і взаємозалежних семантико-понятійних блоків: "денотат" – "референт" – "референт" – "значення" – "значення" – "концепт" – "концепт" – "поняття" – "поняття" – "зміст" – "зміст" – "образ" – "образ" – "символ" і т.п. Багато в чому це обумовлене тим, що даний предмет дослідження – мовний модус розумової діяльності – є приналежним багатьом наукам: медицині, логіці, семіотиці, психології, філософії, лінгвістиці [5, с. 12]. Це, у свою чергу, впливає на формування й розвиток як термінологічної синонімії в системі даних наук, так і міжгалузевої омонімії, з чим і пов'язана проблема багатозначності терміну. Онтологічний статус концепту або значення можна визначити лише виявивши й диференціювавши взаємкореляції даних понять.

Для аналізу специфіки концепту "Смерть" необхідно дослідити поняттєво-термінологічний метамовний апарат, у визначеннях й інтерпретаціях терміну й поняття "концепт".

"Лінгвістичний енциклопедичний словник" подає наступне визначення: "Поняття (концепт) – явище того ж порядку, що й значення слова, але розглянуте в трохи іншій системі зв'язків; значення – у системі мови, поняття – у системі логічних відносин і форм, які досліджуються як у мовознавстві, так і у логіці" [5, с. 384]. У "Філософському енциклопедичному словнику" за 1997 рік словникова стаття "Концепт" відсутня, а "поняття" трактується як "одна з логічних форм мислення на противагу судженню й умовиводу, які складаються з понять" [11, с. 354]. Визначення Ю.С.Степанова: "Концепт – це згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини. І, з іншого боку, концепт – це те, за допомогою чого людина ... сама входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї" [11, с. 40]. "Концепт – основний осередок культури в ментальному світі людини" [10, с. 41]. Структура концепту триступенева: 1) "основна", актуальна ознака; 2) додаткова, "пасивна" ознака, що є вже не актуальною, "історичною"; 3) внутрішня форма, не усвідомлювана, відбита в зовнішній, словесній формі" [10, с. 44]. Таким чином, у сучасних дослідженнях культурні концепти визначаються як багатомірні значеннєві утворення колективної свідомості "опредмечення".

Дж.Лайонз ототожнює концепт зі значенням, диференціюючи поняття концепту й референта. У.Л.Чейф, досліджуючи понятійний модус, не зовсім чітко параметрує і диференціює концептивний і семантичний аспекти. Як бачимо, співвідношення концепту й значення, концепту й поняття, поняття й значення, змісту й змісту, змісту й концепту й т.п. має складну логіко-філософську, поняттєво-значеннєву, онтологічну й когнітивну обумовленість, що не могло не відбитися певним чином на формуванні як мовної картини світу, так і на архітектоніці й змісті концептуальної сфери окремої особистості.

Одним з найбільш складних, неоднозначних можна вважати співвідношення поняття/концепту й слова "смерть", що відбивають національно-культурну, ментально-психологічну специфіку й ціннісну орієнтацію українського народу. Відзначається диференціація філософського, повсякденного розуміння й сприйняття даного суперконцепту, що визначається як асоціативно-образний поліконденсат, що поєднує безліч семантико-ізоморфних (і суміжних) макро-, мега-, мікро- субконцептів і концептів, мовна актуалізація яких супроводжується взаємообумовленими й взаємозалежними процесами асоціювання, метафоризації, інтеграції, диференціації, семантичної й значеннєвої дифузії й т.п [12].

Більшість "Філософських словників" подає таке визначення смерті: "Смерть – це припинення життєдіяльності організму. Для одноклітинних форм завершенням життя окремого організму може бути як смерть, так і мітотичний розподіл клітини" [13; 11, с. 367].

Про смерть, як одну з найбільш вагомих подій життя, існує велика кількість як вітчизняної, так і зарубіжної наукової літератури. З найбільш відомих публікацій слід відзначити такі: А.Л.Лаврін "Хроніки Харона. Енциклопедія смерті" (М.: Московский Рабочий, 1993), Сергій Рязанцев "Танатология (учение о смерти)" (Европейский Институт Психоанализа, 1994 г.), Т.В. Мордовцева "Идея смерти в культурфилософской ретроспективе" (Таганрог: Издательство ТИУиЭ, 2001). Загальновідомо, що це явище представляє значний інтерес для цілого ряду природничих, гуманітарних, суспільних наук: філософії, антропології, природознавства, медицини, соціології, психології, культурології, теології, лінгвістики й ін. Однак, багато питань, пов'язаних зі смертю у всій її різноманітності, є предметом вивчення особливої галузі знань – танатології (від грец. *thanatos* – смерть).

Поняття "танатологія" (*thanatos*-смерть, *logos*-наука) було введено в медичну термінологію в 1912 р. Рошелем Парком. Об'єктом дослідження є переважно процес умирання, головним чином невиліковно хворих.

Останнім часом в Україні спостерігається підвищений інтерес до проблеми смерті, що привертає увагу представників різних сфер знання. Ще недавно феномен смерті був викреслений з орбіти гуманітарних і природничих наук. Культура може час від часу накладати ідеологічне табу на роздуми щодо смерті. Сьогодні відбувається інтенсивна компенсація в осмисленні даної проблеми. Якість цього осмислення дозволяє інтерпретувати сформовану ситуацію як "танатологічний ренесанс" [14].

У науковій літературі виділяється кілька основних факторів, які стимулюють розвиток танатології як релевантної суспільної дисципліни. Зважаючи на той факт, що концепт "смерть" постає одним із універсальних конститuentів національних концептуальних картин світу (ККС), актуальним постає вивчення й зіставлення змісту та обсягу даного концепту.

З урахуванням антропоцентричного підходу, чинного в сучасних наукових дослідженнях, опозиція буття чи небуття є фокусною у світоорганізації індивіда. "Смерть" як перехід від одного стану в інший постає результатом розгортання кількох стереотипних сценаріїв, типових для міфологічно орієнтованої ККС. Це один з вірогідних варіантів розгортання ситуації – конфлікт, зіткнення контрастних світів. У свою чергу, власне "смерть" постає своєрідним універсальним сценарієм трансформації в

нову якість, що одночасно виступає маркером циклу буття індивіда в певній іпостасі, у широкому сенсі – провідником між альтернативними світами. Даний сценарій розгортається у двох планах – онтологічному та аксіологічному і набуває забарвлення від простої "втрати життя" до індивідуально й соціально значущої події. Національно-культурне бачення специфіки моменту переходу значною мірою зумовлює те, що має відбутись після цього, а також впливає на цілі, мотиви і поведінку індивіда до переходу і під час нього.

Серед варіантів розгортання даного підходу виділяємо типи переходу: 1) людина втрачає ознаки життя й набуває властивостей неживого предмету в реальному світі; 2) людина потрапляє в інший вимір (потойбіччя) та зберігає особистісні риси, (індивід потрапляє в інший світ і набуває нових властивостей, нову силу та ін.).

Реалізація концепту "смерть" в аксіологічному плані зумовлює асоціацію з ціннісними концептами, що, у свою чергу, спричиняє виникнення алюзій на зразок смерть – слава, смерть – божество, смерть – потойбіччя та ін.

Так, "смерть" співвідноситься з емоціями, які вона викликає (ненависть, смуток), фізичною дією, що її спричиняє (удар), рухом у вертикальному напрямку донизу (падіння), сенсорними відчуттями, що супроводжують процес вмирання (біль), впливом зовнішньої сили (долі, богів), фізичним і психічним станом (сон), стимулами (аксіологічна цінність), онтологічними властивостями моделі світу (темрява). У свою чергу, вказані загальні моделі охоплюють структури на зразок концептуальних метафор, алюзій [8, с. 35].

Філософська думка ХХ століття, що продовжує вивчати людину, а не її "слід" у культурі, констатувала вичерпаність антропологічних парадигм, що базувалися на ідеях раціонально-збагненого буття й однозначно-несуперечливих істин. У ситуації техногенної перерозвиненості культури *homo sapiens* остаточно витісняє *homo philosophicum*, ініціювавши онтологічний розпад особистості. У пошуках нової антропологічної моделі філософи наполегливо звертаються до цілісного образу людини, у якому смерть – не звичайний фактор ("природне припинення життєдіяльності організму"), а щось, що має сутнісне значення для буттєвої повноти особистості.

Але не тільки "антропологічна вбогість" тягне сучасну людину до смерті. Інтенсивне зростання наукового знання стимулює інтерес до даної теми. Сьогодні стало можливим звертатися в заборонені зони людського буття. З'явився проект "геном людини", який приваблює до себе ши-

роке коло вчених різних галузей. Це не випадково, адже метою цього проекту є розшифровка "генетичного коду", що обіцяє неймовірні, часом дивовижні, можливості. Гедоністичне самолюбство ринкового суб'єкта одержало шанс реалізувати свої таємні бажання. Виникає нова фаза технократичного утопізму – "трансгенний утопізм"; людина втрачає розуміння онтологічних межі своєї особистості й намагається побудувати, часом, абсурдні проекти.

Інтерес до питань сенсу життя й смерті обумовлений сьогодні й зростаючою увагою української філософії. У міру розкриття своїх понятійних шарів, українська думка виявляє ряд принципово нових ідей і концепцій, здатних змінити духовно непродуктивні подання про людину й розширити тим самим коло існуючого гуманітарного знання.

Реанімація гносеологічного інтересу до термінальної проблематики в ситуації розмитості методологічних критеріїв створює певний хаос (методологічна сваволя) у дослідницькому просторі. Міждисциплінарний характер вивчення феномену смерті, підсилює дослідницький волюнтаризм, що породжує ситуацію "танатологічного еkleктизму" [4, с. 106]. Багато в чому це – результат недостатнього вивчення вітчизняних і західних підходів до проблеми смерті.

Сучасна гіпер-рефлексія на тему смерті в українському культурогенезі ініціюється численними нефілософськими "збірно-енциклопедичними" стратегіями. Ситуація вимагає вироблення твердої методології.

Осмислення смерті в культурі має універсальний характер, що визначає рівень духовної самосвідомості нації. Зрозуміло одне: не вивчати проблему смерті людина не може, але робить вона це завжди тим особливим способом, за допомогою якого можна стверджувати про її моральну гідність, інтелектуальну чесність.

Таким чином, на сьогодні літературу з дослідження питання смерті можна типологізувати у такий спосіб: 1) дослідження у сфері емпіричної танатології; 2) дослідження філософських аспектів смерті; 3) дослідження англо-американської танатології; 4) дослідження в області історії українсько-російської філософії; 5) художня й езотерична література.

Дані розділи не подають вичерпних досліджень і не претендують на повний опис даної проблеми. Завдання в іншому – визначити загальні тенденції вивчення й осмислення смерті, які репрезентовані сьогодні в Україні.

У філософській літературі склалося принаймні три підходи до вивчення концепту "смерть". Вони наочно відбивають духовно-культурну ситуацію епохи, її філософські можливості.

Перший ("класичний") підхід базує своє відношення до смерті не позитивно (міркуючи над кінцівкою людського існування), а негативно (через радикальне заперечення безсмертя). "Особисте безсмертя – одна з реакційних соціальних ілюзій. Прагнення до нього, тобто до необмеженого продовження персонального існування індивіда, абсолютно нездійсненне й хибне у своїй основі" [8, с. 39].

Другий підхід склався в радянський період, його можна назвати сциентичним оптимізмом. Він формується на секулярному прочитанні фєдорівських ідей відродження. Ставка робиться на реалізації фундаментальних гуманістичних проєктів.

Третій підхід, що виявився в духовній атмосфері радянської епохи, відзначається своєю філософічністю і ґрунтується на роздумах про діалектику буття й небуття, що стимулює пошук "причин небуття".

Найглибша буттєва рефлексія граничних значеннєвих основ життя, справжнього Я відкривається в роботах Г.С.Батищева. Особливого значення набуває тема духовної смерті як егоїстичної самовтрати особистості. "Нікому себе не адресуючи, людина відсутня й усередині самої себе. І все більше пригнічує себе душевно й духовно – при фізичному навантаженні життя" [1, с. 123].

Останнім часом інтенсифікуються дослідження даної проблеми імотологічного характеру, засновані на ідеях М.Фєдорова, І.І.Мєчнікова, Ф.Купрєвича [2, с. 116]. У цих роботах зроблений наголос на сциентичних параметрах та на раціональному вивченні проблеми. "Найважливіші труднощі сьогодні, – говорять дослідники, – відсутність теоретично-втриманого поняття смерті людини ... Найважливішим недоліком сучасного стану розробки проблеми смерті й безсмертя, є відсутність єдиної концепції" [7, с. 8].

Багато сучасних вітчизняних філософів тією чи іншою мірою розробляли й розробляють проблему смерті (М.М.Трубніков, М.Мамардашвілі, І.Т.Фролов, П.П.Гайдєнко, Ю.М.Давидов, Д.І.Дубровський, О.О.Гусєйнов, С.О.Ісаєв, І.І.Гарін, Л.О.Коган, П.С.Гурєвич, В.Л.Рабинович, В.Кувакін, Ю.Ю.Вєйнгольд й інші).

Серед останніх досліджень можна відзначити змістовні й цікаві роботи С.С.Нєрєтиної, В.А.Кутирєва, П.В.Калитіна, Л.Е.Балашова, В.М.Розіна, В.Подороги, Б.В.Маркова, М.С.Уварова, В.Захарова, Т.В.Мордовцєвої й ін. Ці роботи об'єднує ідея значущості смерті людської рефлексії. Хоча автори представляють зовсім різні версії розуміння феномену смерті.

В.Подорога формулює принципи нової, "тілесно орієнтованої" антропології, у якій тема смерті переплітається з темою тіла. Створюється

своєрідний вокабуляр "феноменології тіла" ("стратографія тіла", "анатомічний дискурс", "тілесна схема", "шкіра предмету", "семіозис тіла", "тілесні канони", "шизотіло" і т.д.) [9, с. 206].

Цікаву спробу декомпозиції зовнішніх змістів мови з метою дешифрування семантики смерті розробив П.Калитін у книзі "Мертвий заповіт". Тут слова розподіляються на стихійні до-логічні елементи, і відкривається тим самим можливість через досвід автора (його "смерть") зробити нову "підбірку" мови, що буде відповідати новій, зрозумілій і перетвореній особистості.

Особливо варто сказати про внесок О.В.Дьомічева в розробленні даної проблеми. Він обґрунтував статус філософської танатології "як світоглядного знання". У його роботах питання життя й смерті людини вирішуються в рамках філософської антропології із залученням багатого матеріалу історико-культурного характеру, а також ідей сучасних західних філософів (М.Хайдеггера, Е.Левінаса, Ж.Делеза й ін.). Значно розширений теоретичний інструментарій філософської танатології ("експозиція тілесної смерті", "некроцентрична свідомість", "мнемозична реабілітація небіжчика", "драйв до смерті", "некроперевтілення", "мікросмерть", "макросмерть", "енергія Танатосу", "суверенна смерть" й інші деривативи). Це створює необхідну евристичну основу для продуктивного аналізу смерті в сучасному соціо-культурному контексті.

Останнім часом набуває значення "постмодерністський дискурс" смерті, який ґрунтується на основі постановок, що зводяться до заперечення "більших ідеологій" як "тоталітарних стратегій розуму" [8, с. 151]. Смерть маніфестується як "голий" аргумент абсурду, що позбавлений філософського й морального осмислення. Це має деструктивний ефект й у підсумку профанує метафізичний зміст людської кінцівки.

Отже, проблема щодо розгляду різноманітних інтерпретацій смерті стимулює невгамовний потяг людини до "позабуттєвого", породжує своєрідний танатологічний експеримент. Він проявляється сьогодні не в тому, що людина намагається пізнати сферу несвідомого, а в тому, як вона це робить. Нинішня духовна ситуація в Україні відзначена пошуком смисложиттєвих духовних цінностей. Смерть як фінал і як підсумок життя надає культурному утворенню завершеності структури, кінцевості конфігурації, вагомості загального значення.

Література

1. Батищев Г.С. Особенности культуры глубинного общения // Вопросы философии. – 1995. – №3.
2. Вишев И.В. Проблема личного бессмертия. – Новосибирск, 1990.

3. Демичев А.В. Дискурсы смерти. Введение в философскую танатологию. – СПб., 1997.
4. Исупов К.Г. Русская философская танатология // Вопросы философии. – 1994. – №3.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
6. Минеев В.В., Нефедов В.П. Человек и его смерть. – Красноярск, 1989.
7. Панцхава И.Д. О смертности и бессмертии человека. – М., 1965.
8. Подорога В. Феноменология тела. Введение в философскую антропологию. – М., 1995.
9. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М., 1975.
10. Философский энциклопедический словарь. – М., 1997.
11. <http://www.thanatotherapy.ru/instanat.shtm!>
12. <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
13. http://www.yspu.yar.ru/vestnik/novye_issledovaniy/33_4/

М.М.Шкурко

**Романс Є.П.Гребінки "Очі чорнії":
повернення на свою історичну батьківщину**

До 165-річчя романсу "Очі чорнії"

Український романс... Хто із нас в роки своєї юності і до останніх днів не був зачарований цими душевно-зворушливими музично-поетичними творами!!! Світлі почуття закоханих, їх вірність, здобутки та розчарування на життєвій дорозі – далеко не повний перелік сюжетних ліній старовинних українських романсів.

В ці дні виповнюється 165 років виходу в світ романсу на слова видатного українського поета і письменника Євгена Павловича Гребінки "Очі чорнії". За своїм сценічним довголіттям і популярністю цей твір по праву вважається патріархом романсового жанру. Для нього не існує державних кордонів: романс лунає зі сцен України, Росії, Польщі, Словаччини, Румунії, Італії, Іспанії, інших країн Західної Європи. А перетнувши Атлантику, романс набуває популярності і на Американському континенті.

В ці ювілейні дні дозволимо собі більш ґрунтовно зупинитись на історії цього романсу, в його поетичному, музично-супроводжувальному і вокально-пісенному аспектах.

Текст романсу: присвята

Що ж спонукало Євгена Павловича написати такий ліричний і водночас сповнений смутку і гніву вірш, який згодом став відомим далеко за

межами України романсом? Для пошуку відповіді на це запитання скористаємось порадою французьких філософів – "chercher la femme" – шукайте жінку.

На життєвій дорозі Гребінки в різний час зустрілися дві дівчини, яких він кохав [8]. Першою була сестра Миколи Новицького – однокласника по Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька – Мар'яна. Позналились вони влітку 1831 року в садибі її батька в селі Снітин Лубенського повіту Полтавської губернії.

Кількаденне перебування Євгена в Снітині, прогулянки з Мар'яною в парку, тривалі доброзичливі розмови в колі її сім'ї і друзів докорінно змінили душевний стан вчорашнього гімназиста. "Неужели это любовь? Неужели меня посетило это неразгаданное, таинственное, святое чувство, чувство, возвышающее человека до невозможности, сила, хранящая весь мир..." – задає він сам собі питання. І тут же відповідає: "Да это ты, любовь! Это ты, желанная гостья!...я даже никогда не решусь написать имя ее. Кто знает будущее? Может быть, чей-нибудь взор оскорбится, читая это имя. Оно всегда в душе моей". Так згадував пізніше Євген у документальній повісті "Записки студента" про перші дні зустрічі з Мар'яною [1].

Далі були проводи Євгена на військову службу в резервні козачі полки, повернення зі служби в Убіжище; весь цей час Мар'яна була для нього наче коштовний оберіг.

Прийшов час визначатися Євгену в житті на майбутнє. Жити і надалі на хуторі Убіжище означало для Євгена загубити свій талент письменника, який розквітнув ще в Ніжинській гімназії [10]. Поїхати ж у місто він вважався, адже це могло закінчитися втратою коханої. Нарешті, після зустрічі на Пирятинщині зі своїм земляком Григоровичем Василем Івановичем – відомим мистецтвознавцем, конференц-секретарем Академії мистецтв, Гребінка приймає остаточне рішення їхати в Петербург у надії, що через декілька років, як "стане на ноги", знову зустрінеться з Мар'яною, але тепер вже назавжди. В день від'їзду Євгена в столицю вони довго прогулювались у парку, на березі тихоплинної Сули, обмінялися обручками, заприсягалися вірно чекати один одного [1].

Саме ці перші сторінки своєї художньої повісті "Записки студента" Гребінка відзначає як документальні. Далі звернемося до його епістолярної спадщини – більш надійного джерела інформації.

В С.-Петербурзі Євген Павлович приїхав на початку 1834 року, а вже першого лютого цього ж року він був призначений на посаду канцелярського службовця Комісії духовних училищ. Розпочинається активне листування Євгена з братом Мар'яни – Миколою Михайловичем Новицьким.

До нас дійшло тринадцять листів Гребінки до Новицького, датованих від 16 листопада 1831 р. до 13 грудня 1841 р. Перші сім років листування у відносинах Євгена і Мар'яни відчуються щирі почуття двох закоханих сердець. Та 1837 рік став для них роком прикрих випробувань. Не витримавши спокуси місцевого багатія, Мар'яна порушує дану нею клятву і одружується [2].

Не дивлячись на це, Євген у листі до Новицького від 9 жовтня 1837 року просить "кланяться сестрице и ее мужу". Приязні відносини між ними все ще продовжуються. Так, у цьому ж листі до її брата Євген пише: "Целую милые ручки (Мар'яни – М.Ш.), сработавшие картинку, которую я получил, она для меня очень дорога", і закінчує свій лист словами, взятими з поезії К.Батюшкова "Мой гений":

"О, память сердца, ты милей

Рассудка памяти печальной...".

Далі починаються роки невизначеності у відносинах Євгена з сім'єю Новицьких. У 1841 році в журналі "Отечественные записки" Євген опубліковує повний текст своєї повісті "Записки студента". Це своєрідний щоденник письменника. В ньому хоч і зашифровані імена героїв та точні дати подій, але в контексті повісті добре простежуються постаті Євгена і Мар'яни.

В результаті, на цьому ґрунті між Гребінкою і братом Мар'яни – Миколою Новицьким виникає серйозне непорозуміння. Щоб хоч якось залагодити конфлікт, Євген Павлович 12 травня 1841 року надсилає із Петербурга лист-відповідь Новицькому, в якому, зокрема, зазначає, що "Письмо меня очень удивило и сильно огорчило... и еще, приноровлять к лицу, которое по своей доброй и благородной душе было и остается для меня навсегда драгоценнейшим предметом в мире... Как ты мог подумать, что я мстил твоей сестре!!!".

Та намагання Євгена залагодити конфлікт виявляються марними. Тяжко переживає він розрив з коханою. Відпуску 1841 року Гребінка проводить в Убіжищі. Після душевних потрясінь і майже двомісячної хвороби в столиці він продовжує лікуватися і в Убіжищі.

Повернувшись до Петербурга, Євген востаннє звертається до свого гімназійного товариша листом від 13 грудня 1841 року зі спробою порозумітись. Та зміст і тон листа підтвердив, що стосунки Євгена з Мар'яною втрачені остаточно. Закінчується лист словами: "До свидания, пиши пожалуйста, да не такие желчные письма..." Це перший випадок за десять років листування з Миколою Новицьким, коли Євген не передає вітання його сестрі Мар'яні.

Літо 1842 року Гребінка проводить в Убіжищі. Можна уявити його душевний стан. Він вже відомий у Петербурзі і в Україні письменник, має пристойну посаду в столиці, здійснив батьків заповіт вивести в люди менших братів і сестру Людмилу, та одне ятрить душу поета – немає щастя в його особистому житті. Кохана, з якою присягалися навек бути разом, зрадила. Що далі?

І Євген приймає рішення запропонувати руку і серце своїй знайомій землячці з села Рудка Пирятинського повіту – Марії, з якою Євгена познайомив його названий брат Лев Свічка. Повернувшись з відпустки в Петербург, Євген звертається в листі від 7 жовтня 1842 року до Свічки з таким проханням: "Сделай милость, брат Лев, узнай, так, знаешь, стороною (тебя не учитъ стать) отдали бы за меня панночку с чудесными глазами... Куда это было бы хорошо!... а то ей-богу, женюсь на кацапке, тогда прощай, Малороссия!..".

Зміст цього листа опосередковано свідчить про те, що Євген і Марія були вже знайомі, але їх заручини з незрозумілих причин відкладалися. І лише 25 червня 1844 року в листі до Свічки Євген сповіщає брата, що "...наконец наше дело, которое мы с тобой знали три года, кончилось – и я сговорен и обручен с Марией Васильевной Ростенберг, 30 числа этого месяца мы венчаемся и уезжаем в Петербург".

Через півтора року у молодого подружжя народиться дочка Надійка, та здоров'я Євгена Павловича з кожним днем погіршується, і 3 грудня 1848 року він помирає.

...Пройшло більше півтора століття з того дня, як був опублікований вірш Є.П.Гребінки "Чорнії очі" і побачив світ романс на слова Гребінки "Очі чорнії". Та не вщухає полеміка між дослідниками і шанувальниками творчості нашого земляка навколо питання, кому ж був присвячений цей романс. В автографі поезії "Чорнії очі" присвята відсутня. Тому-то серед дослідників і побутує розбіжність: одні несміливо стверджують, що вірш був присвячений першому коханню Євгена Павловича – Мар'яні Новицькій, інші – Марії Ростенберг [14].

Про стосунки Євгена і Мар'яни в цій статті, посилаючись на документи, сказано багато. Документальні ж свідчення про відносини Євгена з Марією Ростенберг до нас практично не дійшли, якщо не брати до уваги два листи поета до Лева Свічки.

Пройшло декілька років після їх одруження, і лише тоді Євген засвідчує свої щирі почуття до Марії Ростенберг у короткому вірші "В альбом жене" [1]. Але це вже було сказано через декілька років після того, як був опублікований в 1843 році вірш Гребінки "Чорнії очі", коли Євген Павло-

вич ще болісно переживав розрив з першою коханою – Мар'яною Новицькою.

Та звернемося до самого канонічного тексту славнозвісного романсу. Як на мене, то це вірш-спогад, звернений у минуле, звернений до кохання, якого вже не повернути, яке не виправдало сподівань на майбутнє. Втрачаючи кохану, Гребінка у вірші "Чорнії очі" пише:

"Ох, не даром вы глубины темней!
Вижу траур в вас по душе моей,
Вижу пламя в вас я победное,
Сожжено на нем сердце бедное".

Видатний російський співак Федір Шаляпін дещо змінив текст цього куплету, ще більше поглибивши душевні переживання поета, викликані втратою ним коханої. Ось шаляпінський варіант заключного куплету романсу:

"Не встречал бы Вас, не страдал бы так,
Я бы прожил жизнь, улыбаючись,
Вы сгубили меня, очи черные,
Унесли навек мое счастье!!!"

Особлива трагічність долі поета виражена в заключних строфах цього куплету. Це підтвердив і видатний російський композитор С.В.Рахманінов.

У цьому відношенні варті уваги спогади сина Ф.І.Шаляпіна, опубліковані в збірнику "Памяти Рахманинова" (Нью-Йорк, 1946 г.) про одну дружню вечірку на підмосковній дачі за участю Федора Івановича. В дві години ночі, коли гості готувалися вже йти на відпочинок, Федір Іванович, сповнений обурення, зупинив всіх: "Куда это вы? Подождите, мы с Сережей (Сергій Васильович Рахманінов – М.Ш.) сейчас вам покажем!"

Сергій Васильович сів за рояль, а Федір Іванович Шаляпін почав співати. Співав багато, та насамкінець на прохання Рахманінова Шаляпін виконав його улюблений романс, "Очі чорнії". Вранці, коли всі гості ще спали, згадує Є.Сомова, Сергій Васильович зустрів її в саду. Не дивлячись на безсонну ніч, обличчя його було радісне: "Как Федя меня вчера утешил!.. Заметили ли вы, как изумительно он произнес: "Вы сгубили меня, очи черные?". Мне теперь хватит этого воспоминания по крайней мере на двадцать лет" [15].

Незважаючи на розрив з Мар'яною, Євген не ремствує на свою долю і все ж закінчує вірш словами подяки коханій за прекрасні дні минулого:

"Все, что лучшего в жизни Бог дал нам,
В жертву отдал я огненным глазам".

Отже, є всі підстави стверджувати, що поезія Гребінки "Чорні очі" була присвячена Євгеном Павловичем саме його першій коханій Мар'яні Михайлівній Новицькій.

Галас навколо авторства тексту романсу

"Очі чорнії" – це класика. Зважаючи на популярність романсу в усьому світі, деякі "знавці-культурологи" впродовж десятиліть майстерно ведуть неблаговидну роботу з метою витравити зі свідомості людей правду про істинного автора тексту романсу.

Аби досягти поставленої мети, ще з початку минулого століття почалося доповнення тексту вірша Гребінки все новими і новими куплетиками, які за своїм змістом часто не мають нічого спільного з авторським задумом поета.

Особливо одіозним є включення до класичного тексту романсу куплетів, вибачаюсь за вислів, "кабацького гатунку", як-от: "Скатерть белая залита вином, все гусары спят непробудным сном" і т.д., або : "По обычаю Петербургскому, по обычаю чисто русскому, мы не можем жить без шампанского..." і т.д.

Дивно, що деякі вельми поважні сучасні співаки Росії (навмисно, через повагу до них, не називаю їх прізвища), виконуючи романс "Очі чорнії", проспівують і ці "кабацкие" куплети.

Якщо ж декому із співаків, ой як хочеться озвучувати і ці чужорідні строфи романсу, то нехай відверто скажуть, що авторство цих куплетів належить не Євгену Гребінці, а російським піснетворцям. Можна при цьому рекомендувати їм скористатися досвідом відомого поміщика із села Качанівка Чернігівської губернії Г.С.Тарновського, який вважав себе високим знавцем музики. Коли до нього з'їзджалися відомі персони, то за обіднім столом під час виконання власним оркестром поміщика симфонії Бетховена він раптово підносив палець і звертався до гостей: "А ось це місце... гм... вставив я". І потім самовдоволено додавав: "Гм... так... ми і Бетховена поправляємо"[5].

Цілеспрямована фальсифікація авторства поетики романсу "Очі чорнії" продовжується і дотепер. Так, у 2001 році у Московському видавництві "МАИ" вийшла книга О.Л.Уколової і В.С.Уколова "Распятый на арфе. Судьба и творчество Николая де Витте", в якій автори книги дописали навіть до того, що авторство слів романсу "Очі чорнії" належить не Гребінці, а мало відомому композитору Миколі де Вітте [13].

Не можна всерйоз сприймати аргументи цих авторів на користь М.де Вітте, мовляв, що Є.Гребінка не мав трагічних зламів у своєму особистому

житті, коханні, що його поетичний таланти, таланти письменника не міг створити такий шедевр і т.п.

Хочу запитати, а романси "Помню я еще молодухой была", "Не можна, мамо, нелюба любити", "Казак на чужбині" та інші, це що, не свідчення високого рівня майстерності Є.Гребінки як поета? Причому всі вони були опубліковані, а деякі і виконувалися як пісні і романси за декілька років до публікації славнозвісного вірша "Чорні очі".

Слід також наголосити, що поезія Є.П.Гребінки ще за життя поета привертала до себе увагу видатних композиторів, співаків і диригентів. Так, після публікації вірша Є.Гребінки "Казак на чужбині" (1838 р.) російський композитор і хоровий диригент Ломакін Гаврило Якимович невдовзі написав на цей вірш музику. Це був один із перших романсів на слова Є.П.Гребінки [13].

Лірикою Є.Гребінки захоплювалися і славетні російські співаки. Наприклад, у 1910 році московська фірма "Граммофон" випустила платівку із записом пісні на слова Є.Гребінки "Помню я еще молодухой была" у виконанні Надії Плевицької, співачки, майстерністю якої захоплювався навіть Федір Шаляпін.

Плевицька довго зберігала у себе дорогоцінне фото з дарчим підписом: "Моему родному Жаворонку, Надежде Васильевне Плевицкой, - сердечно любящий её Ф.Шаляпин" [11].

Це також не є свідчення високої майстерності Є.Гребінки як поета, пошанувальника народної пісні і романсової тематики? Одним словом, коли опонентам – авторам книги "Распятый на арфе" бракує доказів, тоді вони вдаються до єдиного аргументу: "Не может быть, потому, что быть не может".

Та, як виявляється, це ще не все. Витравивши крок за кроком з канонічного тексту вірша Є.Гребінки майже все (крім першого і останнього куплетів) і наповнивши текст романсу різного роду низькопробними куплетиками, дехто продовжує стверджувати, що "Очі чорні" – це взагалі російський романс. Так, у 2007 році в Москві у видавництві "ЭКСМО" вийшла книга "Очи черные. Старинный русский романс". Автор-упорядник книги В.Д.Сафощкін. Назва цієї книги говорить сама за себе [11]. Ось так, поступово, крок за кроком, здійснюється "прихватація" нашої культурної спадщини.

Музичний супровід романсу

Окрасою романсу є його музичний супровід. Першим автором музики романсу "Очі чорні" на слова Є.П.Гребінки був російський композитор і поет голландського походження Микола де Вітте. М. де Вітте народився в

Петербурзі у 1811 році. Згідно з сімейною традицією хлопчика віддають для навчання в Пажеський корпус. По закінченні навчального закладу він захоплюється грою на арфі та поетичною творчістю, зокрема російськими і циганськими романсами.

На початку 1843 року, вже після публікації вірша Євгена Гребінки "Чорнії очі" Микола де Вітте 26 лютого 1843 року отримує від Цензорського комітету дозвіл на публікацію нотного розпису музики М. де Вітте до мазурки (як вказано в оригіналі) "Очі чорнії" [9]. А у квітні цього ж року ноти мазурки М. де Вітте з'являються у продажу у Москві в музичному магазині Міллера і Гротгана, тобто майже через чотири місяці після виходу у світ вірша Є.Гребінки "Чорнії очі", який став поетичною основою славетного романсу "Очі чорнії".

На титульному листі мазурки вказується, що авторство музики, підкреслюю слово, тільки "музики", належить М. де Вітте, а про використання в нотному розписі слово в слово вірша Є.Гребінки "Чорнії очі", авторство українського поета не вказане. Та автори книги "Распятый на арфе", які стверджують, що автором слів романсу "Очі чорнії" є М. де Вітте, повинні були б знати, що в подібних спірних ситуаціях авторство належить тому, хто перший опублікував художній твір у відкритому друці. Тим більше, що і сам М. де Вітте не наполягав на авторстві поетики романсу.

Як відомо, варіант музики романсу, опрацьований М. де Вітте, не витримав випробування часом і не прижився в Росії, та все ж першість спроби авторства музики романсу "Очі чорнії" по праву належить М. де Вітте.

Минуло не одне десятиліття, аж поки музикознавці і співаки не визнали новий мотив романсу "Очі чорнії", який існує і по сьогодні. Його автором є Ф.Герман.

Кожен із визнаних виконавців-співаків вважає за необхідне внести щось своє, індивідуальне в музичний супровід романсу. З'явилися так звані обробки музики романсу, відомою з яких є обробка Гердаля. Та не дивлячись на це, в кожному виконанні романсу, навіть у джазовому його варіанті видатного американського трубача-віртуоза і співака Луї Армстронга при виконанні ним романсу "Очі чорнії" зберігається класичний музичний лейтмотив.

Романс успішно долає державні кордони

У другій половині XIX століття романс набуває широкої популярності. Його виконують у літературних і музичних салонах, у столичних камерних концертах, у ресторанах, у побуті. Поширенню романсу також сприяли циганські хорові колективи; вони одразу ж сприйняли його як своїй рідній. На жаль, через відсутність у позаминулому столітті технічних за-

собів відтворення звуку, живе звучання романсу до нас не дійшло. І лише на початку ХХ століття з відкриттям вченими і інженерами надійного способу відтворення і збереження звуку почалося широке розповсюдження романсу "Очі чорні".

Спеціалізовані компанії і фірми звукозапису розвинутих країн світу, такі як "Еміль Берлінерс Граммофон" (Німеччина), "Колумбія Фонограф Компані" (США), "Брати Пате (Франція), "Сирена Рекорд" (Польща), "Метрополь Рекорд" (Росія) і багато інших у жорсткій конкурентній боротьбі поспішали заволодіти вельми прибутковим бізнесом – виробництвом мільйонними тиражами грамплатівок і технічних засобів їх програвання [4].

Одними з перших дореволюційних виконавців романсу, записаного на платівку, був славетний Федір Іванович Шаляпін.

У 1910 році в Москві фірмою "Пишущий Амур" була випущена грамплатівка з записом романсу "Очі чорні" у його виконанні. Відчувається, що Федір Іванович, як ніхто інший, пройнявся глибинною суттю поезики романсу. Голос співака, при виконанні романсу був сповнений гнівом і докором дівчині за загублену нею долю поета [16].

Фонограма останньої строфи романсу у виконанні Шаляпіна:

"Вы сгубили меня, очи черные,
Унесли навек мое счастье" –

вражаюча (це треба чути), ще раз підтверджує наш висновок про те, що вірш "Чорні очі" був присвячений Гребінкою не Марії Ростенберг, а саме його першому коханню – Мар'яні, яка не дотрималася даної нею обітниці і зрадила поета.

Після 1917 року новітня влада Росії вважала, що романс як жанр музично-пісенної творчості не відповідає революційним ідеалам пролетаріату. Ромansi виключали з репертуару всіх театрів. Доля ж співаків-романістів складалась по-різному: одні, хто зміг, емігрували за кордон (Ф.Шаляпін, Н.Плевицька, Ю.Морфессі, С.Вертинський, П.Лещенко), інші переорієнтувалися на репертуар, співзвучний з ідеологією правлячої партії більшовиків.

Серед представників першої хвилі післяреволюційної еміграції з Росії панувала розгубленість, ностальгія за назавжди втраченою Батьківщиною. Цим людським настроям, як ніколи, відповідав романсовий пісенний жанр.

"Очі чорні" зазвучав спочатку в країнах нашого західного зарубіжжя, згодом слава романсу докотилася аж до Парижа.

Збереглися рідкісні зарубіжні грамплатівки з записом романсу "Очі чорні" в 30–40-х роках минулого століття у виконанні: Пола Негрі (фірма

"His Masters Voice"), Люсіни Арської (Muza "Polskie Nagrania"), Наташі Попович (Radio-televizije, Beograd), Алли Баянової ("Electrocord", Румунія) [6; 16].

У роки хрущовської відлиги романс "Очі чорнії" знову набув великої популярності. Він зазвучав по радіо і на телебаченні у виконанні народних артистів СРСР – Бориса Штоколова, Миколи Сліченка, Йосипа Кобзона, інших провідних співаків радянської естради [16].

Романс став почувати себе як удома практично в усіх країнах Західної Європи і за її межами, особливо, коли він зазвучав у виконанні таких всесвітньо відомих співаків і музикантів, як тріо тенорів – Паваротті, Домінго і Каррераса, Хуліо Іглессіаса, Луї Армстронга [16].

Важко переоцінити внесок у збереження і популяризацію української і російської народної пісні і романсу наших філофоністів-колекціонерів грамофонних платівок. Завдяки їхній невтомній праці ми і тепер маємо можливість насолоджуватись грою видатного українського композитора Миколи Віталійовича Лисенка, чути голос незабутніх Лесі Українки і Оксани Петрусенко, захоплюватися романсом "Очі чорнії" у виконанні провідних митців дореволюційної сцени – неперевершених співаків Федора Івановича Шаляпіна, Михайла Іванович Вавича та інших.

Назвемо поіменно цих безкорисливих зберігачів нашої культурної спадщини, це кияни: Донцов Віталій Петрович, Кузьменко Юрій Олексійович, Железний Анатолій Іванович та інші. Низький уклін Вам і глибока пошана!

Повернення романсу на свою батьківщину

... Ніхто, навіть маститі музикознавці, не дадуть відповіді на запитання, а скільки тисяч разів романс "Очі чорнії" вживу звучав і продовжує звучати на великих і малих сценах світу? Та я впевнений, що жодного разу і до сьогодні канонічний текст романсу не виконувався рідною українською мовою поета. І це не випадково, адже з відомих причин авторський текст романсу був вимушено опублікований Євгеном Гребінкою російською мовою.

І лише 22 грудня 1998 року в газеті "Хрещатик" київський журналіст, поет і перекладач Юрій Татаренко вперше опублікував свій переклад канонічного тексту романсу "Очі чорнії" українською мовою. Ось цей догоочікуваний текст романсу у перекладі Ю.Татаренка [12]:

"Очі чорнії, аж палаючі,
Очі пристрасні та жадаючі!
Як люблю я вас! Як боюся вас!
Певно, стрів я вас у недобрий час.

Темний погляд ваш –
як морська глибінь.
По душі моїй в нім жалоби тінь.
Бачу пломінь я переможний в нім:
Серце спалено у вогні страшнім.

Та жену журбу і печаль свою.
На мою судьбу я не ремствую,
Найдорожче все,
що Господь дав нам,
Я пожертвував огняним очам".

У ці ювілейні дні романс "Очі чорнії" зголосився вперше виконати українською мовою український співак і композитор-гітарист Ігор Петрович Якубовський. Так, знаний в усьому світі романс вперше повертається на батьківщину його автора – Євгена Гребінки і звучатиме віднині українською мовою поета.

Привітай же, Україно, свою рідну пісню!!!

Література

1. Гребінка Є.П. Твори: У 3 т. – Т. 1: Записки студента. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 450–52, 456–457, 463–464.
2. Гребінка Є.П. Твори: У 3 т. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 3: Листи. – С. 559–609.
3. Гребинка Е.П. Черные очи // Литературная газета. – 1843. – 10 января. – С. 57.
4. Железный А.И. Наш друг – грампластинка. Записки коллекционера. – К.: Музыкальная Украина, 1989. – С. 59–68, 75, 105–108.
5. Жур П.В. Літо перше. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1979. – С. 28.
6. Кузьменко Ю.О. Ескізи до історії України. – К.: Пульсари, 2001. – С. 95–99.
7. Ломакин Г.Я. Музыкальная энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1976. – Т. 3. – С. 318–319.
8. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 1. – К., 1908. – С. 329–332.
9. Н. де Витте. Очи черные. – М.: Типография В. Кирилова, 1843. – С. 1–7.
10. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя; Аспект-Поліграф, 2005. – С. 44–51.
11. Сафощкин В.Д. Очи черные. Старинный русский романс. – М.: ЭКСМО, 2007. – С. 84, 93, 94, 301, 302.
12. Татаренко Юрій. Нехай цей романс звучить і рідною мовою поета. – Газета "Хрещатик" від 22 грудня 1998 р.
13. Уколова Е.Л., Уколов В.С. Распятый на арфе. Судьба и творчество Николая Девитте. – М.: МАИ, 2001. – С. 122–126, 327–329.

14. Цибаньова О.С. Євген Гребінка. – К.: Молодь, 1972. – Вип.18. – С. 82–85, 88–90. – (Серія біографічних творів).

15. Шаляпин Ф.И. – Страницы из моей жизни. – Пермь: Пермское книжное издательство, 1965. – С. 380.

16. Дискографія Колекції грамофонних записів романсу "Очі чорні" (колекції київських філофоністів В.П.Донця і Ю.О.Кузьменка) у виконанні відомих вітчизняних і зарубіжних співаків і музикантів: Ф.Шаляпіна, М.Вавича, В.Агафонова, П.Виноградова, С.Данилевського, Й.Кобзона, М.Сліченка, Б.Штоколова, Л.Арської, А.Баянової, Н.Попович-Швелідзе, Пола Негрі, тріо тенорів – Паваротті, Домінго, Каррерас, Хуліо Іглесіас, Франсіс Гойа – (гітарист), Луї Армстронга.

Л.А.Дорохина

Развитие любительского хорового пения на Черниговщине в нач. XX ст.

Организация и деятельность на Черниговщине во втором десятилетии XX века любительских храмовых хоров – явление в своем роде необычное.

Инициатива их создания принадлежит Братству святого Михаила, князя Черниговского. Основанное в 1888 году епископом Вениамином, Братство ставило своей задачей просвещения народа, стремилось к повышению его нравственности, церковности, художественной, в том числе и музыкальной культуры. Весной 1915 года на очередном заседании Епархиального Совета Братства св. Михаила было принято решение о повсеместной организации в приходах епархии Братских народных хоров. Был организован специальный комитет по заведению Братскими хорами. Председателем его был назначен регент архиерейского хора О.М.Ступницкий¹. В состав комитета также входили преподаватели церковного пения духовных учебных заведений Чернигова (Г.Зосимович, И.Примаков, П.Бугославский и др.), некото-

¹ По рекомендации известного церковно-певческого деятеля, регента Санкт-Петербургского Митрополичьего хора И.Я.Тернова, посетившего в 1912 году Чернигов, М.Ступницкий, как лучший его ученик, был назначен регентом архиерейского хора для поднятия церковно-певческого дела [1, 1912, №17, с. 108]. Он в короткий срок провел реорганизацию хора, полностью обновил его репертуар, значительно оживил концертную деятельность.

рые священники и диаконы городских церквей, регенты приходских храмов.

Комитет, придавая важное значение эстетическому, церковно-музыкальному воспитанию народа, принял решение организовать в каждом приходе церковный любительский хор из братчиков и других прихожан – любителей церковного пения. Епархиальный комитет видел весьма широкую перспективу деятельности Братских хоров, предполагая, что со временем это начинание перерастет в небывалое ранее в губернии Братское хоровое движение.

Так, программой его распространения предусматривалось объединение всех хоров города или местечка во время церковных торжеств. Предполагалось даже для пения особо торжественных богослужений объединять все хоры уезда в один огромный всенародный Братский хор¹. Не оставалось без внимания и исполнение светских произведений: "гимнов, кантов, патриотических песен и высокохудожественных произведений отечественных поэтов и композиторов" [1, 1915, № 21–22, с. 110].

Однако новое начинание Братства не могло быть реализовано на практике без решения многих проблем. Основная из них – привлечение во вновь создаваемые хоры музыкально грамотных, образованных регентов. Хотя в Чернигове практически ежегодно устраивались краткосрочные певческо-педагогические курсы, некоторые города и особенно села страдали от острой нехватки регентов, способных управлять хором. В селах, где отсутствовал церковный хор, прихожане нередко обращались в Епархиальный Совет с просьбой о назначении им регента или псаломщика, "способного организовать хор и руководить им" [4; 5]. В 1916 году при Черниговском Троицком монастыре была открыта духовная музыкально-певческая школа, цель устройства которой – дать Черниговской епархии опытных, образованных регентов, руководителей приходских Братских хоров. Это, безусловно, значительное событие не осталось незамеченным в музыкальных кругах столицы. Журнал "Хоровое и регентское дело" писал, что "закладка дома для церковно-певческой школы – явление небывалое в летописях Епархиальной жизни" [6, 1915, №10, с.178].

¹Здесь невольно возникает ассоциация с хоровым движением в странах Балтии – в Латвии и в Эстонии, – предполагавшим большие хоровые массивы. Эта традиция берет начало во второй половине XIX века [3, 109; 5, 117]. Замысел в Украине восстановлен лишь в восьмидесятые годы XX столетия.

Однако подготовка регентов не была единственной задачей, которую пришлось решать Комитету при организации церковных любительских хоров. Одной из ключевых была проблема репертуара. Он должен был быть художественно полноценным и одновременно доступным для исполнения. Именно поэтому члену Комитета П.Бугославскому, преподавателю Черниговской духовной семинарии, было поручено "в целях достижения единства и правильности пения церковных напевов, издать небольшой церковно-певческий сборник начальных молитв, важнейших песнопений и гимнов и разослать их по приходским Братствам" [1, 1915, №21–22, с. 113].

Как же на практике была воплощена идея создания на Черниговщине церковных любительских коллективов и в какой мере это начинание Братства было реализовано? Остановимся лишь на некоторых, наиболее интересных, на наш взгляд, фактах.

Анализируя материалы черниговской периодики и епархиальные издания 1915 года, мы обнаружили, что организация Братских хоров во многих уездах проходила довольно активно, благодаря большому числу желающих участвовать в общенародном пении, основой которого стали Братские хоры. Первые сведения о них появились на страницах прессы уже весной 1915 года, и далее практически каждый месяц периодическая печать Черниговщины сообщала об организации новых хоров в различных уездах губернии.

Необычайно высокого уровня достигло хоровое движение в Чернигове, где образование Братского хора было поручено соборному диакону Григорию Иванцову. Достаточно известный в городе регент, руководитель хора учащихся церковноприходских школ Г.Иванцов, неоднократно участвуя в народных чтениях, был музыкальным просветителем по духу и объему своей деятельности. Церковные праздники проходили с неизменным участием черниговского Братского хора. Так, во время проведения крестных ходов братчики всех приходов города соединялись в один громадный Братский хор (как и предполагали в свое время члены Епархиального Совета), насчитывавший, надо полагать, несколько сот человек. Причем для желающих участвовать в общенародном пении организовывались спевки в зале Епархиального дома. Об этом заранее сообщалось в местной периодической печати [6, 1915, №52, с. 4].

Широкий размах приобрело хоровое движение в уездных городах и даже селах губернии. В некоторых из них Братские хоры были организованы в каждом приходском храме. Известно, к примеру, что в

Новгород-Северске и Носовке при торжественных богослужениях народные хоры разных приходов объединялись в сводные, достигавшие более двухсот человек.

Еще более многочисленным был состав хора в селе Крехаев Остерского уезда, где на репетиции собиралось примерно 300 человек, среди которых были и дети. Организатор Крехаевского хора священник Лев Тополь писал: "Классная комната, где занимается Братский хор, очень обширна – 18х24 м", но она "не вмещает желающих участвовать и послушать пение" [6, 1916, №21, с. 1].

Регулярной с 1915 по 1917 годы была музыкально-просветительская деятельность Братского хора села Макошино Сосницкого уезда. Кроме богослужебного пения в приходском храме, он неизменно принимал участие в религиозно-нравственных чтениях и вечерах-чтениях для детей. Традиционно такие собрания заканчивались общенародным пением. Богослужебная и музыкально-просветительская деятельность хора села Макошино была специально отмечена архиепископом Василием. Известно, что в 1916 году хор и его организаторы – регент, учитель церковноприходской школы Сергей Аксианов и законоучитель народного училища о.Кирилл Аксианов, руководившие церковным хором народного училища и приходской школы, – были удостоены архипастырского благословения.

Весьма интересными представляются нам сведения из села Хмельницы Черниговского уезда, где, по словам корреспондента, при местном отделении Братства св. Михаила уже 18 лет существовал "прекрасно организованный любительский хор". Из отчета приходского Братства известно, что организатором и бессменным его руководителем являлся регент П.Макаренко [6, 1915, №13, с. 2]. Состав этого сельского хора, представленного мужскими и женскими голосами, в 1915 году насчитывал 50 участников. А в селе Малые Щербиничи Новозыбковского уезда в 1915 году за богослужением пели два хора. Один из этих церковных хоров был организован из любителей церковного пения.

Из периодики известно об успешной деятельности Братских хоров с.Погар Стародубского уезда (регент – псаломщик Н.Крутько), с.Погребки Новгород-Северского уезда (регент – О.Д.Знаменский). Церковные народные хоры были организованы в Козелецком и Суражском уездах.

Есть сведения и о том, что подвижниками хорового движения на Черниговщине были и женщины. Так, Е.С.Андриевская, дочь священ-

ника, в 1915 году "создала хорошо организованный хор из крестьян" в селе Чернорий Глуховского уезда [6, 1915, №39, с. 4]. Организатором и руководителем Братского хора г.Мглин была П.И.Трисвятская (1915), 12 лет проработавшая в церковноприходской школе.

Организация Братских хоров на Черниговщине в 1915–1917 годах не была явлением кратковременным, она была рассчитана на большую временную перспективу. С каждым годом росло число Братских хоров: в 1916 году в Епархиальный Совет Братства начали поступать сообщения о деятельности церковных любительских коллективов в Конотопском, Борзнянском и Глуховском уездах. Продолжалась организация хоров в Черинговском, Сосницком, Новгород-Северском уездах. В результате к 1917 году сетью Братских хоров была охвачена практически вся Черниговская губерния. Даже самая "осторожная" статистика показывает, что в приходах двенадцати уездов (из общего количества 15) за богослужением пели Братские хоры. Судя по тому, с какой активностью происходила организация Братских хоров в приходах епархии, можно лишь предполагать какого размаха достигло бы церковное любительское хоровое движение, если бы революционные события 1917 года не затормозили, а то и вовсе прекратили религиозную жизнь на долгие десятилетия.

Каковы же были принципы подбора репертуара, что конкретно исполнялось Братскими хорами?

Ответы на эти вопросы оказались в некоторой степени неожиданными. Общая картина репертуара Братских хоров позволяет констатировать, что среди них были коллективы кардинально различные по своему исполнительскому уровню. Так, хоры, участники которых не были знакомы с нотной грамотой и разучивали песнопения только с голоса регента, практически не исполняли авторских произведений. Но были коллективы, в репертуаре которых присутствовали сложные, масштабные духовные концерты А.Веделя ("На реках Вавилонских", "Покаяния отверзи ми двери"), А.Архангельского ("Господи, услыши молитву мою"), Д.Красногорского ("О всепетая Мати"). Циклические формы этих сочинений содержат темповые, фактурно-динамические, ритмические сложности, а также предполагают многообразие форм звуковедения. Это дает нам основание считать, что такие хоры не только имели навыки чтения с листа, но и владели достаточно высоким уровнем вокально-хоровой техники. Известно, что любительский хор села Хмельницы насчитывал в своем репертуаре около двадцати авторских сочинений А.Архангельского, Д.Бортнянского, А.Веделя,

П.Григорьева, Н.Римского-Корсакова, А.Рожнова и др. Уже названные духовные концерты А.Архангельского и А.Веделя, а также произведения П.Турчанинова были доступны и Братскому хору села Погар. Несколько менее сложные в вокально-техническом и ансамблевом отношениях "Милость мира" М.Виноградова, "Тебе поем" Г.Ломакина и Ирмосы А.Веделя и Херувимскую №7 Д.Бортнянского имел в своем репертуаре любительский хор г.Мглин.

Однако основу репертуара большинства Братских хоров составляли обычные осмогласные напевы. По существовавшей в Украине и России традиции, большинство регентов пользовались все еще распространенным придворным Обиходом, (то есть работали в пределах "упрощенного" многоголосия), но "никогда не пели в унисон" [2, с. 486].

Особой сферой деятельности Братских хоров стало исполнение светского репертуара. Иногда программы концертов составлялись исключительно из произведений светских жанров. Это направление было ценным и достаточно редким явлением. Ведь до этого в сельской местности звучала либо духовная музыка, либо народная песня. Исполнение отечественной и зарубежной классики, хоровых миниатюр, обработок народных песен было "привилегией" крупных городов. Приведем лишь несколько фактов, свидетельствующих о реальном реформировании музыкальной жизни села.

Братским хором Николаевской церкви с.Носовка (регент К.Семенченко) была разучена и исполнена в концерте, организованном в пользу раненых воинов, большая, разноплановая и достаточно сложная программа. Видимо, регент хора располагал надлежащими вокально-хоровыми ресурсами, так как в репертуар были включены произведения для различных типов хоров. Смешанным составом, кроме славянских гимнов, были исполнены хоры из опер Э.Направника ("Нижегородцы"), М.Глинки ("Жизнь за царя"), произведения Ф.Пригожего ("Ночьенька"), А.Никольского ("Прибаутки"), а также украинские и русские народные песни. Женская группа познакомила слушателей с хорами из опер П.Чайковского "Опричник" ("На море утушка") и "Евгений Онегин" ("Девушки-красавицы"). Мужской состав показал номер из "Вечерниц" П.Нищинского ("Закувала та сива зозуля").

Положительный отклик газеты "Церковно-общественный вестник" вызвал и благотворительный концерт хора с.Чернорий (регент Е.Андриевская). Программа выступления была составлена из народных песен, большинство из которых – украинские. Автор заметки, священник о.Михаил, отмечая стройное и организованное пение хора,

сожалел о том, что "подобные концерты – редкость на сельской эстраде" [6, 1915, №39, с. 4]. Здесь особое внимание следует обратить на обогащение репертуара украинским фольклором.

Поощрительные отзывы епархиальной прессы на проводимые Братскими хорами светские концерты дают все основания считать, что духовенство Черниговщины не только не стремилось ограничить церковные любительские хоры богослужебным пением, но и всячески приветствовало исполнение ими народной музыки и классических сочинений. Видимо, руководители Братства понимали, какую роль в деле просвещения прихожан в отдаленных от Чернигова уездах играли такие концерты. Они являлись практически единственной возможностью приобщения сельских жителей к шедеврам мировой классики, способствовали формированию их музыкального мышления и слушательского опыта. С другой стороны, соприкосновение с кардинально противоположными направлениями репертуара (духовным и светским) значительно развивало и эстетически обогащало самих хористов. Исполнение непростой и большинству из них ранее не известной оперной музыки требовало не только наличия определенной вокально-хоровой базы, но и дальнейшего ее совершенствования.

Какова же была роль Братских хоров в общекультурной жизни Черниговщины и как изменили они картину церковного пения в этом регионе?

Организованные в 1915–1917 годах для распространения общенародного пения церковные любительские хоры значительно оживили культурную жизнь во многих уездах губернии. Именно они стали главными очагами музыкального просвещения прихожан. Масса народа имела возможность получить первые навыки пения от профессионалов. Один из организаторов Братских хоров сообщал: "До сих пор все были уверены, что петь могут только избранные и при том грамотные. В настоящее время убедились, что петь может всякий, мало-мальски обладающий слухом и голосом, а главное – желанием научиться петь" [6, 1916, №21, с. 1].

Братское хоровое движение заметно всколыхнуло церковную общественность. В статьях приходских священников впервые наблюдается стремление практически разобраться в церковном пении. Авторы делятся своими наблюдениями относительно исполнительских возможностей и уровня вокально-хоровой подготовки организованных ими хоров, а также предлагают наиболее эффективные, на их взгляд, приемы и методы работы с необученными певцами.

Анализ Братского хорового движения на Черниговщине позволил выявить ряд образованных и талантливых регентов (Г.Иванцов, С.Макаренко, К.Семенченко, Н.Симпликевич, П.Трисвятская и др.), которые смогли не только организовать, но и систематизировать работу хоровых коллективов.

Все это – свидетельство возрождения и обновления старых культурных традиций на черниговских землях в начале прошлого века. Процесс этот был насильственно прерван, когда на многие десятилетия восторжествовал "воинствующий атеизм" и культурный нигилизм. Остается надеяться, что пример Братских хоров станет поучительным в деле духовного возрождения Украины.

Литература

1. Вера и жизнь. – Чернигов, 1912–1916.
2. Гарднер И.А. Богослужбное пение русской православной церкви: В 2 т. – Т.1. – Нью-Йорк, 1978.
3. Хоровое и регентское дело. – СПб., 1910, 1915.
4. Черниговский областной государственный архив, ф. 679, оп. 3.
5. Там же, ф. 712, оп. 1.
6. Черниговский церковно-общественный вестник. – 1915–1917.

Т.В.Ляшенко

До історії музичної діяльності чернігівської "Просвіти" (поч. ХХ ст.)

В останні десятиріччя ХХ ст. наукові напрями сучасного мистецтвознавства пов'язані з увагою до відродження культурної спадщини українського народу. У період становлення української державності мистецький напрям є чи не найголовнішою складовою загального культуротворчого історичного процесу. Вивчення проблеми, висвітлення ролі окремих регіонів у вітчизняних мистецьких перетвореннях набувають особливого значення, що обумовлено інтенсивним розвитком української науки та культури сьогодення.

Крізь призму мистецьких перетворень у публікації проаналізовано становлення та подальшу діяльність товариства "Просвіта" на Чернігівщині.

Визначено й осмислено фактори, які стали підґрунтям для створення громадсько-культурного товариства "Просвіта"; досліджено етапи

формування та розкрито атмосферу функціонування чернігівської "Просвіти" на поч. ХХ ст.

Проблема вивчення музичної діяльності Чернігівщини є достатньо актуальною, про що свідчить численна кількість публікацій, які з'явилися на шпальтах мистецької, історичної та культурологічної преси. Це насамперед роботи з регіонального музикознавства Л.Дорохіної, О.Васюти, Т.Ляшенко; з історії регіональної педагогіки С.Матвієнко; з літературно-мистецького краєзнавства Г.Самойленка.

Перша третина ХХ ст. в Україні характеризується як новий етап розвитку, що був зумовлений суспільно-політичною ситуацією та зміною загальної соціокультурної картини. Зокрема, нововведені реформи Російської імперії щодо українських національних інтересів спонукали й створювали умови для розширення сфер культурно-мистецької діяльності, що включали музично-освітні та музично-театральні напрями тощо.

Для розуміння механізму культурних процесів, що відбувалися в першій третині ХХ ст. необхідно зазначити, що відродження й розвиток національних засад української культури, зокрема музично-театральних галузей, розпочався на рубежі ХІХ – поч. ХХ ст.

На Чернігівщині поч. ХХ ст. ознаменований суттєвими змінами майже в усіх сферах суспільного життя.

Культурні процеси регіону набували загальних мистецько-творчих рис та тенденцій, притаманних тогочасній українській соціокультурній картині. На той час гостро постала потреба у створенні культурно-просвітницьких товариств, які б активно сприяли розвитку української національної художньої культури. Одним із найперших осередків які, розпочали свою діяльність в обумовлений період, стало товариство "Просвіта".

Які конкретні завдання ставили перед собою члени товариства? Для подальшого ретельного аналізу діяльності спробуємо окреслити головні етапи, тенденції та чинники, що спонукали й стали першопштовхом до створення цього товариства на Чернігівщині.

По-перше, політичні реформи кін. ХІХ внесли глибинні зміни в розвиток суспільного життя. Цей період був обумовлений активізацією національного руху в регіоні, що визначався специфікою культурно-історичних процесів. За висловом О.Лисенка, "... на тоді Чернігів був чи не другим за своїм значенням центром української культури" [3, с. 78] з високою художньою активністю, розмаїттям історичних культурно-мистецьких фактів, які вичерпно відбивали характер духовно-художніх перетворень.

По-друге, створення товариства "Просвіта" базувалося на міцному культурному ґрунті, який було закладено в минулі роки. Уособленням національних проявів у царині мистецтва й культури стала організація громадсько-культурних об'єднань, музично-драматичних і літературних товариств та осередків, за допомогою яких значно розширювалися межі культурно-просвітницької діяльності. Так, у цей період Л.Глібов заснував "Товариство кохаючих рідну мову" (1860–1866). Навколо нього об'єдналися художня еліта чернігівського краю: фольклористи О.Маркович, С.Ніс, історик О.Лазаревський, драматург Д.Старицький, поет М.Вербицький.

Іншим яскравим об'єднанням безумовно, можна назвати товариство "Громада", яке виникло в 1893 р.

Позитивним зрушенням у культурницькій сфері сприяли творчі сили з художньої інтелігенції краю. Саме на той час під впливом студентів Київського університету, уродженців Чернігівщини А.Верзилова та М.Вербицького, що входили до складу київської "Громади", зародилася ідея відкриття аналогічного товариства в Чернігові. Спочатку це був гурток у складі чотирьох чоловік: В.Андрієвського, В.Верзилова, О.Тищинського, І.Шрага. Пізніше до новоствореного товариства примкнули В.Самійленко (В.Сивенький), Софія та Олександр Русови, Михайло та Віра Коцюбинські, О.Глібов, В.Степаненко (надалі голова видавництва "Київська старовина"). Завдяки активному залученню елітної частини чернігівської спільноти, процес розквіту української національної культури набував поступово розвитку і новостворене товариство "Громада" перетворювалося в інтелектуальний центр Чернігівського регіону.

Отже, творче згуртування плеяди митців значно збагатило чернігівську культурницьку палітру. Їх духовно-художні прагнення та наполеглива праця окреслили домінуючі лінії, що були покладені в основу культурного розвитку краю в наступні роки. Доробок "громадівців", їх реальні здобутки стали помітним внеском і мали вплив на відродження й розвиток української національної культури.

Із початком ХХ ст. у чернігівській "Громаді" з суто соціальних причин виникають непорозуміння, що автоматично приводить до розколу товариства. Дані події припадають на часи масового українського просвітянського руху, і тому стає досить закономірним факт активного влиття чернігівських діячів у просвітянське русло. М.Коцюбинський та І.Шраг, створюючи чернігівське товариство "Просвіта", з натхненням продовжують започатковану в "Громаді" діяльність з відродження та розвитку українства.

Найперші повідомлення стосовно заснування "Просвіти" в Чернігові відносяться до 1906 р. Вже на початку липня 1906 р. було підготовлено статут майбутнього товариства, проте лише в листопаді ініціаторам руху вдалося домогтися його офіційного затвердження а також дозволу на відкриття [2].

26 грудня 1906 р. відбулися установчі збори новоствореного товариства, на яких головуючим одностайно було обрано Михайла Коцюбинського. Слід відмітити, що родина Коцюбинських займала належне місце в історії створення та діяльності товариства. Рідна сестра М.Коцюбинського входила до складу активного членства "Просвіти". Віра Устимівна, дружина письменника, обіймаючи посаду скарбника, жваво підключалася до роботи з виховання національної свідомості у пересічного громадянства та молоді краю. За словами В.Коцюбинської, "просвіта – це гурток, де ознайомлюються із творами українських письменників, навчаються розмовляти українською мовою, співати українських пісень, що кожен, хто відвідає "Просвіту", а не лише її члени, повинен знати і відчувати, що саме ти українець" [1, с. 100].

Спробуємо визначити низку важливих орієнтирів та напрямів, на які спиралося новостворене товариство у своїй діяльності:

1. Для поширення грамоти серед найширших верств населення першочерговими завданнями передбачалося поглибити роботу в літературно-художній галузі. Так, в орендованому "Просвітою" будинку з кількох кімнат відкрилася просвітянська бібліотека. При бібліотеці діяв етнографічний відділ, у діяльності якого голова товариства брав активну участь. Зокрема, М.Коцюбинський неодноразово звертався до вчених-етнографів В.Гнатюкова та М.Сумцова відносно передплати наукових видань та навчальних лекційних курсів з етнографії та фольклору. За ініціативи М.Коцюбинського розпочалася передплата літератури з-за кордону на користь товариства. Членами правління товариства було порушено клопотання перед владними структурами міста стосовно заснування просвітнянського кіоску для продажу історико-філологічної та мистецької преси тощо.

2. Для підвищення загального культурного рівня співтовариства краю наголошувалося на необхідності у чіткій реорганізації музично-театральної справи. Головним елементом вбачалося залучення до художнього життя провідних українських театральних угруповань того дня. Як наслідок, на прикладі творчої роботи відомих труп планувалося створити регіональні музично-драматичні гуртки більш досвідченого професійного рівня. Тож, у період існування "Просвіти" на Чернігівщині

постійно відбувалися виступи різних театральних труп, що закономірно підтримувало і стимулювало діяльність означеного товариства.

У пошуках власних шляхів пізнання складових театального мистецтва та спираючись на досвід і деякою мірою на професіоналізм заїзних гуртків, на базі чернігівської "Просвіти" та її крайових філій (Кролевець, Ніжин) розпочали функціонувати місцеві аматорські угруповання.

3. Говорячи про основні напрями діяльності товариства, слід указати на певне розширення інтелектуального діапазону шляхом уведення відкритих заходів, де засвоювалися знання національної історико-культурної спадщини. Так, наприклад, для розвитку просвітництва були впроваджені лекційно-тематичні вечори, на проведення яких запрошувалися діячі з інших аналогічних до "Просвіти" товариств, здебільшого з Київської "Просвіти". У січні 1908 р. до Чернігова приїздив Іван Стешенко з лекційною програмою "Народність у новій українській літературі". А 2 лютого цього ж року в залі Дворянського зібрання під орудою І.Стешенка відбулася вистава українського вертепу, привезеного з Києва. Перед виставою діяч прочитав лекцію з історії існування вертепу в Україні. Характерно, що в цьому мистецькому вечорі було надано окремий відділ для виступу чернігівських артистів-аматорів, зокрема хорового колективу духовної семінарії, та показу театральних номерів силами драматичного гуртка "Просвіти". Як наслідок на базі товариства було вперше здійснено спробу постановки стародавнього українського вертепу. Газетна рецензія відмічає чудові співи й музику [4].

4. Важливим вектором розвитку культурно-мистецької діяльності "Просвіти" стало улаштування музичних заходів, літературно-концертних вечорів, вечірніх читань з обов'язковим включенням музичних номерів. Основною метою цього напрямку було не тільки організація дозвілля, але й цілеспрямоване залучення широкої громадськості до культурних надбань українського народу та творчих досягнень класичного європейського мистецтва. Важливе музично-просвітницьке значення набували святкові заходи, приурочені творчості українських культурних діячів (Т.Шевченка, П.Куліша, І.Котляревського, І.Франка, М.Заньковецької), що проводились як у самому Чернігові, так і в найближчих округах. У програмах таких заходів нарівні з концертною частиною передбачались обов'язкові доповіді в реферативному вигляді.

Чому звичайні ювілейні концерти, як правило, отримували назву музично-літературних читань? Цінність цих музичних заходів полягала в розширенні просвітницьких та освітніх меж. Ураховуючи масову неграмотність населення та майже повну відсутність друкованої літератури,

"Просвіта", організовуючи ці музично-літературні вечори, спонукала спільноту до підвищення свого освітнього рівня та сприяла масовому розгортанню мистецько-культурних процесів. Аналізуючи репертуарні програми, зауважимо, що в концертах переважно виконувались українські народні пісні або вокальні твори на слова Т.Шевченка, такі як "Реве та стогне", "Понад полем іде", "У широку долину", "За сонцем хмаронька пливе", "На городі коло броду", дует "Тече вода з-під явору", часто звучала фортепіанна обробка Заремби "Реве та стогне". З українського класичного мистецтва, безумовно, переважали твори М.Лисенка "Безмежне поле", "Полюбилася я", "Якби стрілися ми двоє" та інші.

Як бачимо, репертуар музичних вечорів здебільшого будувався на загальних ознаках народної пісенно-хорової культури. Це було пов'язано, по-перше, з надзвичайно великою поширеністю піснетворчості як головного мистецького акценту періоду кін. ХІХ ст., по-друге, з прагненням спільноти до розуміння своєї національної спорідненості, до оцінки історичних традицій української музичної культури, адже народна пісня є репрезентантом української культури, вона містить у собі основні риси національного характеру.

5. Базовим положенням у діяльності "Просвіти" стало урізноманітнення відпочинку й дозвілля дітей та юнацтва. Творчий відпочинок дітей розглядався як початкова ланка в механізмі формування культурного й музично-естетичного виховання молоді краю. Діяльність була спрямована на організацію дитячих музично-театральних вечорів і свят. Так, яскравим доказом цього може слугувати організація та постановка "Просвітою" дитячої опери М.Лисенка "Коза-дереза". Важко переоцінити значення цієї постановки для чернігівського регіону. Опера "Коза-дереза" орієнтована на дитячу аудиторію, за своєю структурою нескладна до сприйняття та виконання. На прикладі цього музичного твору постановники розкривали для широкої громадськості основні ознаки та естетику синтетичного музичного жанру – опери, що включав зв'язок музики та драматургії, наявність інструментальних епізодів, ансамблевих та хорових номерів тощо. Завдяки даній постановці діти залучалися до національної культури, виховувалися любов до національного мистецтва та повага до народнопісенної спадщини, і, нарешті, зростав музично-освітній рівень слухацької аудиторії.

Цікаво, що на численних дитячих святах, в основному, на різдвяних ялинках, присутніх дітей нараховувалося близько 500 чоловік, що виразно засвідчує необхідність існування дитячої музично-просвітницької діялки.

Створення та розвиток на базі товариства цього напрямку діяльності розпочався завдяки наполегливості та ентузіазму Віри Устимівни Коцюбинської. Дружина письменника мала високий на той час культурно-естетичний рівень виховання, грала на роялі, знала іноземну мову. Підкреслимо, що в родині Коцюбинських велику увагу приділяли музично-естетичному вихованню дітей. Музика завжди була невід'ємною складовою їх життя.

Поряд із домашнім музикуванням Віра Устимівна займалася підвищенням рівня музичної освіти шляхом навчання та прилучення дітей до української та світової класичної музики. За спогадами Ірини Коцюбинської, родина завжди була присутня на концертах, що влаштовувалися чернігівською філією Російського музичного товариства. Характерно, що ці два яскраві культурні товариства – "Просвіта" та IPMT – практично в один час розпочали свою діяльність у Чернігові. IPMT як активний пропагандист російської та європейської класичної школи та суто українське національне товариство "Просвіта" за короткий час встановили творчі взаємозв'язки.

Продовжуючи характеристику особистого внеску В.Коцюбинської в справу дитячого просвітництва, зауважимо, що про самовідданість українському музичному мистецтву свідчать постійні запрошення родиною кобзарів та лірників, яких мала змогу почути численна молодь, що збиралась у садибі Коцюбинських. Маючи свою персональну колекцію нотних зібрань, Коцюбинські часто влаштовували вечірні домашні музикування тощо. І все це, звичайно, мало великий вплив на рівень дитячого музичного просвітництва як на базі товариства, так і в самому регіоні.

Проте мистецьке спрямування в діяльності товариства "Просвіта" значно ускладнювала відсутність власної сцени. Товариство розташовувалося в одноповерховому дерев'яному будинку, що складався з невеличкого залу та чотирьох кімнат, де знаходилася бібліотека й гуртки художньої самодіяльності. Для проведення музично-творчих заходів просвітянам доводилося не тільки довго чекати дозволу від владних структур губернії, але й орендувати різні міські приміщення. Тому 18 травня 1908 р. на зборах просвітян першочерговим було питання щодо розширення мистецької діяльності товариства. Було порушено клопотання перед урядовцями міста стосовно надання приміщення, більш придатного для проведення вистав, концертів, вечірніх лекцій, творчої роботи взагалі.

Таким чином, узагальнюючи головні вектори, на які орієнтувалося товариство у своїй роботі в зазначений період, відмітимо, що у зв'язку із

зростанням національного руху, яке відбувалося на поч. ХХ ст., діяльність цього товариства глибоко вплинула на перебіг мистецьких процесів у регіоні. Синтезуючи головні аспекти художньої культури, "Просвіта" значно поживила мистецьке життя регіону, яке поступово набувало нових, більш досконалих рис.

Література

1. Березняк П. Вихователь молоді // Спогади про М.Коцюбинського. – 2-е вид. – К.: Дніпро, 1989. – С. 98–105.
2. Демченко Т., Оніщенко В. Просвіта у Чернігові (1906–1911 рр.) // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану К.М.Ячменіхіна. – Чернігів: Сіверянська думка, 1998. – С. 233–241.
3. Лисенко О. Зустріч друзів // Спогади про М.Коцюбинського. – Вид. 2-е – Київ: Дніпро, 1989. – С. 78–80.
4. Театр і музика. Український вертеп у Чернігові // Рада: Газета політична, економічна і літературна. – К., 1908. – 8 лютого (21 лютого). – С. 4.

В.Г.Дорохин

О специфике связно-раздельного артикулирования на баяне

Несмотря на то, что специфика связно-раздельного произношения на баяне неоднократно была объектом внимания многих методистов и исполнителей (Н.Давыдова, Ф.Липса, М.Имханицкого, В.Власова А.Семешка и др.), некоторые вопросы в данном аспекте остаются дискуссионными.

В отличие от многих музыкальных инструментов (духовых, струнных, ударных и т.д.) на баяне звук прекращает резонировать одновременно с закрытием клапана, перекрывающего доступ воздуха к язычку. Это обстоятельство во многом является определяющим в своеобразии произношения смежных звуков на баяне.

В работе "Новое об артикуляции и штрихах на баяне" М.Имханицкий обращает внимание на одну закономерность: "...подлинно связная артикуляция, передающая экспрессию кантиленного пения, на баяне возникает только тогда, когда каждый последующий звук не только не образует заметного "зазора" с предыдущим, но и накладывается на него" [4, с. 8].

Развивая методический аспект данного вопроса, М.Имханицкий указывает на то, что степень "наплыва" во многом зависит от:

1) интервального состава мелодии: "когда же соединяющиеся мелодические звуки резонируют звучащему одновременно с ними гармоническому фону, степень их "наплыва" может существенно возрасти. Вместе с тем, она в значительной мере зависит от образующегося двумя сопрягаемыми звуками совершенного или несовершенного консонанса либо диссонанса, а также от самой величины интервала. Так, в совершенных консонансах – чистых: октаве, квинте, кварте – возможна большая степень "наплыва", чем в несовершенных – секстах и терциях; в последних же намного больше, чем в диссонансах – секундах, септимах, тритонах" [Там же, с. 8];

2) акустики помещения, в котором звучит баян: "... в зале с хорошими резонансными свойствами (или, по терминологии И.А.Браудо, с "влажной" акустикой) она может быть меньшей, в зале же с глухим резонансом – большей" [Там же, с. 10];

3) выбора тембрового регистра (на многотембровом инструменте): "...звучание голосов ломаной деки, более мягкое по колориту, чем на прямой деке, допускает увеличение степени "наплыва" звуков" [Там же, с. 10];

4) тесситуры звучания: "Особенно это касается высокой тесситуры баяна: чем миниатюрнее металлические голоски, тем меньше резонируют звуки и, следовательно, для достижения подлинно выразительной кантилены" [Там же, с. 10]. "Необходимо подчеркнуть, что в низкой тесситуре баяна (особенно, на регистре "фагот"), требующей более или менее значительного времени для приведения в колебательное состояние массивных металлических голосов в глухой акустике ломаной деки, степень наложения звуков может быть весьма существенной" [Там же, с. 12].

Безусловно, приведенные выше аргументы вынужденного приращения приема "наплыва" являются весьма актуальными в процессе связного произношения на баяне. В данном случае степень "наплыва" полностью зависит от временного соотношения между тонами и реализуется посредством артикулирования пальцами. В свою очередь отметим, что любое изменение жесткости туше в процессе "наплыва", степени открытия клапана (глубины погружения в клавиатуру), характера ведения (кистевое вибрато или нетемперрированное глиссандо) или снятия звука также привносят отличительное своеобразие в характер связного сопряжения звуков.

К вышесказанному можем добавить, что различное качество связности на баяне может воплощаться не только способами клавишного артикулирования. Любое внезапное или постепенное изме-

нение интенсивности натяжения меха может определять новую артикуляционную краску связанного произношения.

Что касается музыки моторного характера, степень "наплыва" (в основном) будет обусловлена акустикой помещения, тесситурой звучания и качеством ответа голосов (металлических язычков).

В этой связи выделим несколько ситуативных положений, при которых (в дополнение к степени "наплыва" тонов друг на друга) может преобразовываться качество связанного звучания:

1) качество связности осуществляется на ровном, предварительно натянутом мехе (одним движением меха):

а) с одинаковой степенью твердости туше;

б) с различным характером туше;

в) характер туше обогащается степенью открытия клапана (степенью погружения в клавиатуру);

2) каждый из моментов связанного сопряжения между звуками может быть преобразован (наделаться дополнительной "краской") в результате изменения характера ведения меха:

а) при однонаправленном движении меха (с изменением его интенсивности, скорости);

б) сопряжение тонов при разнонаправленном движении меха;

3) сочетание различного характера клавишного (пальцевого) и мехового артикулирования.

По мнению М.Имханицкого, отдельная артикуляция в музыке имеет кардинальные отличия от связанного артикулирования: "В музыке же, основанной на отдельной артикуляции, идущей от сферы моторики, непосредственного импульсивного "действия", особенно связанной с маршеобразностью, токкатностью или танцевальностью, подразумеваются иные закономерности" [4, с. 15]. Рассматривая отдельное артикулирование на баяне, он отмечает: "В этих случаях требуется, прежде всего, достаточная четкость акцентуации, позволяющей ритмически тонизировать и упорядочить движения во времени [Там же, с. 15].

Для баянного исполнительства этот вопрос является существенным, ибо акцентному, ударному началу, обуславливающему четкую пульсацию в активной по характеру музыке, внимание обычно не уделяется. Отсюда – часто встречающаяся у многих баянистов одноплоскостная, безлика и вялая игра, идущая от непонимания значения опорности сильных метрических долей тактов" [Там же, с. 15].

Принимая во внимание авторитетные высказывания профессора М.Имханицкого, заметим, что в силу специфики инструмента характер отдельного произношения может быть обусловлен оттенением глав-

ного от второстепенного в многоголосной фактуре (способом штриховой разности (термин В.Власова), тесситурой звучания (довольно часто мелодию на готовом басу в левой клавиатуре предпочтительнее произносить несвязно), акустикой помещения (в очень резонирующем помещении часто приходится избегать естественного "наплыва" – чрезмерной реверберации, и наоборот) и т.д.

Кроме того, раздельное произношение иногда является качеством, продиктованным необходимостью выразительного "проговаривания" и в антиленой музыке.

В кантилене усиление выразительной обособленности тонов (в результате применения уже знакомых нам приемов мехо-клавишного артикулирования) повышает их декламационную насыщенность, весомость. Чем больше обособленная выразительность в кантилене каждого из сопрягаемых звуков, тем сильнее каждый из тонов акцентирует на себе внимание независимо от степени "наплыва" друг на друга. Специфика баяна такова, что в результате стремительного пальцевого туше (быстрого подъема клапана) происходит интенсивная подача воздуха к металлическому язычку (при условии натянутого меха), благодаря чему становится возможным добиваться необходимой жесткости атаки.

Вышеназванные комбинации мехо-клавишного артикулирования (степень раздельности, различные приемы акцентуации мехом, степень жесткости туше и др.) в одинаковой мере могут быть эффективными в любых темпах с той лишь разницей, что в быстрых требуется большая четкость акцентуации. Раздельное произношение в быстром темпе, в основном, связано с более ударным, по сравнению с кантиленой, принципом контакта с клавиатурой. Хочется особо отметить, что, благодаря специфическим конструктивным особенностям звукообразования на баяне представляется возможным достижение равнозначного интонационного качества в результате применения различных артикуляционных действий. При этом в условиях связно-раздельного исполнения различной степени акцентности можно достигать различными способами мехо-клавишного артикулирования, среди которых можно выделить основные:

- 1) толчкообразное (или рывком) движение меха, синхронно с ударным туше;
- 2) на предварительно натянутом мехе быстрым снятием пальца с клавиши укорачивание предыдущего тона как компенсаторного способа акцентирования;
- 3) взаимодополняющего применения первого и второго способов.

В заключение добавим, что могут существовать различные пути расширения художественных возможностей баяниста, но лишь при условии ясного, осмысленного звукопредставления и неутомимого поиска целесообразных и рациональных артикуляционных приемов. Стандартизация движений как способа звукоизвлечения значительно сужает перспективы художественного роста баяниста, лишает его возможности развивать и выражать свой творческий потенциал. Лишь настойчивое постижение тайны внутренних взаимосвязей, закономерностей, принципов открывает пути художественной корректировки звучания в зависимости от требуемого интонационного контекста.

Литература

1. Браудо И.А. Артикуляция: О произношении мелодии / Под ред. Х.С.Кушнарева. – 2-е изд. – Л.: Музыка, 1973. – 197 с.
2. Варавина В. Искусство звукообразования на баяне (отдельные наблюдения из практики педагога в идеях и советах) // Вопросы методики и теории исполнительства на народных инструментах: Сборник материалов научно-методической конференции. – Ростов-на-Дону: РГК, 1998. – 72 с.
3. Давидов М. Теоретичні основи формування виконавської майстерності баяніста. – К.: Муз. Україна, 1997. – 240 с.
4. Имханицкий М. Новое об артикуляции и штрихах на баяне: Учебное пособие по курсу методики обучения игре на баяне (аккордеоне). – РАМ им.Гнесиных, 1997. – 44 с.
5. Липс Ф. Искусство игры на баяне. – М., 1985. – С. 73.

О.М.Косюк

Індустрія мас-медійних розваг та народна сміхова культура

Вивчення розважальної продукції електронних засобів масової інформації перебуває поки що на стадії опису та первісної систематизації. На жаль, і досі немає теоретичного підґрунтя, яке дало б змогу оволодіти об'єктом дослідження. Розважальність здебільшого презентується як "таке негативне явище, якого досі не було", насправді ж це "те, що ніколи не зникало". Тобто це не поодинокі виявлені у медіапросторі (зокрема – українському), а постійно діюча (засвідчена у працях Полідевка, М.Бахтіна, К.Леві-Строса, Й.Гейзінги, А.Гугенбюля, В.Проппа, Е.Івера-Жалю, Х.Міллера, Р.Даніельйо, О.Генона, А.Бергсона, Д.Генкіна, В.Кісіна, О.Воропая, С.Килимника, К.Сігова та ін.) світова тенденція жанрової модифікації тезаурусу давніх ігор (див. додаток А). Ідеться про те, що медіадискурс проблеми розважальності легко "вкладається в історію".

Тому, на наш погляд, існує нагальна потреба створення (концептуально засвідченої у нашій публікації) релаксаційної теорії електронних ЗМІ, тісно пов'язаної із сакральними діями та закоріненої в одвічну видовищну культуру.

Проаналізувавши співмірні етнофольклорним архетипам сучасні медіарозваги: еротичні, сміхові, травестійні, кулінарні, музичні, розмовні шоу, програми про світ моди тощо (erotичні: серіали, "Медовий місяць", "Кохання з першого погляду", "Реальне весілля", "Дім", "Дім-2"; сміхові: комедії, "Біла ворона", "Антологія сатири і гумору", "Сміхограй", "Комеді клуб України"; травестійні: "КВК", "Показуха", СВ-шоу; маріонетково-травестійні: "Камера сміху", "Прихована камера", "Сам собі режисер") – дійшли висновку, що ці медіапроекти репрезентують трансформовану у контексті новітнього інформаційного простору колективну комунікативну діяльність народу – спосіб формування та збереження його традицій (див. додаток Б).

У процесі аналізу ми дійшли висновків:

- сучасні електронні засоби масової комунікації широко висвітлюють проблеми релаксаційної культури та вправлення в еротично забарвлених ігрових проектах (модифікаціях давніх розваг). Колишня і сучасна релаксація постають у вигляді ієрархічної структури комунікативних блоків, що обов'язково присутні у будь-якій з окреслених нами ігрових форм. Отже, подібна структура не нав'язується медіапрограмам, а випливає із самої "природи жанру", тому її слід уважати одвічною, архетипною, універсальною, тобто абсолютно неунікною;

- суспільній значущості музики, кулінарії тощо ("ритуального" супроводу (у нашій інтерпретації – О. К.)) ще десятиліття тому приділяли дуже мало уваги. Ці явища незмінно пов'язувалися з нераціональністю, політичними тривогами, деградацією, асоціальною поведінкою тощо. Однак, проаналізувавши цей пласт сучасних медійних проектів, ми зрозуміли, що уся названа "ритуальна" синкретика не самодостатня, це те, що теж "диктується" найдавнішою традицією і є свідченням загального культурного розвитку держави (див. додаток Б);

- надзвичайно популярними на сьогодні є розважальні передачі за західними формулами розмовних шоу (ток-шоу – О.К.), мета яких – відверті розповіді про те, що складає табу. Як ми довідалися, розкриття табуованих тем найбільш оптимально відбувається у розважальній формі. Тому саме її успішно використовують журналісти та ведучі телепрограм.

Цікаво, що явища техногенної культури, які потрапили в епіцентр сучасної масової комунікації, описуючи реальність за моделями архаїчних структур: ритуалів, обрядів, видовищ (що, видозмінюючись "у контекстах", трансформувались у медіарозваги), мають багато спільного у сприйманні, розумінні та переосмисленні інформації з естетикою міфа. Отже, якщо правильно зрозуміти семіотику зміфологізованих мас-медіа, то вони не здаватимуться нам такими примітивними.

Порівняно із другим (формально запозиченим з інших культур (а насправді – універсальним)), перший (сакральнорозважальний (за вертепним принципом структурування культури)) зріз розваг ще у найдавнішій традиції вважався питомо українським. Саме його, як міркують дослідники, думку яких ми поділяємо, слід уважати взірцем світосприймання й самовираження нашого народу, його праінформаційним кодом, ментальним архетипом, домінантою національної свідомості, а не лише стереотипом, що презентує українську культуру як розважальний модуль у світовому інформаційному контексті (це виробникам медіапродукції слід обов'язково врахувати і використовувати для створення позитивного іміджу нашої держави у світовому співтоваристві).

Аналізуючи програми за принципом градаційної втрати релаксаційності, до категорії (якщо й не змістовно, то принаймні формально) розважальних, ми зараховуємо: спортивні, інтелектуальні програми, комерційні ігри, реальні шоу, рекламу, (спортивні: "Спортарена", "Проспорт", "Все про футбол", "Спорт за тиждень"; інтелект-шоу: "Що? Де? Коли?", "LG-еврика", "Еврика", "Квазар"; реальні шоу: "Останній герой", "За склом", "Дім"; капітал-шоу: "О, щасливчик", "Перший мільйон", "Поле чудес"; кінематограф: "Проти ночі", "Колір ночі", "Без табу", жахи, бойовики). Релаксаційного складник у цих проектах дуже важливий, хоча й не основний (він тією чи іншою мірою поєднується з іншими). Названа категорія продуктованих ЗМІ розваг вважається такою, що начебто потрапила під згубний вплив американської культури. Однак ми аналізуємо названі проекти як явище глобальне (див. додаток В) й загальнолюдське (притаманне усім естетико-комунікативним системам світу). Результатом такого аналізу є висновки про те, що:

- спортивні передачі є інваріантами колишніх публічних ігор. Створення окремих спортивних каналів, сайтів, періодичних видань, переосмислення реалій політичного та економічного життя у категоріях змагальності – свідчення агональності постмодерної цивілізації;

- бурхливий розвиток техніки та комунікацій створює зручні умови для поширення інтелектуальної релаксації. Розглядаючи продуктовані

мас-медіа розваги, не лише як рекреативний елемент сучасного виробництва ЗМІ, а більшою мірою як бачення світу у постмодерній інтерпретації, що містить давно забуті культурні архетипи, ми дійшли думки: інтелектуальною розвагою можна назвати будь-який медійний проект як такий, що містить у собі проблему, яка може бути "прочитана" буквально або фігурально;

- одним із найамбівалентніших складників медіарелаксації є на сьогодні реклама. Реклама здатна розважати (в усьому полісемантичному об'ємі розуміння цього слова) по-різному. Найбільш успішною стає вона тоді, коли їй вдається зачепити глибинні міфологічні структури світобачення, використати сакральні національні ігрові формули, напівмагічні символи і знаки. Рекламні образи повертають нас до простору торжища, ярмарку, що зберегли традиції обміну в атмосфері майданних дійств, тому високе і низьке у царині карнавалізованої (особливо – політичної) реклами почасти міняється місцями і назовні виринає те, що у повсякденному житті вважалося б аморальним;

- це ж саме можна сказати і про важливий компонент медіакомунікації – кінематограф із його логікою карнавального стилю, ядром якої є теж амбівалентна простота майданного спілкування;

- демонстрація жахів, поряд із ненормативною комунікацією, є найбільш суперечливим та найменш дослідженим виявом медіарелаксації і спонукає для свого осмислення звернутися до наявних концепцій розуміння "привабливості" потворного. Аналізуючи аудіовізуальне насилля, ми змушені резюмувати, що у людей (особливо дітей) існує потяг до споглядання трагічного. Виявляється, продукція з елементами насилля задовольняє одвічну суспільну потребу, тому навіть серйозні (політико-ідеологічні та ін.) проекти формально творяться і сприймаються з відтінком розважальності.

Погляд на маргінальну продукцію крізь призму "мистецтва формули" (запозичень) вивів нас на досвід інших країн і дозволив довести на рівні елементарної логіки, що певні тенденції у царині медіа ми проходимо, хоч і пізніше, ніж інші країни, але за аналогічною універсальною архетипно вмонтованою схемою.

Спершу класифікація розважальних та створених у розважальній формі проектів здійснювалася у межах нашого дослідження за класичними принципами вертикального структурування культури, які, на жаль, не завжди спрацьовували (особливо у ситуації зіткнення із властивим для сучасних медій цивілізаційним принципом переходу від виконання ритуалу до гри у ритуал). Так ми опинилися перед необхідністю пошуку нових

форм співвідношення та інтерпретації медіапродукції. Як виявилось, принцип релаксаційного дублювання став обов'язковим не лише для органічно розважальних програм, а й для усього масиву аудіовізуальної комунікації (див. додаток Г), що містить у собі приховані ігрові міфологічно-ритуальні механізми. Гра у контексті перехідної культури виявилася найфундаментальнішою стратегією медіавиробництва і відповідно – найефективнішою формою розвитку масової комунікації.

Гра сучасних електронних ЗМІ – з реципієнтом, текстом та хронотопом – наближає нас до іронічного модусу – базового принципу теорії медіаграмотності, яка припускає існування реальності, що не піддається звичним принципам пізнання і втілюється в іманентно притаманних їй трикстеризованих містифікаціях, які інспірують спосіб існування електронних ЗМІ та їх аудиторії. Отже, гра у просторі медіа – не лише форма організації дійств, але й одвічна (довербальна) форма притчевого виховання суб'єктів комунікації.

Здійснена нами класифікація медіарозваг розмежує релаксаційну продукцію і пропонує обмежені заявленою концепцією архетипно закодовані найефективніші способи її сприймання. Подана структура ігрових алофонів створює цілісну та достатньо узагальнену формалізовану систему. Цю систему слід оцінювати за її ж внутрішніми законами, у вимірі яких морально-етичний критерій, на жаль, не є основним.

На наш погляд, для "читання" усіх виявів медіапродукції якнайкраще підходять рецептивні моделі сприймання, що базуються на принципах структуралізму й семіології і передбачають кодування та декодування текстів. Рецептивний тип комунікації включає моделі, в основі розуміння яких лотманівське уявлення про комунікативний процес як багатовекторну, багаторівневу, діалогічну, "мислячу" структуру. Ключові принципи названої рецептивності – множинність значень та верховенство сприймача у їх тлумаченні.

Отже, ми переконані, що техногенна естетико-комунікативна система досягається нині виключно у своєму ігровому релятивізмі, тому лише високий рівень індивідуального таланту реципієнта-інтерпретатора та глибина проникнення в архетипно-міфологічну кодифікацію медіатекстів може забезпечити комунікативну владу над ними.

Таким чином, магістральна теза нашого дослідження (припущення про тісний зв'язок давньої (народної сміхової) та сучасної релаксаційної медіакомунікацій) виявилася правильною. Отже, ми пропонуємо власну концепцію функціонування сучасних електронних ЗМІ в аспекті розважальності як достатньо структуровану систему, що сягає своїм корінням

міфо-ритуальної давнини і засвідчує присутність у новітньому інформаційному просторі майданної сміхової традиції спілкування та організації видовищ. У медіавимірі релаксація базується на постійно діючих трансформаціях традиційних моделей організації розваг і презентує "друге життя" (релаксаційного пересміювання) цивілізації та культури, що становить аксіоматичне ядро української ментальності та історично визначеної свідомості перехідної доби. Окреслена концепція ставить розважальність на рівень вартісної стратегії теоретичного і практичного переосмислення проблем масової комунікації та медіакультури.

Додаток А

Схема розвитку видовищної культури (за основу взято класифікацію В.Кісіна)

Доісторичні видовища	Доба видовищних мистецтв
Мисливська гра	Професійний театр
Похоронний обряд	Середньовічна містерія
Мисливський і тотемний танок	Паради
Бойові ігри	Цирк
Поминальні ігри	Кіно
Видовища первісних цивілізацій	Спортивні видовища та спортивний театр
Ініціації	Масові видовища
Шаманство	Видовища без зображень
Первісні містерії	Видовища без виконавців
Стародавні видовища	Театралізація та екранізація політичних подій
Народні ігри	Телебачення
Народні обряди	Відеокасети та відеодиски
Народні свята	Інтернет
Концерти	
Народний театр	
Державні обряди, ритуали, церемонії та учти	
Військові ігри	
Тріумфи	
Державні свята	
Бенкети, оргії	
Релігійні обряди, ритуали, таїнства	
Богослужіння (літургія, меса)	

**I "поверх" сакрального вертепу
(розважальна продукція електронних ЗМІ)**

Сучасні телевізійні передачі. Зима 2001–2002 рр. (ТРК "Інтер", студія "1+1")	Світова традиція	Національна традиція
Еротичні: серіали, "Медовий місяць", "Кохання з першого погляду", "Реальне весілля"	Весняні та літні оргії, сатурналії (вакханалії), форми молодіжного флірту: драстичні пісні, загадки, ігри	Гірка, обряд лялі, водіння берези (тополі), вшанування Ярила, Івана Купала, обряд ініціації, обряд дефлорації, врожіння, вечорниці, вулиця
Комічні: "Біла ворона", комедії. "Антологія сатири і гумору", "Сміхограй"	Уласкавлення божества сміху (Італія), День дурня (Англія), Перше квітня (Німеччина), День віслюка, Свято дурнів (Франція)	Небилиці на вечорницях, сороміцькі пісні (драстичні), народний анекдот, еротичні загадки
Травестійні: "КВК", "Показуха", "СВ-шоу"	Блазнювання. Містерії, міраклі, драми-мораліте, фарси (Франція), фастнахтшпілі (Німеччина), інтерлюдії (Англія), комедія дель арте (Італія)	Русальний тиждень, вертеп (трон), Маланка, Масляна, весільний обряд, інтермедії, шкільні драми
Маріонетково-травестійні: "Камера сміху", "Прихована камера", "Сам собі режисер"	Залишки ініціального обряду. Традиція оглядання молоді на готовність до статевого життя. Звичай купання у зелені свята, оглядини нареченої перед шлюбом	
Музичні: "Караоке на майдані", "Хіт року", "В концертному залі", "Музичні адреси України"...	Пісні супроводжували усі родинні та календарно-обрядові свята, а також трудовий процес древніх народів	
Кулінарні: "Смак", "Смачно з Бурдою"	Кухні різних народів, символічні національні страви	Свята вечір, Щедрий вечір, всеїдний тиждень; культ здорової страви, кодекс гостинності
Про світ моди: "Модний час", "Міс світу"	Ритуальний одяг, національний одяг	Традиційний український одяг, окремі елементи якого стали символічними
Комунікативні (спілкування в ефірі): "Доки всі вдома", "Табу". "Школа виживання", "Знаю, як"	Ушанування легендарних постатей. "Нездорове" зацікавлення приватним життям знаменитостей	Пліткування, вечорниці, вуличні традиції спілкування

**II "поверх" сакрального вертепу
(продукція електронних ЗМІ, створена
за "запозиченими" формулами)**

Сучасні телевізійні передачі. Зима 2001–2002 рр. (ТРК "Інтер", студія"1+1")	Світова традиція	Національна традиція
Спортивні: "Спортарена", "Проспорт", "Все про футбол", "Спорт за тиждень"	Агони, Олімпійські, Істмійські, Немейські ігри...	Весняні (передвеликодні) та літні (перед зеленими святами) ігри
Інтелект-шоу: "Що? Де? Коли?", "LG-еврика". "Еврика", "Квазар"	Загадка (проблема) лежить в основі людського буття	Ініціація, загадки, інтелектуальні забави
Реальні шоу: "Останній герой", "За склом"	Ініціація, паломництво, лицарство, двобої	Ініціація, паломництво, Січ, традиції військового мистецтва
Капітал-шоу: "О, щасливчик", "Перший мільйон", "Поле чудес"	Карти, інші азартні ігри, ставки	Карти, сперечання, ставки
Реклама	Синкретичний зміст світового мистецтва. Виставки, ярмарки, базари	Бароковий світогляд; трипільська культура; писанкарство; ярмаркова культура
Кінематограф: "Проти ночі", "Колір ночі", "Без табу", фантастика, бойовики	Смертна кара, гладіаторські бої, корид. Анімізм, тотемізм, культ предків. Гороскопи, гадання	День Преподобного Льва, Кас'янів день, День Святого Канона, Навський Великодень

**III "поверх" сакрального вертепу
(розважальна за формою продукція електронних ЗМІ)**

Сучасні телевізійні передачі. Зима 2001–2002 рр. (ТРК "Інтер", студія "1+1")		Світова традиція (Релаксаційний дублер)	Національна традиція
Політико-ідеологічні: "Народна платформа", "Не може бути". Соборність", "Лідери"	"ТСН", "Подоробиці", новини, "Подоробиці тижня", "Час", "Перехрестя", "Інформаційний щоденник", "Резонанс", "Погода", "Факт і коментар", "Новини економіки", "Про це говорять", "Огляд редакційної пошти"	Карнавальна культура: гротескне приниження церковного обряду, політичної діяльності шляхом переведення їх у "матеріально-тілесний низ"	Небилиці; викривально-іронічні пісні; вертеп, культура бароко; панегіризм; полемічна література
Релігійні: "Милосердя". "Благовість", "Воскресіння"		Християнська традиція милосердя на протигагу принципу Таліона	
Юридично-кримінальні: "Право", "Кримінал". "Проти злочину"		Інквізиція, привселюдні страсти, спалення відьом, "мистецтво" катування	Спалювання та закидання камінням відьом, повій, привселюдні страсти
Соціально-економічні: "Бізнес-простір", "Сільський час", "Банкір", "Споживач"		Анімізм; жертвоприношення; поклоніння божествам добробуту, достатку, родючості	Перегоня; зажинки – жнива – обжинки; мисливські оповідання; хліборобські мотиви веснянок, колядок.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

А.А.Карский

Из архивного наследия академика Е.Ф.Карского

Первая курсовая работа по филологии студента Евфимия Карского

Из протокола заседания Конференции Нежинского Историко-Филологического Института 7 сентября 1881 года:

"...Ст.4. Обсуждался вопрос, по каким предметам и в какие сроки должны быть представлены сочинения студентами института в течение 1881–82 уч. года. Определено: а) Студенты I и II курсов подают одно сочинение по Всеобщей истории, Греческой словесности или Педагогике на выбор, не позже 7-го Января 1882 г. и другое сочинение по Славянской филологии или Русской истории не позже 20-го Марта 1882 г." [1].

Какую тему выбрал первокурсник Евфимий Карский для январской работы – неизвестно, никаких следов ее не сохранилось. Зато в Петербургском филиале Архива РАН обнаружено его сочинение по Славянской филологии [2]. Этот рукописный текст занимает 20 страниц, подшитых к общей тетради, содержащей и другие студенческие работы Е.Карского. На титульной странице интересующей нас работы крупно выведено:

*Объясненіе 3-ей главы
Евангелія от Іоанна
по Остромировскому
списку.
Студент I-го курса
Евфимій Карскій.*

И далее следует детальнейший, последовательный разбор III главы известного памятника старославянской письменности, буквально каждого слова, от первого до последнего. Определяется род, число, падеж существительных; для глаголов – форма, вид, время, число, наклонение. В словах вычленяются приставки, основы, суффиксы, окончания. После тщательного разбора состава каждого предложения следует точный его перевод на литературный язык.

Эта курсовая работа до сих пор еще никем не изучалась. Она дает представление об уровне знаний первокурсника Карского: чувствуется основательная семинарская подготовка, но есть уже ссылки и на научные труды. Сам текст Евангелия был взят, скорее всего, из первого русского научного издания этого выдающегося, старейшего из датированных памятников древнерусской письменности – книги академика А.Х. Востокова [3]. Это издание построено по следующему принципу: верхнюю половину каждой страницы занимает точное воспроизведение страницы из памятника, внизу – соответствующий греческий текст из евангелий, затем следуют разделы – "Грамматические правила Словенского языка, извлеченные из Остромирова Евангелия" и "Словоуказатель". А литературного перевода на современный язык нет. Также нет и морфологического разбора использованных в памятнике слов. "Словоуказатель" сообщает только, на каком листе, в каком столбце встречается то или иное слово, и дает его греческий аналог.

Таким образом, перед студентами была поставлена сложная творческая задача. Видимо, каждый, кто решил писать курсовую работу по Славянской филологии, получил для разбора одну главу из древней рукописной книги. Исследование и перевод необходимо было произвести самостоятельно, стремясь использовать всю доступную научную литературу. Эта курсовая должна была выявить действительные способности студентов, их творческий потенциал, а выбор предмета, несомненно, являлся шагом к их дальнейшей специализации.

Работа студента Евфимия Карского написана очень аккуратно, чисто, почерк четкий, округлый. Характерная деталь: не только в переводах, но и вообще по всему тексту разбора в твердых окончаниях слов, в положенных по тогдашней орфографии местах, отсутствует **ь**. Это говорит о том, что мысль об упразднении **ера** уже тогда витала в научных и педагогических кругах, и студентам-филологам, видимо, разрешалось в качестве эксперимента обходиться без этой явно лишней буквы в конце слов. А Евфимий Карский, чуткий ко всему новому и рациональному, этой возможностью не преминул воспользоваться. Кроме того, он часто сокращает слова, причем зачастую использует для сокращения, как в древних церковных рукописях, надстрочные знаки (титло), например, пишет *к̑рый* вместо *который*. Последнее – привычка, оставшаяся еще, вероятно, от Минской семинарии. Впрочем, как видно будет далее, профессор также прибегал к подобным сокращениям.

На полях рукописи имеются четкие карандашные пометки. После анализа почерка не остается сомнений, что сделаны они рукой profes-

сора Романа Федоровича Брандта. Ему тогда было 28 лет, в должности экстраординарного профессора утвержден он был совсем недавно, после успешной защиты магистерской диссертации "Начертание славянской акцентологии" [4]. "...3) и.д. экстраординарного профессора по кафедре Русской словесности Р.Ф.Брандт, по удостоению Советом С.-Петербургского Университета степени магистра Славянской филологии, 19-го Октября 1881 года утвержден Г. Министром в занимаемой им должности..." [5]. Институт князя Безбородко именно тем и привлекал талантливых выпускников университетов, что они, согласно Уставу, могли занимать профессорские кафедры еще до получения ученой степени [6].

"По Славяно-русской филологии на I-м курсе проф. *Брандтом*, при 2 лекциях в неделю, прочитано введение в языковедение и сравнительная фонетика церковно-славянского языка" [7]. Рассматриваемая работа Евфимия Карского, совершенно очевидно, относится к данному курсу.

По пометкам и лаконичным замечаниям видно, что молодой профессор очень внимательно рассмотрел работу первокурсника. Он заметил несколько неточностей и спорных мест, указал на них, вычеркнул некоторые слова и даже часть абзаца, но чувствуется, что работой в целом он остался доволен, карандашных пометок не так уж и много. Несомненно, он заметил в студенте старание, творческий настрой, стремление к серьезной аналитической работе.

Вероятно, с той поры и возникли уважительные, с глубокой симпатией отношения между Р.Ф.Брандтом и Е.Ф.Карским, которые продолжались всю жизнь, несмотря на то, что с течением времени ученик превзойдет своего учителя по количеству трудов, по весу в научном мире.

Интересно, что, едва начав анализ и перевод III главы Остромирова евангелия 1057 года, Евфимий Карский в первом же предложении столкнулся с необходимостью разобрать по составу и по возможности выяснить происхождение слова *чловѣкъ*.

Вот начало курсовой работы:

1. Въ оно врѣмѣ · чловѣкъ етеръ отъ фарнсен · нмѣ юмоу ннкоднмъ · кѣмазь нюденскъ ·

Рассмотрев предлог *въ* и два следующих за ним слова, студент Карский пишет:

чловѣкъ – *сущ. муж. р. им. п. ед. ч. Основа этого слова члов и ѣкъ наставка с окончанием ("Анализ составн. частей словян. слова" – Будиловича стр. 150 в Инстит. извест.). чловѣкъ – древняя форма = русской полногласной человекъ...*

Справа на полях карандашное замечание:

*полногласие оро, оло,
ере, еле вм. ц.-слав. ра,
ла, рѣ, лѣ.*

И тут же еще одна карандашная запись, обведенная чернилами:

Состав слова чкъ – темный,

*но во всяком случае ѣкъ не
может быть суффиксом (такого
суффикса не существует).*

Замечания профессора по тону спокойны и уважительны, чувствуется, что главной своей задачей он считает научить молодого человека самостоятельно и самокритично искать истину. И, думается, студент Е.Карский правильно воспринял эти установки. При разборе слова чловѣкъ он слишком положился на работу известного лингвиста А.С.Будиловича [8], сослался на нее и посчитал вопрос решенным. Однако на странице 150 указанной статьи в разделе "Суффиксы с гортанными к, г, х" можно прочесть только: "...3. ѣкъ: чловѣкъ?" То есть сам ученый не был уверен в правильности своего предположения. Бесспорно, этот случай послужил наукой для начинающего филолога Евфимия Карского. Вообще работа с древним текстом явно пошла ему на пользу. Не следует упускать из виду и мудрые мысли, которые в итоге выкристаллизовались в литературном переводе: "...рожденное от плоти – плоть, и рожденное от духа есть дух" [9]. Думается, в целом такая работа настраивала на высокий лад.

Какой еще напрашивается вывод? Как известно, через год Евфимий Карский откликнется на статью Н.Н.Бодрова "Слово "чловѣкъ" в производствах", появившуюся в "Филологических Записках" [10], весьма аргументированной критической рецензией в журнале "Русский Филологический Вестник" [11]. Она станет его первой научной публикацией. После обнаружения и внимательного анализа первой курсовой работы студента Карского становится ясно, что над этимологией этого слова, над его составом он размышлял еще год назад, обращаясь к различным научным источникам, ошибочные предположения были давно проанализированы и отброшены, кое-что подсказал и профессор, и поэтому смелое вступление в полемику было не случайным, потому и написана рецензия была удивительно быстро.

Много лет спустя, в 1928 году, в издательстве Академии наук СССР выйдет фундаментальный труд академика Е.Ф.Карского "Славянская кирилловская палеография". И вот какая интересная деталь: в главе XVI "Разные изводы рукописей в зависимости от места написания и орфо-

графии" в разделе " Русская редакция" на страницах 339–340 целиком приведена в качестве примера та самая III глава Остромирова Евангелия, которую разбирал в своей курсовой работе первокурсник Евфимий Карский [12]. Думается, фрагмент этот академик выбрал неслучайно. Разумеется, он всегда помнил о своей первой самостоятельной научной работе в Нежине.

Литература

1. Известия Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине. – Т. VIII. – 1883. Официальный отдел. Извлечения из протоколов Конференции Института князя Безбородко за 1881/82 уч.г. – с. 17.
2. ПФА РАН, ф. 292, оп. 1, ед. хр. 22, лл. 27–37.
3. Остромирово Евангелие 1056–57 года. С приложением греческого текста евангелий и с грамматическими объяснениями. Изданное А.Восточковым. – СПб., 1843.
4. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С. 134.
5. Известия Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине. – 1883. – Т. VIII. – Официальный отдел. Отчет о состоянии и деятельности Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине за 1881–82 уч. год, читанный на акте 30 Августа 1882 г. ученым секретарем Г.Э.Зенгером. – С. 1.
6. Полное Собрание Законов Российской Империи. – 1875. – Т. L. – Отделение первое. – Спб., 1877. – 54606. Апреля 21. Высочайше утвержденный устав и штат Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине, объявленный Сенату Министром Народного Просвещения 23-го того же Апреля. §19.
7. Известия Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине. – 1883. – Т. VIII. – Официальный отдел. Отчет о состоянии и деятельности Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине за 1881–82 уч. год, читанный на акте 30 Августа 1882 г. ученым секретарем Г.Э.Зенгером. – С. 7.
8. Известия Истоирико-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине за 1877 г. Неофициальный отдел. Анализ составных частей Славянского слова, с морфологической точки зрения. *А.С.Будиловича*. – с. 103–208.
9. ПФА РАН, ф. 292, оп. 1, ед. хр. 22, лл. 27–47об.
10. Бодров Н.Н. Слово "человѣкъ" в производствах // Филологические Записки. – Воронеж, 1883. – Вып. I. – С. 1–8.
11. Бодров Н.Н. "Слово "человѣкъ" в производствах" // Филологические записки. – Воронеж. – 1883. – Вып. I. *Е.К.* Русский Филологический Вестник. – Варшава, 1883. – Т. X, №3. – С. 139–145.
12. Е.Ф.Карский. Славянская кирилловская палеография. – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1928. – С. 339–340.

Институтские товарищи Евфимия Карского

До сих пор в литературе об академике Е.Ф.Карском вопрос о его отношениях с другими студентами во время учебы в Нежинском Историко-Филологическом Институте не рассматривался.

В 1881 году на первый курс было зачислено 34 человека [1], в том числе 23 – окончивших 4 общеобразовательных класса в различных Духовных Семинариях (им пришлось сдавать вступительные экзамены) [2]. Из этого набора окончили Институт только 11 студентов (10 в 1885 г. и один годом позже), причем бывших семинаристов среди успешно завершивших учебу оказалось всего 8 [3].

За годы учебы из этого потока умерли два студента, несколько перевелись в другие учебные заведения, большинство же было отчислено за неуспеваемость [4]. Пик отчислений пришелся на 1883 год, когда пришедший в Институт вместо Н.А.Лавровского новый директор Н.Е.Скворцов взял курс на усиленное обучение всех студентов, не взирая на их специализацию на древних языках: греческом и латыни. Почетный попечитель позже выразился так: "...в 1883 году, по разным неблагоприятно сложившимся обстоятельствам, разом выбыли 42 студента. Этот случай, как совершенно исключительный, не может и не должен быть принят в расчет при определении числа ежегодно выбывающих из института до окончания курса; это число в среднем определяется цифрой 4..." [5]. В том злополучном году из потока, кроме умершего, выбыло 12 однокурсников Е.Ф.Карского, в следующем – еще 6 [4].

В 1885 году славяно-русское отделение выпустило всего трех подготовленных специалистов – учителей-словесников: Евфимия Карского, Федора Розова и Ивана Федоровского [3]. Последний перевелся в Нежин из Санкт-Петербургского Историко-Филологического Института, а Карский и Розов проучились бок-о-бок 4 года, оба в прошлом были семинаристами (Карский – из Минской духовной семинарии, Розов – из Смоленской). На последнем курсе Е.Ф.Карский единственный представил кандидатское сочинение по славянским наречиям (под названием "Особенности белорусского наречия"), Розов и Федоровский предпочли выполнить работы по русской словесности [6]. Эти студенты жили пансионерами в одних стенах, постоянно друг у друга на виду, но, к сожалению, сказать что-либо определенное об их отношениях в настоящее время не представляется возможным, поскольку никаких воспоминаний о той поре

не сохранилось, нет и следов их переписки (по окончании Института Карский был направлен в Вильну, Розов – в Юрьев, Федоровский – на Кубань) [3].

В студенческие годы Евфимий Карский, несомненно, должен был познакомиться с Сергеем Брайловским (другое написание фамилии – Браилловский). Он учился также на славяно-русском отделении, только был на курс старше. Следует заметить, что лекции по некоторым предметам зачастую проводились сводно, сразу двум курсам. Так, в 1881–1882 учебном году "...и. д. экстра-орд. проф. **Соколовым**, студентам I и II курса, при одной сводной лекции в неделю, прочитано по истории этнографии Славян..." [7], а через два года, в 1883–1884 учебном году, "...проф. **М.И.Соколов** для словесников III и IV курса, при трех сводных лекциях, преподавал Русскую литературу XV и XVI века..." [8]. Под влиянием лекций профессора Соколова С.Брайловский увлекся этнографией и фольклором, в конце 1884 года он опубликовал в "Русском Филологическом Вестнике" свою первую, задуманную еще на студенческой скамье работу – "Похоронные причитания южного края" [9], в том же номере появилась и его рецензия на учебник по русской грамматике, написанный преподавателем Нежинской гимназии (при Историко-Филологическом Институте) И.Белоруссовым [10]. Как известно, Е.Ф.Карский начал сотрудничать с этим научным журналом, издававшимся в Варшаве, приблизительно в то же время, даже чуть раньше, с 1883 года, и в XII томе за 1884 год также имеется его публикация – "Белорусские песни С.Берёзовец, Новогрудского уезда, Минской губ." [11].

По окончании Института Брайловский отказался от денежного места учителя Оренбургской гимназии и, желая быть поближе к своему профессору-руководителю М.И.Соколову и иметь возможность работать в институтской библиотеке, занял вакансию в женской гимназии Нежина. О дальнейших событиях его жизни можно узнать из очерка "Сергей Николаевич Браилловский. (1884–1909). По поводу двадцатипятилетнего юбилея его научно-педагогической деятельности", появившегося в "Русском Филологическом Вестнике", а также вышедшего отдельным изданием [12]. Обе публикации подписаны псевдонимом Старый Педагог.

Поскольку с начала 1905 года редактором-издателем учено-педагогического журнала "Русский Филологический Вестник" был член-корреспондент ИАН профессор Е.Ф.Карский, то данный очерк приписали ему – на мой взгляд, совершенно безосновательно. В Российской Национальной Библиотеке (г.Санкт-Петербург), в генеральном каталоге, раздел академика Е.Ф.Карского начинается с карточки, на которой так и ука-

зано, что якобы его псевдоним Старый Педагог. На самом деле никогда, ни в одной работе Е.Ф.Карский этот псевдоним не использовал. Серьезные статьи ученый всегда подписывал своей фамилией и только небольшие заметки в разделе "Критика и библиография" – инициалами **Е.К.** Анализ очерка также приводит к выводу, что этот текст не мог выйти из-под пера Е.Ф.Карского. Во-первых, манера письма излишне эмоциональна, стиль можно назвать даже вычурным: "Вот краткая, но полная трагизма история жизни такого провинциального Дон-Кихота от науки..." [13]. Конечно, эта фраза из первого же абзаца режет глаз, она совершенно не в духе серьезного ученого, каким был Е.Ф.Карский. Тем более что в итоге читатель так и не узнает ни об одной подлинной трагедии, а повествуется всё больше о досадных ошибках, сорвавшихся планах, несостоявшихся надеждах и неудачных перемещениях по службе. Во-вторых, Е.Ф.Карский, будучи с 1885 по 1892 год преподавателем в Вильне, а затем, с 1893 года, непрерывно проживая и работая в Варшаве, разумеется, не мог следить за всеми перипетиями и коллизиями в судьбе своего бывшего однокашника, а в очерке весьма подробно описаны многочисленные переезды С.Н.Браиловского: из Нежина в Новгород-Северский, а затем во Владивосток, Хабаровск, Манчжурию... И, наконец, третье замечание: на полях хранящегося в фондах РНБ экземпляра отдельного издания очерка, на страницах 4–6, имеются многочисленные пометки и дополнения к тексту, по-видимому, сделанные автором. Начертание букв, сама манера письма не имеют ничего общего с почерком Е.Ф.Карского.

Так кто же автор очерка о С.Н.Браиловском? Скорее всего, сам же Браиловский. Только он мог так подробно рассказать собственную биографию. В разделе III статьи приводятся все опубликованные работы юбиляра, и опять же таки только он сам мог знать про разные мелкие газетные публикации. Очевидно, несмотря на ощутимое самовосхваление автора и драматизацию им собственных невзгод, редактор-издатель Е.Ф.Карский, помятуя о старой нежинской дружбе, счел все-таки возможным опубликовать эту работу в своем журнале. Возможно, он внес небольшую редакторскую правку, устранив ненужные склочные подробности, вот потому-то автор и приписал их вновь на полях. В любом случае указанный очерк, на мой взгляд, не должен входить в библиографию трудов академика Е.Ф.Карского – это явно не его работа, и Старый Педагог – не его псевдоним.

В Нежинском Институте был еще один студент, с которым Евфимий Карский находился в приятельских отношениях. И даже спустя годы

называл его своим товарищем. Это Николай Шляков, купеческий сын, уроженец старинного городка Углича, получивший среднее образование в Ярославской гимназии. В Нежинский Институт он поступил в 1881 году, в одно время с Е.Ф.Карским, и принят был без экзаменов. Он с самого начала проявил повышенный интерес к славянской филологии и вскоре самостоятельно принялся переводить с немецкого четырехтомный труд известного слависта Франца Миклошича "Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen" (1852–1875). Сам Шляков рассказывал так: "Перейдя на 2-й курс Нежинского Историко-Филологического Института кн. Безбородко, летом 1882 г. занялся переводом III т. Vergleichende Gram..." [14].

Вскоре этот перевод под названием "Сравнительная морфология славянских языков" стал печататься по частям в институтских "Известиях", начиная с книги VIII (за 1883 год) и одновременно выходить отдельными изданиями в Москве [15]. Публикация растянулась на несколько лет. Редактор перевода профессор Р.Ф.Брандт вспоминал в предисловии, как всё началось: "Осенью 1882 года Н.В.Шляков, бывший тогда студентом II курса Историко-филологического Института князя Безбородко, представил мне начало настоящего перевода, прося выхлопотать разрешение печатать его в Институтских Известиях. Я обратился тогда с письмом к Ф.Г.Миклошичу и, получив любезное разрешение воспользоваться его трудом, внес рукопись в Институтскую Конференцию, которая отнеслась к нашему предприятию сочувственно" [16]. В конце предисловия имеется дата: "Нежин, 8 ноября 1883 г."

В 1883 году, после успешной сдачи экзаменов за II курс [4], Николай Шляков перевелся на историко-филологический факультет Санкт-Петербургского университета, где специализировался в семинаре у И.В.Ягича [17].

Не возникает никаких сомнений, что студент Евфимий Карский был полностью в курсе всего предприятия по переводу труда Ф.Миклошича. Летом 1884 года он выступил в качестве консультанта при подготовке к печати главы "Малорусский язык", на что указывают как его переписка с профессором Р.Ф.Брандтом [18], так и подстрочные редакторские примечания к данной главе [19]. Очевидно также, что до своего отъезда в столицу Шляков дружески общался со своим однокурсником Карским – их сближала общая увлеченность славянским языкознанием. И даже много лет спустя Евфимий Карский относился к Николаю Шлякову как к своему товарищу.

Подтверждение этому находим в двух письмах Н.В.Шлякова к Е.Ф.Карскому, хранящихся в фонде академика в Петербургском Филиале

Архива РАН. Письма эти ранее нигде не публиковались. Приведу первое из них с небольшими сокращениями (в новой орфографии):

Пернов 4 января 1897 года.

*Многоуважаемый и любезнейший
Евфимий Феодорович!*

Поздравляю Вас с Новым годом и от всего сердца желаю Вам в нем полных успехов, всего лучшего, а особенно сил на пользу науки. Горячо благодарю Вас за добрую память о своем ленивом и уж вовсе не заслуживающем никакого уважения "товарище". Большое, большое спасибо Вам за это доброе слово. Знаете, может быть, я и действительно не так ленив... Как вышел Бругман, я начал было переводить его, перевел все о гласных, а сунулся туда, сюда, думая издать с примечаниями к славянскому отделу, так как при переводе увидел, что это необходимо, ан все напрасно, а между тем надо было содержать мать, сестер. Кинулся туда, где можно хоть что-нибудь приобрести к воспитательскому жалованью – в Церковные Ведомости. Работал и мало, а все-таки сказал кое-что и свое в некоторых мелочах русской церковной истории. Раз по поводу Сергея Радонежского даже имя мое попало в Моск. Вед. и к Бартеневу в Архив, впрочем, то было такое время, что всякую мелочь о Сергии Радонежском подчеркивали. Ну, да все была чепуха. Кое-что делал по местной Уличской истории. И то дрянь. Работал для мальчишек, думая посеять хоть капли добра в душу. Что вышло, не знаю, вероятно, тоже ничего. Думая хоть маленько поправить свое состояние да свалить долгишки, накопившиеся пока учился, обратился к Николаю Алексеевичу, и вот с января 1895 года здесь географом и историком и кое в чем успел: долгов остается уже значительно меньше, дышится полегче, хотя работать, конечно, приходится вдоволь. Ну да видите, я уже замололся: отсюда нравоучение Вам: никогда лентяев не называйте товарищами, а то они начнут оправдываться в своей лени и нагородят с три короба. Простите, а все-таки еще слова оправданья: очень приятно и лестно было получить Вашу программу для собирания белорусских особенностей, да получил я ее накануне отъезда из Пернова, написал примечания 3 и взял с собою в дорогу на родину. Приехал на свое пепелище и нашел его в таком состоянии, что пришлось целые недели сидеть и копать в пыли, не зная почти, где и главу подклонить... Статейки Ваши проглотил с удовольствием, хотя дела перед Рождеством скопилась куча, но до Псалтыри еще не дотрагивался. Александр Иванович Смирнов был так добр, что прислал мне Русс. Фил. Вестник на днях, там я с удовольствием прочел Ваши лекции по палеографии. Еще раз большое Вам спасибо за книжки.

*Глубоко Вас уважающий
Н.Шляков [20].*

Письмо это, думается, представляет определенный интерес для исследователей, изучающих судьбы профессоров и выпускников Нежинского Историко-Филологического Института. Как видно, контакты между ними поддерживались и много лет спустя после того, как они покинули Нежин. Упомянутый в письме Николай Алексеевич – это, несомненно, бывший директор Института, академик (с 1890 года) Н.А.Лавровский, который в 90-х годах XIX века служил Попечителем Рижского Учебного Округа [21]. Е.Ф.Карский, в то время уже доктор наук, профессор Императорского Варшавского Университета, как видно, тоже оказывал поддержку своему бывшему однокурснику. Присланные им статьи и книги (самые новейшие – докторская диссертация "Западнорусские переводы псалтыри в XV–XVII веках" [22] и "Программа для собирания особенностей белорусского наречия" [23]), возможно, несколько подбодрили Николая Шлякова, оторванного от научных центров, обремененного семейством и денежными проблемами. Создается впечатление, что и редактор "Русского Филологического Вестника" А.И.Смирнов послал номера с лекциями Е.Ф.Карского [24] именно по совету последнего.

Как бы то ни было, Н.В.Шляков с той поры возобновил, после долгого перерыва, активное сотрудничество с учено-педагогическим журналом, издававшимся в Варшаве (уже в анонсах, в №2, 3 и 4 за 1896 год, его фамилия появляется в перечне авторов журнала, а в первой половине 1897 года печатается его заметка "Веденей" [25]). В дальнейшем Николай Васильевич Шляков проявил себя при подготовке и проведении Предварительного съезда русских филологов, который состоялся в Санкт-Петербурге в апреле 1903 года. На этом съезде Е.Ф.Карский и Н.В.Шляков были включены в одну подсекцию языковедения, а в подсекции литературы и искусства работал их любимый профессор Матвей Иванович Соколов [26], некогда читавший им лекции в Нежинском Институте еще на I курсе [27].

К сожалению, писем Е.Ф.Карского к его бывшему институтскому товарищу пока найти не удалось. В справочнике "Славяноведение в дореволюционной России" имеется указание на то, что архив Шлякова не обнаружен [17]. Возможно, будущих исследователей еще ждут интересные открытия.

Литература

1. Известия Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине. – Т. VIII. – 1883. – Извлечения из протоколов Конференции Института за 1881/82 уч. г. Заседание Конференции 15 сентября. – С. 5.

2. Известия Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине. – Т. VII. – 1882. – Извлечения из протоколов Конференции Института за 1880/81 уч. г. Заседание Конференции 31 августа. – С. 14.

3. Памятная книжка Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине, изданная по случаю двадцатилетия существования Института. (1875–1895). – Нежин, 1895. Список лиц, окончивших курс наук в Историко-Филологическом Институте Князя Безбородко в Нежине. (1879–95 гг.). VII выпуск (1885-го года). VIII выпуск (1886-го года). – С. 20–23.

4. Там же. Список студентов, выбывшим из Института до окончания курса. – С. 43–46. Список студентов, умерших во время прохождения курса в Институте. – С. 50–51.

5. О Нежинском Историко-Филологическом Институте Князя Безбородко. Графа А.А.Мусина-Пушкина. – К., 1902. – С. 18.

6. Белая А.С. Евфимий Федорович Карский (архивные материалы г.Нежин). – Нежин, 2000. – С. 8–9.

7. Известия Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине. – Т. VIII. – 1883. – Отчет о состоянии и деятельности Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине за 1881 – 82 уч. год, читанный на акте 30 августа 1882 г. ученым секретарем Г.Э.Зенгером. – С. 7.

8. Известия Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине. – Т. IX. – 1884. – Отчет о состоянии и деятельности Историко-Филологического Института Князя Безбородко за 1883/4 учебный год, читанный на акте 30 августа 1884 года ученым секретарем Р.Ф.Брандтом. – С. 60.

9. Брайловский С. Похоронные причитания южного края // Русский Филологический Вестник. – Т. XII, №4. – С. 179–187.

10. Учебник по русской грамматике: I ч.: Этимология; II ч.: Синтаксис Составил И.Белорусов. (Библиографическая заметка. Подпись: Сергей Брайловский) // Русский Филологический Вестник. – 1884. – Т. XII, №4. – Педагогический отдел. – С. 7–16.

11. Карский Е.Ф. Белорусские песни с.Берёховец, Новогрудского уезда, Минской губ. // Русский Филологический Вестник. – 1884. – Т. XII, №3. – С. 124–135.

12. Сергей Николаевич Браиловский. (1884–1909). По поводу двадцатипятилетнего юбилея его научно-педагогической деятельности. (Подпись: Старый Педагог). – Варшава, 1909. – 13 с. – Отдельный оттиск из "Русского Филологического Вестника", 1909. – Т. LXI, №1. – Педагогический отдел. – С. 16–29.

13. Там же. – С. 1.

14. Библиографические перечни ученых и учено-литературных трудов учеников В.И.Ламанского и их учеников. Н.В.Шляков. – С. LVII / Новый сборник статей по славяноведению. Составленный и изданный учениками В.И.Ламанского при участии их учеников по случаю 50-летия его учено-педагогической деятельности. – СПб., 1905.

15. Сравнительная морфология славянских языков. Сочинение Франца Миклошича. Перевел Николай Шляков под редакцией Романа Брандта. Выпуск I: Старословенский язык. – М., 1884. Извлечено из VIII тома Известий

Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине; Вып. II: Языки Словенский, Болгарский и Сербский. – М., 1885. Извлечено из IX тома Известий; Вып. III: Языки Малорусский и Русский. – М., 1886. Извлечено из X тома Известий; Вып. IV. – М., 1886. Извлечено из X тома Известий; Вып. V: Языки Верхнелужицкий и Нижнелужицкий. Поправки и дополнения. – М., 1887. Извлечено из XI тома Известий.

16. Миклошич Ф.Г. Сравнительная морфология славянских языков. Перевод бывшего студента Института Н.В.Шлякова, под редакцией Р.Ф.Брандта. Предисловие редактора // Известия Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине. – Т. VIII. – 1883. – Вып. I. – Неофициальный отдел. – С. 1.

17. О Шлякове Н.В. // Славяноведение в дореволюционной России. – М., 1979. – С. 373–374.

18. ПФА РАН, ф. 292, оп. 2, ед. хр. 14, л. 1–4.

19. Миклошич Ф.Г. Сравнительная морфология славянских языков. Перевод бывшего студента Института Н.В.Шлякова, под редакцией Р.Ф.Брандта. Глава V: Малорусский язык // Известия Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине. – Т. X. – 1885–1886. – Вып. III. – С. 341.

20. ПФА РАН, ф. 292, оп. 2, ед. хр. 159, л. 1–2.

21. Славяноведение в дореволюционной России. – М., 1979 / Лавровский Н.А. – С. 212–213.

22. Карский Е.Ф. Западнорусские переводы Псалтыри в XV–XVII веках. – Варшава, 1896. 8°. XIII + 444.

23. Карский Е.Ф. Программа для собирания особенностей белорусского наречия // Программы для собирания особенностей народных говоров. III. Издание ОРЯС ИАН. СПб. 1897. 8°. 60.

24. Карский Е.Ф. Из лекций по славянской кирилловской палеографии // Русский Филологический Вестник. – 1896. – Т. XXXV, №2. – С. 273–295; XXXVI, №3, 4. – С. 100–184; 1897. – Т. XXXVII, №1, 2. – С. 1–70; Т. XXXVIII, №3, 4. – С. 1–24. К моменту написания письма Н.В.Шляков получил вышедшие в 1896 году №2 (дозволен цензурой 12 октября); №3, 4 (дозволены цензурой 24 декабря).

25. Шляков Н.В. Веденей // Русский Филологический Вестник. – 1897. – Т. XXXVII, №1, 2. – С. 114–116.

26. Предварительный съезд русских филологов [10–15 апреля 1903 г.]. Бюллетени. – СПб., 1903. – С. 136–137.

27. Отчет о состоянии и деятельности Историко-филологического Института князя Безбородко в Нежине за 1881–82 уч. год, читанный на акте 30 Августа 1882 г. ученым секретарем Г.Э.Зенгером // Известия Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине. – Т. VIII. – 1883. – Официальный отдел. – С. 7.

**Письмо профессора А.В.Добиаша
профессору Е.Ф.Карскому**

В Петербургском филиале Архива РАН в фонде академика Е.Ф.Карского хранится письмо, полученное им в 1895 году из Нежина от Антона Вячеславовича Добиаша, профессора Историко-филологического Института князя Безбородко [1]. Ранее это письмо нигде не публиковалось. Занимает оно всего одну страницу писчей бумаги. Привожу его полностью (в современной орфографии):

Любезнейший

Евфимий Федорович!

Посылаю Вам корректуру. Наложите последнюю руку и пришлите корректуру по возможности скорее. Где умел, там прокорректировал сам, может быть моя корректура кой-где и ошибочная, тогда, пожалуйста, перекорректируйте. Простите, что в 3-х местах сделал пометки карандашом и позволил себе выразить впечатление этих 3-х мест от себя лично. Я бы этого не сделал, если бы Вас не знал и если бы не полагал, что для Вас не останутся без значения пометки свежего читателя и притом Вашего друга. Быть может, мои заметки совершенно напрасны, но на друзей не обижаются.

Пожалуйста, пришлите корректуру поскорее.

Нежин

Весь Ваш А. Добиаш

28

18 VI 95

Письмо это относится ко времени подготовки XV-го тома "Известий Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине", выпуск которого был приурочен к 75-летию открытия Гимназии Высших Наук и 20-летию Института. Этот юбилейный номер интересен тем, что в него включены были работы не только профессоров и преподавателей Института (Е.В.Петухова, И.А.Сребницкого, А.В.Добиаша, И.Г.Турцевича, М.Н.Бережкова), но и трех его недавних выпускников (Е.Ф.Карского, С.Н.Брайловского и И.В.Сребрянского) [2].

Об авторе письма, А.В.Добиаше, в "Памятной книжке Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине", помещенной в том же XV томе институтских "Известий", имеются следующие сведения: "Инспектор Института, Ординарный Профессор Греческой Словесности, Статский Советник Антон Вячеславович **Добиаш**. С 1-го Июля 1875 года

наставник студентов и преподаватель Института; с 1-го Июля 1878 г. экстраординарный профессор; с 6-го Февраля 1884 г. ординарный профессор; в должности Инспектора Института с 19-го Октября 1882 г." [3]. Известно также, что А.В.Добиаш, чех по национальности, окончил в 1869 году Пражский университет, после чего прослушал еще курс лекций и на историко-филологическом факультете Санкт-Петербургского университета [4].

Как явствует из письма, в 1895 году А.В.Добиаш, очевидно, отвечал за выпуск приуроченного к юбилею номера "Известий", был его редактором и даже сам, сколько мог, правил корректуры. Евфимия Феодоровича Карского, окончившего славяно-русское отделение в 1885 году, он, несомненно, хорошо помнил.

Возможно, они впервые встретились еще на приемных экзаменах. Греческая словесность не относилась к числу тех предметов, которыми Карский, воспитанник Минской Семинарии, увлекался, хотя у него и были прекрасные лингвистические способности (в 1925 году он перечислит в анкетном листке те языки, на которых он говорит и пишет: *Славянские, немецкий, французский, греческий и латинский* [5]). В 1881 году двадцатилетний Евфимий на вступительных испытаниях по греческому языку - и за письменную работу, и за устный ответ – получил 3; к счастью, набранных в итоге баллов хватило для его зачисления в Институт [6]. Поскольку в XIX веке хорошее знание древних языков было непреложным требованием к педагогам, в Историко-филологическом Институте их изучали все студенты, не только "классики", но также историки и слависты (первые два учебных года проходили для них вообще по общей программе, без разделения по специальностям [7]). Когда Евфимий Карский учился на I курсе, "... и. д. экстра-орд. проф. Добиашем, при двух лекциях в неделю, прочитан из сравнительной грамматики древних языков синтаксис падежей и предлогов" [8]. "Студентам II курса ... проф. Добиаш читал: 1) синтаксис (окончание читанного в предыдущем году), при чем упражнял их в письменных переводах с русского языка на греческий; 2) этимологию Гомеровского и Геродотовского наречия..." [9]. Третьекурснику Карскому "...профессором А.В.Добиашем прочитана Демосфенова речь о венке, §1–218..." [10]. На выпускном экзамене по греческому языку Е.Карский получил 4 [11].

Крайне любопытен документ, относящийся к последнему году пребывания Е.Ф.Карского в Институте. Приведу из него фрагмент: "1885-го года, июня 8 дня, в комиссии под председательством Инспектора Института произведен был экзамен по славянским наречиям выпускным сту-

дентам... Из них Карский представил "кандидатское" сочинение "Особенности белорусского наречия". Постановили выставить по славянским наречиям на аттестатах отметки: Карскому – 5...

За Директора Института Инспектор А.Добиаш
Экзаменовал Р.Брандт..." [12].

Таким образом, как выясняется, именно профессор А.В.Добиаш выносил окончательное решение по оценке труда, представленного выпускником Евфимием Карским. Несомненно, и в дальнейшем он голосовал в заседании Конференции за публикацию этой студенческой работы в институтских "Известиях" и отдельным изданием [13], что само по себе было уже фактом исключительным. Профессор Р.Ф.Брандт писал Е.Ф.Карскому по этому поводу: *"Ваше сочинение единогласно (открытым голосованием) одобрено к печати и сегодня отправлено в Москву..."* (из письма от 11 октября 1885 г.) [14].

Десять лет спустя Евфимий Феодорович Карский был уже экстраординарным профессором Императорского Варшавского Университета. В то время он усиленно собирал материал для своей монографии о западнорусских переводах Псалтыри, которая легла в основу его докторской диссертации, успешно защищенной в Московском университете 9 ноября 1896 года [15]. Для юбилейного институтского сборника он предложил небольшую статью "Русские наречия **домой, долой**" (в конце ее указаны место и дата написания: Варшава 1894 г., июнь), которая и была опубликована [16].

По тематике работа относится к области сравнительного языкознания, что в общем-то нехарактерно для научных трудов ученого в тот период. Однако это вовсе не случайное произведение. Исследование двух необычных по форме русских наречий отличается предельной тщательностью, для выяснения возможного их происхождения проведен глубокий исторический и лингвистический анализ с поиском параллелей в других славянских языках – украинском, белорусском, чешском, словацком, верхне- и нижнелужицких, хорватском. В статье приведено много примеров из всех трех частей сборника Я.Ф.Головацкого "Народные песни Галицкой и Угорской Руси" (Москва, 1878 г.), а также сборников Гильтебрандта, Срезневского, Афанасьева, Даля. Ученый часто обращается к памятникам XII–XV веков на церковнославянском языке, приводит аналогии из санскрита, латыни и древнегреческого.

Вопросу происхождения форм **домой** и **долой** филологи уделяли внимание и прежде, поэтому Е.Ф.Карский упоминает работы Буслаева, П.Лавровского, Огоновского, Житецкого, Ягича и др. Рассматривая зако-

ны словоизменения в славянских языках, он обращается к трудам Миклошича, Соболевского, Потевни, причем с некоторыми выводами, в частности, с этимологией Миклошича, не соглашается. Таким образом, литература по данной теме собрана и проработана Е.Ф.Карским очень основательно.

Создается впечатление, что проблема заинтересовала его давно. Статья очень насыщена по материалу, собиравшемуся, видимо, по крупицам, не один год. Но к какому времени следует отнести начало сбора материала? Когда работа была задумана?

Постараюсь найти ответ на этот вопрос.

На III курсе Историко-филологического Института князя Безбородко для студентов начиналась специализация. Именно тогда профессор Р.Ф.Брандт для славяно-русского отделения "... при 2 недельных лекциях, изложил сравнительно-историческую фонетику Русского языка, а из морфологии – учение о склонении существительных" [17]. Тема статьи Е.Ф.Карского, ее методика словно бы являются иллюстрацией к указанным курсам, разработкой одного из поставленных тогда вопросов.

В статье много выписок из IV тома труда Ф.Миклошича "Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen" [18]. Выпущенный в Вене в 1883 году вторым изданием этот фундаментальный труд вполне мог в том же году оказаться в Нежине, так как именно тогда Николай Шляков, однокурсник Е.Карского, под руководством профессора Р.Ф.Брандта трудился над его переводом (поначалу, очевидно, с первого издания 1852–75 гг.) [19]. Книга Миклошича была переведена и издана целиком [20], однако в рассматриваемой нами статье читатель отсылается все же к венскому оригиналу (для справки: русский перевод IV тома вышел в 1887 году). Также обращает на себя внимание ссылка на малоизвестную заметку А.И.Соболевского [21], напечатанную в X томе "Русского Филологического Вестника", в №3, который вышел в октябре 1883 года (в этом же номере журнала, кстати, появилась и первая публикация Е.Ф.Карского [22] – обе рецензии помещены рядом, буквально одна за другой). Разумеется, появление этой ссылки логичней отнести к той поре, когда публикация молодого Соболевского представлялась свежей, актуальной.

Все вышесказанное дает основание предполагать, что статья о двух своеобразных наречиях **домой** и **долой** была задумана Е.Ф.Карским еще на III курсе, в 1883–1884 учебном году, тогда же, видимо, сделаны и первые наброски. Затем работа была отложена, поскольку известно, что летом 1884 года, гостя у родителей в селе Берёзовец, он собирал и готовил к публикации белорусские песни [23], а на IV курсе был всецело поглощен своим кандидатским сочинением.

Путь до завершения задуманного на III курсе исследования оказался долгим. Материал существенно пополнился после выхода книги П.И.Житецкого "Очерк литературной истории малорусского наречия в XVIII в." (К., 1889), тома I капитального труда И.И.Срезневского "Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам" (СПб., 1893) и тома II "Материалов для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края" П.В.Шейна (СПб., 1893). На все эти работы в статье имеются ссылки, и это показывает, с какой основательностью подходил Е.Ф.Карский к разработке даже, казалось бы, частных вопросов.

Думается, когда к профессору Е.Ф.Карскому обратились за статьей для юбилейного номера "Известий", он решил завершить работу, начатую еще в институтских стенах. Такое решение выглядит вполне обоснованным. Этим он как бы подвел итог годам учебы, воздал должное родному институту.

Статья была завершена в июне 1894 года, тогда же, вероятно, и отослана в Нежин. И вот прошел ровно год...

Письмо профессор А.В.Добиаш отправил из Нежина 28 июня 1895 года. Поскольку конверт не сохранился, неизвестно, куда оно было адресовано. Если предположить, что в Варшаву, где Е.Ф.Карский в то время проживал с семьей в съемной квартире на улице Кручей, 35, то вполне могло случиться так, что Евфимий Феодорович это письмо прочел не сразу. Дело в том, что экзамены в университете закончились в начале июня, и профессор Карский, планировавший тем летом завершить подготовку докторской диссертации, по идее должен был уже отбыть в научную командировку, направившись первым делом в Москву, а затем в Санкт-Петербург и Вильну. Вот что он написал в своем отчете о командировке: "Мои ученые занятия в течение истекшего летнего каникулярного времени и начала сентября (по 18 число) сосредоточились около следующих предметов: 1) я стремился собрать побольше материала для подготавливаемой работы "Западнорусские переводы псалтыри XV–XVII вв."; 2) совместно с предыдущей работой разыскивались и обследовались разные рукописи на западнорусском наречии и 3) собирались материалы для предполагаемого курса кирилловской палеографии" [24].

Поскольку письмо А.В.Добиаша сохранилось, значит, Е.Ф.Карский его получил и прочел, другое дело, не ознакомился ли он с ним уже в сентябре, успел ли он к сроку исправить корректуру или статья вышла с правкой редактора? Этот интересный вопрос требует дальнейших исследований. Пока же ни ответное письмо Е.Ф.Карского, ни корректура с его исправлениями не обнаружены.

Одно небольшое дополнение. Профессор А.В.Добиаш пишет о своих дружеских чувствах к Евфимию Федоровичу. Видимо, действительно, между некоторыми студентами и преподавателями устанавливались именно такие, сердечные и доверительные отношения. К последнему курсу студентов оставалось мало (так, в 1885 году было всего три слависта-выпускника [25]), их способности и склад характера были всем хорошо известны, занятия носили индивидуальный характер. И профессора со своими семьями тоже всегда находились на виду: "Почти все профессора, равно как и вся администрация и инспекция ... живут в усадьбе института" [26]. О хорошем отношении Е.Ф.Карского к семье профессора А.В.Добиаша говорит такой факт: в 1928 году он послал свой только что изданный капитальный труд по славянской палеографии [27] дочери покойного Антона Вячеславовича (он скончался в 1911 году) Ольге Антоновне Добиаш-Рождественской, ставшей к тому времени уже доктором всеобщей истории, известным медиевистом и палеографом. Вскоре было получено письмо, сохранившееся в архиве академика [28]. Публикуется впервые (с сокращениями).

10 марта 1928

Глубокоуважаемый Ефим Федорович!

Сегодня я нашла у себя Ваш вдвойне, и более чем вдвойне, дорогой подарок.

Он дорог своей внутренней ценностью, как и материальной ценюю, он дорог мне по тем очень далеким, но тем более особенным воспоминаниям, которые связаны для меня с именем его автора и носят личный характер.

В данное время он для меня неоценим, ибо является насущно-нужным... Я охотилась за Вашей книгой по трем библиотекам. Ни в одной она не стояла на месте! Я почти вырвала ее из рук моей же собственной ученицы...

Позвольте с самым горячим чувством поблагодарить Вас за эту книгу, столь своевременно пришедшую для удовлетворения душевного моего голода...

С глубоким уважением

О.Добиаш-Рождественская.

В июне 1885 года, когда Евфимий Карский сдавал выпускные экзамены и кандидатское сочинение, Оле было 11 лет, несомненно, она слышала отзывы отца о способном выпускнике, о его блестящей работе, которая в скором времени будет опубликована, и, возможно, смотрела она на этого студента восторженными детскими глазами. И затем, десять лет спустя, когда ее отец готовил к выпуску юбилейный сборник, она, несомненно, знала об интересной статье, присланной молодым профессором, навер-

няка первая ее и прочла. И это добавляет еще один дополнительный штрих к истории публикации статьи Е.Ф.Карского в XV юбилейном томе "Известий Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине".

Источники информации

1. ПФА РАН, ф. 292, оп. 2, ед. хр. 42, л. 1.
2. Известия Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине. – Т. XV. – Нежин, 1895.
3. Там же. Памятная книжка Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине, изданная по случаю двадцатилетия существования Института. (1875–1895). Личный состав Историко-Филологического Института Князя Бедбородко в Нежине, к концу 1894/5 уч. г. – С. 3.
4. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С. 155.
5. ПФА РАН, ф. 292, оп. 1, ед. хр. 108, л. Анкетный листок от 21 мая 1925 года.
6. Белая А.С. Евфимий Федорович Карский (архивные материалы г.Нежин). – Нежин, 2000. – С. 5.
7. Историко-филологический Институт князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1899. – С. 10–11.
8. Отчет о состоянии и деятельности Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине за 1881–82 учебный год, читанный на акте 30 Августа 1882 года ученым секретарем Г.Э.Зенгером // Известия Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине. – Т. VIII. – 1883. – С. 5.
9. Отчет о состоянии и деятельности Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине за 1882–83 учебный год, читанный на акте 30 Августа 1883 года ученым секретарем Р.Ф.Брандтом // Известия Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине. – Т. IX. – 1884. – С. 6.
10. Отчет о состоянии и деятельности Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине за 1883–84 учебный год, читанный на акте 30 Августа 1884 года ученым секретарем Р.Ф.Брандтом // Известия Историко-филологического Института Князя Безбородко в Нежине. – Т. X. – 1885–1886. – С. 57.
11. НГА, ф. 1105, оп. 1, д. № 311. Цит. по книге: Белая А.С. Евфимий Федорович Карский (архивные материалы г. Нежин). – Нежин, 2000. – С. 7.
12. Там же. – С. 8.
13. Обзор звуков и форм белорусской речи. Сочинение Е.Ф.Карского // Известия Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине. – Т. X. – 1885–1886. Отдельное издание: Москва, дата на обложке книги - 1885, дата на титульном листе – 1886, 8°, 170 стр.
14. ПФА РАН, ф. 292, оп. 2, ед. хр. 14.
15. Карский Е.Ф. Западнорусские переводы Псалтыри в XV–XVII веках. – Варшава, 1896, 8°, XIII + 444 стр.

16. Карский Е. "Русские наречия **домой, долой**" // Известия Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине. – Т. XV. – 1895. XI. – Нежин. – С. 1–12. Отдельный оттиск: Нежин. Типолиитография Венгера, д. Глезера. 1895.
17. Отчет о состоянии и деятельности Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине за 1883–84 учебный год, читанный на акте 30 Августа 1884 года ученым секретарем Р.Ф.Брандтом // Известия Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине. – Т. X. – 1885–1886. – С. 59.
18. Miklosich F., Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen. Zweiter Abdruck. – Wien, 1883.
19. Миклошич Ф.Г. Сравнительная морфология славянских языков. Перевод бывшего студента Института Н.В.Шлякова, под редакцией Р.Ф.Брандта. – Вып. I: Старословенский язык // Известия Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине. – Т. VIII. – 1883 (напечатан в 1884); Вып. II: Языки Ново-словенский, Болгарский и Сербский. – Там же. – Т. IX. – 1884 (напечатан 1885); Вып. III: Языки Малорусский и Русский; Вып. IV: Языки Чешский и Польский. – Там же. – Т. X. – 1886.; Вып. V: Языки Верхнелужицкий и Нижнелужицкий. Поправки и Дополнения. – Там же. – Т. XI. – 1889.
20. Сравнительная морфология славянских языков. Сочинение Франца Миклошича. Перевел Николай Шляков под редакцией Романа Брандта. – Вып. 1–5. – М., 1884–1887.
21. Schachmatow A. Beitrage zur russischen Grammatik. *А.Соболевского* // Русский Филологический Вестник. – Т. X, №3. – С. 145–149.
22. Бодров Н.Н. *Е.К.* Слово "человѣкъ" в производствах // Русский Филологический Вестник. – Т. X, №3. – С. 139–144.
23. Карский Е.Ф. Белорусские песни с.Берёзовца, Новогрудского уезда, Минской губернии // Русский Филологический Вестник. – 1884 – Т. XII, №3. – С. 124–135; 1885 – Т. XIII. – №2. – С. 266–283.
24. Отчет экстраординарного проф. Евфимия Карского о научных занятиях в библиотеках С.-Петербурга, Москвы и Вильны в течение летних месяцев 1895 года // Варшавские Университетские Известия. – 1895. – Т. VII. – С. 1–12.
25. Известия Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1895. – Т. XV: Памятная книжка Историко-Филологического Института Князя Безбородко, изданная по случаю двадцатилетия существования Института (1875–1895). Списки лиц, окончивших курс наук в Историко-Филологическом Институте Князя Безбородко в Нежине (1879–95 гг.). – Вып. VII (1885-го года). – С. 20–21.
26. Историко-филологический Институт князя Безбородко в Нежине. – К., 1899. – С. 9.
27. Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. – Ленинград. 1928. 8°. XIII + 494.
28. ПФА РАН, ф. 292, оп. 2, ед. хр. 43, л. 1–2.

**Письмо редактора "Русского Филологического Вестника"
студенту Нежинского Историко-Филологического Института
Евфимию Карскому**

В фонде академика Е.Ф.Карского в Петербургском филиале Архива РАН содержится любопытный документ, который, насколько мне известно, не был еще опубликован. Речь идет о письме Александра Ивановича Смирнова, редактора издававшегося в Варшаве "Русского Филологического Вестника", к Евфимию Карскому, студенту 2-го курса Нежинского Историко-Филологического Института Князя Безбородко [1].

Привожу это письмо полностью (с сохранением всех особенностей текста, но в новой орфографии):

*Варшава
30 марта 1883
Милостивый Государь!
Честь имею уведомить
Вас, что Ваша
заметка будет на-
печатана в 2 кн. Рус.
Фил. В. 1883. Приношу
Вам за нее искрен-
ную благодарность и
надеюсь, что Вы и
впредь будете при-
сылать что либо; особен-
но желательно именно
для отдела библиограф
С совершенн почтен
честь имею быть
Вашим покорным
слугою А. Смирнов*

Текст занимает лишь первую страницу разлинованного двойного листа обычной писчей бумаги. Почерк размашистый, уверенный. Некоторые слова, особенно в заключительной части письма, не дописаны. Листы когда-то, видимо, случайно были надорваны поперек, но текст не пострадал и читается хорошо. Сохранился и конверт от этого письма [2].

*Нежин / Черн. г.
Его Благородию*

*Е.Карскому, студенту
Историко филологического
Университета*

На лицевой стороне конверта семикопеечная марка и два одинаковых штемпеля: **Варшава 31 мар 1883**. На обороте штемпель: **Нежин 2 апр 1883**. Как видно, почтовые отправления тогда доставлялись быстро.

Письмо это хранилось Евфимием Феодоровичем всю жизнь, оно перенесло множество бурных событий – войн, переездов. Случались порой существенные потери имущества, почти полное разорение домашней библиотеки и архива, но это письмо сохранилось. Видимо, оно было необычайно дорого ученому, и хранил он его особенно бережно. В архиве академика нет писем к нему с более ранней датировкой.

Безусловно, получение письма от редактора солидного научного журнала было для двадцатидвухлетнего студента Евфимия Карского событием огромной важности. Еще бы! Первая же подготовленная им работа будет в скором времени опубликована! Успех, несомненный успех! Он вселял уверенность в правильности избранного жизненного пути, в верности подхода к сложным научным проблемам.

В своем письме А.И.Смирнов называет *заметкой* довольно большую (6 страниц печатного текста) работу Евфимия Карского [3] – критический разбор статьи Н.Н.Бодрова "Слово "человек" в производствах", появившейся в начале 1883 года в журнале "Филологические Записки" [4].

Выпуск I "Филологических Записок", в котором опубликована рецензируемая статья Бодрова, был дозволен цензурой в субботу 26 февраля 1883 года, следовательно, тираж мог быть отпечатан в типографии либо в последний день февраля, либо в самом начале марта. Время еще ушло на брошюровку, на пересылку... В Нежин, в библиотеку Историко-Филологического Института, журнал поступил, скорее всего, в конце первой декады марта. Тогда же, очевидно, студент второго курса Евфимий Карский и познакомился с публикацией, вызвавшей его серьезные, принципиальные возражения.

Н.Н.Бодрова нельзя считать неопытным новичком в языкознании. Четыре года назад в Москве была издана его книга [5]. "Филологические Записки" охотно помещали его труды по сравнительному языкознанию [6; 7; 8], в которых с некоторых пор стали отчетливо просматриваться попытки увязать все известные языки в одну систему, привести их как бы к первооснове в соответствии с известной легендой, будто все народы происходят от трех сыновей Ноя: Сима, Хама и Иафета [9]. Об этом автор определенно заявит в главной своей работе "Доисторическое единство симовских и арийских языков и народов" [10], которая, судя по всему, к началу 1883 года была уже готова, но публикация ее начнется

позже, как раз во время разгоревшейся полемики с Евфимием Карским. Попав в своеобразную зависимость от надуманной сверхзадачи, Бодров принялся, прибегая к разного рода натяжкам и ухищрениям, доказывать близость или даже полное тождество слов так называемых симовских языков (халдейского, еврейского, сирийского) со словами из языков индоевропейской группы. Сближения эти носили явно предвзятый, ненаучный характер: искажалось звучание слов, они произвольно разбивались на части, под видом гипотез и догадок вводились не существующие в действительности "законы" словоизменения. Такая же тенденция проявилась и в заметке, попавшейся на глаза Евфимию Карскому. Он, как известно, получил семинарское образование, прекрасно знал Библию, был верующим, однако это не означало, что он мог согласиться с тенденциозной подгонкой фактов языка под мифы Ветхого Завета. Очевидно, у него к тому времени уже сложились чёткие представления о необходимости строгой доказательной базы и абсолютной точности в научных исследованиях. Таким образом, первая же печатная работа Е.Ф.Карского отражает всю серьезность его позиции, имеет глубокий мировоззренческий подтекст.

Следует заметить, что поскольку вопрос был достаточно щекотливым, от рецензента, отстаивавшего научные методы, требовалась немалая отвага, но вместе с тем и особый такт, деликатность. И студент-второкурсник Евфимий Карский, сумев найти нужный тон, прекрасно справился с задачей.

Не вдаваясь сейчас в детали языковедческой полемики, отмечу лишь, что у Евфимия Феодоровича написание первой в его жизни рецензии ушло не так уж много времени, поскольку в конце текста указано: **Нежин, 24 марта 1883 г.** Если учесть, что студент подготавливал эту довольно большую, хорошо аргументированную статью по вечерам, в свободное от занятий время, то, можно сказать, работал он быстро, увлеченно, с настроением. Эту стремительность автора критического разбора отметил и сам рецензируемый в своей ответной реплике: "... Но едва наша заметка появилась в свет, как тотчас нагрянула на нее грозная рецензия из Нежина в лице г. Е.К., поместившего разбор нашей статьи в №3 "Рус. Филол. Вестника" за тот же год..." [11].

Как можно заключить из письма А.И.Смирнова, редактор "Русского Филологического Вестника" принял решение о публикации рецензии неизвестного ему студента из Нежина практически сразу же после ознакомления с полученной по почте работой – 30 марта. Конечно, он предвидел возможное недовольство и раскритикованного автора, и редактора "Филологических Записок" А.А.Хованского. Но истина дороже! Совсем недавно А.И.Смирнов сам публиковал свои научные статьи в

воронежском журнале, затем, после того, как с конца 1878 года М.А.Колосов начал выпускать в Варшаве "Русский Филологический Вестник", он отдал предпочтение новому изданию и вскоре, с 1880 года, ввиду тяжелой болезни основателя (скончавшегося в январе 1881 года), сделался его главным редактором [12; 13]. В те годы с журналом сотрудничали известные ученые-филологи А.А.Потебня, А.С.Будилович, В.В.Макушев, здесь активно печатали свои научные работы молодые тогда А.И.Соболевский, М.Г.Халанский, Р.Ф.Брандт. Разумеется, А.И.Смирнов был крайне заинтересован в расширении круга авторов, в привлечении свежих научных сил. Поэтому намерение Е.Ф.Карского выступить в печати с достаточно зрелой статьей им могло только приветствоваться.

Вероятно, ограничиться инициалами **Е.К.** при публикации рецензии - это решение самого редактора. Возможно, он хотел обезопасить начинающего автора от возможных нападков. Впрочем, в отделе библиографии "Русского Филологического Вестника" часто появлялись заметки, подписанные лишь инициалами. Так, рецензии А.И.Соболевского, как правило, печатались за подписью **А.С.**

Указание в конце публикации города, откуда была получена рецензия, в то время могло сказать внимательному читателю гораздо больше, чем никому не известная фамилия автора. Поскольку в Нежинском институте не было профессоров с инициалами **Е.К.**, следовательно, работа принадлежит перу студента-филолога, скорее всего, русиста. И Бодров это, разумеется, сразу же понял, в своих ответах рецензенту он неоднократно подчеркивает, что его критик, судя по всему, очень молод и недостаточно осведомлен в сложных проблемах сравнительного языкознания, и именно на этом он пытался построить защиту своих шатких теоретических конструкций [11; 14].

Следует отметить, что, несмотря на необычайно быстро полученный ответ редактора, Евфимию Карскому пришлось ожидать своей первой публикации более полугода. Причем А.И.Смирнов свое слово сдержал: рецензия действительно появилась во второй книге "РФВ" за тот год. Столь долгая пауза объясняется спецификой издания научного журнала в то время. Дело в том, что первые два номера (№1 и №2, составившие IX том или, иначе говоря, первую книгу за 1883 год) к началу апреля были уже готовы: №1 как раз проходил цензуру (разрешение печатать будет получено 5 апреля), а №2 стоял на очереди (он выйдет в июне). Следующую, вторую книгу за тот год (том X), должны были составить №3 и №4, именно для них и собирался материал. Таким образом, работа Е.Карского пошла в ближайший формируемый номер. Но приближалось лето, время отпусков... Проволочки возникли, видимо, и из-за цензуры, от которой разрешение на печать №3 было получено лишь 18

октября. Следовательно, журнал вышел в свет уже после этой даты, а в библиотеке Историко-Филологического Института оказался, видимо, в самом конце месяца. Евфимий Карский учился уже на 3 курсе.

Небольшое замечание: как указано ранее, свое письмо редактор "Русского Филологического Вестника" адресовал в Нежин студенту Университета (?!). Это, разумеется, ошибка. Несомненно, студент Карский местом своего нахождения указал Нежинский Историко-Филологический Институт (к сожалению, его сопроводительное письмо в редакцию, а также конверт не сохранились), да и сам А.И.Смирнов, конечно же, знал наперечет все университетские города Российской империи. За этой невольной опиской известного профессора угадывается сложившееся у него мнение о качестве представленной работы, вполне университетской по уровню исполнения. Да и в самом деле, Историко-Филологический Институт Князя Безбородко готовил в то время весьма квалифицированных специалистов, и его выпускники в правах приравнивались к выпускникам университетов [15].

Думается, деловое и очень любезное письмо редактора авторитетного научного журнала необычайно воодушевило Евфимия Карского. Оно приглашало к продолжению сотрудничества, подсказывало даже желательное его направление. Таким образом, для молодого человека открывались прекрасные перспективы. И он, разумеется, воспользовался представившейся возможностью. В ходе дискуссии с Н.Н.Бодровым он опубликовал в 1884 году еще одну заметку (подписанную инициалами) [16], а затем помещает в двух номерах журнала ценный фольклорный материал; белорусские народные песни, собранные им на каникулах в селе, где в то время проживали его родители [17].

В дальнейшем, уже после окончания Нежинского института. Е.Ф.Карский продолжал активно сотрудничать с "Русским Филологическим Вестником". И, как известно, в 1905 году, когда А.И.Смирнов из-за болезни отошел от дел, именно член-корреспондент Императорской Академии наук, профессор, а затем и ректор Варшавского университета Е.Ф.Карский продолжил его дело, став редактором-издателем этого научного журнала.

Источники информации

1. ПФА РАН, ф. 292, оп. 2, ед. хр. 130, л. 1.
2. ПФА РАН, ф. 292, оп. 2, ед. хр. 130, л. 2.
3. Бодров Н.Н. **Е.К.** Слово "человек" в производствах (Фил. Записк. – 1883. – Вып. I. Воронеж) // Русский Филологический Вестник. – Варшава, 1883. – Т. X. – №3. – С. 139–145.
4. Бодров Н.Н. Слово "человек" в производствах // Филологические Записки. – Воронеж, 1883. – Вып. I. – С. 1–8.

5. Бодров Н.Н. Опыт сближения славяно-русских глаголов с греко-латинскими по формам и корням. – М., 1879.
6. Бодров Н.Н. О суффиксах славяно-русских имен // Филологические Записки. – Воронеж, 1881. – Вып. IV–V. – С. 1–11.
7. Бодров Н.Н. Опыт Словаря русского языка сравнительно с языками индоевропейскими; В 4 отделах / Сост. М.Измюмов. – СПб., 1880: Рецензия // Филологические Записки. – Воронеж, 1882. – Вып. IV: Библиография. – С. 18–25.
8. Бодров Н.Н. Рудольф фон Раумер. Еврейский вопрос в сравнительном языкознании на Западе // Филологические Записки. – Воронеж, 1882. – Вып. V. – С. 1–16.
9. Ветхий Завет. Первая книга Моисеева. Бытие. Глава 10.
10. Бодров Н.Н. Доисторическое единство симовских и арийских языков и народов // Филологические Записки. – Воронеж, 1883. – Вып. V–VI; 1884. Вып. I, II, III, IV–V, VI.
11. Бодров Н.Н. Ответ рецензенту на разбор заметки "Слово "человек" в производствах" // Филологические Записки. – Воронеж, 1884. – Вып. I. – С. 1–8.
12. Карский Е.Ф. Митрофан Алексеевич Колосов. Из истории русского языковедения. – Варшава, 1903. 8°. (Отдельный оттиск из "Русского Филологического Вестника". – Варшава, 1903. L. №№3 и 4. – С. 1–41).
13. Карский Е.Ф. По случаю исполнившейся двадцатипятилетней редакторской деятельности А.И.Смирнова // Русский Филологический Вестник. – Варшава, 1905. – LIII, №1. – С. 1–2.
14. Бодров Н.Н. Заметка на заметку. (Ответ рецензенту) // Филологические Записки. – Воронеж, 1884. – Вып. VI. – С. 89–93.
15. Апреля 21. Высочайше утвержденный Устав и штат Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине, объявленный Сенату Министром Народного Просвещения 23-го же Апреля. §42 // Полное Собрание Законов Российской Империи. – Собрание второе. – Т. L. – Отделение первое. – 1875. – №54606.
16. Бодрова Н. **Е.К.** Заметка на "Ответ рецензенту" (Фил. Записк. – 1884. – Вып. 1) // Русский Филологический Вестник. – Варшава, 1884. – XI, №2. – С. 316–321.
17. Карский Е.Ф. Белорусские песни с. Берёзовца, Новогрудского уезда. Минской губ. // Русский Филологический Вестник. – 1884. – XII, №3. – С. 124–135 и 1885; XIII, №2. – С. 266–283.

Дудченко Г.М., Ревенчук А.

Ніжинський історичний архів у перші місяці окупації (вересень–грудень 1941 р.)

Однією з установ, яка відновила свою діяльність у Ніжині у перші дні окупації, був Ніжинський історичний архів. Ініціатива відновлення архіву належала, очевидно, співробітнику установи з довоєнного часу Косенку

Федору Івановичу і не зустріла супротиву ні з боку німецької адміністрації, ні з боку міської управи.

Документи Ніжинського архіву окупаційного періоду зберігаються в відділі Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині і об'єднані в фонд №р4393. Фонд складається з 17 справ, документи яких датовані вереснем 1941 – березнем 1942 рр. 11 справ належать до 1941 р., 5 – до першої декади 1942 р. Переважна більшість справ відображає документообіг звичайної тогочасної установи: штатні розписи, переписка з міським старостою та різними відділами міської установи, відомості на зарплату, автобіографії працівників, інвентарні описи. В той же час у фонді є кілька справ, характерні саме для архіву: заяви про видачу архівних справок, заяви про повернення богослужебної літератури нововідновленим ніжинським церквам, список недостатніх архівних описів. Особливий інтерес для істориків окупаційного періоду складає справа №1, у якій зібрані оголошення та звернення німецької адміністрації та міської управи до населення у перші місяці окупації.

Запропоновані документи відображають перший період діяльності архіву з вересня до грудня 1941 р. У цей час працівники архіву розгорнули досить бурхливу діяльність із відновлення стабільної роботи установи. У підпорядкування історичного архіву було передано міський та районний архіви (док. №8), було сформовано штат архіву (док. №3, 12), який порівняно з довоєнним часом було розширено за рахунок ще одного наукового співробітника (В.К.Пухтинський) (док. №8, 16). Зусилля архівістів у цей час були зосереджені на інвентаризації стану архіву після відступу радянських військ, встановленні наявності фондів, описів, відновленні недостатніх описів (док. №4, 7, 10), відновленні довідкової картотеки (док. №10). Велику увагу керівництво архіву приділяє концентрації в архіві документів не відновлених німцями установ (док. №6 14, 17, 19). Документи свідчать, що в цей час керівництво прагне перетворити архів у науковий центр дослідження історії міста (док. №8, 9, 10). Починаючи з жовтня 1941 р. архів починає надавати платні послуги населенню. Зокрема, архів надавав архівні довідки про конфісковану маєтність за радянської доби, освіту (док. №2). Прибуток від платних послуг архіву був незначний і фінансування його діяльності повністю залежало від бюджетних можливостей міської управи. Кошторис архіву за грудень 1941 р. свідчить про максимальну економію при визначенні витрат (док. №13). Однак уже в кінці 1941 р. міська управа наполягає на скороченні штату архіву (док. №18, 20). Відтак стають неможливими не лише реалізація наукових планів, але й здійснення звичайної повноцінної роботи архівної установи.

Документи подаються мовою оригіналу зі збереженням пунктуаційних, орфографічних, лексичних та стилістичних особливостей. Також збереже-

но помилки, описки, русизми для повноти сприйняття певних рис як діловодства ніжинських інституцій окупаційного часу, так і осіб діловодів.

При публікації авторські скорочення реконструйовані в квадратних дужках.

№1 – 20 вересня 1941 р. – м.Ніжин. – Акт огляду приміщень Архіву.

Акт

1941 года сентября 20 дня.

Я, Косенко Ф.И. в присутствии сотрудника Исторического архива Осиповой Н.И. провели осмотр архивного помещения, при чем оказалось: в помещении канцелярии замки поломаны, шкафы и ящики стола вскрыты, запоры повреждены. Часы и ружье в помещении канцелярии исчезли. Дверь архивохранилища (нижний этаж) вскрыта, запоры повреждены. Печать и запоры на дверях верхнего этажа нетронуты, но хранившиеся там спецодежды (большой тулуп, малый ..., свита и халаты) исчезли, что говорит за то что они взяты с ведома прежней администрации. Акт составили в одном экземпляре.

Косенко Ф. (підпис)

Осипова Н. (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. р4393, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

Рукопис. Оригінал

№2 – вересень 1941 р. – м.Ніжин. – Проект тимчасового тарифу оплати послуг Архіву для населення.

Проект временного тарифа

По взиманию гербового сбора за наведение справок в архивах гор. Нежина

1. Временно устанавливается плата, в виде гербового сбора, за наведение справок в архивах в сумме пяти рублей (5 руб.)

2. Деньги, в виде гербового сбора, вносятся в кассу Временного Управления города Нежина и квитанция прилагается к заявлению.

3. Заявление поданное в архив без оплаты гербового сбора не будет рассматриваться.

Примечание: плата за выполнение работ по сниманию копий чертежей, договоров и других видов документов по мимо гербового сбора оплачивается по соглашению.

Утверждаю

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. р4393, оп. 1, спр. 2, арк. 2.

Рукопис. Оригінал

**№3 – вересень 1941 р. – м.Ніжин. – Список співробітників
Архіву на вересень 1941 р.**

Список сотрудников Нежинского Исторического Архива

1. Косенко Федор Иванович Завед. Архивом с 1936 525р. с 20 сентября
2. Осипова Наталия Ивановна Наук. Работник. С 1939, 425 р.
3. Плациндарь Михаил Константинович Архивист 1926, 200 р.
4. Бальчугов Виктор Васильевич. -//- 1941. 175 р.
5. Алексеенко Мария Федоровна Уборщица 1926 100р.
6. Кресан Илья Сергеевич Сторож 1936 100р с 25 сентября
7. Лихута Терентий – 1941 100р.
Зав[едующий] архивом.

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. р4393, оп. 1, спр. 4, арк. 9.
Рукопис. Оригінал

**№4 – 24 вересня 1941 р. – м.Ніжин. – Клопотання керівництва Архіву
до міського старости про друк бланків архівних описів.**

Njeshiner Historisehes

Archiv

Ніжинський історичний

Архів

29 XI 1941р.

м. Ніжин

Г-ну Старосте м. Ніжина

Прошу Вашего дозвілу на відрукування бланків у ніжинській друкар-
ні. Бланки потрібні для опису архматеріалів.

Додаток: форма бланків опису.

Завідувач Історичного Архіву

Науковий робітник

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. р4393, оп. 1, спр. 7, арк. 12.
Рукопис. Оригінал

**№5 – 24–25 вересня 1941 р. – м.Ніжин. – Звернення настоятеля Ні-
жинської Троїцької церкви про повернення з Архіву та музею цер-
ковних книг та речей.**

Городскому Голове г.Нежина
Я.А.Степанову

Заявление

Для восстановления богослужения в Троицкой Церкви г. Нежина требуются богослужебные книги и некоторые Священные Сосуды. Возможно, что нечто из такового имеется в городском архиве и местном музее. Прошу разрешения осмотреть вышеозначенные учреждения и воспользоваться нужными вещами для Троицкой Церкви г. Нежина

1941 г. Сентября 24 д[ня].

Настоятель Троицкой Церкви г. Нежина Протоиерей Владимир Красниковский

Зворотній бік документа

Розписка

1941 года сентября 25 дня г. Неж. Согласно разрешения старосты г. Нежина получено Настоятелем Троицкой Церкви гор Нежина следующие книги: 1) Св. Евангелие. 2) Тиникон. 3) Месячная минея за ноябрь и декабрь м-ца 1941. Получил Прот. В.Красниковский

Разрешаю Староста г. Нежина

24.09.41

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. р4393, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

Рукопис. Оригінал

№6 – 29 вересня 1941 р. – м.Ніжин. – Клопотання про передачу архіву архівних документів від установ і організацій

Г. Старосте гор[ода]. Нежина
Заведующего Государственным Архивом
Доклад

В бывших учреждениях и предприятиях гор. Нежина остался архивный материал, каковой находится в разбросанном виде и расхищается. Для сбережения его, я считаю необходимым, там где уже есть охрана сохранять его на месте, а где охраны нет, сконцентрировать его в архивах. Перевозочными средствами для этой цели может служить транспорт быв[шей] Организации "Госутиль", каковая сейчас не функционирует, а лошадь стоит.

Прошу Вашего разрешения одну повозку, лошадь и человека закрепить за Государственным Историческим Архивом.

Для охраны архивов мною наняты два сторожа: быв[ший] Сторож архива Кресан Илья и новый Михута Терентий, каковых прошу считать на службе с 24 сентября.

Зав[едуючий] Архивом Ф. Косенко (підпис)

29.09.41.

Резолюція:

Разрешаю 29.9.41

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. р4393, оп. 1, спр. 3, арк. 2.
Рукопис. Оригінал

**№7 – 29 вересня 1941 р. – м.Ніжин. – Звернення керівництва Архіву
в міську типографію про друк бланків архівних описів.**

Njeshiner Historisehes

Archiv

Ніжинський історичний

Архів

29 XI 1941р.

м. Ніжин

Копія

Г-ну Заведывающему типографией гор[ода] Нежина

Прошу изготовить 600 шт. бланков описей архивного материала
прилагаемой форме, на нашей бумаге.

Приложение: форма и бумага

Зав[едуючий] Архивом

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. р4393, оп. 1, спр. 7, арк. 11.
Рукопис. Оригінал

**№8 – 7 жовтня 1941 р. – м.Ніжин. – Доповідь про стан Архіву
на вересень 1941 р та клопотання про введення в штат
ще однієї посади наукового співробітника**

До старости м.Ніжина
Зав. Архівом м.Ніжина
Косенка Ф.І.

Доповідна записка

Ніжинський архів не зазнав руйнації в час відступу більшовиків ніякої
руйнації – збереглися навіть описи архівних справ, які передбачалося
попалити, але їх приховав один зі співробітників архіву.

Архів має велику історичну цінність для історії України, бо в ньому
містяться акти і документи з 1700 р., і серед них особливо цікаві матеріа-
ли грецького магістрату, кол[ишньої] Ніжинської гімназії, окружного суду

інших установ до-жовтневої доби, а також післяжовтневого часу аж до приходу германських військ.

Над цими матеріалами співробітники архіву провадили відповідну наукову роботу і крім цього, в архіві провадили в свій час такі вчені, як небіжчики проф[есор] Бережков і академік Харлампович. Зараз є також потреба в продовженні наукової роботи в архіві. Для цього конче потрібно ввести до штату співробітників архіву ще посаду старшого наукового співробітника. Він, крім безпосередньої наукової роботи допоможе сучасному складу співробітників архіву упорядкувати кол[ишний] міський і районний архіви, а також у збиранні архівних матеріалів, що залишились по кол[ишніх] більшовицьких установах і підприємства. Архіви міський і районний зараз приєднані істор[ичний] Архів і ними треба керувати.

7.Х. 1941р.

На цю посаду прошу призначити п[ана] Пухтинського Вячеслава Константиновича¹

Зав[ідуючий] Архівом

Разрешаю 8.10.41.²

(підпис)

Приказ 8.10.1941. №2

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. р4393, оп. 1, спр. 4, арк. 2.

Рукопис. Оригінал

¹ Пухтинський В.К. (1888–1973). Український учений у галузі античної історії. В 1926–1929 рр. – аспірант Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови. В 1928–1941 рр. викладав у НІНО (НІСВ, НПІ, НДПІ), з 1929 р. завідував інститутською бібліотекою. Під час окупації залишився у Ніжині. Після визволення міста зазнав репресій: у 1943–1953 рр. перебував у таборі для політв'язнених у Мордовії. Після звільнення активно займався науковою діяльністю, був позаштатним співробітником журналу "Вестник древней истории". З 1955 р. проживав у Ніжині, де і помер.

² Резолюцію старости міста написано від руки в лівому верхньому кутку документа

№9 – 4 листопада 1941 р. – м.Ніжин. – Клопотання керівництва Архіву до міського відділу Освіти про надання бібліотекою Ніжинського інституту дублікатів деяких книг в архівну бібліотеку

4-XI-41 г.

Копия

Заведывающему отделом Народного Образования
Временное Управление г. Нежина

Прошу разрешения на получение из библиотеки Нежинского Института дублирующих экземпляров Известий Историко – Филологического Института кн. Безбородко т. XVIII, XXII, XXXII и записок НИНО 4–5,6,7,8,9.

Упомянутые книги нужны для пополнения архивной библиотеки и для работ над соответствующими материалами.

Заведывающий Ист[орическим] Арх[ивом]
Науч[ный] Раб[отник]

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. р4393, оп. 1, спр. 6, арк. 4.
Рукопис. Оригінал

№10 – Після 15 листопада 1941 р. – м.Ніжин. – Звіт про діяльність Ніжинського історичного архіву за вересень–листопад 1941 р.

Сведения о проделанных работах по Нежинскому историческому архиву за 2 месяца с 15 сентября по 15 ноября 1941 р.

1. Выявление недостающих архивных материалов после ухода красных.

2. Розыск описей архивных материалов и формуляры фондов. В результате выявлена частичная недостача материалов в фондах и их описей.

3. Ввиду частого посещения военным командованием исторического архива и проявленный большой интерес к нему – составлен краткий очерк истории гор. Нежина с первой половины XII стол. и переведен на неметкий язык.

4. Подбор архивных материалов оборудование помещений соответствующим инвентарем для выставки.

5. Составление справочной картотеки фондов.

6. Составление справочной картотеки фонда народного нотариуса 1923-1930 г. Работа продолжается.

7. Концентрация архивных материалов оставленных после ухода красных.

8. Разборка архив. матер. Фонда "Черниговторг", "Библиотечная школа".

9. Выдано справки: за сентябрь не было, за октябрь 5, за ноябрь 7.

10. Выявление и изучение актуальных документов в исторических фондах начиная с 1806 года.

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. р4393, оп. 1, спр. 3, арк. 4-5.

Рукопис. Оригінал

**№11 – 17 листопада 1941 р. – м.Ніжин. – Проект штатного розпису
Ніжинського історичного архіву**

Nieshiner Historisches
Archiv

Ніжинський історичний
Архів

17.11.1941

№ 30

м. Ніжин

Г. Старосте гор. Нежина

При этом представляю сметное расписание и сведения о проделанных работах за 2 м-ца 1941.

Приложение: упомянутое.

Зав[едующий] арх[ивом] Косенко

Сметная роспись исторического Архива.¹

Зав[едующий] архивом

Научн[ый] работ 2

Архивариусы 2

Сторожа 2

Уборщик нет 1

8

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. р4393, оп. 1, спр. 3, арк. 3.

Рукопис. Оригінал

¹ Подальший текст написаний олівцем зверху над основним текстом документа.

№12 – 2 грудня 1941 р. – м.Ніжин. – Доповідь завідуючого Архіву про штатні потреби установи та проект проект штатного розпису на грудень 1941 р.

Вих. №43
2/XII – 1941 р.

Пану Старості м. Ніжина
Доклад

Представляючі при цьому проект тимчасового скорочення штату Ніжинського Історичного Архіву по наказу Тимчасового Управління м. Ніжина. Докладаю, що архіви місцевий та районний розташовані на різних участках м. Ніж. (вул. Гоголя 2 та Гарячкіна) без охорони та обслуговування, а тому прошу укомплектувати належними штатами, щоб архівні матеріали не були знищені.

Проект штата Нежинского Исторического Архива
на декабрь м-ц 1941 года

Прежний штат			Штат на декабрь м-ц. 1941		
Заведующий архивом	1	700	Завед. Архивом	1	700
	2	1200	Научный работник	1	600
Научные работники	2	600	Сторожа	2	400
Архивисты	2	400	Уборщица	1	200
Сторожа	1	200			
Уборщица					
Итого	8	3100	Итого	5	1900

Зав. Архивом
Научный Работник

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. р4393, оп. 1, спр. 3, арк. 6.
Рукопис. Оригінал

№13 – 2 грудня 1941 р. – м.Ніжин. – Фінансовий план Архіву на грудень 1941 р.

Вих. 46
2/XII – 41 р.

Копія
Фінансовий план Ніжинського Історичного Архіву на грудень м-ць 1941 р.

Прибуткова частина
1. Прибуток як гербовий збір на
грудень м-ць 50 крб.

Видаткова частина
Зарплата
1. Завідувач архівом 1. 700 крб. –
550
2. Наукови робітники 2. 1200 крб. –
950
3. Архівісти 3. 600 крб. – 500
4. Сторожа 2. 400 крб. – 208
5. Уборщиця 1. 200 крб. – 104
Разом 3100 крб. - 2312 крб.
Господарчі витрати
1. Канцелярськи (нитка та голка) –
50 крб.
2. Виготовлення бланків 100 крб.
3. Опалення 600 крб.
4. Уборка снігу та сміття 150 крб.
5. Очистка димарів от сажі 50 крб.
6. Дрібний ремонт інвентарю 50
крб.
Разом 1000 крб.

Разом 50 крб.

Завідувач архівом

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. р4393, оп. 1, спр. 8, арк. 1.
Рукопис. Оригінал

**№14 – 9 грудня 1941 р. – м.Ніжин. – Клопотання завідуючого
Архівом до міського старости про допомогу в перевезенні архівних
матеріалів з установ в Архів.**

Вих. №52

9.XII – 941 р.

П[ану] Старості м. Ніжина

По деяким бувшим установам (приклад Об. Зав [Обозний завод –
авт.]) частково є архівний матеріал який бажано схоронити в архіві.

На мої пропозиції доставити в архів матеріали за відсутності під-
води не виконується.

Прошу Вашого розпорядження представити мені підводу для конче-
нтрацій архматеріалів в архів.

Зав[ідуючий]

Наук[овий] роб[ітник]

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. р4393, оп. 1, спр. 3, арк. 9.
Рукопис. Оригінал

№15 – 5 грудня 1941 р. – м.Ніжин. – Доповідна записка про скорочення штату в Архіві і звільнення співробітників.

Вих №50
5/ XII 1941р.
Копія

До Відділу Праці

Згідно з розпорядженням Тимчасового Управління м. Ніжина зроблено скорочення штату в ніжинському історичному архіві. Звільнено з посади з 2.XII.41р. науковий робітник Пухтинський Вячеслав Константинович, архівіст Плациндарь Михаил Константинович та Бальчуров Віталій Васильевич

Зав[ідуючий] Архівом
Науков[ий] Робітник

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. р4393, оп. 1, спр. 4, арк. 18.
Рукопис. Оригінал

№16 – 6 грудня 1941 р. – м. Ніжин. – Розписка наукового співробітника Архіву В.К. Пухтинського про не публікацію архівних матеріалів без відома архіву.

Підписка

Я нижеподписавшийся Научний робітник Вячеслав Константинович Пухтинский даю настоящую підписку в том, что все сведения полученные из архивных материалов в процессе работы, я без ведома архива публиковать не буду, а в случае публикации два экземпляра своих трудов объявляюсь архиву дать бесплатно.

6/ XII 41.

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. р4393, оп. 1, спр. 4, арк. 16.
Рукопис. Оригінал

№17 – 9 грудня 1941 р. – м. Ніжин. – Клопотання завідуючого Архівом до міського старости про дозвіл на перевезення до Архіву документів міського нотаріуса.

9/XII – 1941 р.
№ 51.

Пану Старості м.Ніжина

В Ніжинському Історичному архіві схороняються архівні матеріали Ніжинського Нотаріуса до 1930 року. Архівний матеріал Нотаріуса за часи 1930-1940 роки схороняються в бувший його канцелярії.

Прошу Вашого розпорядження о передачі згаданих матеріалів в Ніжинський Історичний Архів.

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. р4393, оп. 1, спр. 3, арк. 10.

Рукопис. Оригінал

**№18 – середина грудня 1941 р. – м.Ніжин. – Список співробітників
Архіву на грудень 1941 р.**

Список
Робітників Ніжинського історичного Архіву

Прізвище, ім'я та по батькові	Посада	Адреса	№ Кра-мниці
Косенко Федор Ів. Осипів Наталка Ів. Олексієнко Марія Ф Шимко Корній Сав. Павленко Степан Ів.	Зав[ідующий] Архіву Наук[овий] прац[івник] Уборщ[иця] Сторож. -----	Київська №120а Озерна 36 Гарматна 5 Ніжат[инська], 14 Іхов. Пер.№5	№2 №5 №9 №15 №5

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. р4393, оп. 1, спр. 4, арк. 19.

Рукопис. Оригінал

№19 – 15 грудня 1941 р. – м.Ніжин. – Дозвіл міського голови перевезти до архіву документи міського нотаріуса.

Burgermeister
Von Njeshin
СТАРОСТА
м.Ніжина
15 XII 1941р.
№1–2

До Зав[ідуючого] Історичним Архівом
На ваше відношення №51

Згідно розпорядження Бургомістра міста Ніжина Вам дозволяється взяти для архіву всі матеріали Нотконтори.

Секретар Управління
Міста Ніжина
Вх 37 16/XII 41 р.

/Лук'янов/

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. р4393, оп. 1, спр. 7, арк. 17.
Рукопис. Оригінал

**№20 – 28 грудня 1941 р. – м.Ніжин. – Список адміністративного та
обслуговуючого персоналу Архіву**

Вих. №62
28/XII – 1941 р.
Копія

До відділу обліку та звітності по м. Ніжину.

На № 0-1 від 22.XII 1941 р.

Нище подаю список адміністр[ативного] та обслуговуючого персоналу Ніжинського історичного архіву для переведення реєстрації штатів по стану на I-й квартал 1942 року.

Список

	Кіл-ть осіб	Ставка
1. Завідуючий архівом	1	700
2. Науковий робітник	1	600
3. Сторожа	2	400
4. Уборщиця	1	100
		півставки за 4 крб. на годину

Зав[ідуючий] архів[ом]

Науков[ий] співробітн[ик]

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. р4393, оп. 1, спр. 8, арк. 6.
Рукопис. Оригінал

**№21 – 2 січня 1941 р. – м.Ніжин. – Інвентарний
опис будівель Архіву**

Підприємство або
установа.

Ніжинський історичний архів

ИНВЕНТАРИЗАЦІЙНА ОПИСЬ на 1-ше січня 1942 р.

форма № 1

Опись проведено "2" січня 1942 р. в складі комісії:

1. Косенко Ф.М.
2. Осипова Н.Н.
3. Бондарь И.М.

№ п.п.	Повне описання будинку або споруди	Рік за-будови	Під що заня-то забудову	Балансова оцінка		При-мітки
				в до війсь-ковий час	в після війсь-ковий час	
	Будинок одна половина камен-на, а друга де-ревяна на кам[яному] фун-даменті		Канцелярія архіву, та квартира			
	Сарай - під заліз-ним дахом		Під паливом			
	Сарай - під заліз-ним дахом		Під утильним матеріалом			
	Бувша Церков на два поверхи		Архівохра-нилице			
	Стелажне обору-довання		Книжки та діла	64.000		

Разом

Комісія: 1. _____

2. _____

3. _____

Інвентаризацію проведено в моїй присутності вірно, вищезазначені цінності прийняв під свою матеріальну відповідальність шеф підприємства.

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині,
ф. р4393, оп. 1, спр. 8, арк. 9.
Рукопис. Оригінал

ЗМІСТ

Від редакційної колегії. Привітання Н.М.Арват з ювілеєм	3
Самойленко Г.В. Известный языковед Украины	4

ФІЛОЛОГІЯ

До 200-ліття від дня народження М.Гоголя

Арват Н.Н. Бытовая картина мира в поэме Н.Гоголя "Мертвые души"	12
Жаркевич Н.М. "Вечера на хуторе близ Диканьки" и проблема национальной ментальности Н.Гоголя (на материале российских и украинских литературоведческих исследований 1990–2000 гг.)	18
Ямчук П. Феномен Гоголя: мовний і культурний аспекти в семіосфері українського консервативно-духовного мислення	24
Киричок Г.А. У границы миров автора и его героев (Денисов В. Мир автора и миры его героев (о раннем творчестве Н.В.Гоголя))	35

МОВОЗНАВСТВО

Бондаренко А.І. Питання теоретичні: художній дискурс	42
Степаненко О. Метафоричне використання полісемів у художньому мовленні Д.Павличка (на матеріалі книги поезій "Золоте ябко")	48
Дацько О.О. Сленгова лексика у передвиборних програмах та політичній періодиці 2007 року	59

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Ковальчук О.Г. Роман В.Винниченка "Записки Кирпатого Мефистофеля" (проблеми ідентифікації героя)	66
Когут О.В. Містична структуруюча гра праслав'янських кодів у сюжетних архетипах сучасної української драматургії	72
Николаенко А.И. Мушка (Нестор Кукольник и А.И. фон Фризен)	82
Николаенко А.И. Машенька (М.Ф.Толстая в жизни Нестора Кукольника)	94

Самойленко Г.В. Видатний білоруський письменник Ф.Богушевич на Чернігівщині	107
---	-----

ІСТОРІЯ

Блануца А.В. Надавча політика Казимира та Олександра Ягеллончиків на Сіверську землю (за матеріалами Литовської метрики)	136
Степанчук Ю.С. Московська присутність в Україні в оцінці козацької старшини Гетьманщини середини XVII ст.	143
Чуткий А.І. Славний син Поліського краю (невідомі архівні документи, пов'язані з особою Миколи Дашкевича)	151
Таранець С. Економічна діяльність старообрядців Бессарабії у XIX – на початку XX ст.	163
Дудка Л.О. Становлення механізму регулювання державно-церковних відносин в Україні в I-й пол. 1920-х років.....	176
Якушева-Омельянчик Р.М. Судьба нежинського минцкабинета ..	183
Даниш Л.В. Відображення громадсько-політичної позиції у творчості П.Тичини періоду національно-визвольної війни в Україні (початок XX ст.): погляд історика	189
Ляковська С.П. Державна політика щодо "спекуляцій" в період нової економічної політики	200
Крапив'янський С.М., Мартиненко В.В. Подвиг крізь роки: генерал-лейтенанту танкових військ І.П.Корчагіну присвячується	210
Коваленко Л.І. Внесок архівістів у відбудову економіки	223
Жулканич Н.М. Джерельна база дослідження історії аграрних відносин в областях Українських Карпат (др. пол. XX ст.)	231
Кузьменко Ю.В. Правлячий клас "безкласового" радянського суспільства в умовах суспільно-політичних трансформацій 1985–1991 рр.	243

КУЛЬТУРОЛОГІЯ. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Король Л.С. Концепт "Смерть" в українському культурогенезі	259
Шкурко М.М. Романс Е.П.Гребінки "Очі чорнії": повернення на свою історичну батьківщину	266
Дорохина Л.А. Развитие любительского хорового пения на Черниговщине в нач. XX ст.	277
Ляшенко Т.В. До історії музичної діяльності чернігівської "Просвіти" (поч. XX ст.)	284

Дорохин В.Г. О специфике связно-раздельного артикулирования на баяне	291
Косюк О.М. Индустрия мас-медиа розваг та народна сміхова культура	295

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Карський А.А. Из архівної спадщини академіка Карського: Первая курсовая работа по филологии студента Евфимия Карского	
Институтские товарищи Е.Ф.Карского	
Письмо профессора А.В.Добиаша профессору Е.Ф.Карскому	
Письмо редактора "Русского Филологического Вестника студенту НИФИ Ефимию Карскому"	
Дудченко Г.М., Ревенчук А. Ніжинський історичний архів у перші місяці окупації (вересень–грудень 1941 р.)	330

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 44

*До 80-річчя з дня народження
професора Нінель Миколаївни Арват*

**Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович**

Технічний редактор: Лисенко М.М.

Комп'ютерна верстка та макетування: Борщ О.В.

Літературний редактор: Остапенко Л.М., Приходько Н.О.

Коректор: Конівненко А.М.

Підписано до друку 07.10.08
Гарнітура Times
Замовлення №

Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 19,8

Папір офсетний
Тираж 100 пр.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 4/3.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від 25.05.04 р.

8(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru